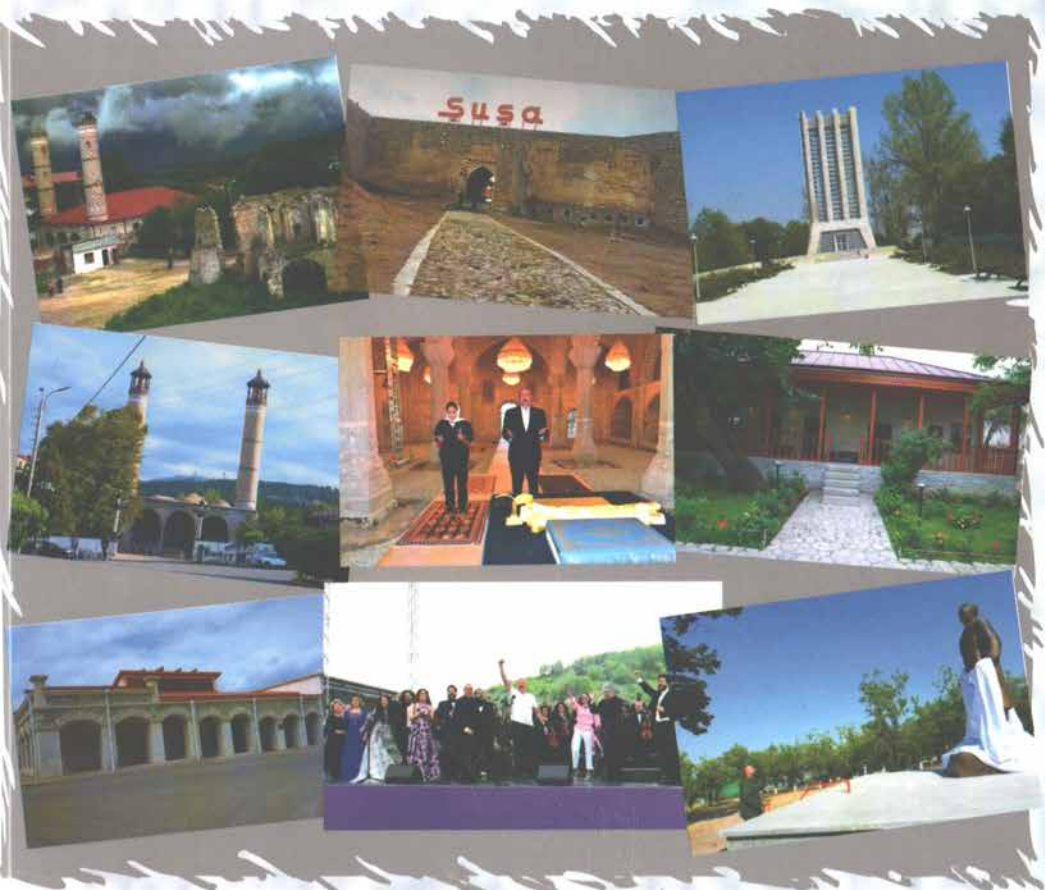

ŞUŞA

TÜRK DÜNYASININ
MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI

ENSİKLOPEDİK NƏŞR

ŞUŞA – TÜRK DÜNYASININ MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI

(Ensiklopedik nəşr)

Daşkənd
«NISO POLIGRAF»
2023

**Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi
Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi**

Şuşa zəngin və şanlı keçmişi, mədəni irsi, memarlığı və füsunkar gözəlliyi ilə Azərbaycanın tarixində və taleyində silinməz izlər buraxıb və bu müqəddəs şəhər milli şüurumuzun dərinliklərinə qədər nüfuz edib.

Şuşa bu gün bütün Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtıdır. Qədim tarixi köklərə və geniş coğrafiyaya malik Türk mədəniyyəti artıq Şuşada birləşir. Şuşa eyni soydan gəlmiş türk xalqları arasında birləşdirici bir mədəni körpü missiyasını öz üzərinə götürmüşdür.

Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi çərçivəsində nəşr olunan "Şuşa – Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" adlı ensiklopedik-məlumat kitabının hazırlanmasında əsas məqsəd və qayə Şuşa haqqında məlumatları müfəssəl şəkildə bir mənbədə toplmaq istəyi və zərurətidir. Nəşrdə təkcə Şuşanın keçmişi, işğaldan əvvəlki dövrü ilə bağlı deyil, onun azad olumasından sonrakı dövrünə aid məlumatlar da yer almaqdadır. Burada Azərbaycanın qədim şəhəri, mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa haqqında ən vacib faktlar və məlumatlar öz əksini tapmışdır. Şuşanın tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti, ədəbi mühiti, elm, təhsil, nəşriyyat, tanınmış mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat xadimləri, ictimai siyasi həyatı, iqtisadiyyatı, tarixi, dini abidələri, tikililəri, təbiəti, turizm məkanları, azad Şuşada aparılan quruculuq işləri, həyata keçirilən tədbirlər, Şuşa ilə bağlı layihələri və s. haqqında geniş məlumatlar verilmişdir. Sözügedən nəşr yuxarıda qeyd olunan mövzularla bağlı Şuşa şəhərinə aid ilk əhatəli, ensiklopedik məlumat mənbəyidir.

ISBN 978-9910-9819-3-7

© Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, 2023
© Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi, 2023
© «Niso Poligraf», 2023

GİRİŞ

Şuşa bu gün bütün Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtıdır. Qədim tarixi köklərə və geniş coğrafiyaya malik Türk mədəniyyəti artıq Şuşada birləşir. Şuşa eyni soydan gəlmiş türk xalqları arasında birləşdirici bir mədəni körpü missiyasını öz üzərinə götürmüşdür. Şuşa dirçəlmişdir, Şuşa yaşayır, Şuşa nəfəs alır və Azərbaycan xalqına xas olan özünün mədəniyyət, incəsənət ənənələrini davam etdirir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Şuşa azad olunan gün Ali Baş Komandan kimi söylədiyi kimi: «Şuşa sən azadsan, Şuşa biz səni dirçəldəcəyik!»

Şuşa zəngin və şanlı keçmişi, mədəni irsi, memarlığı və füsunkar gözəlliyi ilə Azərbaycanın tarixində və taleyində silinməz izlər buraxıb və bu müqəddəs şəhər milli şüurumuzun dərinliklərinə qədər nüfuz edib.

İşğaldan azad olunmuş Şuşa artıq mədəniyyət, incəsənət, musiqi, ədəbiyyat, poeziya mərkəzinə çevrilib. Azərbaycan dövləti tərəfindən hər il Şuşada beynəlxalq tədbirlər, festivallar, mədəniyyət, incəsənət və ədəbiyyata dair möhtəşəm tədbirlər təşkil edilir.

Azərbaycan muğamı UNESCO-nun «Xüsusi mühafizə edilən irs» siyahısına salınmış, «Şuşa-UNESCO-nun musiqi şəhəri» nominasiyasına layiq görülmüşdür.

Məlum olduğu kimi 2022-ci ilin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən «Şuşa ili» elan edilməsi haqqında Sərəncam imzalanmış, 2022-ci il martın 31-də isə Türkiyə Respublikasının Bursa şəhərində TÜRKSOY-a üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirləri Daimi Şurasının qərarı ilə qədim muğam-sənət beşiyi olan Şuşa şəhəri 2023-cü il üçün "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" elan edilmişdir.

Xatırladaq ki, "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" layihəsinin əsası 2010-cu ildə türkdilli ölkə başçılarının İstanbul şəhərində keçirilən 10-cu sammitində qoyulub. Qərara əsasən, Türk dünyasından hər il bir şəhər "mədəniyyət paytaxtı" elan edilir. Bu günə qədər Astana (2012, Qazaxıstan), Əskişəhər (2013, Türkiyə), Kazan (2014, Tatarıstan – RF), Mərv (2015, Türkmənistan), Şəki (2016, Azərbaycan), Türküstan (2017, Qazaxıstan), Kastamonu (2018, Türkiyə), Oş (2019, Qırğızıstan), Xivə (2020, Özbəkistan) və Bursa (2022, Türkiyə) şəhərləri "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" olublar. Şuşa Türk dünyasından bu missiyanı yerinə yetirən 11-ci şəhərdir.

Bu iki əlamətdar hadisə ilə bağlı Azərbaycanda, Türk dövlətlərində və dünyanın müxtəlif ölkələrində tədbirlər təşkil olunur, layihələr həyata keçirilir.

Belə ki, 2022-ci ilin 8-9 dekabr tarixlərində Türkiyənin Bursa şəhərində Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu tərəfindən Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsi ilə əməkdaşlıq çərçivəsində «Şuşa Günləri» keçirilib. «Şuşa Günləri» 2022-ci ildə «Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» olan Bursa şəhərinin bu missiyanı növbəti il üçün Azərbaycanın Şuşa şəhərinə təhvil verməsi münasibətilə təşkil olunub.

Bundan başqa Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, Türkiyə Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Tekirdağ Valiliyinin təşkilatçılığı, Xəzər Folklor Təhsil və Araşdırma Mərkəzinin («Hazarfem» dərnəyi) dəstəyi ilə «Şuşa İli» çərçivəsində 2022-ci ilin 4 oktyabr tarixində Türkiyənin İstanbul şəhəri, Tekirdağ vilayətində «Bir millət, iki dövlət!» şüarı altında Azərbaycanın milli rəqs və musiqilərindən ibarət konsert keçirilib.

Şuşanın yenidən dirçəldilməsi, ənənələrinin bərpası, habelə «Şuşa ili» və şəhərin Türk dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı elan edilməsi ilə əlaqədar Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən çoxsaylı tədbirlər və layihələr həyata keçirmişdir.

Ermənistan işğalından azad olunmasından dərhal sonra dünyanın və Türk dövlətlərinin media nümayəndələrinin Şuşaya ilk media-turu təşkil edildi və sonrakı illərdə bu ənənə davam etdirildi. Şuşa ilə bağlı çoxsaylı məqalələr yayımlandı, televiziya proqramları hazırlandı.

İlk dəfə olaraq XIX əsrdə Şuşada fəaliyyət göstərmiş «Məclisi-fəramuşan» poeziya məclisi iki ölkənin gənc şairləri arasında yenidən bərpa edildi. Şuşa şəhər kitabxanası ilə Özbəkistanın Turon kitabxanası arasında «qardaş kitabxanalar» haqqında müqavilə imzalandı, Turon kitabxanasında «Şuşa guşəsi» yaradıldı, Termiz Dövlət Universitetində «Xurşidbanu Natəvan adına Azərbaycan Ocağı» fəaliyyətə başladı. Həyata keçirilən bu işlər azad Şuşanın şöhrətini nəinki Azərbaycanda, Türk dünyasının və Mərkəzi Asiyanın böyük mədəniyyət, elm, irfan və poeziya məbədi olan Özbəkistanda da məşhurlaşmasına səbəb oldu.

Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşəbbüsü ilə irəli sürülmüş Azərbaycanın Şuşa və Özbəkistanın Xivə şəhərlərinin qardaşlaşması layihəsi 2023-cü ildə hər iki şəhər rəhbərinin imzası ilə reallaşdırıldı.

«Şuşa ili» çərçivəsində Özbəkistan səhnəsində müsəlman Şərqində ilk operanın müəllifi, dünya şöhrətli şuşalı bəstəkar Üzeyir

Hacıbəyovun əsərlərindən ibarət konsertlərin təşkili, Azərbaycan şairəsi, Qarabağ xanının qızı, Şuşada yaşayıb yaratmış Xurşidbanu Natəvanın şeirlərinin özbək dilinə tərcüməsi və nəşri, ən nəhayət, bu il «Özbəkistanda Şuşa günləri» adlı silsilə tədbirlərin keçirilməsi Şuşanın mədəniyyətimizin məbədgahı kimi şöhrətini bir daha bütün dünyaya nümayiş etdirdi.

«Özbəkistanda Şuşa günləri» çərçivəsində Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu ilə üç gün ərzində Daşkənd şəhərində Şuşaya aid silsilə tədbirlər həyata keçirilmiş, kitab, film təqdimatları, nəşr, foto, moda sərgiləri, konsertlər təşkil edilmişdir.

Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin Şuşa ilə bağlı növbəti layihəsi olan «Şuşa – Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» adlı ensiklopedik-məlumat kitabı Azərbaycan və özbək dillərində, gələcəkdə isə digər aparıcı dillərdə nəşr edilməsi planlaşdırılır və bu çap layihəsi sadalanan tədbirlərin məntiqi davamıdır.

Nəşrdə demək olar ki, Azərbaycanın qədim şəhəri, mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa haqqında ən vacib faktlar və məlumatlar öz əksini tapmışdır. Şuşanın tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti, ədəbi mühiti, elm, təhsil, nəşriyyat, tanınmış mədəniyyət, incəsənət, elm, ədəbiyyat xadimləri, ictimai siyasi həyatı, iqtisadiyyatı, tarixi, dini abidələri, tikililəri, təbiəti, turizm məkanları, Şuşanın işğaldan əvvəlki və sonrakı dövrü, azad Şuşada aparılan quruculuq işləri, həyata keçirilən tədbirlər, Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin Özbəkistanda Şuşa ilə bağlı layihələri və s. haqqında geniş məlumatlar verilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözügüdən nəşr yuxarıda qeyd olunan mövzularla bağlı Şuşa şəhərinə aid ilk əhatəli, ensiklopedik-məlumat mənbəyidir.

Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi çərçivəsində nəşr olunan «Şuşa – Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» adlı ensiklopedik-məlumat kitabının hazırlanmasında əsas məqsəd və qayə Azərbaycan tarixində tutduğu mövqeyə, zəngin mədəniyyətə, gözəl təbiətə malik olan Şuşa haqqında məlumatları müfəssəl şəkildə bir mənbədə toplanmaq istəyi və zərurətidir. Nəşrdə təkcə Şuşanın keçmişi, işğaldan əvvəlki dövrü ilə bağlı deyil, onun azad olumasından sonrakı dövrünə aid məlumatlar da yer almaqdadır.

2023-cü ildə Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan etməsindən sonra təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtına çevrilmiş əziz Şuşamıza həsr olunan bu maraqlı nəşrin təkcə Azərbaycanda deyil bütün Türk dünyasında böyük maraqla qarşılanacağına inanırıq.

Şuşa Azərbaycan üçün milli qürur, milli mənlilik, mədəniyyət, incəsənət və tarixdir.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq, sən azadsan!

Azərbaycan Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan
İlham Əliyevin xalqa müraciəti

– Əziz həmvətənlər, əziz bacılar və qardaşlar!

Böyük fəxarət və qürur hissi ilə bəyan edirəm ki, Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi! Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Bu münasibətlə bütün Azərbaycan xalqını ürəkdən təbrik edirəm. Bütün şuşalıları ürəkdən təbrik edirəm. İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, zəfərimizin günüdür! Bu qələbəni biz döyüş meydanında qazandıq, danışıqlar masası arxasında yox. Mən dəfələrlə demişəm, bütün bəyanatlara rəğmən ki, bu münaqişənin – Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hərbi həll yolları da vardır və bu gün biz bunu döyüş meydanında sübut edirik. 30 ilə yaxın mənasız danışıqlar bizi heç bir nəticəyə yaxınlaşdırmadı. Əzəli tarixi torpaqlarımız 30 ilə yaxın işğal altında qaldı. Danışıqlar prosesində Ermənistan tərəfi, sadəcə olaraq, vaxt udmaq istəyirdi, sadəcə olaraq, status-kvonu möhkəmləndirmək, əbədi etmək istəyirdi. Bu illər ərzində dəfələrlə Azərbaycana müxtəlif güc mərkəzlərindən göndərilən siqnallar bizi vəziyyətlə barışmağa sövq edib. Ancaq biz qətiyyət, cəsarət, siyasi iradə göstərərək Azərbaycan xalqının maraqlarına cavab verməyən heç bir razılaşmaya getmədik. Mən dəfələrlə bütün beynəlxalq kürsülərdən bəyan etmişdim ki, torpaqlarımızın, ərazi bütövlüyümüzün bərpa edilməsi bizim əsas vəzifəmizdir və biz bu vəzifəni icra edirik. Danışıqlar heç bir nəticə vermədi. Sadəcə olaraq, bizim başımızı aldadırdılar, sadəcə olaraq, məsələni dondurmaq istəyi müşahidə olunurdu.

Biz bu Qələbəni döyüş meydanında qazandıq, şəhidlər verərək bu Qələbəni qazandıq. Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət eləsin! Həm birinci Qarabağ, həm ikinci Qarabağ – Vətən müharibəsi adlandırdığımız müharibədə şəhid olmuş bütün şəhidlərimizə Allahdan rəhmət diləyirəm, onların yaxınlarına səbir diləyirəm. Yaralı soydaşlarımıza Allahdan şəfa diləyirəm. Biz xalqımızın, əsgərlərimizin, zabitlərimizin canı, qanı bahasına torpaqlarımızı işğalçılardan azad edirik. İşğalçıları torpaqlarımızdan qovuruq və qovacağıq!

Şuşa 28 il yarım işğal altında idi. Şuşanın Azərbaycan tarixində xüsusi yeri vardır. Bu, bizim qədim, tarixi şəhərimizdir. Əsrlər boyu azərbaycanlılar Şuşada yaşayıb, qurub, yaradıb. Şuşa nəinki Azərbaycanın, bütün Qafqazın incisidir. Ancaq mənfur düşmən Şuşanı işğal altında saxlamaqla bizim mədəni irsimizə böyük zərbə vurdu, bizim tarixi abidələrimizi dağıtdı, bizim məscidlərimizi dağıtdı, təhqir etdi. Biz indi Şuşaya qayıtmışıq. Bütün tarixi abidələrimizi bərpa edəcəyik, bütün məscidləri bərpa edəcəyik, 28 ildən sonra Şuşada yenə də azan səsi eşidiləcəkdir. Bir neçə il bundan əvvəl – 2016-cı ilin Aprel döyüşlərindən sonra işğaldan azad edilmiş Cocuq Mərcanlı qəsəbəsində mənim göstərişimlə tikilmiş məscidin açılışında bəyan etmişdim ki, bu məscid Şuşa məscidinin bənzəridir, ölçülərinə, memarlıq üslubuna görə eynidir. Demişdim ki, gün gələcək biz Şuşa şəhərində erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış məscidlərimizi bərpa edəcəyik və bu gün gəlir. Bu gün Azərbaycan bayrağı Şuşada dalğalanır. Bu gün bütün Azərbaycan xalqı qürur hissi ilə bu xoş xəbəri qarşılayır. Biz güc toplayırıq, məqsədyönlü şəkildə, yorulmadan, bütün təzyiqlərə baxmayaraq, güc toplayırıq və toplamışıq. İqtisadi güc. Əgər iqtisadi gücümüz olmasaydı, bu Qələbəni əldə etmək mümkün olmazdı. İlk növbədə, iqtisadi müstəqillik təmin edilməli idi və təmin edildi. Bu gün Azərbaycan iqtisadi cəhətdən heç kimdən asılı deyil, heç bir ölkədən asılı deyil, heç bir beynəlxalq maliyyə qurumundan asılı deyil. Müstəqillik və bu, bizə imkan verdi ki, ölkəmizi inkişaf etdirək, eyni zamanda, Ordumuzu gücləndirək. Biz Ordumuz üçün lazım olan bütün hərbi texnikanı, silahları xarici bazarlardan alırıq. Əgər bizim iqtisadi imkanlarımız olmasaydı, biz bunları necə əldə edə bilərdik? Biz ölkə daxilində uğurlu siyasət apararaq hesab edirəm ki, ölkəmizdə dünya

Üçün çox nadir inkişaf modelini yaratdıq. Daxildəki həmrəylik, milli birlik, vahid amal uğrunda birləşməyimiz bizə əlavə güc verdi, imkan vermədi ki, bəzi mənfur xarici dairələr öz çirkin planlarını Azərbaycanda həyata keçirsinlər. Halbuki belə planlar var idi, belə cəhdlər var idi. Biz siyasi iradə göstərərək, birlik göstərərək bu cəhdləri dəf etdik, xalq olaraq, millət olaraq öz qururumuzu müdafiə etdik, öz müstəqil seçimimizi müdafiə etdik və sübut etdik ki, heç kim bizim işimizə qarışmasın və qarışa bilməz. Əgər bu birlik olmasaydı, milli həmrəylik olmasaydı, biz heç vaxt torpaqlarımızı işğalçılardan azad edə bilməzdik. Bu illər ərzində bizə qarşı aparılan qara piar kampaniyası, qarayaxma, şər-böhtan kampaniyasının da əsas məqsədi o idi ki, bizi əsas vəzifəmizdən uzaqlaşdırsınlar, biz uzaqlaşsaq, daxili problemlər içində boğulaq və işğal edilmiş torpaqlar işğalçıların əlində əbədi qalsın. Güclü siyasi iradə, xalq-iqtidar birliyi bu planları da alt-üst etdi. Qələbəmizin üçüncü əsas amili beynəlxalq səviyyədəki uğurlarımızdır. Biz bütün dünyaya sübut etdik ki, Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır. Sübut etdik ki, əsrlər boyu Azərbaycan xalqı bu torpaqlarda yaşayıb. Sübut etdik ki, erməni əhalisi bu torpaqlara 200 il bundan əvvəl köçürülüb, necə köçürülüb, hansı məqsədlərlə köçürülüb, hamısını biz dünya ictimaiyyətinə təqdim etdik, sübutlarla, faktlarla. Biz sübut etdik ki, Dağlıq Qarabağ tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır və bu məsələ beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında öz həllini tapmalıdır. Dünyanın bütün aparıcı təşkilatları, bütün beynəlxalq təşkilatlar Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı ədalətli qətnamələr, qərarlar qəbul edibdir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsi, BMT Baş Assambleyasının qətnamələri, Qoşulmama Hərəkatının qətnamələri, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının qətnamələri, Avropa Parlamentinin qətnamələri və digər beynəlxalq təşkilatların qərar və qətnamələri birmənalı şəkildə Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanıdı. Bu, bizə əlavə güc verdi. Əgər biz bunu etməsəydik, bu gün münaqişənin ətrafında cərəyan edən proseslər bizə böyük problemlər yarada bilərdi. Biz bu illər ərzində bir çox ölkələrlə səmimi, işgüzar, qarşılıqlı hörmət əsasında münasibətlər qura bildik, bir çox ölkələr Azərbaycanı strateji tərəfdaş hesab edir və artıq bu ifadə beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapır. Biz bütün qonşu ölkələrlə səmimi dostluq əsasında münasibətlər

qura bildik, qarşılıqlı hörmət, qarşılıqlı inam əsasında. Əgər biz bunu etməsəydik, bu gün münaqişə ətrafında tam başqa proseslər gedə bilərdi. Şuşa işğal altına düşəndə bizim əsas problemlərimiz həm o idi ki, ordumuz yox idi, rəhbərlik öz vəzifə borcunu yerinə yetirə bilmirdi. Beynəlxalq müstəvidə Azərbaycan demək olar ki, bütün ölkələrlə münasibətləri gərginləşdirmişdi. Biz demək olar ki, təcrid edilmiş vəziyyətdə idik. Ancaq bu gün biz Ermənistanı təcrid edilmiş vəziyyətə saldıq. Bizim transmilli layihələrimiz regionda tamamilə yeni mənzərə yaratdı. Biz regionun enerji xəritəsini, nəqliyyat xəritəsini yenidən tərtib etdik. Bizim təşəbbüsümüzlə reallaşan layihələr təkcə bizim xalqımızın maraqlarını təmin etmir, bir çox ölkələrin maraqlarını təmin edir, o cümlədən region ölkələrinin. Qonşu ölkələrlə bizim həm ikitərəfli, həm üçtərəfli əməkdaşlıq formatlarımız vardır. Bütün bunlar Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu böyük dərəcədə gücləndirdi. Əgər bu nailiyyətlər olmasaydı, problem dondurulmuş vəziyyətdə qala bilərdi. Nəhayət və ilk növbədə, ordu quruculuğu. Bu 17 il ərzində mənim işimin əsas hissəsi ordu quruculuğuna həsr edilmişdir ki, biz ordumuzu necə gücləndirək, ordumuzu ən müasir silahlarla təchiz edək. O da asan məsələ deyildi. O silahları almaq üçün təkcə maddi vəsait kifayət etmir. Eyni zamanda, diplomatik, siyasi səylər göstərilməlidir və biz buna da nail olduq. Bu gün Azərbaycan öz hərbi təchizatını bir çox ölkələrdən təmin edir. Eyni zamanda, mənim təşəbbüsləmlə Azərbaycanda müdafiə sənayesi yaradıldı. Biz ordumuzun tələbatını böyük dərəcədə daxili istehsal hesabına təmin edirik. Azərbaycanda 1000-dən çox adda hərbi təyinatlı məhsul istehsal edilir, o cümlədən ən müasir məhsullar. Budur bizim fəaliyyətimiz. Ordu quruculuğu, hərbiçilərin maddi-məişət problemlərinin həlli, təqaüdə çıxmış hərbiçilərin məişət problemlərinin dövlət tərəfindən həll olunması, onlara mənzillərin verilməsi, hərbiçilərimizin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması. Biz demək olar ki, bütün hərbi şəhərciklərimizi, hərbi bazalarımızı yenidən qurduq və onlar ən yüksək standartlara cavab verir. Əlbəttə, ilk növbədə, döyüş qabiliyyəti. Döyüş qabiliyyəti artdı. Azadlıq meydanında dəfələrlə keçirilmiş hərbi paradlar bütün dünyaya bizim gücümüzü göstərdi. Döyüş qabiliyyətinin artırılması ordu quruculuğu sahəsində əsas amildir.

Biz müasir silahlardan istifadə edirik, texnikadan istifadə edirik, düşmənin texnikasını məhv edirik. Torpaqlarımızı ancaq Azərbaycan əsgəri azad edir, Azərbaycan zabiti azad edir, sinəsini qabağa verərək, heç nədən qorxmayaaraq, əlində bayraq, əlində silah düşməni qovan da əsgərdir, düşməni məhv edən də əsgərdir. Eşq olsun bizim əsgərlərimizə!

Bax, belə ordu yaratmışıq biz! Deyirdik işğalçılara, deyirdik, düz yola gəlin, işğala son qoyun, hələ ki, gec deyil. Ona görə bizim bütün dövrlərdəki siyasətimiz birmənalı olub. Demişik ki, əgər məsələ sülh yolu ilə öz həllini tapmasa, hərbi yolla məsələni həll edəcəyik. Mən bunu dəfələrlə demişəm. Buna görə də tənqid olunmuşam bəzi ölkələr tərəfindən. Mən demişəm ki, bəs bizim torpaqlarımız məgər hərbi yolla zəbt edilməyibmi? Ermənistan bizim torpaqlarımızı sülh yolu iləmi zəbt edib? Hər bir ölkənin özünümüdafiə hüququ var. Bu hüququ bizə BMT Nizamnaməsi verir. Mən demişdim, əgər görsəm ki, danışıqlar artıq tamamilə səmərəsizdir, bizim başqa yolumuz qalmayacaq. Bunu hamı bilsin – düşməni, onun havadarları və bu məsələ ilə məşğul olan vasitəçilər. Həmişə sözümün üstündə durmuşam. Azərbaycan xalqına nə demişəmsə, onu da etmişəm. Bu məsələdə də sözümün üstündə durdum və artıq biz Qələbəni qeyd edirik. Sentyabrın 27-dən bu günə qədər 200-dən çox şəhər, kənd, qəsəbə işğaldan azad edildi. O cümlədən Füzuli şəhəri, tamamilə darmadağın edilmiş, bir dəne də salamat bina qoymayıb mənfur düşməni. Cəbrayıl tamamilə dağıdılmış. Qubadlı, Zəngilan tamamilə dağıdılmış. Kəndlər, şəhərlər. Hadrut qəsəbəsi, Suqovuşan qəsəbəsi və bu gün Şuşa şəhəri. Bizim zəfər yürüşümüz davam edir. Hələ də işğal altında torpaqlar var, hələ də döyüşlər gedir. Əgər Ermənistan rəhbərliyi mənim tələblərimə cavab verməsə, sona qədər gedəcəyik. Heç kim bizi dayandıra bilməz. Dünyada elə qüvvə yoxdur ki, bizi dayandıra bilsin. Ermənistan artıq öz acı məğlubiyyətini etiraf edib, özünü alçalda-alçalda, xalqını təhqir edə-edə. Ermənistan rəhbərliyi indi dünya ölkələrindən yardım istəyir, hərbi yardım istəyir, silah, texnika istəyir. Bəs, hanı sənin yenilməz ordun? Məhv etmişik onu. Onların bütün sözləri, onların bütün bəyanatları mif idi, yalan idi. Yenilməz ordu Azərbaycan Ordusudur!

Bunu döyüş meydanında göstərir, düşməni torpaqlardan təkbaşına qovur. Otuz il ərzində milyardlarla dollar xərclənib

oraya, istehkamlar qurulub, mühəndislik qurğuları inşa edilib. Amma hamısını vurub dağıtmışdıq – mənəvi ruh, güc hesabına, birlik hesabına! Bir daha demək istəyirəm ki, bizim zəfər yürüşümüz davam edir. İşğal edilmiş bütün torpaqlardan düşməni qüvvələri çıxarılmalıdır. Bu, bizim tələbimizdir. Beynəlxalq norma və prinsiplər, beynəlxalq təşkilatların qərar, qətnamələri bunu tələb edir.

Əziz bacılar və qardaşlar, bu gün bu müjdəni mən burada – Şəhidlər xiyabanında doğma xalqıma verirəm. Bu, təsadüfi deyil. Bu, təbiidir. Bu gün şəhidlərimizin ruhu qarşısında bir daha baş əyirəm. Bu gün bəyan edirəm ki, şəhidlərimizin qanı yerdə qalmır. Erməni vəhşiliyinin qurbanlarının, Xocalı qurbanlarının qanı yerdə qalmır. İntiqamımızı döyüş meydanında aldığımız. Biz mülki vətəndaşlara qarşı heç vaxt müharibə aparmamışıq, bu dəfə də aparmamışıq. Baxmayaraq ki, mənfur düşməni 93 mülki şəxsi namərd atəşlə öldürüb, 400-dən çox mülki şəxs yaralanıb. Amma mən dedim yox, biz azərbaycanlıyıq! Biz intiqamımızı döyüş meydanında alacağıq və alırıq! Onların ordusunu məhv etmişik, texnikasını məhv etmişik, məhv edirik və edəcəyik. Düşməni qovuruq və qovacağıq!

Mən bu gün, eyni zamanda, ulu öndər Heydər Əliyevin məzarını ziyarət etdim, onun ruhu qarşısında baş əydim. Ürəyimdə dedim, xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim. Şuşanı azad etdik! Bu, böyük Qələbədir! Şəhidlərimizin, Ulu Öndərin ruhu şaddır bu gün! Gözün aydın olsun, Azərbaycan!

Gözünüz aydın olsun, dünya azərbaycanlıları!

Mən bu günlərdə dünya azərbaycanlılarından və Azərbaycanda yaşayan insanlardan minlərlə məktub alıram. Hər gün minlərlə məktub. Sadəcə olaraq, heylsilənirəm ki, bütün bu məktubları oxuya bilmirəm. Sadəcə olaraq, vaxt çatmır. Nə qədər gözəl sözlər, nə qədər böyük dəstək göstərilir. Bu gün biz bir daha bütün dünyaya sübut edirik ki, biz böyük xalqıq, biz məğrur xalqıq! Biz yenilməz xalqıq! Biz döyüş meydanında düşməni yerini göstəririk!

Bu günlərdə dəfələrlə Azərbaycan xalqına müraciət edərək düşməni yumruq göstərmişdim, yumruq göstərmişdim. Demişdim ki, bu yumruq elə belə yumruq deyil. Bu, dəmir yumruqdur. Bu dəmir yumruqla düşmənin başını əzirik və əzəcəyik! Eyni zamanda, bu yumruq birliyimizin rəmzidir. Bax,

bu gün Azərbaycan xalqı bu yumruq kimi birləşib! Həmişə belə olacaq! Bu birlik əbədi olacaq! Bu birlik bizə gələcəkdə də bütün vəzifələri icra etmək üçün imkan yaradacaq. Mən bütün bu illər ərzində – 17 il ərzində Azərbaycan xalqının dəstəyini hiss etmişəm, görmüşəm, inamını, mənə olan xoş münasibəti görmüşəm. Bu, mənə güc verir. Bu, mənim siyasətim üçün əvəzolunmaz dəstəkdir. Həmişə Azərbaycan xalqını əmin edirdim ki, mən Vətənə, doğma xalqıma ləyaqətlə, sədaqətlə xidmət edəcəyəm. Şadam ki, sözümün üstündə durmuşam. Həmişə olduğu kimi, sözümə sadıq olmuşam. Bu tarixi bir gündə Azərbaycan xalqına bu müjdəni vermək mənim həyatımda bəlkə də ən xoşbəxt günlərimdən biridir.

Əziz Şuşa, sən azadsan!

Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq!

Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!

Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!

**Şəhidlər xiyabanı,
8 noyabr 2020**

Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

Şuşa şəhəri tarixən Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. 1977-ci ildə xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə «Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında» qərar qəbul edilmişdir. Həmin qərar nəticəsində Şuşada abidələrin qorunması, görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin xatirələrinin əbədləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Azərbaycana qarşı başladığı hərbi təcavüz nəticəsində Ermənistan Respublikası 1992-ci il mayın 8-də Şuşa şəhərini işğal etmiş və şəhərdə xalqımızın tarixi-mədəni irsinin məhv edilməsi siyasətini həyata keçirmişdir. Ordumuzun qətiyyətli mübarizəsi ilə tarixi ədalət bərpa edilmiş və 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhəri işğaldan azad olunmuşdur. Şəhərə, onun tarixi-mədəni irsinə və təbiətinə vurulmuş zərərin təxirəsalınmadan inventarizasiyası aparılmış, bərpa işlərinə başlanılmışdır. Bərpa-quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyi və səmərəliliyi təmin etmək üçün Şuşada dövlət idarəetməsinə də böyük diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ilk xüsusi nümayəndəsi məhz Şuşa rayonuna təyin edilmişdir. Tarixi-mədəni əhəmiyyəti və Azərbaycan xalqı üçün müstəsna mədəni dəyərə malik olması Şuşaya xüsusi qayğı və həssaslıqla yanaşılmasını zəruri edir. Bu baxımdan, Şuşada dövlət idarəetməsinin və hüquqi tənzimləmənin daha da təkmilləşdirilməsi şəhərdə tarixi-mədəni irsin bərpasına və qorunub saxlanmasına xidmət etməklə yanaşı, onun daim inkişafına şərait yaradacaqdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Şuşa şəhərinin tarixi görkəminin bərpası, əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması və ənənəvi dolğun mədəni həyatına qovuşması, eləcə də Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin mədəniyyətinin, memarlıq və şəhərsalma sənətinin parlaq incisi kimi beynəlxalq aləmdə təbliği məqsədilə qərara alıram:

1. Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 7 may 2021-ci il

Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin «Şuşa İli» elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs və əziz məkandır. Şuşa sevgisi hər bir azərbaycanlının mənəvi varlığının ayrılmaz parçasıdır.

Təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan və bu il 270 illiyi qeyd olunacaq Şuşa şəhəri zəngin inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın mədəni və ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynamışdır.

Bənzərsiz tarixi görkəmini və formalaşdırdığı özünəməxsus mühiti həmişə qoruyub saxlayan bu şəhər yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir salnaməmizə əlamətdar səhifələr yazmışdır.

Şuşa şəhərinin ötən əsrin 70-ci illərində sürətli inkişafı Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. Şəhərin inkişafına dair xüsusi qərarlar məhz Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə qəbul edilmişdir. Həmin vaxtdan Şuşada quruculuq işləri geniş vüsət almış, mədəniyyət xadimlərimizin xatirəsinin əbədləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Strateji mövqeyi ilə seçilən Şuşa Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzə başlamış Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən 1992-ci il mayın 8-də işğala məruz qalmışdır. İşğal dövründə şəhərdəki yüzlərlə tarix və mədəniyyət yadigarı vandalizm aktları nəticəsində dağıdılmışdır.

Haqq işi naminə apardığımız 44 günlük Vətən müharibəsində rəşadətli Azərbaycan Ordusu Şuşa şəhərini 2020-ci il noyabrın 8-də işğaldan azad etdi. Ermənistanın kapitulyasiyasına yol açan Şuşa qalibiyyəti xalqımızın qəhrəmanlıq ruhunun təntənəsinə çevrilərək, tariximizə Zəfər Günü kimi həkk olundu.

Şuşa zəfərindən dərhal sonra şəhərdə infrastrukturun qurulması ilə yanaşı, tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpasına başlanılmış, quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyin, səmərəliliyin təmin olunması üçün burada dövlət idarəetməsinə böyük diqqət yetirilmiş, Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi yaradılmışdır.

Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilən Şuşada bu gün şəhərin əsl tarixi simasının bərpası yönündə nəhəng layihələr gerçəkləşdirilir. Qısa müddətdə Şuşanın Baş planının hazırlanması, qüdrətli şair Molla Pənah Vəqifin büstünün və muzey-məqbarə kompleksinin öz ilkin görkəminə qaytarılması, Bülbülün ev-muzeyinin və Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin açılışları, habelə buradakı tarixi, dini və memarlıq abidələrinin bərpası prosesi ölkəmizin mədəniyyət paytaxtındakı kompleks işlərin tərkib hissəsidir.

Cıdır düzündə «Xarıbülbül» musiqi festivalının və Vəqifin möhtəşəm məqbərəsi önündə Vəqif Poeziya Günlərinin təşkili ənənəsinin bərpası da göstərir ki, Şuşa sürətlə dirçələrək əvvəlki dolğun mədəni həyatına qovuşmaq yolundadır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və Şuşanın Azərbaycan xalqı üçün tarixi əhəmiyyətini, yüksək mədəni- mənəvi dəyərini nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 2022-ci il Azərbaycan Respublikasında «Şuşa İli» elan edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti «Şuşa İli» ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 5 yanvar 2022-ci il

Şuşa – Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı

2022-ci il martın 31-də Türkiyənin Bursa şəhərində Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatına (TÜRKSOY) üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirləri Daimi Şurasının iclasında Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhəri 2023-cü il üçün «Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» elan edilib. 2022-ci ilin 9 dekabrında Bursa şəhərində «Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» ilinin rəsmi bağlanış mərasimi zamanı «mədəniyyət paytaxtı»nın simvolu Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsinin başqanı Alınur Aktaş tərəfindən Azərbaycan Prezidentinin Şuşa rayonunda xüsusi nümayəndəsi Aydın Kərimova təqdim edilib. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2022-ci il dekabrın 6-da «Şuşa şəhərinin 2023-cü il üçün «Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» elan edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında» sərəncam imzalayıb. Sərəncamda vurğulanır ki, memarlıq və şəhərsalma sənətinin 270 illik tarixə malik parlaq incisi olan və Azərbaycan xalqı üçün yüksək mədəni-mənəvi dəyər kəsb edən Şuşaya xüsusi ehtiramın təzahürü kimi bu qərar bütün Türk dünyasının birlik və həmrəyliyinə yeni rəmzinə çevrilməklə, türk xalqları arasında əməkdaşlıq perspektivlərinin daha da genişləndirilməsi işinə öz töhfəsini verəcək.

Sərəncamda Şuşa şəhərinin 2023-cü il üçün «Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» elan edilməsi ilə bağlı tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirmək Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılıb. Fevral ayının 7-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin tərəfindən Şuşa şəhərinin 2023-cü il üçün «Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» elan olunması ilə bağlı Tədbirlər Planı təsdiq edilib. 17 bənddən üzrə tədbirlər 2023-cü ilin mart ayından dekabr ayınadək davam edəcək. Sərəncamla planda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə əlaqələndirici orqan Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi müəyyən edilib. Sərəncamın icrasına nəzarət Nazirlər Kabineti Aparatının Humanitar məsələlər şöbəsinə həvalə edilib. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, həmçinin digər aidiyyəti qurumlar tərəfindən icra olunacaq tədbirlərlə yanaşı, TÜRKSOY, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Beynəlxalq Türk Akademiyası ilə birgə layihələr də həyata

keçiriləcək. Həmçinin il ərzində Şuşada TÜRKSOY-un bir sıra ənənəvi tədbirlərinin də keçirilməsi nəzərdə tutulub.

1. «Şuşa – Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı 2023» ilinin rəsmi açılışı – 2023-cü il mart ayı.

2. «Xarıbülbül» VI Beynəlxalq Folklor Festivalının keçirilməsi – 2023-cü il may ayı.

3. «Şuşa – Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» ili ilə bağlı internet resurslarının və xatirə materiallarının hazırlanması; «Şuşa – Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı 2023» ili ilə əlaqədar poçt markaları və xatirə nişanı; Şuşa şəhərinin elektron xəritəsi və mobil tətbiqi; «Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı – Şuşa» portalı – 2023-cü il ərzində.

4. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş I Türk Dünyası Mədəniyyət Forumunun təşkili və bu çərçivədə: Beynəlxalq Türk Akademiyası ilə birgə Türk dünyasında ortaq mədəni irsin, tarix-memarlıq abidələrinin qorunması, bərpası və tanıtılmasına həsr olunmuş tədbir; TÜRKSOY-a üzv ölkələrin UNESCO Milli Komissiyalarının 9-cu Toplantısı; Türk dünyasının mədəni marşrutu layihəsinin təqdimatı; Türk dünyası mədəniyyət paytaxtlarının Şuşa şəbəkəsinin yaradılması və ilk görüşü; TÜRKSOY Muzeylər Birliyinin toplantısı – 2023-cü il may-iyun ayları.

5. Türk dünyasının tanınmış şair və yazıçıların iştirakı ilə ədəbi-bədii tədbirlər: Vəqif poeziya günləri çərçivəsində TÜRKSOY-a üzv ölkələrin şairlərinin görüşü; Mir Möhsün Nəvvab Qarabağının 190 illiyinə həsr olunmuş sərgi və «Mir Möhsün Nəvvab Qarabağının silah kolleksiyası» adlı kitab-kataloqun təqdimatı; «Məclisi-üns» ədəbi məclisinin təşkili – 2023-cü il iyul-sentyabr ayları.

6. TÜRKSOY, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Beynəlxalq Türk Akademiyası ilə birgə layihələrin keçirilməsi – 2023-cü il ərzində.

7. Şuşada TÜRKSOY fotoqraflar və rəssamlar düşərgəsi – 2023-cü il ərzində.

9. «Wonderland Şuşa 2023» beynəlxalq skaut düşərgəsi – 2023-cü il ərzində.

10. «Şuşa yaradıcılıq emalatxanası» beynəlxalq gənclər düşərgəsi – 2023-cü il ərzində.

11. Türk dünyası diaspor gənclərinin görüşünün təşkili – 2023-cü il sentyabr.

12. TÜRKSOY Media Mükafatının (2022-ci ilin yekunlarına dair) təqdimatı – 2023-cü il ərzində.

13. TÜRKSOY Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının növbəti iclasının keçirilməsi və mədəni tədbirlərin təşkili: «Four seasons of Shusha» layihəsi çərçivəsində ilin dörd fəslində xarici fotoqraflar tərəfindən Şuşada lentə alınmış fotolardan ibarət sərgi; Türk dünyası musiqiçilərindən ibarət yığma orkestrin konserti – 2023-cü il oktyabr.

14. Türk dünyası xalqlarının adət və ənənələrini özündə əks etdirən tədbirlər: Türk dünyası xalqlarına məxsus qədim idman növlərinin nümayiş etdirilməsi; Türk dünyası xalqlarının kulinariya günlərinin keçirilməsi; Türk dünyası dövlətlərinin aktiv və mədəni turizm sahəsində səyahətçi, bloger və digər şəxslərin Şuşaya səfərlərinin təşkili – 2023-cü il ərzində.

15. «Şuşa – Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» ili çərçivəsində beynəlxalq konfrans, elmi seminar və digər tədbirlərin keçirilməsi: «Türk dünyası: ortaq tarixi-mədəni dəyərlər, müasir reallıqlar və gələcəyə baxış» mövzusunda beynəlxalq konfrans; «Əhməd bəy Ağaoğlu və Türk dünyası» mövzusunda beynəlxalq konfrans; «Şuşa Türk dünyası tarixində» mövzusunda beynəlxalq konfrans; «Orta əsr mənbələrində və müasir dövr tədqiqatlarında Qarabağ və Şuşa» mövzusunda elmi seminar; «Xarıbülbül əfsanəsi» sənədli filminin təqdimatı – 2023-cü il ərzində.

16. «Qorqud Ata Türk Dünyası» Film Festivalının keçirilməsi – 2023-cü il oktyabr.

17. «Şuşa – Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı 2023» ilinin rəsmi bağlanması – 2023-cü il noyabr-dekabr.

Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir.

**Heydər Əliyev
Azərbaycan Xalqının Ümummilli Lideri**

ÜMİMİ MƏLUMAT

Şuşa şəhərinin əsasının qoyulması Azərbaycanın Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan Cavanşirin (1748-1763) adı ilə bağlıdır. 1748-ci ildə Bayat və 1751/52-ci ildə salınmış Şahbulaq qalalarının etibarlı olmadığını gören Pənahəli xan «dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə əbədi və sarsılmaz qala» tikdirmək qərarına gəldi. Xanlığın mərkəzi hələ Şahbulaq qalasında olarkən dəniz səviyyəsindən 1300-1600 m hündürlükdə yerləşən əlçatmaz dağ yaylasında yeni şəhər-qalanın tikinti işlərinə başlandı. Əhalinin təhlükəsizliyi üçün zəruri işlər görüldükdən sonra 1757-ci ildə Pənahəli xan Qarabağ xanlığının paytaxtını Şahbulaq qalasından yeni salınmış şəhər-qalaya köçürür.

Şəhər bir müddət Pənahəli xanın şərəfinə «Pənahabad», sonradan isə «Şuşa qalası» və «Şuşa» adlandırılmışdır, onun ölümündən sonra isə yerləşdiyi relyefə uyğun olaraq Şuşa adlandırıldı. Şəhər üç tərəfdən sıldırım qayalarla, dördüncü tərəfdən isə möhkəm qala divarları ilə əhatə olunmuş, uzun müddət alınmaz qala kimi şöhrət qazanmış, uzun illər boyu Azərbaycanın Qarabağ xanlığının paytaxtı olmuşdur. Qarabağ xanı Pənahəli xan Şuşanı paytaxt elan edib oranı möhkəmləndirmiş, qala-şəhərə çevirmişdi.

İngilis yazıçı, səyyah Ceymis Moryem Yustinyen Moriyer (1780-1849) və şotland yazıçı, səyyah, diplomat Robert Ker Porter (1777-1842) öz yazılarında Şuşanın qədimliyi ilə bağlı dəyərli mülahizələr söyləmişlər. C.Moryemin fikrincə, Şuşa hələ eradan əvvəl insan məskəni olmuşdur. R.Porter isə yazır ki, «Şuşada Qafqazın başqa yerlərində olmayan Avropa şəhərlərindəki kimi daş binalar, daş döşəməli geniş küçələr, qədim Roma hamamlarını xatırladan gözəl hamam qalıqları vardır». Bütün bunlar Şuşanın hələ çox qədimdən mövcud olması haqqında fikir söyləməyə əsas verir. Tarixi mənbələrdə Şuşanın

hətta XIII əsrdə də Azərbaycanın məşhur şəhərlərindən biri olması haqqında faktlar vardır.

Şuşa şəhərinin müdafiə qurğularından bəhs edən mənbələrdə qeyd olunur ki, «Ağa Məhəmməd xan Qacarın dövründə Şuşa kiçik gözəl şəhər idi, möhkəm hasarının hündürlüyü şəhərin bütün tərəflərində bərabərdir, hasarın elə yerləri var idi ki, oradan hücum edənlərin başına daş, qaynar su və ya ərimiş qurğuşun tökmək olurdu». Şəhərin xarici aləmlə əlaqəsi Gəncə, Ağoğlan və İrəvan qapıları vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Şuşanın bir şəhər kimi formalaşması 3 əsas mərhələdən keçmişdir. Pənahəli xanın hakimiyyət dövrünü (1748-1763) əhatə edən birinci mərhələdə Şuşanın ilk böyük məhəlləsi, sonralar Aşağı məhəllə adlandırılan Təbrizli məhəlləsi salınmışdır. Əhəlinin əksəriyyətini vaxtilə Təbriz və Ərdəbildən Bayat qalasına köçürülmüş sənətkarlar təşkil edən bu məhəllədə aşağıdakı kiçik məhəllələr – Çuxur, Qurdlar, Culfalar, Seyidli, Quylar, Merdinli, Hacı Yusifli, Qazançalı və Çöl qala məhəllələri yerləşirdi.

Şuşanın bir şəhər kimi formalaşmasının ikinci mərhələsi isə İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövrünü (1763-1806) əhatə edir. Bu mərhələdə Şuşanın 8 kiçik məhəllədən (Xanlıq, Saatlı, Köçərli, Mamay, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam qabağı, Təzə) ibarət olan ikinci böyük məhəlləsi – Yuxarı məhəllə yaranmışdır. Şuşa şəhərinin formalaşmasının üçüncü mərhələsi Qarabağ xanlığının 1806-cı ildə Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilməsindən sonra başlamış və daha uzun müddət davam etmişdir. Şuşa şəhərinin bütün məhəllələrin adlarına diqqət etdikdə isə bütün dövrlərdə burada mövcud olan toponimlər yalnız bu şəhəri yaradan, onun aborigen əhalisi olan Azərbaycan türklərinə məxsus olmuşdur.

XVIII əsrin ikinci yarısı Şuşa şəhəri tarixinin ən şanlı səhifələrindəndir. Bu dövrdə şəhər dəfələrlə hücumlara məruz qalsa da, düşmən qarşısında baş əyməmiş, özünün alınmaz qala olduğunu sübut etmişdi. 1757-ci ildə Məhəmmədhasən xan Qacar, 1760-cı ildə Fətəli xan Əfşar, 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar kimi məşhur sərkərdələr də qəhrəman Şuşa şəhərini ala bilməmişdilər. Pənahəli xanın və İbrahimxəlil xanın mahir azərbaycanlı ustalarının əli ilə yaratdıqları müdafiə

qurğuları düşmən hücumlarının dəf edilməsində mühüm rol oynamışdı.

Şuşa uzun müddət Qarabağın inzibati mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də çox mühüm iqtisadi mərkəz idi. Əsas ticarət və sənətkarlıq obyektləri şəhərin mərkəzi rolunu oynayan Aşağı bazar və Meydan adlandırılan ərazidə cəmləşmişdi. Burada çoxlu ticarət dükanı və sənətkar emalatxanası ilə yanaşı, bir neçə karvansara və hamam da tikilib istifadəyə verilmişdi.

XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq şəhərin əhalisi sürətlə çoxalmış və Şuşa Azərbaycanın mühüm, strateji əhəmiyyətli şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Hələ Pənahəli xanın dövründə şəhərdə böyük tikinti işləri aparılmış, sonra İbrahimxəlil xanın (1763-1806-cı illər) dövründə isə Qarabağ xanlığı daha da güclənmişdi. Xanlığın ərazisində Əskəran, Ağoğlan qalaları, Şuşa qalasının divarları və s. diqqətləyi, strateji əhəmiyyətli qalalar tikilmişdi. Şəhər qısa müddət ərzində xeyli böyümüş, təbii gözəlliyi, hündür binaları və möhtəşəm qala divarları ilə diqqəti cəlb edirdi.

Məşhur rus rəssam Vasili Vasiliyeviç Vereşşagin (1842-1904) Şuşanı görəndən sonra yazmışdı: «Bu şəhərin evləri düzgün formalı, qəşəng və hündür olub, çoxsaylı və gözəl pəncərələrlə işıqlandırılır. Qayalıqlar qoynunda yerləşən bu şəhər elə həmin qayalıqlardan götürülmüş daşlardan tikilmişdir. Şəhərin bütün küçələrinə enli daş plitələr döşənmiş, evlərin damları tirlərdən düzəldilmişdir».

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik şəhəri sayılan Şuşa özünün xalçası, ipəyi, parçası və çini qabları ilə dünya bazarları miqyasına çıxmış və bununla da böyük şöhrət qazanmışdı. XVIII əsrin 80-ci illərində şəhərin dövrəsinə möhtəşəm qala divarları çəkilib başa çatdırıldı. Bu dövrdə şəhərdə çoxsaylı sənətkar məhəllələri yaranır, ticarət daha sürətlə inkişaf edirdi. Şuşalı tacirlər Təbriz, Tehran, İsfahan, İstanbul, Bağdad, Səmərqənd, Buxara, Moskva, Marsel və başqa şəhərlərlə ticarət əlaqələri saxlayırdı. Şəhərdə «Pənahabadi» adlı gümüş sikkələr zərb edilirdi.

Şuşa şəhəri özünün sənətkarlıq məhsulları ilə də böyük şöhrət qazanmışdı. XIX əsrin əvvəllərində şəhərdə 50-dən artıq sənət sahəsi üzrə ixtisaslaşmış böyük sənətkarlar ordusu fəaliyyət göstərirdi. Onların arasında toxucular, papaqçılar,

çəkməçilər, dərzilər, dülgərlər, həllaclar çoxluq təşkil edirdi. Şəhərdə toxuculuq və xalçaçılıq xüsusilə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. XIX əsrin əvvəllərində burada müxtəlif növ parçalar istehsal edən 500 toxucu dəzgahı işləyirdi. Kapitalist münasibətlərinin sürətli inkişafı Şuşada ipəkçiliyin fabrik-zavod istehsalı səviyyəsinə yüksəlməsinə gətirib çıxardı. Artıq XIX əsrin 16 ipəksarıma fabriki fəaliyyət göstərirdi.

Şuşa Azərbaycanda xalça istehsalının da mühüm mərkəzlərindən biri idi. XIX əsrin sonlarında dünya bazarlarında Azərbaycan xalçalarına tələbatın artması Şuşada xalçaçılığın daha da inkişaf etməsinə səbəb oldu. Bu dövrdə şəhərdə hər il ümumi dəyəri yüzlərlə Qarabağ xalçası istehsal edilirdi. Şuşa xalçaları bədii xüsusiyyətlərinə görə iki böyük qrupa – ornamentli və süjetli xalçalara bölünürdü. Əsasən, XVIII-XIX əsrlər üçün xarakterik olan ornamentli Şuşa xalçalarında nəbatı ünsürlər üstünlük təşkil edirdi.

Şuşada boyaqçılıq, gön-dəri məmulatı istehsalı və metal işləmə sənətləri də yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Şuşalı boyaqçılar müxtəlif növ bitkilərdən istifadə edərək 50-yə qədər rəng və rəng çaları almağı bacarırdılar. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şuşada fəaliyyət göstərən 8 boyaqxana var idi. Elə həmin dövrdə şəhərdə 200 nəfərə yaxın sənətkar gön-dəri məmulatı istehsalı ilə məşğul olurdu. XIX əsrin sonlarında Şuşada 78 nəfər zərgər müxtəlif növ baş, boyun, sinə, qulaq, bel, qol və barmaq üçün zərgərlik məmulatları hazırlayırdılar.

Bununla yanaşı, Şuşanın gözəl təbiəti, coğrafi mövqeyi, xüsusilə çox mühüm strateji əhəmiyyətli qala olmasını bir sıra tədqiqatçılar dəfələrlə bildirmişlər. Məşhur klimatoloqlar dəniz səthindən 1403 metr hündürlükdə yerləşən mühüm əhəmiyyətli şəhərin iqlim şəraitini, fauna və florasını dəqiq yoxladıqdan sonra mülayim təbiətli Şuşanın böyük müalicəvi əhəmiyyətli bir şəhər olduğunu söyləmişdilər. 1854-cü ildə şəhərdən cənubda, 18 kilometr aralı «Turşsu» deyilən səfalı guşədə mədən suyunun çıxması da alimlərin mülahizəsini doğrultdu. Şuşa havasının təmizliyi, saflığı və müalicə əhəmiyyəti baxımından kurort şəhəri kimi tanınmışdır. Bu baxımdan, nəinki Azərbaycanda, onun hüdudlarından kənarda da Şuşa öz səfalı yerləri, istirahət guşələrinə görə məşhur idi. Şuşa dağlarında xüsusi gözəlliyi ilə

seçilən və dünyanın heç bir yerində bitməyən «Xarı bülbül» gülü bitir. Bu endemik gül həm gözəl, həm də müalicəvidir.

Azərbaycanlılar tərəfindən salınan və uzun müddət əhalisinin mütləq əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edən Şuşa şəhəri XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş Rusiya işğalından sonra ciddi demoqrafik dəyişikliklərlə üzləşdi. Azərbaycanın digər yaşayış məntəqələri kimi, Şuşaya da ermənilərin köçürülməsinə başlandı. Çar hökumətinin himayəsi ilə Şuşada ermənilər tərəfindən 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı qanlı terror və soyqırımı təşkil edildi. Ermənilər bu əməllərini 1918-1920-ci illərdə də təkrar etməyə cəhd göstərsələr də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin silahlı qüvvələri tərəfindən dəf edildilər.

Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə Şuşanın fəlakətli günləri başladı. Dağlıq Qarabağda rəhbər vəzifələri ələ keçirən ermənilər şəhərin azərbaycanlı əhalisinə qarşı repressiyalara başladılar. 1923-cü ildə DQMV-nin yaradılması və Xankəndinin onun mərkəzi seçilməsi ilə Şuşa Qarabağın inzibati mərkəzi olmaq funksiyasından məhrum edildi. Bununla da Şuşa şəhərinin və orada yaşayan azərbaycanlıların vəziyyəti xeyli pisləşdi. Vilayət rəhbərliyinin ögey münasibəti nəticəsində şəhər sürətlə tənəzzül etməyə başladı. Azərbaycan xalqının tarixi-memarlıq abidələrinin bir çoxu uçurdulub dağıdıldı. Əhalinin sayı təxminən, 50 il ərzində 3 dəfədən də çox azaldı. Belə ki, 1917-ci ildə Şuşada 43869 nəfər əhali yaşadığı halda, 1970-ci ildə onların sayı azalıb 13664 nəfərə enmişdi.

Şuşanın yenidən dirçəlməsi yalnız 1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gətirilməsindən sonra mümkün oldu. 1977-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti «Şuşa şəhərinin tarixi hissəsinin tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında» qərar qəbul etdi. Şəhərin sosial-iqtisadi və mədəni həyatının dirçəldilməsi üçün mühüm tədbirlər həyata keçirildi. Bütün bu tədbirlər nəticəsində şəhərdə əhalinin sayı artaraq 1989-cu ildə 20579 nəfərə çatdı.

Lakin Şuşada başlanmış bu dirçəliş uzun çəkmədi. 1992-ci il mayın 8-də şəhər erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olundu. İşğal prosesində və işğaldan keçən 20 il ərzində Şuşanın tarixi-memarlıq abidələri erməni vandalları tərəfindən amansızcasına dağıdıldı və bu gün də dağıdılmaqda davam edir.

XX əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərinin əvvəllərində SSRİ rəhbərliyinin ermənilərə himayədarlığı sayəsində hadisələr getdikcə daha da mürəkkəbləşdi və Ermənistan Respublikası Azərbaycan ərazilərinə hərbi qüvvə göndərərək açıq təcavüzə başladı. 1992-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Ermənistan silahlı qüvvələri bir-birinin ardınca Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan sonuncu yaşayış məntəqələrini də işğal etdi. 1992-ci il mayın 8-də Azərbaycanın qədim musiqi və mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərini ələ keçirməklə Ermənistan ordusu tərəfindən bütün yuxarı Qarabağ zəbt olundu. Nəticədə 289 kvadratkilometr ərazisi, 24 min nəfər əhalisi, 1 şəhər və 30 kənddən ibarət olan Şuşa rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Şuşa uğrunda döyüşlərdə 195 nəfər azərbaycanlı şəhid oldu, 165 nəfər yaralandı, 58 nəfər isə itkin düşdü.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Şuşanın 25 məktəbi, 31 kitabxanası, 17 klubu, 8 mədəniyyət evi, 4 texnikumu, 2 institut filialı, 7 uşaq bağçası, 4 kinoteatrı, 5 mədəniyyət və istirahət parkı, 2 sanatoriya, turist bazası, 2 mehmanxana, Azərbaycan Xalçası Dövlət Muzeyinin filialı, Şuşa Dövlət Dram Teatrı, Şuşa Televiziyası, Şərq musiqi alətləri fabriki, Dövlət Rəsm Qalereyası, Uşaq sağlamlıq məktəbi talan edilmiş, yandırılmış və dağıdılmışdır.

Bununla yanaşı, işğala qədər Şuşada memarlıq abidəsi sayılan 170-dən çox yaşayış binası və 160-dək mədəniyyət və tarixi abidə var idi. Bunların içərisində son tunc və ilk dəmir dövrü abidəsi sayılan Şuşa və Şuşakənd daş qutu qəbirləri, daş dövrü abidəsi olan Şuşa mağara düşərgəsi, XVIII əsrə dair Şuşa qalasının divarları, Gəncə qapısı, Pənah xanın sarayı və kitabxanası, İbrahim xanın bürcü və qəsri, Xan sarayı və karvansaray, M.P.Vaqifin mədrəsəsi və türbəsi, Yuxarı məscid mədrəsəsi, Hacıqulların malikanəsi, İkimərtəbəli karvansaray, Mehmandarovların malikanə kompleksi, Gövhər ağa, Xoca Mərcanlı, Hacı Abbas, Mərdinli, Saatlı, Köçərli məscidləri, Xurşidbanu Natəvanın evi və bulağı, Ə.B. Haqverdiyevin, Q.B. Zakirin, M.M. Nəvvabın, S.S. Axundovun, N.B. Vəzirovun, Y.V. Çəmənzəminlinin evləri, Mamay bəyin evi, məscidi və bulağı, Behbudovların, Fərəməzovların, Zöhrəbəyovun, Bəhmən Mirzənin evləri, Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Bülbülün ev-muzeyləri, Xan Şuşinskiyin, Tarzən Sadıqcanın evləri, Realni məktəbinin

binası, Qız məktəbi, Şirin su hamamı, Meydan bulağı, İsa bulağı və s. tarixi mədəniyyət nümunəsi erməni işğalçıları tərəfindən vandalca talan edildi, dağıdıldı və məhv edildi.

Şuşanın abidələr şəhəri olduğunu söyləyən Ümummilli Lider Heydər Əliyev onun Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək bildirmişdir ki, «Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə Azərbaycan yoxdur». Bir vaxtlar «Kiçik Paris», «Qafqazın söz-sənət məbədi», «Azərbaycan musiqisinin beşiyi» və «Şərqi konservatoriyası» adlandırılan, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm xidmətləri olan bir sıra görkəmli xadimlərin vətəni, eləcə də tarixi mədəniyyət mərkəzi və Qarabağın baş tacı olan Şuşa şəhəri artıq işğaldan azad edilmişdir.

2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixinə ən şanlı bir gün kimi yazıldı. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli ordu Azərbaycanın tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik, Qarabağın baş tacı olan Şuşa şəhərini işğalçılardan azad etdi. Bu, 44 gün ərzində aparılan uğurlu əks-hücum əməliyyatlarının sırasında ən mühüm tarixi hadisə və böyük hərbi Qələbə oldu.

Azərbaycanın hərbi-diplomatik uğurları, xüsusilə strateji əhəmiyyətli Şuşa şəhərinin azad edilməsi müharibənin sonrakı gedişinə və taleyinə ciddi təsir göstərdi.

Azad Şuşa indi onun qurucuları və əsl sahibləri tərəfindən yenidən qurulur və özünün əvvəlki, füsunkar, rəvnəqli, qonaq-qaralı, musiqili, poeziyalı günlərinə qayıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin söylədiyi kimi «Şuşanın əsl sahibləri qayıdıb, biz qayıtmışıq. Şuşa bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!»

Şuşa ayaqdadır, Şuşa sınımayıb, Şuşa əyilməyib!

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

ŞUŞA ŞƏHƏRİ

Şuşanın Azərbaycan xalqının qəlbində özünəməxsus yeri və dəyəri var. Bu qədim şəhəri təsadüfən Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı adlandırmırlar – Şuşa musiqi, ədəbiyyat, incəsənət və xalçaçılığın mərkəzi, təbiət gözəllikləri, tarixi-mədəni irsin vəhdət tapdığı unikal məkandır. Qarabağ xanlığının paytaxtı olmuş Şuşa Kiçik Qafqaz dağlarının yaratdığı gözəlliklərin qoynunda yerləşir. Təbiətin öz möcüzələrini əsirgəmədiyi bu şəhərin yetişdirdiyi şairlər, rəssamlar, memarlar, musiqiçilər ölkənin tarixi-mədəni irsinə öz töhfələrini vermişdirlər. Bu səbəbdən də Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilmişdir.

Şuşa – dünyaya böyük maddi və mənəvi mədəniyyət bəxş etmiş, mülayim iqlimə, zəngin flora və fauna aləminə malik şəhər, Azərbaycanın göz bəbəyidir.

1992-ci ilin məlumatına görə Şuşanın ərazisi 289 kvadrat kilometr, əhalisinin sayı 24165 nəfər olmuşdur. Şuşa şəhəri Bakıdan 345 kilometr qərbdə, Kiçik Qafqaz dağlarının Qarabağ silsiləsində 1400 metr yüksəklikdə yerləşən kurort şəhəridir. Şuşanın yaranma tarixi və etimologiyası barədə müxtəlif mülahizələr vardır. Elmi ədəbiyyatda Şuşanın yaranma tarixi XVIII 50-ci illərində Qarabağ xanı Pənahəli xan Cavanşirlə bağlı olsa da, son tədqiqatlar Şuşanın lap qədimlərdən mövcud olduğunu göstərir. Pənahəli xan hakimiyyəti dövründə (1748-1763) Şuşanın ətrafına müdafiə divarları çəkirmiş və abadlaşdırmışdır. Qarabağ xanı olan İbrahim Xəlil xanın dövründə də (1763-1806) Şuşa şəhəri xeyli abadlaşdırılmış, onun əmri ilə 1783-1784-cü illərdə Şuşanın ətrafına daha möhkəm qala divarı tikilmişdi.

1751, 1795, 1797-ci illərdə Şuşa şəhəri Qacarlar dövlətinin hücumuna məruz qalsa da şəhər əhalisinin ciddi müqaviməti ilə rastlaşmışdır. XX yüzilliyin əvvəllərində rusların Azərbaycana hücumu 1805-ci ildə Kürəkçay müqaviləsi ilə nəticələndi. Müqaviləyə görə mərkəzi Şuşa şəhəri olan Qarabağ xanlığı Rusiyanın himayəsini qəbul etdi. XIX yüzilliyin əvvəllərində

Azərbaycanı ələ keçirmək uğrunda başlanan Rus-Qacar müharibəsi 1813-cü ildə Gülistan müqaviləsi ilə nəticələndi. Şuşa Qarabağ xanlığının tərkibində Rusiyaya birləşdirildi. 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv olundu. Şuşa şəhəri yeni yaradılmış hərbi dairənin mərkəzinə çevrildi və şəhər rus hərbi komendantı tərəfindən idarə edilirdi.

1826-cı ildə Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək uğrunda Rusiya imperiyası ilə Qacarlar dövləti yenidən müharibəyə başladılar. 1826-cı ildə Abbas Mirzənin qoşunları kəskin müqavimətlə rastlaşaraq geri çəkildi. 1828-ci il Türkmənçay sülhü ilə Azərbaycan torpaqlarının Qacarlar və Rusiya arasında bölüşdürülməsi başa çatdı. İndiki Şimali Azərbaycan torpaqları Rusiya dövlətinin müstəmləkəsinə çevrildi, Cənubi Azərbaycan isə İrana verildi. Bu vaxt Şuşa şəhəri də, Şimali Azərbaycanın tərkibində Rusiya imperiyasının himayəsini qəbul etməyə məcbur oldu.

Çar Rusiyasının 1840-cı il 10 aprel tarixli inzibati islahatına əsasən Xəzər vilayəti tərkibində Şuşa qəzası yaradıldı (1 yanvar 1841-ci il). Qəzanın mərkəzi Şuşa şəhəri idi. 1846-cı il Çar hökumətinin qərarı ilə Şuşa qəzası Bakı quberniyasına, 1867-ci ildə isə Gəncə quberniyasına daxil olmuşdu. Bu vaxt Şuşa qəzası Mehri, Kəbirli, Zəngəzur, Cavanşir, Çələbörd, Vərənd məntəqələrinə bölünürdü. Çar hökumətinin 1867-ci il dekabr fərmanına əsasən isə Zəngəzur və Cavanşir Şuşa qəzasından ayrılıb müstəqil qəzalara çevrildi. Şuşa qəzası müvafiq olaraq qəza rəisi, onun müavinləri, xəzinədar, məntəqə iclasçıları və şəhər polisi tərəfindən idarə olunurdu. Qəzanın özünün müstəqil məhkəməsi də var idi. Bu dövrdə Şuşa qəzasının sahəsi 4911 kvadrat kilometr, əhalisi 140740 nəfər olmuşdur (1897-ci il məlumatı). Şuşada əkinçilik, maldarlıq, ipəkçilik, üzümçülük, bağçılıq təsərrüfatın inkişaf etmiş sahələri idi. Xalça, mahud, ip və sair toxuculuq sahələri xüsusi olaraq inkişaf etmişdi.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Şuşa qədim yaşayış məskənidir. Ərazidə aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Şuşada daş dövrünə aid mənbələr aşkar edilmişdir. Şuşanın yaxınlığında, Zarıslı (Daşaltı) çayının dərəsində, yerləşən Şuşa mağarasının uzunluğu 120 metr, eni 20 metrdir. Şuşa mağarasının ağzında orta əsrlərə aid daşdan qalın istehkamlar, qala və divar binaların qalıqları var. Arxeoloji axtarışlar zamanı mağarada Paleolit dövrünə aid 2 ədəd kobud çapacaq, Mezolitə dövrünə aid

mikrolit bıçaqlar aşkar edilmişdir. Eyni zamanda buradan qarışıq torpaqlardan e.ə. V-IV minilliklərə aid Eneolit dövrünə aid gil qab məmulatları, Tunc, dəmir dövrlərinə və orta əsrlərə aid saxsı məmulat qırıqları tapılmışdır. Bu cür faktlar isə bir daha təsdiq edir ki, Şuşada qədim yaşayış məskəni də olmuşdur.

Salındığı ilk dövrlərdə «Qala» adı ilə tanınmış Şuşa Azərbaycanın qədim tarixinin ayrılmaz bir parçasıdır. Buradakı abidələr isə tarixin yadigarı və səhifələridir. Şuşa abidələri Azərbaycan xalqının keçdiyi şanlı və böyük həyat yolundan xəbər verir. Hələ vaxtilə Əhməd bəy Cavanşir «Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair» adlı əsərində yazırdı ki, Şuşanın cənub-şərqində dərin dərənin üstündə gözəl bir bürc var idi. Bu bürc Şuşanın o biri tərəfində olan qaya üzərində ətrafında bir ciğir belə olmayan yuva kimi görünür. Lakin qayanın eninə dağıdılmış olan hissəsi vaxtilə bu qalaya yol olduğunu və həm də burada yaşayışın mövcudluğunu sübut edir. «Xəzinə qayası» adlanan həmin bürc XIX əsrin ikinci yarısında macəra və dəfinə axtaranlardan Kərbəlayi Məhəmməd adlı birisi dağıtmışdır. Kərbəlayi Məhəmməd isə yerli ağsaqqallara bildirmişdir ki, həmin bürcdə yastı və uzun mis pullar, daş və mis alətlər, insan sümükləri və sair tapmışdır. «Xəzinə qayası»nın aşağısında, ona bitişik, qəsrdə qədimdən burada yaşayışın mövcud olduğundan xəbər verən dəlillər aşkar edilmişdir. Bu qəsr düşmənlərdən müdafiə məqsədilə sığınacaq yeri olmuşdur. Hətta uzun müddət müqavimət göstərmək məqsədilə qəsrdə bulaq da var idi. Həmin qəsrin ön hissəsində isə «Şahnəzər kahası» adlanan bir kaha da vardır ki, bu kahanın ətrafı hasara alınmışdır. Deyilənlərə görə həmin kahanın digər tərəfi dərinliklərə gedib çıxır və yeraltı yol vasitəsilə başqa bir kaha ilə birləşir. Belə məlum olur ki, Şuşa mühasirə olunarkən həmin kahadakı yol vasitəsilə ətraf kəndlərdən ərzaq gətirmək mümkün olurmuş. «Şahnəzər kahası» və oradakı yol xalqımızın lap qədim zamandan bacarıqlı, bilikli bir xalq olduğunu sübut edir. Şuşadakı abidələrin çoxu isə müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan torpaqlarına basqın etmiş düşmənlər tərəfindən dağıdılmış və xarabalıqlara çevrilmişdir.

Şuşanın iqlim şəraiti əlverişli olduğu üçün burada ibtidai insanların məskunlaşmasına səbəb olmuşdur. Burada yaşayan ibtidai insan ən çox mağaralarda, bəzi hallarda isə açıq havada məskən salıb yaşamışdılar. Şuşadakı əlverişli şərait, alət və

silah düzəltmək üçün keyfiyyətli daş materiallarının bolluğu, daldalanmaq üçün dərin dərələr, təbii mağaralar, yaxşı iqlim şəraiti, zəngin yem və su ehtiyatı, qalın meşəliklər və sair ibtidai insanların diqqətini cəlb etmiş və onların burada yaşamasına səbəb yaratmışdır.

Eyni zamanda Cıdır düzünün ətrafında Azərbaycan tarixinin qədim yadigarları olan «Ağzı yastı kaha», «Xəzinə qayası», «Üç mız» məskənləri də yerləşmişdir.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Şuşada və yaxın bölgələrdə aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində ərazidə qədim insanın meydana gəlməsi və formalaşmasını sübut edən zəngin elmi məlumatlar və maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. 1950-ci ilədək Azərbaycan ərazisində qədim insan düşərgələrinin olması faktları yox idi. Lakin XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri Respublikamızın ərazisinin qədim insanın yaranma və formalaşması ərazilərindən biri olması elmi faktlarla sübuta yetirilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şuşadakı təbii mağaralar, iqlim şəraiti, meşəliklər və heyvanlar aləmi ərazidə qədimdən yaşayışın mövcudluğunu şərtləndirən amillər idi.

Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının əməkdaşlarının 1971-ci ildən başlayaraq Şuşa ərazisindəki mağaralarda elmi tədqiqat işləri aparmağa başlamış və burada qədim insan izləri aşkarlamışlar. Yüz illər boyu insan ayağı dəyməmiş bu mağaralarda iş aparmaq həm çətin, həm də təhlükəli idi. Uzun müddət Şuşa mağarasının sirri insanlardan gizli qalmışdır. Bəziləri mağaranın ucsuz- bucaqsız olması, digərləri isə buranın müqəddəs yer olduğunu söyləyirdilər. 1971-ci ilin iyulunda Cıdır düzündəki Zarişlı (Daşaltı) çayının dərəsindən yerləşən mağarada aparılan tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuşdur ki, «Şuşa mağarası»nın girəcəyində çoxlu daş yığılmışdır. Bu da onu deməyə imkan verir ki, qədim insanlar qonşu tayfaların hücumlarından müdafiə olunmaq üçün mağaraya girir və həmin daşlarla özlərini müdafiə edirmişlər. Maraqlı doğuran cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, mağaranın kənarında içməli su da olmuşdur. Şuşa mağarasının uzunluğu 120 metr, eni 20 metr idi. Mağaranın başlanğıcında qədim və orta əsrlərə aid qalın daş istehkamlar, qala və bina divarlarının qalıqları var idi. Onu da

qeyd edək ki, adıçəkilən mağara dəniz səviyyəsindən 1400 metr yüksəklikdə yerləşir.

Şuşada aparılan arxeoloji qazıntı tədqiqat işləri nəticəsində mağaranın içərisində 2 metr dərinlikdən Paleolit (qədim daş) dövrünə aid 2 ədəd kobud çapacaq aşkar edilmişdir. Həmin alətlərdən biri Şuşa muzeyinə verilmiş, ikincisi isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun «Daş əsri» şöbəsində saxlanılır. Bundan əlavə, Şuşa mağarasındakı qazıntı işləri nəticəsində burada bizim eradan əvvəl 5-4-cü minilliklərə aid torpaq və gil qarışıqından hazırlanmış qab məmulatları, enolit, tunc və dəmir dövrlərinə aid saxsı məmulat qırıqları, mezolitə aid mikrolit bıçaqlar aşkarlanmışdır. Mağarada tapılmış əmək alətlərinin, zəngin tarixə malik olduğu sübuta yetirilmişdir. Şuşa mağarasında tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları Azıx mağarasının və Quruçay dərəsində yaranan daha qədim mədəniyyətin davamı idi. Burada tapılmış alətlərlə Azıx mağarasındakı kobud daş alətlər arasında bir uyğunluq, oxşarlıq vardır. 240 kvadrat metrlik Şuşa mağarasında müasir insanların əcdadları uzun illər boyu ömür sürmüşlər. Paleolitin erkən və orta dövrlərində Azərbaycan ərazisində insanlar kollektiv əməyə əsaslanmış və kiçik qruplar şəklində yaşamışlar. Onların əsas məşğuliyyəti yığıcılıq və ovçuluq olmuşdur. Şuşa mağarasında yuxarı paleolitə aid çaxmaq daşından bıçaqvari lövhələr və habelə kəsicilər tapılmışdır.

Dağlıq Qarabağ ərazisində mis yataqları olduğu üçün ulu əcdadlarımızın hazırladığı alətlərin çoxu misdən idi. Burada metal məmulatlar – bıçaqlar, bizlər, iynələr, ox ucluqları tapılmışdır. Bu alətlər döymə üsulu ilə hazırlanmışdır. Şuşa mağarasında azacıq cilalanmış, naxışlarla bəzədilmiş kobud və saxsı qablara da təsadüf edilirdi. Qabların rəngli boyalarla naxışlanması Azərbaycanda eneolit dövrünün başladığını sübut edirdi. Eyni zamanda qablara naxışvurma Azərbaycanın Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrinin olmasını da göstərirdi. Şuşada tapılmış mikrolit alətlərdən bıçaqlara, bizlərə Qobustanda da rast gəlmək mümkün idi. Həmin alətlər daş dövrünün firuz mərhələsinə aiddir.

Şuşa mağarasında eramızdan əvvəl III-II minilliklərə aid əşyalar tapılmışdır ki, bu əşyalar misə qalay, arsen qatmaqla yaranmışdır. Qədim və Orta tunc dövrünə aid olan əmək alətləri,

silah və bəzək əşyaları eynilə I Kültəpədə, Babadərvişdəki əşyalara oxşayırdı. Şuşa mağarasındakı əşyalar üzərində gözəl əl işləri var idi ki, həmin şəkilləri «addımlayan möhürlər» və ya «oyulmuş qıfıl yerləri» adlandırırdılar. Bütün bunlar isə qədim Şuşa sakinlərində şüurun inkişafını, incəsənətin və mədəniyyətin tərəqqisini göstərən amillər idi. Ağdamın Üzərliktəpə adlanan ərazisindəki əşyalar üzərindəki şəkillərə Şuşa mağarasındakı əşyalar arasında tamamilə bir uyğunluq vardır. Eyni zamanda Şuşa mağarasındakı əşyaları bütün Quruçay və Köndələnçay arasındakı ərazilərdə də rast gəlinmişdir. Ərazidə eramızdan əvvəlki minilliyə aid əşyalar tapılmışdır ki, bu əşyalar dəmir dövrünə aid idi.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, gözəl Qarabağın cənnət yaylağı, Oğuz-Türk diyarı olan barlı-bərəkətli, min bir nemətli Şuşa dünyada ilk insanların yaşadığı ərazilərdən biri olmuşdur. Qarabağın hər bir qarış torpağında, daşında Azərbaycan xalqının ulu babalarının nəfəsi duyulur. Xocalı arxeoloji abidələri (e.ə. XIII-VII əsrlərə aid), Tağlar mağarasındakı əmək alətlərinin zəngin tarixi (100 min il bundan əvvələ aid), Xankəndindəki kurqanlar (e.ə. V-III minilliklərə aid), Hadrutdakı memarlıq abidələri və başqa maddi mədəniyyət nümunələri nəinki Qarabağda ibtidai insanların yaranmasını göstərir, hətta bu ərazidə yaşayan ən qədim insanların uzun müddət məskən salaraq formalaşmasını, xalqımızın lap qədimdən mədəni, bilikli, bacarıqlı bir xalq olduğunu sübut edir.

Azərbaycanın İrəvan xanlığında özlərinə dövlət yaradan ermənilər bu gün Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmağa çalışırlar. Hətta onlar tarixi Azərbaycan abidələrini özünüküləşdirmək üçün bütün yollardan, cinayət əməllərindən belə istifadə etmişlər. Qərəzsiz elmi araşdırmalara əsaslanaraq, qəti surətdə deyə bilərik ki, İrəvan xanlığı da daxil olmaqla, tarixin heç bir mərhələsində Azərbaycan ərazisində heç vaxt ermənilər ayrıca bir dövlət təşkil etməmiş, nə də ermənilərin «Arsax» adlandırdıqları ərazidə (Qarabağda) ermənilər say çoxluğuna qətiyyətlə malik olmamışlar. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü həmişə qorunub saxlanılmış, arxasında Azərbaycan xalqı dayanmış Ali Baş Komandan İlham Əliyevin güclü iradəsi və dəmir yumruğu sayəsində Azərbaycan torpaqları işğaldan azad edilmiş, Şuşa da öz əzəli, əbədi sahibinə – Azərbaycan xalqına qaytarılmışdır.

Azərbaycan tarixinin mürekkəb və keşməkeşli inkişaf dövründə Şuşa əhalisi özünəməxsus yüksək maddi və mənəvi mədəniyyət yaradaraq, Azərbaycan mədəniyyət xəzinəsinə qiymətli töhfələr vermişdir. Zəngin tarixi hadisələrlə dolu olan «Cıdır düzü» istirahət mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də müqəddəs yer də hesab edilir. Bu gün isə bu yerin Azərbaycan xalqının qəlbindəki mənəvi dəyəri birə min artıqdır. Çünki Azərbaycan Ordusunun igid oğulları Şuşanı işğaldan azad edərəkən döyüşə-döyüşə sıldırım qayalarla Cıdır düzünə qalxmış və onlarla Azərbaycan oğlu bu ərazidə şəhadətə yüksəlmişdir. Onların qanları axan Şuşa torpağının mənəvi üstünlüyü məhz elə buna görə də bu gün ən ali dərəcədədir.

ŞUŞA XIX YÜZİLLİKDƏ

XVIII əsrin sonu – XIX əsrin başlanğıcında Azərbaycanda daxili və xarici siyasi vəziyyət çox mürəkkəb idi. Bu mürəkkəblik bir tərəfdən Şəki və Quba xanlıqlarının Azərbaycan torpaqlarını öz xanlıqları ətrafında birləşdirmək və vahid dövlət yaratmaq cəhdlərinin boşa çıxması ilə müşahidə edilmişdirsə, ikinci bir tərəfdən isə Azərbaycanı ələ keçirmək üçün İran və Rusiyanın işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə başlamışdı. İmperator I Aleksandrın 1801-ci il Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında «Manifest»indən sonra Qazax, Borçalı və Şəmşəddil torpaqlarının Rusiya tərkibinə qatılması Azərbaycan torpaqlarının işğalının başlanğıcı demək idi. 1804-cü ilin yanvarında Gəncə xanlığı Rusiya tərəfindən işğalından sonra Sisianov Azərbaycanın digər şimal xanlıqlarına müxtəlif üsullarla təzyiq göstərməyə başladı. Bəhs edilən dövrdə Qarabağ xanlığının daxili və xarici siyasi vəziyyəti son dərəcə ağır idi. Ruslar yaranmış ağır şəraitdən istifadə edərək İbrahimxəlil xanın böyük oğlu Məhəmmədhəsən ağaya və adlı-sanlı bəylərə Sisianova məktub yazmağı təkid etdilər. 1805-ci il mayın 14-də Rusiya ilə Qarabağ xanlığı arasında 11 maddədən ibarət Kürəkçay müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə Qarabağ xanlığı Rusiya tərəfindən ilhaq edildi. Şuşa şəhəri isə rus qarnizonunun qərargahına çevrildi. Rus qoşunlarının Şuşa şəhərində yerləşdirilməsi, təbii, coğrafi, iqlim amilləri ilə bağlı olmaqla yanaşı, həm də siyasi amillə də bağlı idi. Belə ki, 500 nəfərlik Rusiya qoşunu Şuşada yatacaqla, yeməklə, odunla təmin olunmalı, hətta müqavilənin şərtlərinə belə bir əlavə də edilmişdi ki, «Şuşadan Yelizavetpol və Cavada gedən yollar yenidən sahmana salınmalıdır ki, Rus qoşunları rahat hərəkət edə bilsin». Şuşalı İbrahimxəlil xan Rusiyaya xərac verməyi, Rusiyanın gerbi üzərində olan bayrağı xanlığın paytaxtı olan Şuşa şəhərində saxlamalı, nəvəsi Şükürullahı həmişəlik Tiflisdə yaşamaq üçün girov verməyi öz üzərinə götürmüşdü.

Bu gün, arxivlərdə saxlanılan Kürəkçay müqaviləsinin maddələri adlı sənəd erməni siyasətbazlarına (müasir dövrdə «Şuşanı XIX əsrin əvvəllərində erməni şəhəri» adlandırmaq istəyən ermənilər) obyektiv cavab vermək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Müqavilənin maddələrinin hamısının

başlanğıcı «Şuşalı, Qarabağlı İbrahim xan»ın adı ilə adlandırılıb. Müqavilənin 11 maddəsinin heç birində guya ki, XIX əsrin əvvəlində olan erməni müləklərinin adları çəkilməyib.

1806-cı ildə Sisianovun Bakı xanlığında öldürülməsi Qacarlar dövlətinin Qarabağda fəallaşmasına səbəb oldu. Vəziyyətin çətin olduğunu gören İbrahimxəlil xan Şuşanı tərk edib ailəsi və uşaqları ilə birlikdə gecəylə, gizli olaraq Xankəndinə gəldi. Xəyanəti həmişə özünə peşə seçən erməni milləti burada da öz işini gördü. İbrahimxəlil xanın yeri Çar ordusunun mayoru Lisanoviçə çatdırıldı. Ermənilərin əli ilə İbrahimxəlil xan, bütün ailə üzvləri, hətta kiçik yaşlı uşaqları xüsusi qəddarlıqla öldürüldü.

Azərbaycanın ələ keçirilməsi uğrunda Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında 1804-1813-cü illəri əhatə edən müharibə 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində sülh müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələndi. Həmin müqaviləyə görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarından başqa Araz çayının şimalında olan Azərbaycan ərazisindəki bütün xanlıqların – Gəncə, Qarabağ, Şəki, Lənkəran, Şamaxı, Quba, Dərbənd xanlıqlarının ərazisi Rusiya tərkibinə qatıldı.

XIX yüzilliyin əvvəllərində Şimali Azərbaycan xanlıqları çar Rusiyası qoşunları tərəfindən ələ keçirilən vaxt Azərbaycanın bəzi xanlıqları (Şəki, Şamaxı, Qarabağ, Lənkəran) döyüşsüz Rusiya himayəsini qəbul etmiş və ona görə də həmin xanlıqların daxili idarə sistemi olduğu kimi saxlanılmışdır. Lakin belə bir idarə sistemi çar Rusiyasının mənafeyinə uyğun olmadığından 1819-1826-cı illərdə yuxarıda adların çəkdiyimiz xanlıqlarda xan üsul-idarəsi ləğv edildi. Çarizm Qarabağ xanlığının «bütövlüyünün saxlanılmasına imperator zəmanətinə» naxələf çıxıb 1822-ci ildə Qarabağ xanlığını ləğv etdi. Qriboyedov qeyd edir ki, Qarabağ xanlığı ləğv edilən vaxt xanlığın axıncı xanı Mehdiqulu xan xeyli Azərbaycanlı ailəsi ilə birlikdə məcburi şəkildə Qacarlar dövlətinin idarəçiliyində qalmış Cənubi Azərbaycana köçürülmüşdür. 1826-cı ildə Azərbaycanda mərkəzi şəhəri Şuşa olan «Müsəlman əyalətləri rəisliyi» yaradıldı.

Çar Rusiyasının XIX əsrin əvvəllərində yazdığı sənəddə qeyd edilir ki, 1822-ci ildən Qarabağ xanlığı ləğv edilir, Qarabağ «müsəlman əyaləti» kimi Rusiyaya birləşdirilir. Həmçinin həmin dövrdə (1826-cı ildə) mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla «Müsəlman əyalətləri» rəisliyi yaradıldı. Azərbaycanı bütövlükdə ələ

keçirməyi qarşısına məqsəd qoyan Qacarlar dövləti dairələri 1826-cı ildən Rusiya ilə müharibəyə başladı. Abbas Mirzənin başçılığı altında Qacarlar qoşunu 1826-cı ildə bütün Qarabağı ələ keçirmək üçün Şuşanı mühasirəyə aldı. 1826-cı il iyulun 16-da İran qoşunları Şuşanı top atəşinə tutdu və bir-birinin ardınca şəhərə həmlələr etdi. Lakin Şuşanın müdafiəsi yaxşı təşkil edildiyindən Abbas Mirzə şəhərə girə bilmədi. Hətta qalanın müdafiə olunmasına şuşalı qadınlar da qalxmışdılar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şuşada Rus qarnizonu da var idi ki, onlar da Qacarların qoşunlarına qarşı vuruşurdular. Bütün bunlar və ən başlıcası qeyrətli şuşalıların dəmir iradəsi güclü İran qoşunlarının həmlələrinin qarşısını aldı. Şah qoşunları 48 gün Şuşanı mühasirədə saxlasa da, onu ala bilmədi. Rusiya ilə İran arasından Azərbaycanı bölüşdürmək uğrunda başlanan müharibə 1828-ci il Türkmənçay sülhü ilə nəticələndi. Türkmənçay sülh müqaviləsi XIX əsrin birinci yarısında çar Rusiyası-Qacarlar dövləti müharibəsinə son qoyaraq vahid Azərbaycan xalqını və torpaqlarını iki yerə bölüşdürülməsini başa çatdırdı. İndiki Şimali Azərbaycan torpaqları (o cümlədən İrəvan xanlığı da daxil olmaqla) Rusiyaya, Arazın cənubu Qacarlar dövlətinə verildi. Türkmənçay sülhü həmin dövrdə Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinə və milli dirçəlişinə ciddi zərbə vurdu və işğal nəticəsində Şimali Azərbaycan torpaqları Rus imperiyasının xammal mənbəyinə və satış bazarına çevrildi.

Türkmənçay sülhündən sonra Qarabağda və Şuşada əhalinin sayının artması, sülh şəraitinin yaradılması təsərrüfat həyatının canlanmasına səbəb oldu. XIX əsrin birinci yarısında Şuşanın iqtisadiyyatının əsasını əkinçilik, heyvandarlıq, ipəkçilik və əl üsulu ilə emal olunan müxtəlif məişət avadanlıqları, əmək ləvazimatları, sənət nümunələri təşkil edirdi.

XIX əsrin birinci yarısında Şuşa şəhəri Azərbaycanın mühüm ticarət mərkəzi kimi bütün Qafqazda və Yaxın Şərqdə məşhurlaşdı. Zaqafqaziya Yaxın Şərq ölkələrinə, Yaxın Şərq ölkələrindən Qafqaza gedən karvanlar Şuşanın geniş və gözəl karvansaralarında dincəldilirdi. İranın, Türkiyənin, İraqın, Hindistanın, Türkünstanın şəhərlərindən Şuşaya tez-tez tacirlər gəlirdilər. Eyni zamanda Şuşa tacirləri Avropa ölkələrinə, Təbrizə, Bağdada, İstanbula, Buxaraya, Səmərqəndə, Petrovskiyə, Məkkəyə, Həştərxana gedir və öz məhsullarını satırdılar. Şuşada

vahid pul, ölçü, çəki sisteminin tətbiqi ticarətin inkişafına və həm də iqtisadi inkişafa təkan verdi. 1821-ci il oktyabrın 8-də Çar hökumətinin fərmanı ilə Cənubi Qafqazda «güzəştli ticarət tarifi» tətbiq olundu. Bu isə bütün Azərbaycanda, o cümlədən Şuşada ticarətdə canlanmaya təkan verdi. Yeni-yeni ticarət məntəqələri yaranır, ticarət müəssisələrinin sayı və döviyyəsi çoxalır, ayrı-ayrı bölgələr arasında əlaqələr genişlənir və bu isə Şuşada əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafına kömək edirdi.

XIX əsrin birinci yarısında Şuşadan xarici dövlətlərə yun, xalça, ipək mallar, dəri, parça, çini qablar və müxtəlif sənaye, kənd təsərrüfatı məhsulları aparılırdı. Şuşada bəslənən cins atlar dünya bazarlarında böyük şöhrət qazanmışdı. Xarici dövlətlərdən gətirilən pambıq-parça məmulatları, xırdavat, qab-qacaq, dəmir və dəmir məmulatları Şuşa bazarlarında satılırdı.

Təbiət Qarabağa və Şuşaya hər şey bəxş etmişdi. Bol təbii sərvətlərə, mülayim iqlimə, zəngin bitki örtüyünə, heyvanlar aləminə və saf su mənbələrinə sahib olan bu bölgənin iqtisadi potensial imkanları müstəmləkəçilik təcrübəsinə malik çar Rusiyası tərəfindən öyrənilir, inkişaf və istismar üçün tədbirlər hazırlanırdı. Bu məqsədlə 1836-cı ildə Peterburqda «Cənubi Qafqazda Rusiya sahibliyinin təsviri» adlı 4 cildlik kitab çap edildi. Həmin kitablar bir növ Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının daha çox mənimsənilməsi üçün «tədbirlər planı» xarakteri daşıyırdı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrin birinci yarısında Şuşanın iqtisadiyyatında əsas aparıcı yer kənd təsərrüfatına məxsus idi. Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra Şuşa şəhərində feodal torpaq mülkiyyətinin 2 əsas forması mövcud idi: xəzinə və xüsusi sahibkar torpaqları. Bununla yanaşı, torpaq mülkiyyətinin köhnə formaları – tiyul, mülk, mülki-xalisə və vəqf də qalmaqda idi. Kəndlilər müxtəlif növ vergilər verirdilər.

XIX əsrin 30-50-ci illərində Şuşanın kənd təsərrüfatında əsas yeri əkinçilik və maldarlıq tuturdu. Əkinçilikdə buğda və arpa becərilməsi üstünlük təşkil edirdi. Bəhs edilən dövrdə buğda və arpa istehsalına görə Şuşa Azərbaycanın başqa ərazilərindən xeyli fərqlənirdi. Şuşada istehsal olunan dənli bitkilər yerli tələbatı ödəməklə yanaşı, xarici dövlətlərə də göndərilirdi.

Şuşanın kənd təsərrüfatındakı aparıcı sahələrdən biri də, ipəkçilik olmuşdur. Şuşa əhalisinin demək olar ki, hamısı barama

becerilməsi işinə cəlb olunmuşdular. Bu Rusiyada xam ipəyə daha çox tələbatla bağlı idi. Şuşa bölgəsində hər il 50 min pud barama əldə edilirdi. Çar Rusiyası xam ipəkdən külli miqdarda gəlir götürdüyü üçün Şimali Azərbaycanda bu sahəyə daha çox diqqət yetirdi. Belə ki, ipəkçiliyin sirlərini gənc nəsle öyrətmək üçün 1843-cü ildə Nuxa (Şəki) şəhərində «təcrübə ipəkçilik məktəbi» yaradıldı. Təkcə 1850-ci ildə həmin məktəbi 236 şagird bitirmişdir ki, bundan 40 nəfəri Şuşa bölgəsinin payına düşürdü. İpəkçiliyi inkişaf etdirmək məqsədilə Şuşada tut bağlarının sahəsi genişləndirildi.

XIX əsrin birinci yarısında Şuşanın kənd təsərrüfatında əkinçilik maldarlıqla paralel inkişaf etmişdi. Hər şeydən öncə Şuşanın əlverişli şəraiti heyvandarlığın inkişafına təkan verirdi. Aparılan arxeoloji araşdırmalar Şuşa əhalisinin qədimdən maldarlıqla məşğul olduğunu göstərir. Ərazidən tapılan at və dəvə sümükləri deyilənləri təsdiq edir. Əkinçiliklə maldarlıq bir-birini tamamlayan sahələrdir. Çünki texnikanın olmadığı dövrdə öküzsüz, kəlsiz, atsız, dəvəsiz əkinçiliyin inkişafı mümkün deyildir. Heyvanlardan həm də ticarətdə nəqliyyat vasitəsi kimi (xüsusilə dəvələrdən) istifadə edilirdi.

Hələ XVIII əsrin ikinci yarısında Pənahəli xan öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün Nadir şah Əfşar tərəfindən Qarabağdan Xorasana köçürülən əhalini geri qaytardı. Onların bəzi vergilərdən azad edilməsi, mal-qara paylanması əkinçilik və maldarlığın inkişafına təkan vermişdi. Təsədüfi deyildir ki, İbrahimxəlil xanın dövründə onun şəxsi mal qarası 3 dəfə artmışdı. Xanın 4 min balalayan madyan atı, xüsusi saxlanılan cins ayğırları var idi, çoxsaylı iribuynuzlu və xırdabuynuzlu sürüləri var idi.

XIX əsrin 50-ci illərindən Şuşada əmtəəlik maldarlığı getdikcə genişlənirdi. Bununla yanaşı bağçılıq, üzümçülük, bostançılıq Şuşanın kəndlərində geniş yayılmışdı. XIX əsrin 40-cı illərindən ərazidə kartof əkin sahələri genişlənməmişdi.

Şuşa Azərbaycanın qədim sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Şuşanın əsas sənətkarlıq sahələri xalçaçılıq, toxuculuq, dulusçuluq, ipəkəçmə, metal emalı və başqaları idi. XVIII əsrdən Şuşada xalçaçılıq xüsusi olaraq inkişaf edirdi. Bəhs edilən dövrdə Şuşada xalçaçılığın inkişafına təsir edən 2 başlıca amili xüsusi

olaraq qeyd etməliyik. Bunlardan ən başlıcası əhalinin daxili tələbatının ödənilməsi ilə bağlıdır. Şuşalılar xalça toxuyub ondan özü istifadə etməklə yanaşı, həm də toxuduğu gözəl xalçanı bazara çıxararaq satır və özünün iqtisadi tələbatını ödəyirdi. Eyni zamanda Şuşanın gözəl otlaqları, alp çəmənlikləri yaylaqları qoyunçuluğun inkişafına təkan vermiş, qoyunun yunu isə xalça toxumaq üçün xammal mənbəyinə çevrilmişdir. Şuşalıların qədim peşəsi olan xalça 2 növdə toxunurdu. Bunlardan birinciyə xovlu xalçalar aiddir ki, buraya xalça, gəbə, xalı və sair daxildir. İkincisi isə xovsuz xalçalardır ki, buraya palaz, kilim, cecim, sumağı, zili aiddir.

XIX əsrin 30-40-cı illərində Şuşada xalçaçılıq daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu, hər şeydən əvvəl yaranmış əlverişli şəraitlə bağlı olmuşdur. Belə ki, bu qiymətli sənət incisinə təkcə ümumrusiya bazarında deyil, dünya bazarında ehtiyac var idi. Bəhs edilən dövrdə xalça-gəbə istehsalının çoxçeşidliliyi artdı. Xalça, gəbə, kilim, sumağı, zili ilə yanaşı məfrəş, xurcun, heybə və sairə toxunurdu.

XIX əsrdə Şuşa sənətkarlığının mühüm sahələrindən biri də, ipək parça istehsalı olmuşdur. Dünya bazarında xam ipəyə, ipək parçaya və ipək parça məmulatlarına böyük ehtiyac olduğundan, bu sahəyə Çar Rusiyasının diqqəti daha çox artırıldı. Əgər 1800-cü ildə Şuşada ipək parça müəssisələrinin sayı 24 idisə, 1832-ci ildə onların sayı 42-yə çatdırıldı. Eyni zamanda yeni yaradılmış müəssisələrə buxar gücü ilə hərəkətə gətirilən dəzgahlar qoyulurdu ki, bu müəssisələrdə ipəyin keyfiyyəti və həcmi əvvəlkilərdən üstün oldu. Şuşada kustar üsulu ilə ipək məmulatları istehsal olunurdu. Əl əməyi ilə istehsal edilən cecim, kəlağayı, darayı, tafta, qanovuz dünya bazarlarında satılırdı.

XIX əsrin 30-cu illərinin sonlarında Şimali Azərbaycanın hər yerində, o cümlədən Şuşa sənayesində müəssisələrin texniki təchizatı yaxşılaşdırılmış, buxar gücü ilə hərəkətə gətirilən yeni müəssisələr yaradılırdı. Sənayedə kapitalist münasibətləri üçün şərait yaradılsa da, dövlət və ya feodal idarə sistemi hələ də saxlanılırdı. Şuşa manufakturaları elə qurulmuşdu ki, istehsal dövriyyəsi tam başa çatdırılmırdı. İstehsal dövriyyəsi natamam saxlanılır və yarımçıq qalmış məhsul Rusiyanın özündə başa çatdırılırdı. Bu Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik iqtisadiyyatına xas olan əsas xüsusiyyət idi.

Şuşada inkişaf etmiş sənaye sahələrindən biri də pambıq parça istehsal edən karxanalar olmuşdur. Dünya bazarında pambıq məhsullarına böyük ehtiyac olduğunu nəzərə alan Çar Rusiyası bu sahəyə xüsusi diqqət yetirdi. XIX əsrdə pambıq əkin sahələri genişləndirilərək, pambıq məntəqələrinin sayı artırıldı. Belə ki, əgər Şuşada 1801-ci ildə 18 pambıq-parça karxanası var idisə, 1832-ci ildə onların sayı artırılaraq 28-ə çatdırıldı. Yarımfabrikat məhsulunu mərkəzə aparan Çar Rusiyası ondan müxtəlif çeşidli məhsul hazırlayır və dünya bazarına çıxararaq böyük məbləğdə gəlir götürürdü. Gəlirli sahə olduğundan Çar Rusiyası sonrakı dövrlərdə də bu sahəyə xüsusi diqqət yetirmişdi.

XIX əsrin birinci yarısında Şuşada sənayenin digər sahələri də, inkişaf etmişdi. 1800-cü illə müqayisədə 1832-ci ildə Şuşada gön-dəri zavodlarının sayı 10-dan 20-yə, sabun zavodu və kərpic sexi 2-dən 3-ə qalxmışdı. Faktlardan göründüyü kimi istehsal prosesinin sürətli inkişafı Şuşanın iqtisadiyyatının möhkəmlənməsinə kömək etmiş, bu isə öz növbəsində şəhər əhalisinin sosial vəziyyətinə müsbət təsir göstərmiş və mədəni inkişafda irəliləmələr müşahidə edilmişdir. Lakin bir həqiqəti də qeyd etməliyəm ki, Şimali Azərbaycanda və onun ucqarlarından olan Şuşada Çar Rusiyasının həyata keçirdiyi tədbirlərin siyasi mahiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, bölgənin yeraltı və yerüstü sərvətlərini öz mənafeyinə uyğun tərzdə qursun və asan yolla mənimsəsin.

XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda Çarizm müstəmləkəçilik əleyhinə baş verən üsyanları yatırırsa da, xalqın qəzəbini söndürə bilmədi. Xalq narazılığının qarşısını almaq üçün Çar hökuməti islahatlar keçirməyi qərara aldı. Çar hökumətinin 1840-cı il 10 aprel Cənubi Qafqazın inzibati və məhkəmə islahatına əsasən Xəzər vilayəti tərkibində 7 qəza, 2 nahiyyə yaradıldı ki, həmin qəzalardan biri də Şuşa qəzası oldu (Həmin islahat 1841-ci il 1 yanvarda qüvvəyə minmişdi). Şuşa qəzası Cavanşir, Göyçay, Cavad, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzaları ilə həmsərhəd olmuşdu. Şuşa qəzasının mərkəzi Şuşa şəhəri idi. 1840-cı il islahatı ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və tarixi sərhədləri pozulmuşdu. Çünki Azərbaycan torpaqlarının çoxu Gürcü-İmeretiya quberniyasına qatılmışdı. «Parçala və ağalığ et» siyasəti yeridən Çar Rusiyası bununla da Azərbaycanda pozuculuq, ərazi və milli münafişələrin bünövrəsini qoymuş oldu.

1840-cı il «islahatı» heç də Azərbaycanda xalqın narazılığının qarşısını almadı. Əksinə 1841-ci ildən mütləqiyyət əleyhinə kəndli çıxışları genişləndi. 1844-cü ildə Şuşada da, belə bir kəndli üsyanı oldu. Üsyançı kəndlilər vergini verməkdən, mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməkdən imtina edir, hökumətin sərəncamlarına tabe olmurdular.

Xalqın narazılığı Qafqazın ilk canişini Vorontsovu yeni inzibati ərazi bölgüsü aparmağa vadar etdi. 1846-cı il dekabrın 14-də çarın fərmanı ilə Gürcü-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayəti ləğv edildi. Əvəzində 4 quberniya-Tiflis, Kutaisi, Dərbənd və Şamaxı quberniyaları yaradıldı. Bu vaxt Şuşa qəzası Şamaxı quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, çar hökuməti Azərbaycanda öz dayaqlarını möhkəmləndirmək məqsədilə 1849-cu ildə yeni bir quberniya, İrəvan quberniyası yaratdı və bu quberniyaya İrəvan, Naxçıvan, Ordubad qəzalarını daxil etdi. Bununla da Azərbaycanın ərazi bütövlüyü pozuldu. Lakin bütün bunlar xalqın vəziyyətini heç də yaxşılaşdırmadı.

Çar hökumətinin 1868-ci il islahatı ilə Yelizavetpol quberniyası yaradıldı ki, Şuşa qəzası da bu quberniyaya daxil idi. 1868-ci il islahatı ilə Şuşa qəzası tərkibində Zəngəzur qəzası yaradıldı. 1883-cü ildə isə Şuşa qəzasının tərkibində yeni 2 qəza yaradıldı – Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları və daha sonra isə XIX əsrin ikinci yarısında mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla, Şuşa qəzası tərkibində əlavə olaraq Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları yaradıldı. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, 1919-cu ildə erməni quldurlarının Şuşa qəzasında müsəlmanları qılincdən keçirməsi və əsassız ərazi iddiaları Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarının Gəncə quberniyası tərkibindən ayrılmasına və mərkəzi Şuşa şəhəri olan Qarabağ general qubernatorluğunun yaradılmasına səbəb oldu.

XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyada kapitalist münasibətlərinin inkişafı Şimali Azərbaycanda da bu prosesin inkişafına şərait yaratdı. Çünki Rusiyanın müstəmləkəsi olan Şimali Azərbaycanla imperiyanın iqtisadi əlaqələri ikitərəfli xarakter daşıyırdı və Şimali Azərbaycan şəhərləri Ümumrusiya bazarlarına qoşulurdu.

Şimali Azərbaycanın mühüm sənaye ocaqlarından biri də Şuşa ərazisi olmuşdur. Şuşada XIX əsrin ikinci yarısında

sənayenin əsas aparıcı sahəsi ipək sənayesi idi. XIX əsrin ikinci yarısında mərkəzi Rusiyada ipək toxuculuğu sənayesində xam ipəyə çox böyük tələbat olduğundan Şuşada bu sahəyə diqqət artmışdı. 1860-cı illərdə Rusiya hökuməti Şuşa ipək fabriklərinin sayını artırdı və həmin fabriklərdə Fransadan aldığı dəzgahları quraşdırdı. Yeni fabriklər özünün yüksək keyfiyyətinə görə fərqlənirdi. İşçi qüvvəsinə olan tələbatı ödəmək üçün sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti torpağı az, əhalisi çox olan kəndlərdə tikilirdi. Şuşa ipək emalı müəssisələrində buxar mühərriki ilə hərəkətə gətirilən dəzgahlar quraşdırılmışdı. Lakin aparılan tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada ipək emalı müəssisələrinin əksəriyyəti xırda müəssisələr idi. Şuşa ipək emalı sənayesində fabrik istehsalı hakim olsa da, kустar istehsalı qalmaqda davam edirdi. Kустar ipək toxuma Şuşa əhalisi arasında davam etdirilirdi. Bütün bunlarla yanaşı Şuşada iri sahibkarlara məxsus ipək sənayesi müəssisələri də var idi. Şuşada istehsal olunmuş xam ipək Moskvaya, Lodza, Varşavaya, Milana, Marsele, Liona və başqa şəhərlərə ixrac olunurdu.

XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada ipək sənayesi ilə yanaşı pambıq-parça toxuyan karxanalar, gön-dəri zavodları, sabun və kərpic zavodları, boyaqxana sexləri və başqaları inkişaf edirdi. Şuşanın ictimai-siyasi həyatında baş vermiş irəliləyişlər sənətkarlığın ümumi vəziyyətinə də təsir göstərmişdi. Əhalinin məişət və təsərrüfat ehtiyacları hələ də sənaye məhsulları ilə tam təmin olunmadığından Şuşa şəhərində bir sıra kустar peşə və sənət növləri öz fəaliyyətini davam etdirirdi. XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada dəmirçi, boyaqçı, miskər, dərzi, papaqçı, başmaqçı və sair sənət növləri qalırdı. Elə sənət növləri var idi ki, fabrik məhsulları onların keyfiyyətini əvəz edə bilmirdi. Daxili və xarici bazarda əl işlərinə daha çox tələbat olurdu. Tikməçilik və xalçaçılıq yuxarıda deyilənlərə misal ola bilər. Şuşa sənətkarlarının hazırladıqları məhsullar müxtəlif sərgilərdə nümayiş etdirilirdi. 1872-ci ildə Moskvada açılmış sərgidə Şuşa xalçası gümüş medal almışdı. Xalça-gəbə toxumaq şuşalıların qədim sənəti olmaqla, həm də gəlirli sahə hesab olunurdu. Çünki, Şuşa xalçaları dünya bazarlarında satılırdı.

XIX əsrin 60-90-cı illərində Şuşada tikmə sənəti çiçəklənmə dövrünü keçirirdi. Həmçinin Şuşada şərbafliq sənəti də bəhs

edilən dövrdə öz mövqeyini qoruyub saxlamışdı. Əhali ipəyi özləri əllə açıb və ondan müxtəlif məhsullar toxuyurdular.

Dulusçuluq da şuşalıların qədim sənət sahələrindən idi və ehtiyac olduğundan hələ də öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Eyni zamanda, bəhs edilən dövrdə metalışləmənin misgərlik, zərgərlik, dəmirçilik növləri də qalmaqda idi.

XIX əsrin 60-90-cı illərində Şuşada ticarət sürətlə genişlənməyə başladı. İqtisadi inkişaf ticarətin inkişafına təkan verdi. Eyni zamanda 1876-cı il gildiya ticarət qaydasının tətbiqi Şuşada tacirlərin sayının artmasına və ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb oldu. Gildiya ticarət qaydasına görə tacirlər bütün dövlət mallarını Rusiyanın hər yerində satmaq, anbar, dükan açmaq və Rusiyadakı malları quberniyaların hər yerində satmaq hüququ əldə etdilər. Bu qanun isə ticarət yolları ayrıcında yerləşən Şuşa şəhərinin ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb oldu. Bəhs edilən dövrdə Şuşanın bütün iqtisadiyyatı iri şirkətlərin ticarət birliklərinin ixtiyarına keçmiş, məşhur sahibkarlardan Fyazov, Mirsyabov qardaşlarının, Camxarovun əlində cəmləşmişdi. Maliyyə-kredit sahəsindəki durğunluq aradan götürülmüş, ərzaq və yanacaq təminatı qismən yaxşılaşmağa başlamışdı. Şuşanın Asiya, Avropa şəhərləri, xüsusilə Tiflis, Moskva və Marsel şəhərləri ilə birbaşa əlaqələri var idi.

XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada sənaye kapitalizminin inkişafı nəticəsində, kənd təsərrüfatında da ticarət əkinçiliyi artmışdı. Bazara daha çox kənd təsərrüfatı məhsulları çıxarıldı. Kənddə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı bazara çıxarılan satış məhsullarının növünün artmasına və keyfiyyətinin yüksəldiləməsinə səbəb olmuşdu. Çar hökuməti Şuşada kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün feodal asılı münasibətləri nizama salmağa başladı. Bu məqsədlə 1865-ci ildə kənd cəmiyyətləri haqqında fərman verildi. Şimali Azərbaycanın hər yerində, o cümlədən Şuşada vahid kənd idarəsi yaradıldı. Kənd idarəsinə yaşı 25-dən yuxarı olan kəndlilər seçilə bilərdilər və onlar qubernator tərəfindən təsdiq olunmalı idilər. Kənd komitələrinin ali orqanı kənd yığıncağı idi. Lakin onlar müstəqil deyildilər, qəza və quberniyalardan asılı idilər. Kənddə kəndxudalar və mollalar bütün hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirmişdilər. Çarizm kəndlilərin feodal asılı münasibətlərini ləğv etmək məqsədilə 1870-ci il 14 may tarixində «Sahibkar kəndlilərin feodallardan asılılığın ləğv

edilməsi» haqqında fərman verdi. Bu islahat kənddə kapitalist münasibətlərinin inkişafına təkan verdi.

XIX əsrin 70-90-cı illərində Şuşa kəndliləri 2 qrupa bölündü: dövlət və sahibkar kəndlilər. Kəndlilərin 68-69 faizini dövlət kəndliləri təşkil edir və onlar daha çox torpaq sahəsinə mənsub idilər. Eyni zamanda onlar dövlətə məxsus otlaq, yaylaq və başqa sahələrdən istifadə edir və bunun müqabilində xəzinəyə müəyyən məbləğdə haqq ödəyirdilər.

Şuşada kənd əhalisinin təxminən 30 faizini sahibkar kəndlilər təşkil edirdilər. Dövlət kəndlilərində olduğu kimi, sahibkar kəndlilərin də torpağı azlıq təşkil edirdi.

XIX əsrin 80-90-cı illərində Şuşanın kəndlərində baş verən ictimai təbəqələşmə nəticəsində ortabab kəndlilərin hesabına varlı kəndlilər meydana gəldi. Varlı kəndlilərin sayı az olsa da onların əlində xeyli torpaq sahəsi cəmləşmişdi.

XIX əsrin ikinci yarısında Şuşanın kənd təsərrüfatında aparıcı rol yenə də əkinçilik və maldarlığa məxsus idi. Şuşada əsasən buğda və arpa əkilirdi. Əkin sahəsinin dördü üç hissəsini buğda və arpa tuturdu. XIX əsrin 80-ci illərində Şuşada kənd təsərrüfatı maşınları və alətləri satan kontorlar fəaliyyətə başladı. Həmin kontorlarda əsasən bel, kərki, dəryaz, dəmir kotanlar və başqa kənd təsərrüfatı avadanlıqları satılırdı. Əsrin 90-cı illərindən Şuşada kənd təsərrüfatı alətləri hazırlayan və təmir işləri ilə məşğul olan emalatxanalar təşkil edilmişdir. Əhalinin maariflənməsi işində isə «Əkinçi» qəzeti böyük işlər görmüşdü.

Şuşa kəndliləri özlərinin keçmiş ənənələrinə sadıq qalaraq barama istehsalına xüsusi diqqət verirdilər. Baramanın əksəriyyəti yerli ipək müəssisələrində emal edilirdi. İkinci növ barama və sap qırıntıları isə Lion, Marsel, Milan şəhərlərinə göndərilir və təkrar emaldan keçirilirdi. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda barama istehsalının daha da artırılması üçün Çar Rusiyası xüsusi tədbirlər gördü. Belə ki, 1887-ci ildə Tiflisdə «Qafqaz ipəkçilik stansiyası» açıldı. Şimali Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərində həmin stansiyanın şöbələri yaradıldı və kəndlərin barama toxumu ilə təmin edilməsində böyük işlər gördü. Şuşa ərazisində barama qurdu becərmək üçün xüsusi yerlər düzəldi. Eyni zamanda 1885-ci ildən Qafqaz tədris dairəsi açıldı ki, həmin dairəyə ipəkçiliyin incəliklərini öyrətmək üçün müəllimlər cəlb edildilər.

1891-ci ildə isə Azərbaycanın barama saxlanılan 18 bölgəsində, o cümlədən Şuşada barama becərməyin üsullarını uşaqlara öyrədən mərkəz yaradıldı. Nəticədə isə XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada barama istehsalı əvvəlki dövrlə müqayisədə xeyli artdı.

XIX əsrin ikinci yarısının sonlarında Şuşada ipək emalı sənayesində buxar mühərrikləri ilə işləyən müəssisələrin sayı artdı. İstehsalda yeni texnikanın tətbiqi nəticəsində xırda müəssisələr sıxışdırılıb aradan çıxarılır və təmərküzləşmə prosesi özünü göstərdi. Bütün bunlar isə, XIX əsrin sonlarında təkcə Şuşada deyil, bütövlükdə Qarabağda ipək emalı sənayesində güclü inkişafa səbəb olmuşdur. Bəhs edilən dövrdə Qarabağ ipək istehsalı sahəsi, Nuxa qəzasından sonra Zaqafqaziyada ikinci yerdə dayanırdı. 1899-cu ildə Şuşada «İpəksarıma və ipəkburma səhmdar cəmiyyəti» yaradıldı. Bu cəmiyyət 11 müəssisəni əhatə edirdi və 2 min səhmi özündə birləşdirmişdi. Şuşadakı səhmdar cəmiyyət Moskvadakı ən iri ipək emalı sahibkarları ilə iqtisadi ticarət əlaqələri var idi. Həmin sahibkarlar Azərbaycanın Maliyyə Nazirliyinə Şuşada yetişdirilmiş xam ipəyin yüksək keyfiyyətə malik olması haqqında müsbət rəylərini göndərmişdilər. 1900-cü ildə Şuşa qəzasında ipək emalı müəssisələrinin sayı 22-yə çatmışdı.

XIX əsrin ikinci yarısında Şuşa qəzasında kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən pambıqçılığı, üzümçülüğü, bağçılığı, bostançılığı göstərə bilərik. Mərkəz öz mənafeyinə uyğun qiymətli, lakin ağır zəhmətlə başa gələn bitkilərin becərilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Şuşa qəzasının kəndlərində ağır və gərgin zəhmət tələb edən, əhalinin sağlamlığına mənfi təsir edən pambıq əkini sahələri artırıldı.

XIX əsrin ikinci yarısında Şuşanın kənd təsərrüfatında maldarlıq əkinçilikdən sonra 2-ci yerdə gedirdi. Şuşanın təbii coğrafi şəraiti maldarlığın inkişafı üçün əlverişli idi. Bəhs edilən dövrdə Şuşada qoyun, keçi, camış, dəvə, at, inək saxlanılırdı. XIX əsrin ikinci yarısında maldarlıq inkişaf edərək ticarət maldarlığına çevrilmişdi. Çünki xarici ölkələrdə xüsusi olaraq ABŞ, İngiltərə, Fransa, Rusiya bazarlarında yuna böyük tələbat var idi. Eyni zamanda dəmir yolunun çəkilməsi satış üçün, ət, yun, dəri, süd və sair heyvandarlıq məhsullarının daşınması və satışını asanlaşdırmış və bu sahənin inkişafına təkan vermişdir. XIX əsrin 70-90-cı illərində Rusiyada toxuculuq sənayesinin, gön-dəri məhsullarından müxtəlif məmulatlar hazırlayan

fabrikaların xammala olan tələbatını nəzərə alan Çar hökuməti Şimali Azərbaycanda, o cümlədən Şuşada maldarlığın inkişafı üçün müəyyən tədbirlər gördü. Belə ki, bölgədə maldarlıq təcrübə stansiyaları, at zavodları, sərgilər yaradıldı və yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə tədbirləri görüldü. 1895-ci ildə Şuşada baytar bakterioloji laboratoriyası açıldı. Satılan heyvandarlıq məhsullarına baytar-həkim nəzarəti yaradıldı. Yoluxucu xəstəliklərin qarşısının alınması üçün xüsusi baytar nəzarəti təşkil edildi. Lakin bəhs etdiyimiz dövrdə Qarabağ zonasında baytar həkim çatışmırdı. Ona görə də sonrakı dövrlərdə Çar Rusiyası bu sahəyə xüsusi diqqət yetirmişdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şuşanın təbiəti, iqlimi kənd təsərrüfatının, xüsusilə heyvandarlığın inkişafında həlledici əhəmiyyətə malikdir. Dağlıq ərazi olan Şuşada qoyunçuluq xüsusi olaraq inkişaf etmişdir. Aparılan tədqiqatlara əsasən qeyd etmək olar ki, Şuşada XIX əsrin 2-ci yarısında qoyun cinsinin 9 növü olmuşdu. Bunların içərisində isə daha əhəmiyyətli Qaradolaq cinsi hesab edilir. Çünki bu cinslər ətlilik, yunluq, südlük kimi yüksək keyfiyyətlərə malik idi. Eyni zamanda Qarabağ qoyunları xəstəliyə dözümlüyü, yol getməyə davamlılığı, boyunun uzunluğu, döş qəfəsinin genişliyi və sair əhəmiyyətli cəhətləri var idi. Bəzi tarixi mənbələrdə məqsədli şəkildə Şuşa əhalisinə «köçəri» damğası vurmaq üçün maldarlığı «köçəri maldarlıq» adlandırırlar. Buna «köçəri» yox, «köçmə» demək olar. Çünki Şuşa kimi bol yay və qış otlaqlarına malik olan bölgədən mal-qaranı hara köçürmək olardı? Doğrudur, Şuşa maldarları təsərrüfatlarını iqtisadi cəhətdən təmin etmək üçün yayda mal-qaralarını bir neçə saatlıq məsafəyə – yay otlaqlarına köçürürdülər. Məsələn, 1881-ci il məlumatına görə Şuşanın 81 kəndindən 5223 ev öz mal-qarasını yaylaqlara köçürmüşdü. Tarixi mənbələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada yay otlaq sahəsi 13008 desyatin, qış otlaq sahəsi isə 4991 desyatin olmuşdu. Qarabağın və Şuşanın yaylaqları, bol suya, keyfiyyətli ota, təmiz havaya malik idi. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, XIX əsrin sonlarında rus tədqiqatçısı M.A. Skibitski Qarabağ dağlarında 567 yaylaq və yurd yeri qeydə almışdır ki, burdakı toponimlərin hamısı Azərbaycan adlarıdır.

XIX əsrin 2-ci yarısında Şuşanın kəndində tədricən ictimai təbəqələşmə prosesi artırdı. Bu ilk növbədə kəndli islahatı

və feodal münasibətlərinin dağılması hadisəsinin baş verməsi ilə əlaqəli idi. Kəndlilərin bir hissəsi varlanır, digər hissəsi isə yoxsullaşdı. Torpaq payı az olan, çoxlu vergilər verən kəndlilərin vəziyyətini ağırlaşdıran digər amil bölgəyə köçürülən rus və erməni kəndlilərinə çox məhsuldar torpaq verilməsi ilə bağlı olmuşdur. Şuşaya köçürülən erməni və rus kəndlilərindən vergi alınmırdı, onlara paylanmış torpaqlar isə Azərbaycanlılardan məcburi şəkildə alınmış məhsuldar torpaqlar idi. Kəndlilər həm bəylərə-mülkədarlara, həm də dövlətə vergi verirdilər. Deməli, XIX əsrin ikinci yarısının son rübündə Şuşada xalqın narazılığını doğuran ən başlıca amil milli müstəmləkə əsarəti və feodal zülmü ilə bağlı olmuşdur. Xalqın narazılığı özünü müxtəlif formalarda göstərirdi. Belə ki, kəndlilər çar məmurlarının, vergi yığanların özbaşınalığından mərkəzi idarəçiliyə şikayət ərizəsi yazır, vergi verməkdən boyun qaçırır, bəylərin, məmurların evlərinə hücum edir, dağıdır, yandırır, sahibkarları öldürürdülər. Vergilərin ağırlığından cana gəlmiş kəndlilər bəzi hallarda silaha əl atmalı olurdular. Həmin dövrdə Şuşada mülkədar malikanələrinin yandırılması kütləvi hal almışdı. 1888-ci ildə Şuşa qəzasının Qarabulaq kəndinin əhalisi üsyan etmişdilər. Kənd əhalisi əvvəlcə kəndin mülkədarı Şaban ağa Şəfibəyovun kənddən getməsinə tələb etdilər. Şaban ağa kəndlilərin bu tələbini yerinə yetirmədikdə kənd əhalisi onun evini mühasirəyə alıb onunla birlikdə yandıracaqlarını bildirdilər. Xalqın qəzəbindən qorxan Şaban ağa kəndi tərk etməyə məcbur oldu. Mülkədarın bütün torpaqları kəndlilər arasında bölüşdürüldü. Yerli hakim dairələr Şaban ağanın torpaqlarının geri qaytarılmasına cəsarət etmədilər. Çünki belə halda onlar «alovu daha da qızısdırmış» olardılar. XIX əsrin 80-ci illərində Şuşanın Tuğ və Qaraçınar kəndlilərinin kəndliləri də fəal çıxışlar etmişdir. Lakin kəndli çıxışları Çar qoşunları tərəfindən çox qəddarlıqla yatırılırdı. XIX əsrin ikinci yarısında baş vermiş kəndli çıxışlarının məğlubiyyətə düşər olmasının başlıca səbəbi kəndli hərəkətinin kortəbii xarakter daşması, onlara rəhbərlik və istiqamətverici mərkəzin olmaması ilə bağlı idi. Bütün bunlara baxmayaraq Şuşa qəzasında müstəmləkə əsarətinə, milli zülmə və feodal istismarına qarşı baş vermiş kəndli üsyanının çox böyük tarixi əhəmiyyəti olmuşdu. Belə ki, Çar hökuməti xalqa qarşı öz müstəmləkə siyasətini nisbətən yumşaltmağa məcbur oldu.

XIX əsr ərzində Şuşa əhalisinin say tərkibində artım müşahidə edilmişdi. Bu artım bir neçə amillə bağlı olmuşdur. Birinci, Şuşaya ətraf regionlardan müxtəlif peşə sahibli alim və sənətkarların gəlməsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda Çar hökuməti öz mənafeyinə uyğun olaraq bölgəyə erməniləri və rusları köçürməsi ilə Şuşa əhalisinin sayında süni artıma şərait yaratmışdır. Ən nəhayət, vaxtilə Nadir şah Əfşar tərəfindən Xorasana köçürülmüş azərbaycanlıların geri, öz vətəninə qayıtması da əhalinin sayının artmasına təsir etmişdir. Həmçinin azərbaycanlıların çoxuşaqlılığını da xüsusi olaraq bu artım səbəblərə aid etmək lazımdır. İ. Drozdovun «Kafkaziskiy sbornik» kitabına istinadən deyə bilərik ki, 1832-ci ildə Şuşada 20 min əhali yaşayırdısa, 1882-ci ildə orada yaşayan əhalinin sayı 24 min 522 nəfərə çatmışdı.

XIX əsrin ikinci yarısında Şuşa əhalisinin 7 faizini tacirlər və sövdəgərlər, 12 faizini karkərlər, 8 faizini xırda sənətkarlar, 5 faizini torpaq sahibləri, təsərrüfat başçıları, yerdə qalanlarını isə dövlət məmurları təşkil edirdilər.

XIX əsrdə Şuşanın sosial iqtisadi və siyasi həyatındakı dəyişikliklər, mədəni inkişafa da öz təsirini göstərmişdi. XIX əsrin birinci yarısında Şuşada təhsil silki xarakter daşıyırdı. Çarizmin maarif sahəsində gördüyü tədbirlər müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət edirdi. Məktəb çarizmə sədaqətli qulluq edən məmurlar hazırlamalı idi. Ona görə də XIX əsrin birinci yarısında təhsil sisteminin quruluşunda hələ də aydınlıq yox idi və Şuşada maarif sahəsində bir çox məsələlər hələ də öz həllini tapmamışdı. Həmin dövrdə təhsilin inkişafına az vəsait ayrılırdı. Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Çar Rusiyası Şuşanın müxtəlif idarələrində işləmək üçün yerli əhalidən özlərinə sədaqətli məmurlar hazırlamaq məqsədilə 1829-cu ildə qəza məktəbinin yaradılması haqda qərar verdi. Həmin qərara əsasən 1830-cu ildə Şuşada dövlətə məxsus qəza məktəbi yaradıldı. Tipindən asılı olaraq dövlət məktəblərində şəriət, rus dili, hesab, tarix, coğrafiya və başqa fənlər tədris olunurdu.

XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada maarif inkişaf etməkdə idi. Təhsil mədrəsə və məktəblərdə aparılırdı. Məktəblərdə dərsləri əsasən mollalar keçirdilər. Şagirdlər əvvəlcə ərəb əlifbasını, sonra fars dilini öyrənirdilər.

1801-ci ildə Şuşada İbrahim xanın məscidində təşkil edilmiş ibtidai təhsil məktəbi əsrin ikinci yarısında da fəaliyyətini davam

etdirirdi. Çarizm müsəlmanları bir-birinə qarşı qoymaq, onları zəiflətmək üçün həmişə dini təfriqədən istifadə etmişdir. 1849-cu ildə Şuşada yaradılmış məktəbdə yalnız şiələr oxuya bilərdilər. Bölgədə sünni məktəbi də, fəaliyyət göstərirdi.

1829-cu ildə qəza məktəbinin yaradılması haqda qərar verdi. Həmin qərara əsasən 1830-cu ildə Şuşada dövlətə məxsus qəza məktəbi yaradıldı. Tipindən asılı olaraq dövlət məktəblərində şəriət, rus dili, hesab, tarix, coğrafiya və başqa fənlər tədris olunurdu.

XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən məktəb yaradıldı. Həmin məktəbdə ana dili və şəriətlə yanaşı, şagirdlər təbiət fənləri, coğrafiya, tarix fənlərini də öyrənirdilər.

1874-cü ildə Şuşada qəza məktəbi şəhər məktəbi ilə əvəz olundu. Həmin məktəblərdə təhsil müddəti 6 il müəyyən olunmuşdu. Qəza məktəbindən fərqli olaraq şəhər məktəbində təhsil alan şagird həmin məktəbə pul köçürməli.

XIX əsrin 70-ci illərində Şuşada xalq məktəblərinin yaradılması böyük tarixi hadisə hesab edilirdi. 1875-ci ildə Şuşada ibtidai kənd məktəbi təşkil edildi ki, bu məktəbdə yalnız kəndlilərin uşaqları təhsil alırdılar. Həmin məktəblərdə cismani cəza tətbiq edilmir, şüurlu mənimsəmə üsulu əsas götürülürdü. Bu məktəblərdə qız uşaqları da oxuyurdular.

Şuşa əhalisinin maariflənməsində 1891-ci ildə burada açılmış Rus-Azərbaycan məktəblərinin rolu böyük olmuşdur. Həmin məktəblərdə tədris rus dilində aparılırdı. Məktəbdə rus dili, hesab, şəriət, tarix, coğrafiya, təbiətşünaslıq, Azərbaycan dili fənləri tədris olunurdu. Rus-Azərbaycan məktəbləri əsasən azərbaycanlılar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Şuşanın imkanlı iş adamları və şəhər idarələri Rus-Azərbaycan məktəblərini maliyyələşdirirdilər. Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanda 23 belə məktəb yaradılmışdı. Şuşada yaradılmış Rus-Azərbaycan məktəbində 36 şagird təhsil alırdı.

XIX əsrin ikinci yarısında təhsil sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərdən biri də, orta təhsil məktəblərinin yaradılması ilə bağlıdır. 1881-ci ildə Şuşada realni məktəbinin əsası qoyuldu. Məktəb 6 sinifdən ibarət idi. Həmin məktəbdə şagirdlər institutlara hazırlanırdılar. XIX əsrin 90-cı illərində Şuşa təhsilində yaddaqalan mühüm hadisələrdən biri də qız məktəbinin

yaradılması olmuşdur. 1894-cü ildə Şuşada «Marinskoe uçilişi» yaradıldı. Bu, Şuşada yaranmış ilk qadın orta məktəbi idi. Məktəbdə təhsil rus dilində aparılırdı. Həmin dövrdə isə Azərbaycanda cəmi 7 qız məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə Şuşada 42 müəllim müxtəlif fənlərdən dərs deyirdi.

Şuşada məktəblərin sayının artması, təhsil sisteminin genişlənməsi, mədəni-maarif müəssisələrinin də sayının artmasını zəruriləşdirdi. Kitabxana və qiraətxanalar ilk illərdə məktəblərin nəzdində açılırdı. 1896-cı ildə Şuşada ilk kitabxana fəaliyyətə başladı. Lakin təəssüflə bir həqiqəti qeyd etməliyik ki, kitabxana və qiraətxanalardakı materiallar rus dilində idi.

XIX əsrin ikinci yarısında Qarabağın və onun mərkəzi olan Şuşa şəhərinin tarixinə həsr olunmuş əsərlərin sayı artmışdır. Bunlara misal olaraq Mirzə Yusif Qarabağının (1798-1864) «Tarixi-safı» əsərini, Rzaqulu bəy Mirzə xan Qarabağının (1847-1928) 1880-ci ildə yazdığı «Qarabağnamə» əsərini, Əhməd bəy Cavanşirin (1828-1903) 1883-cü ildə Şuşada yazdığı «1747-ci ildən 1805-ci ilədək Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyəti haqqında əsərini, Mir Mehdi Həşimzadənin (1819-1894) «Qarabağ xanlığının tarixi»ni, Mir Mehdi Xəzaninin «Kitabi-tarixi-Qarabağ» əsərini, Bəhmən Mirzə Qacarın (1811-1884) Şuşada, 1871-ci ildə fars dilində yazdığı «Şükünəməyi-Şahənşah» əsərini və başqalarını göstərə bilərik. Bu əsərlərdə Şuşanın iqtisadi, siyasi, mədəni həyatı haqqında maraqlı məlumatlar vardır.

Şuşanın qədim tarixinə aid əsərlərdən biri Mirzə Adıgözəl bəy tərəfindən 1845-ci ildə qələmə alınmış «Qarabağnamə» əsəridir. Əsərdə 1736-1828-ci illərdə Qarabağ xanlığının siyasi tarixi, Pənahəli xanın fəaliyyəti, Şuşanın bərpası, Qacarın Şuşanı mühasirəyə alması, İbrahimxəlil xan dövründə Qarabağ xanlığı və Şuşada siyasi hadisələr təhlil edilmişdir.

Qarabağın və onun cənnət məkanı olan Şuşanın tarixinə dair yazılmış ikinci böyük əsər Mirzə Camal Cavanşirə (1773-1853) aiddir. Qarabağda dünyaya göz açmış, ərəb, fars, türk, rus dillərini yaxşı bilən Mirzə Camal, tarixi, astronomiyani, coğrafiyanı dərinlən öyrənmişdi. O, 1847-ci ildə «Qarabağ tarixi» əsərini yazmış və burada Qarabağın siyasi hadisələri ilə yanaşı, xanlığın sosial iqtisadi həyatına aid faktları da işıqlandırmışdı.

XIX əsrdə Şuşada ədəbiyyat və incəsənət sahəsində də böyük irəliləyişlər diqqəti cəlb edirdi. Aparılan tədqiqatlara

əsasən deyə bilərik ki, XIX əsrdə Şuşada 95 şair olub. Şuşada anadan olmuş, yaşayıb yaratmış və dünya miqyasında tanınmış belə şairlərdən biri də Qasım bəy Əli bəy oğlu Zakir (1784-1857) olmuşdur. Qasım bəy Zakir zadəgan nəslinə mənsub olsa da, kasıb həyat sürmüşdür. Gənc yaşlarında kəndlilərlə birlikdə təsərrüfatda işləmiş və əhalinin istək və arzularına bələd olmuşdur. Onun yaradıcılığında sadəlik, orijinallıq, ahəngdarlıq, qırılmaz vəhdət əsas cəhətlərdir. Şair öz şeirlərində qanunsuzluğa, rüşvətxorluğa, ədalətsizliyə qarşı çıxmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada yaşayıb yaratmış görkəmli şairlərdən M.M.Nəvvabın (1833-1918), Xurşidbanu Natəvanın (1830-1897), Abdulla bəy Asinin (1839-1874) və başqalarının adlarını çəkə bilərik. Onların yazdıqları əsərlər bütün Şərqdə, Türk dünyasında tanınmış və dərin hörmət hissi ilə öyrənilmişdi.

XIX əsrdə çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə baxmayaraq Şuşa şəhəri Azərbaycanın ədəbi mərkəzlərindən birinə çevrilmiş, elm, ədəbiyyat və incəsənət inkişaf etmişdir. Bəhs etdiyimiz dövrdə Şuşada incəsənətin müxtəlif sahələri, o cümlədən teatr sahəsində irəliləyişlər xüsusi diqqətəlayiq idi. Şuşada ilk teatr tamaşaları yerli teatr həvəskarları tərəfindən 1848-ci ildə göstərilmişdi. XIX əsrin ikinci yarısında bu sahəyə diqqət daha da artmışdı. 1880-cı illərdə Şuşada Yusif bəy Məlikhaqəzərovun rəhbərliyi altında Mirzə Fətəli Axundovun komediyaları tamaşaya qoyulmuşdu. Həmin tamaşalarda Firudin bəy Köçərli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Cabbar Qaryağdıoğlu iştirak etmişlər. Bu tamaşalar Şuşa əhalisi tərəfindən çox yüksək əhval-ruhiyyə ilə qarşılanmışdı.

XIX əsrdə Şuşada bir sıra məclislər yaradılmışdı. 1890-cı illərdə Hacı Hüsünün və Mir Möhsün Nəvvabın rəhbərliyi altında musiqişünaslar məclisi; Kərbəlayi Səfixanın rəhbərliyi altında xəttatlar məclisi; Hacı Hüsünün rəhbərliyi altında xanəndələr məclisi; Məşədi Əkbər Muxtarovun rəhbərliyi altında nüsxəbəndlər məclisi; Kərbəlayi Səfəralı və Mir Möhsün Nəvvabın rəhbərliyi altında nəqqaşlar məclisi; Kərbəlayi Səfixanın rəhbərliyi altında memarlar məclisi yaradılmışdır.

Azərbaycanın musiqi mədəniyyətinin inkişafında, Azərbaycan musiqisinin Zaqafqaziyada, Şərq ölkələrində və Avropada tanınmasında XIX əsr Şuşa musiqiçilərinin rolu böyük olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şuşada musiqi mədəniyyətinin

inkişafında, ifaçıların yetişməində musiqi məktəblərinin rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Xarrat Qulunun, İbrahimin, Kor Xəlifənin Şuşa şəhərində yaratdıqları məktəblərdə klassik musiqi mədəniyyəti inkişaf etdirilmiş, uşaqlara tar-kaman çalmaq və muğam öyrədilmişdir. Filosof, alim, şair M.M. Nəvvab musiqi üzrə də tədqiqatlarla məşğul olmuş və «Muğam sənəti» adlı kitab yazmışdı və bu kitabda Azərbaycan muğamlarının yaranma tarixi, inkişafı və qayda-qanunları hərtərəfli şərh edilmişdir.

1896-cı ildə Şuşada ilk Şərq Konserti təşkil edilmişdi. Həmin konsertə rəhbərliyi yazıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev etmişdir. Bu konsertdə Şuşanın məşhur oxuyan və çalğıçlarından Məşədi Zeynal, məşhur tarzən Sadıqcan, Zabul Qasım, Məşədi Dadaş, Əbdülbaqi Zülalov, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Cabbar Qaryağdıoğlu və başqaları iştirak etmişdilər. XIX əsrdə Şimali Azərbaycan musiqisinin dünya miqyasında tanınmasında Şuşa musiqiçilərinin – Sadıqcanın, İsmayılın, Həsənin, Abbasın, Məşədi İsinin, Hacı Hüsünün və başqalarının xidmətləri böyük olmuşdur.

XIX əsrdə Şuşada tikinti memarlıq işlərində xüsusi canlanma yaranmışdı. Şəhərdə bəzi tikililər bərpa edilir, bəziləri isə yenidən tikilirdi. Şuşada istehsal prosesinin sürətlə inkişafı şəhərin iqtisadiyyatının möhkəmlənməsinə kömək etmiş, əhalinin sosial vəziyyətinə müsbət təsir göstərmiş və xarici bazarlardan götürülən qazanc Şuşada bir neçə məscid, mədrəsə və karvansaraların tikilməsi ilə nəticələnmişdir. Xurşidbaninin, Gövhər Ağanın, Cəfərqulu xanın, Uğurlu bəyin, Fərzəli bəyin, Nəcəfqulu ağanın, Hacı Qulunun, Səfi bəyin və başqalarının Şuşada tikdirdiyi yeni tipli saray və imarətlər dövlət tərəfindən əsas qoyulan məktəb binaları, imkanlı iş adamları tərəfindən ucaldılan məscid və hamamlar XIX əsrin memarlıq abidələrinin ən gözəl nümunələrindən sayılırdı.

XIX əsrdə Şuşada inşa edilmiş memarlıq incilərindən biri Mehmandarovların evidir. 5 qapıdan 8 pəncərədən ibarət olan bina 1849-cu ildə, dövrünün məşhur memarı Kərbalayi Səfixan Qarabaği tərəfindən tikilmişdir. Sovet hakimiyyəti dövründə, Mehmandarovların qonaqları üçün tikilmiş bu bina müsadirə edilmiş və xalça muzeyinə çevrilmişdir.

Bir həqiqəti qeyd etməliyik ki, Şuşa bəyləri bir-birinin bəhsinə öz nüfuzunu, var-dövlət sahibi olduqlarını başqalarına nümayiş etdirməkdən ötrü yaraşıqlı binalar, malikanələr ucal-

dırdılar. Lakin təbiət, torpaq sarıdan şuşalılara bir az xəsislik etmişdi. Çünki camaatın arzusu müqabilində yararlı yerlər çatışmırdı. Ona görə də Şuşada tikinti işləri aparılarkən mümkün qədər torpağın hər qarışından səmərəli istifadə etməyə çalışırdılar.

Şuşanın memarlıq abidələrinin, məscidlərin, karvansaraların, qəsrlərin, yaşayış komplekslərinin inşasında qədim Şuşanın memar və nəqqaşlarından Mir Möhsün Nəvvab Qarabağinin, Məmmədyarın, Usta Qənbər Qarabağinin, Məşədi Xaspoladın, Kərbalayi Səfixan Qarabağinin və başqalarının xidmətləri böyük olmuşdur. Onların yaratdıqları əsərlər öz milliyyə və forma müxtəlifliyinə görə Azərbaycan memarlıq mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yer tutur.

XIX əsrdə Şuşada gözəl memarlıq üslubu ilə tikilmiş nümunələrdən biri də «Bazar bağı» deyilən yerdən «Şeytanbazar»a qədər ərazini əhatə edən «Rastabazar» adlanan ticarət mərkəzi olmuşdur. Bu bazar orta əsr Şərq üslubunda tikilmişdir və Şuşa şəhərinə xüsusi yaraşıq verirdi. Bazarın ərazisini əhatə edən səkilər üstüörtülüdür. Bu isə rahat hərəkət üçün nəzərdə tutulubdur. Memar, şuşalıların yayda günəşdən, qışda yağışdan qorunmasını da fikirləşmişdir. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, gözəl memarlıq nümunəsi olan «Rastabazar» XX əsrin 30-cu illərində dağıdılmışdır.

XIX əsrdə Gəncə, Nuxa və Şamaxıdan sonra, Şuşa şəhəri yarımşənaye və ticarət mərkəzi kimi formalaşırdı. Şuşa şəhərində yeni-yeni ticarət şəbəkələrinin açılması, yeni sənaye obyektlərinin işə salınması şəhər əhalisinin güzəranının yaxşılaşmasına, bu isə öz növbəsində şəhərdə bərpa, abadlıq işlərinə təsir göstərmişdir. Bəhs etdiyimiz dövrdə Şuşada sənətin müxtəlif növləri – zərgərlik, nəqqaşlıq, rəngsazlıq, bənnalıq, xarratlıq, musiqiçilik, ifaçılıq və sair öz inkişafında görünməyən səviyyəyə çatdı. «Qafqaz» qəzeti 1868-ci ildə yazırdı ki, «Şuşa gündəngünə yox, saatdan-saata böyüyür, onun ticarəti inkişaf edir, şəhər əhalisi varlanır və artır».

Şuşanın kurort şəhərinə çevrilməsi ideyası XIX əsrə aiddir. Məşhur klimatoloqlar, fitiziatorlar və mikrobioloqlar Şuşanın flora, fauna və iqlimini dəqiq yoxladıqdan sonra belə qənaətə gəlmişlər ki, Şuşanın havası və suyu vərəm, göy öskürək, malyariya və başqa xəstəliklərin müalicəsi üçün əhəmiyyətlidir. 1854-cü ildə

Şuşadan 18 kilometr cənubda Turşsu deyilən ərazidə birdən-birə su fəvvarə vurmuşdu. Böyük müalicəvi əhəmiyyətə malik Turşsuyun səsi-sorağı tezliklə ümumittifaq miqyasında yayılmışdı. Turşsuya yaz-yay aylarında minlərlə xəstə adamlar gəlir və «dirilik çeşməsi»ndən içərək şəfa tapırdılar. Ürək-damar, mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsi üçün Turşsuda müalicə otaqları, su vannalarından ibarət hamam tikilmişdir. Şuşanın hər bir daşı, qayası, küçəsi canlı bir tarix, incəsənət abidəsidir. Şəhərin 967 daş döşənmiş küçəsi var. Hər bir küçə sirli-soraqlı bir aləmdir. Həm yerə düzülən, həm də divarlardakı daşlar qəribə düzlüşə malik idi. Ağsaqqalların dediyinə görə Şuşanın küçələri, səkiləri güclü yağışlardan sonra daha gözəl, daha cazibəli olarmış. Yağışdan sonra şüşə kimi görünən küçələr gecələr ağappaq ağırmış. İnsanlar bu qeyri-adi şəhərin süd rəngli küçələrinə tamaşa etməkdən doymazmışlar. Sutkanın hansı vaxtı olursa olsun şəhərin hansısa səmtindən – «Qurdlar» məhəlləsindənmi, «Ağa dədəli»dənmi, «Hamamqabağı»ndanmi gözəl, təravətli bir səs ucalır. Bu səsə, bu görünüşə gül-çiçəyin ətri də əlavə olanda insan sehrli bir aləmə düşdüyünü hiss edir.

Memarlıq inciləri ilə zəngin olan Şuşanın binalarına, divarlarına hissi-həyəcansız baxmaq mümkün deyildir. Hətta, şəhərdəki daş darvazalar, sütunlar, qövsvari tağlar, küçə və səki daşlarının düzlüşü bir növ Misir ehramlarını xatırladır. Qədim Şuşalılar şəhərdə bərpa, abadlıq işləri aparmaqla yanaşı, Şuşanın memarlıq üslubunu və ekoloji şəraitinin də mühafizə edib, qorunmasına çalışmışlar. Şəhərin kommunikasiya xətləri küçənin ortası ilə xüsusi, böyük daşların altı ilə aparılmışdır. Yerli əhali içməli su quyularını və bulaqlarını vaxtaşırı təmizləyirdilər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, XIX əsrdə Şuşada 2800 içməli su quyusu olub. XX əsrdə isə bunlardan yalnız 18-i fəaliyyət göstərirdi. Su quyularının və bulaqların sayının azalması təbii amillərlə yanaşı, həm də qonşu ərazilərdə süni artezian quyularının qazılması ilə bağlı olmuşdur.

Aparılan elmi araşdırmalara əsasən müəyyən edilmişdir ki, XIX əsrin sonlarında Şuşada 202 memarlıq abidəsi, 171 memarlıq binası, 36 tarixi abidə, 160 incəsənət abidəsi var idi.

XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada gözəl üslubda tikilmiş tarixi abidələrdən biri də «Gövhər Ağa» məscididir. Məscid 1883-cü ildə tikilmişdir. Həmin məscid erməni vandallarının

hücumunadək (1992-may) salamat qalmışdı. Məscid istər xarici görünüşü, istərsə də daxili yaraşığı ilə fərqlənirdi. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, XIX əsrin sonlarında Şuşada 41 məscidin olması faktları vardır. Sovet hakimiyyəti illərində məscidlərin çoxu ermənilər tərəfindən dağıdılmış və yalnız 10-u salamat qalmışdır.

XIX əsrdə Şuşanın memarlıq abidələri içərisində öz möhtəşəmliyi ilə fərqlənən Şərq hamamlarıdır. XIX əsrin sonlarında Şuşada hamamların sayı 16-ya çatmışdır. Bu hamamlar zahiri görkəminə görə bir-birindən az fərqlənirdi. Şuşa hamamları gözəl istirahət guşəsi idi. Hamamların üstündəki uca günbəzlər uzaqdan şəhərə girənin diqqətini cəlb edirdi. Qabaqcıl Avropa dövlətlərinin hamamları ilə rəqabət apara bilən Şuşa hamamları 5 hissədən ibarət idi: qızdırıcı (tulanbar), daşdan hörülmüş isti və soyuq su anbarları, yuyunma və kisələnmə otaqları, ılıq su ilə doldurulmuş hovuz və bir də daş arakəsmələrdən ibarət geyinmə şöbələri. Çox təəssüflər olsun ki, xalqımızın yaratdığı və Şuşaya xüsusi yaraşır verən bu gözəl abidələrin on altısı da erməni «mütəxəssisləri»nin təhriki ilə 1950-1960-cı illərdə tamamilə dağıdılmışdır.

1845-ci ildə Mehdiqulu xan vəfat etdikdən sonra xanlıq Natəvanın idarəçiliyinə keçmiş, Şuşa şəhərinin abadlaşmasında böyük xidmətlər göstərmişdir. Natəvan çox əliaçıq və xeyirxah bir qadın idi. Xan qızı Natəvan Şuşada ədəbi məclislərin açılmasında, yeni məktəblərin tikilməsində, içməli su çəkilişində, kommunikasiya xətlərinin bərpasında, əhəmiyyətli binaların tikilməsində və sair işlərdə fəal iştirak etmişdi. Natəvan həm gözəl şairə, həm də yaxşı xəttat, incə rəssamlıq və təsviri incəsənət əsərlərinin müəllimi, bədii sənətkarlığın mahir ustası olmuşdur. Onun şerlər albomunda karandaşla çəkilmiş 30 şəkil də vardır.

Natəvanın yaşadığı həmin heyət Şuşanın ən könülaçan bağına çevrilmişdir. Heykəltəraş Həyat Abdullayeva burada Xan qızı Natəvanın büstünü və bir neçə şəkil kompozisiyasını yaratmışdır. Burada həmçinin ləyən, təşt, tava, qab-qacaq, rəsmləri daşların üzərinə işlənmiş və divara hörülmüşdür. Həmin daşların haradan, nə vaxt və kim tərəfindən gətirilməsi haqqında məlumat yoxdur. Lakin bu daşların hər birisi incəsənət abidəsidir.

XIX əsrin sonlarında Şuşa şəhəri öz inkişaf surətini artırmaqda davam etmiş, ticarət əlaqələri ilbəil genişlənməşdir. Şuşanın bütün iqtisadiyyatı sahibkarların, şirkətlərin, ticarət birliklərinin əlində cəmlənmişdi. Maliyyə kredit sahəsində durğunluq aradan götürülmüş, əhəlinin ərzaq və yanacaq təminatı yaxşılaşmışdır. Həmin vaxt Tiflisdə çıxan «Vestnik Kafkaza» jurnalı yazırdı ki, «Şuşanın görünüşü orta əsr Avropa şəhərlərini xatırladır. Şəhər tacirləri ipək-barama alverində üstün mövqeyə malik olub, Tiflis, Moskva və Marsel şəhərləri ilə birbaşa ticarət əlaqəsi saxlayırlar. Şuşada həyat davam və inkişaf etməkdədir».

XIX əsrdə Şuşanın mədəni inkişafında şair, rəssam, musiqişünas, astronom, xəttat, neqqaş, dülgər, kimyagər, riyaziyyatçı, M.M.Nəvvabın xidmətləri böyük olmuşdur. Gözəl rəsm əsərlərinin müəllifi olan Nəvvab rəngləri özü hazırlayırdı. Maralq cəhətə ondan ibarətdir ki, 100 il əvvəl vurulmuş rənglər yenə də öz təravətini qoruyub saxlamışdı. Geniş rəssamlıq üslubu, rəngli rəsm cizgiləri Nəvvabın əsərlərini dekorativ rəssamlığın realist üsuluna yaxınlaşdırmışdır. Onun yaradıcılığında təbiət təsvirləri, orijinal kompozisiyalar üstünlük təşkil edirdi. Nəvvab tərəfindən çəkilmiş «Əmir Teymur» portreti böyük əhəmiyyətə malikdir.

XIX əsrdə Şuşa saf təbiəti və gözəlliyi ilə Azərbaycanın bir neçə şəhərini geridə qoyurdu. Şuşanın uca bürcləri, möhtəşəm qala divarları, şəhəri 3 tərəfdən əhatə edən uçurum qayalar qəhrəmanlıqdan, mərdlikdən xəbər verir. Bütün bunlarla yanaşı Şuşa «Qafqazın sənət məbədi», «Azərbaycan musiqisinin beşiyi» adlanırdı. Çünki «Qartal qanadlı şəhər» Qafqaza və dünyaya onlarla görkəmli şair, musiqiçi, xanəndə bəxş etmişdi. Bütün bu müvəffəqiyyətlər şuşalıların qəhrəman əməyinin nəticəsində əldə edilmişdir. Şuşanın mədəni inkişafı onun iqtisadi inkişafı ilə bağlı olmuşdur. XIX əsrdə Şuşada yeni təhsil ocaqları, əbədi məclislər, təzkirəçilər, xəttatlar yaranmışdır. Şuşanın səsi-sorağı xarici dövlətlərə gedib çatmış, uzaq ölkələrdən bu «möcüzəli dünya»nı görməyə gələnlər arasında məşhur səyyahlar, rəssamlar və hətta missionerlər də olurdu. Əcnəbi qonaqlar Şuşanın gözəlliyini seyr etməkdən doymazlarmış. XIX əsrdə Şuşanın füsunkar təbiəti və mədəniyyəti daha çox Avropa və Şərq səyyahlarını maraqlandırmışdır. Məşhur Fransa səyyahı Dubua de Monpere XIX əsrdə qələmə aldığı «Qafqaza səyahət» kitabında Şuşanın

gözəlliyini dərinlən təsvir etmişdir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, məşhur rus rəssamı V.V.Vereşşagin 1865-ci ildə Şuşaya gəlmiş, şəhərin cazibədar mənzərələri, şəhər abidələri haqqında məlumat vermiş və əhəmiyyətindən bəhs etmişdir.

1873-cü ildə Vyana şəhərində beynəlxalq sərgi keçirilmiş və həmin sərgidə Şuşa nümayəndələri də iştirak etmişdilər. Şuşa sənətkarları tərəfindən hazırlanmış əl işləri sərgidə nümayiş etdirilmiş və iştirakçılar tərəfindən böyük maraq hissilə qarşılanmışdı. Sərgidə nümayiş etdirilən dekorativ tətbiqi sənət əsərləri içərisində Şuşa xalçaları kompozisiyalarının rəngarəngliyinə və parlaq rənglərinin ahəngdarlığına görə xüsusi olaraq fərqlənirdi. Şuşa xalçaları təkcə Vyanada deyil, həmçinin Paris, Berlin, Peterburq, Moskva incəsənət sərgilərində də nümayiş etdirilmiş və medallara layiq görülmüşdür. Nümayiş etdirilən eksponatların («Güzgülü Zili», «Göllü kilim», «Xanlıq», «Ləpə» və sair) bədii tərtibatı həndəsələşdirilmiş nəbati naxışlar, rəmzi xarakterli rəsmlər, müxtəlif kompozisiyalar daxildir. Nümayiş etdirilən xalçaların forması uzunsov, rəngləri isə şux və əlvən idi. Qədim oğuz-türk diyarı Şuşa əsrlərin yadigarı olan gözəl memarlıq, tarixi və incəsənət abidələri ilə zəngindir. Gözəl dağ mənzərəsi, bitki zənginliyi, təmiz və saf hava, Qarabağ sıra dağlarının qarlı zirvəsinin əzəmətli görünüşü, vadi və dərələrin bədii mənzərəsi, yaşıl ağaclardan ibarət gözəl meşəlik, sərin sulu İsa bulağı, Cıdır düzü, Turşsu, Şırlan, Daşaltı, Şuşa ətrafındakı sıldırım qayalar,- bir sözlə Şuşadakı hər şey təbii abidəni xatırladır. Şəhərdəki keçmiş tariximizi özündə əks etdirən gözəl sənət inciləri hesab edilən şəhər ətrafındakı «Qala hasarı», «Meydan bulağı», «Böyük məscid», «Hacıquluların malikanəsi», «Zöhrəbəyovların malikanəsi», «Xınalıq Muxtarın karvansarayı», «Rasta-bazar», «Gəncə qapısı», «Gövher ağa məscidi», İbrahim xanın divanı, Nəvənin, Əsəd bəyin, Uğurlu bəyin evləri, Mehmandarovların yaşayış kompleksi, «Qara Böyükxanım» qəsri, Mirsiyabovun karvansarası, «Heydər türbəsi», «Saatlı məscidi» və başqa qədim, milli abidələrimiz, Qarabağın incisi Şuşaya xüsusi yaraşlıq verir. Bu abidələrdəki gözəl rəsmlər, naxışlar, şəbəkələr, milli naxışlı qapı, pəncərələr, yerli daşlardan yonulmuş sütunlar, pilləkənlər, müxtəlif bəzək daşları memarlıq sənətimizin ən gözəl nümunələrindəndir.

Tanınmış dünya siyasətçisi, Ulu öndər Heydər Əliyev çıxışlarından birində qeyd etmişdir ki, «Şuşa abidələr şəhəridir. Diyarın zəngin tarixi ilə bağlı qədim tikililəri bərpa etmək, hər şeyi qayğı ilə qoruyub saxlamaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq bizim ən ümdə və müqəddəs vəzifələrimizdəndir». Vətəni, xalqını, millətini torpağını sevən Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1977-ci ildən Şuşa şəhəri Azərbaycanın tarixi memarlıq qoruğu elan edildi. 198 respublika dərəcəli qədim tarixi abidə Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin uçotuna alındı. Şuşa şəhəri başdan-başa tarixi abidədir. Burada hər kvadrat kilometrə 327 tarixi abidə düşür. Ümumiyyətlə, qoruq zonasına 549 qədim bina, ümumi uzunluğu 1203 metr olan daş döşənmiş küçələr, 18 məhəllə bulağı, 15 məscid, 6 karvansara, 3 türbə, 2 mədrəsə, 2 kilsə, qala divarları və bürcləri, 21 sovet dövründə yaradılmış tarixi abidə daxil idi. Şuşa özü boyda böyük bir tarixi abidə, təbii gözəlliyi ilə böyük bir muzey, əvəzolunmaz incidir.

Çox təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın cənnət məkanı, qədim Oğuz-Türk diyarı olan Şuşa şəhəri 1992-ci ildə Ermənistan ordusu tərəfindən zəbt edilmiş, 28 ilə yaxın işğal altında qalan Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış, tarixi, mədəniyyət, dini abidələr məhv edilmişdir.

ŞUŞA XX YÜZİLLİKDƏ

Mərkəzi Şuşa şəhəri olan Şuşa rayonu 1930-cu ildə yaradılmışdır. 1963-cü ildə rayon ləğv edilərək Xankəndi rayonuna verilmiş və 1965-ci ildən yenidən müstəqil rayon olmuşdur. Mərkəzi niyyət sahibləri olan ermənilər Şuşa rayonunu 1978-ci ildə Əskəran rayonuna vermişlər. Lakin şuşalılar bu qərara öz etirazlarını bildirmiş və ona görə də azamınkı Dağlıq Qarabağ rəhbərliyi Şuşanı yenidən müstəqil rayon kimi tanımışdır. Şuşa rayonunda 1 şəhər, 30 kənd və başqa yaşayış məntəqələri var. Kiçik Qafqaz dağlarının şərq hissəsində, şimal eninin 39° 21' dərəcəsi ilə 40° 24' dərəcəsi və Qrinviçdən şərq uzunluğunun 46° 181 dərəcəsi ilə 47 21' dərəcəsi arasını əhatə edən Şuşa şəhəri Bakıdan 345 kilometr qərbdə yerləşir. Şuşa şəhərinin əhalisi 1988-ci il məlumatına görə 19 min nəfər olmuşdur. Şuşanın hər bir kvadrat kilometr sahəsinə orta hesabla 63,3 nəfər əhali düşürdü. Bu ümumi Qarabağ bölgəsinin göstəricisindən təqribən 2 dəfə çoxdur (Qarabağda hər kvadrata 34,5 nəfər). Şuşa rayonun ən böyük yaşayış məntəqələri Şuşa şəhəri, Malıbəyli və Daşaltı kəndləridir. Aparılan tədqiqatlara əsasən, onu da qeyd edək ki, son Şuşa şəhəri və ətraf yaşayış məntəqələrinin əhalisi Çar Rusiyasının işğalından sonra sovetlər dövründə də davam etməklə burada yaşayan azərbaycanlıların deportasiyası hesabına xeyli azalmışdır. Belə ki, çar Rusiyası dövründə nəşr olunmuş «Kafqazskiy kalendar»da göstərilir ki, 1917-ci ildə Şuşada 43 mindən çox əhali yaşayırdı, hansı ki, yuxarıda göstərdiyimiz kimi 1988-ci ildə bu rəqəm 19 minə enmişdi.

Şuşanın şimal, şimal-şərq və şimal-qərbi qayalı dağlarla əhatə olunub. Şəhərin cənub-şərq tərəfi isə dərinliyi 500 metr, eni 250 metr olan sıldırım qayalı dərin dərə ilə sərhədlənib. Şuşanın cənub tərəfində Kirs dağı yerləşmişdir ki, bu dağdan baxanda şəhər «mis qazan»ı xatırladır. Nəhəng sıldırım qayalarla əhatə olunmuş Şuşa alınmaz qala idi. Hələ vaxtilə Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə Şuşa haqqında belə yazırdı: «Axşamlar Şuşa şəhəri məğrib tərəfdən behiştə xatırladır. Şvetsariyanı görənlər isə Şuşanı Şvetsariyaya oxşadırlar. «Çin yaylaqları» ilə Şuşanın «Xan sarayı» arasında oxşarlıq vardır. Mən isə cürət edib deyərdim ki, Şuşanın axşam çağı məğrib

tərəfdən sehircəhə o qədərdir ki, bura insana ürək şadlığı verir, dünyanın az-az yerlərində bu cür səadət ələ düşə bilər».

Şuşanın coğrafi landşaftına gəlinə isə məlum olduğu kimi dağlar qoynunda yerləşən Şuşanın ən yüksək zirvəsi Böyük Kirs dağıdır ki, onun hündürlüyü 2725 metrdir. Həmçinin Keçəldağ aşırımı da Şuşa ərazisindədir. Şuşanın dəniz səviyyəsindən orta hesabla hündürlüyü 1358 metrdir. Öz başlanğıcını Qarabağ sıra dağlarından alan və ümumi uzunluğu 111 kilometrə çatan Qarqar çayı Şuşa ərazisindən keçir. Burada, eyni zamanda Daşaltı və Xəlfəli çayları da vardır ki, bu çaylar dərin dərələrdən axır. Şuşanın əsas torpaqları Qarabağ sıra dağlarının meşələrlə örtülü şərqi qollarındadır. Torpaqları çimli dağ-çəmən, qonur dağ-meşə, qəhvəyi dağ-meşə tiplidir. Ərazinin 58 kvadrat kilometrini (təxminən 20 %) meşələr əhatə etmişdir. Şuşa meşələrində, əsasən, fıstıq, bəzi yerlərdə palıd, cökə, vələs, qoz, armud, alça, zoğal və sair bitir. Yüksək dağlıq sahələrdə subalp və alp çəmənlikləri ilə örtülüdür. Şuşa meşələrinin Quba və Lənkəran meşələrindən fərqi ondadır ki, burada həmişəyaşıl meşəaltı örtüyü yoxdur. Bu isə Şuşa meşəsinin sıx olması ilə bağlıdır. Hətta bəzi mənbələrdə Qarabağ sözünün mənasını «qara meşəlik» kimi təqdim edilməsi, burada meşənin sıx olması və yayın ortasında belə yerə günəş düşməməsi ilə əlaqələndirilmişdir. Enerjinin olmaması isə Şuşa meşələrində epitetlərin və həmişəyaşıl meşəaltı örtüyünün zəifliyinə səbəb olmuşdur. Alçaq dağlıq və dağətəyi sahələrdə meşələr qırılmışdır. Həmin kəsilmiş meşələrin yerində kserofit kolluqlar yaranmışdır. Subalp çəmənliklər ən yaxşı otlaqlar və biçənlərdir. Eyni zamanda həmin çəmənliklərdə tək-tək ağaclar da bitir. Təbiəti təkrarolunmaz sərvəti olan Azərbaycan meşələri heç bir varlıqla müqayisə etmək olmaz. Çünki meşələr həm heyvanların yaşayış məskəni, həm günəş enerjisinin, istiliyin, rütubətin bərabər nizamlayıcısı olmaqla yanaşı, həm də insan həyatı üçün zəruri olan hava təbəqəsini oksigenlə təmin edir. Şuşa meşələri özünün ağac və kol bitki növləri ilə zəngindir. Lakin, təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın 200 min hektardan artıq meşə sahələri, o cümlədən, 50 kvadrat kilometrlik Şuşa meşələri işğal altında qalmışdır. Mebel və parket üçün əvəzi olmayan meşələrimiz vəhşicəsinə doğranaraq İrana və başqa xarici ölkələrə satılır. Ən başlıcası isə meşə örtüyünün həyatımız üçün

oksigen təminatçısı olduğunu unutmamalıyıq. Biz bu gün həmin məhv edilməkdə olan meşə sahələrini qorunmalıyıq. Bu məsələ ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırmalıyıq. Əks halda hava çatışmazlığına görə gələcək nəsil bizi bağışlamaz. Azərbaycan meşələrini, Qarabağ və Şuşa meşələrini qorumaq üçün bütün imkanlardan maksimum istifadə etmək bu gün ən başlıca vəzifəyə çevrilmişdir.

Zəngin faunaya malik Şuşanın coğrafi şəraitinin müxtəlifliyi və iqtisadi şəraitinin xüsusiyyətləri ərazinin heyvanlar aləminin də zənginliyinə səbəb olmuşdur. Buradakı meşələrdə cüyür, vaşaq, meşə pişiyi, tülkü, boz dovşan yaşayır. Şuşa meşələrində ayıya və nəslə kəsilməkdə olan qabana, İran sincabına da rast gəlinir. Meşəliklə həmsərhəd olan düzənliklərdə isə əkinlər üçün təhlükəli hesab edilən çöl siçanları yaşayır. Bütün bunlarla yanaşı, Şuşa meşələrində sülöyün və meşə sülöyünə təsadüf edilir. Çılpaq və pulcuqlu sürünənlərdən isə qayalıqlarda yaşayan kərtənkələ, koramal, uzun ayaqlı Qafqaz qurbağası və başqaları buranın endemik canlılarıdır. Şuşa meşələrində yaşayan quşlar adətən yaşıl və əlvan ağacdələnlərdən, kəklik, göyərçin, sərçə və başqa xırda quşlardan ibarətdir.

Şuşa meşələrində yaşayan adlarını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz bir çox heyvanın nəslə, 30 illik erməni işğalı zamanı Ermənistan dövləti tərəfindən həyata keçirilən ekoloji terror nəticəsində qismən yaxud da tamamilə kəsilmişdir.

Ermənistan dövləti tərəfindən həyata keçirilən ekoloji terror Şuşanın və ətrafının faunasında da ciddi fəsadlara səbəb olmuşdur. İşğal dövründə burada həyata keçirilən qanunsuz və plansız ağacəkəmə işləri sırf bu bölgəyə aid qiymətli ağacların nəslinin kəsilməsinə, ciddi ekoloji problemin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Hələ vaxtilə sovet quruluşu dövründə vilayət rəhbərliyi Şuşa meşələrinə biganə yanaşmış və heyvandarlığın inkişafı məqsədilə Şuşa meşələri tədricən qırılması ilə əlaqədar get-gedə meşələr mənzərələrini dəyişib seyrəkləşmiş və otlaqlara çevrilmişdir.

Dağlıq ərazidə yerləşən Şuşada bir neçə seysmik ocaq müşahidə edilmişdir ki, bunların zəlzələ gücü 5-6 balddan artıq olmur. Lakin 1903 və 1932-ci illərdə Şuşada gücü 7 bala çatan zəlzələlər də baş vermişdir.

Şuşa özünün təbii mənzərəsi, gözəl havası, saf suyu, tərifli İsa bulağı, Turş suyu ilə bütün dünyada tanınmışdır. Narzana oxşar bir neçə mədən suları içərisində Şuşa şəhərindən 19 kilometr cənub-qərb tərəfdə olan Lisaqor aşırımı yaxınlığındakı Lisaqorsk mədəni daha böyük müalicəvi əhəmiyyətə malikdir.

Təbiətinin gözəlliyinə, iqliminin saflığına görə Şuşa Qafqazın yaraşığı hesab edilmişdir. Sağlamlıq və istirahət məskəni, Qarabağın ən gözəl guşəsi olan Şuşa uzun ömürlülər diyarıdır. Ərazidə yaşamış 157 yaşlı Qabil kişinin, 146 yaşlı Həsən Qambalıyevin və başqalarının adlarını fəxrlə çəkmək olar. Müalicəvi əhəmiyyətə malik Şuşa iqlimi dünya alimləri tərəfindən öyrənilmişdir. Professor Fiqrovskiyə görə Şuşa havası, təbii zənginliyi baxımından Kislovodsk və Abastumani kurortlarına bərabərdir və hətta İsveçdəki Davos kurortundan belə üstündür.

Şuşanın iqlimi, qışı quraq keçən mülayim isti və qışı quraq keçən soyuq iqlim tipinə aiddir. İqlim nisbətən mülayim və mötədildir. Şuşada yay sərin, qış isə mülayim keçir. Ərazidə daim zəif şərq küləyi əsir. Şuşada həm yayda, həm də qışda günəşli gün çox olur. Havanın orta illik temperaturu 8 dərəcə selsidir. Orta yanvar temperaturu – 1,5 dərəcə selsi (–1–4 selsi dərəcə), orta iyul temperaturu 18,5 dərəcə selsidir (+16+19 dərəcə selsi). Şuşada yağıntının orta illik miqdarı 700-800 millimetrdir. Qafqazın başqa yerlərində olduğu kimi, yalnız yağış çox olduğundan günəşin istiliyi zəifləyir. Dumanlar ən çox payızda və yazda olsa da, Şuşada hava quru keçir. Duman ən çox səhərlər olduğundan bu insan orqanizminə müsbət təsir edir və bəzi xəstəliklərin müalicəsi üçün əhəmiyyətlidir. Professor K.A.Yeqorov qeyd edirdi ki, Şuşa iqlimi vərəm xəstəliklərinin, qanazlığının, ağır qızdırmanın, göy öskürəyin, ciyər iltihabının, həddindən artıq yorğunluğun, plevrit və başqa xəstəliklərin dərmanıdır. Şuşanın iqlimi burada yaşayan insanların bədəninin möhkəmliyini yaxşılaşdırır. Bütün bunlarla yanaşı «Şuşa mənzərələri», «Qız qayası», «Yuxarı Daşaltı», «Qırx pilləkən», «Şırşır» və başqa gözəl mənzərələr insanın psixoloji olaraq şəfa tapmasına kömək edir ruhən dincəldir.

Şuşanın təbii gözəlliyini daha da artıran onun meyvə bağlarıdır. Belə ki «Aşağı Daşaltındakı tut bağları», «Şuşa albuxarası», «Məleykə armudu», «Çanaxçı xiyarı», «Zarışlı qaymağı», «Xəlfəli moruğu» və başqaları Şuşanın qiymətini daha da artırır. Şuşa meşələrindəki dərman bitkilərindən itburnu,

bağayarpağı, ağtikan, üskükotu, kəklikotu kimi bitkilərin hər bir yarpağı müəyyən xəstəliklərin məlhəmidir.

Müalicəvi xüsusiyyətlərə malik, suyu turş olan və mədə xəstəliklərinin, iştahasızlığın dərmanı olan «Turşsu» bölgəsi Şuşanın 18 kilometrliyində yerləşir. «Turşsu»yun xüsusi ürəkəçən mənzərəsi vardır. Həmçinin yel xəstəliklərinin dərmanı olan «Dəmirsu» da burada yerləşir. Bundan başqa Şuşada Şırlan kəndi yaxınlığında «Köhnə şir» dağının ətəyində «Xəlfəli» çayı ilə «Sarı Baba» bulağının görüşdükləri yerdə mədə və bağırsaq xəstəliklərinin dərmanı olan daha bir turş su mənbəyi vardır. Həmin suyun başqa sülardan fərqi ondadır ki, Şırlan suyu adlanan bu su digər tərkibli suya qarışdıqda rəngi dərhal dəyişir. Şuşanın kaliumlu və karbonatlı bulaqları 12 saat ərzində 500 min litr su vermə qabiliyyətinə malikdir.

Göründüyü kimi, Şuşa zəngin və tayı-bərabəri olmayan kurort-turizm ehtiyatlarına malikdir. Onların əsasını isə ərazinin səfəli, təmiz dağ havası, meşələri, müalicəvi əhəmiyyətli mineral suları, bulaqları, mənzərələri, alp çəmənlilikləri, tarixi abidələri, yerli əhalinin qonaqpərvərliyi və sair təşkil edir. Çox təəssüf ki, bunlar tamamilə dağıdılıb, erməni faşistləri tərəfindən məhv edilmiş, talanmış, azərbaycanlılar isə öz ata-baba məskənindən qovulmuşdular.

Şuşanın iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı üstünlük təşkil edir. Şuşa çoxsahəli kənd təsərrüfatına malikdir. Əsas kənd təsərrüfatı sahələri heyvandarlıq, tütüncülük, bağçılıq, tərəvəzçilik, arıçılıqdır. Şuşada kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi 20 min hektardan çoxdur və ətraf yaşayış bölgələrində sovetlər dövründə 25 kolxoz, 5 sovxoz fəaliyyət göstərirdi. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan 3,8 min hektarı əkin sahələri idi. Əkin sahələrindən yalnız 0,1 min hektarı suvarılan torpaqlardadır. 3,4 min hektar əkin sahəsinin 1,5 min hektarında dənli və paxlalı bitkilər, buğda, arpa, qarğıdalı əkmək mümkündür. Əkin sahələrinin bir hissəsində isə çoxillik bitkilər əkilir. Şuşanın çoxillik bitkiləri arasında Şah-tut ağacları əsas yer tutur. Çox qulluq tələb etməyən bu ağac Şuşada qədimdən becərilir. Şah-tut spirt istehsalında əsas xammaldır. Bundan başqa, ondan az miqdarda bəhməz hazırlanır, təzə halda yeyilir. Şuşada mövcud olan tut ağacları həm də ipəkçiliyin əsas yem bazasıdır. Əkin sahələrinin bir hissəsində isə tərəvəz-bostan bitkiləri, kartof əkilirdi. Burada

yetşidirlən kartof yerli əhalinin tam tələbatını ödəyirdi. Şuşanın kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan 0.3 min hektarı biçənəklər, 16,7 min hektarı otlaqlardır. Şuşanın iqtisadiyyatında heyvandarlıq əsas yer tutur. Ona görə də təsərrüfatın 53 faizində heyvandarlıq üçün əhəmiyyətli olan yem bitkiləri əkilirdi. 1987-ci il məlumatına görə Şuşanın təsərrüfatında 5,2 min qaramal, 15,2 min baş dəvər var idi. Burada, həmçinin ev quşları da saxlanılırdı.

Ermənistan dövlətinin işğalına qədər Şuşada kənd təsərrüfatı texnikası təmiri müəssisəsi, Şərq musiqi alətləri fabriki, Elektrik şəbəkəsi idarəsi, Qarabağ ipək kombinatı, istehsalat kombinatı, çörəkbişirmə müəssisəsi, Bakı radiodüzəltmə birliyinin 1 saylı filialı fəaliyyət göstərirdi. Adları çəkilən bu müəssisələrlə yanaşı onlarla istehsalat müəssisəsi isə erməni işğalı dövründə tamamilə dağıdılmışdır.

1987-ci il məlumatına görə, Şuşanın 22 ümumtəhsil məktəbində (bunlardan 1-i ibtidai, 4-ü səkkizillik, 17-si orta məktəb idi) 4075 şagird; 7 məktəbəqədər müəssisəsində 565 uşaq, 1 orta texniki peşə məktəbində 324; 2 musiqi məktəbində

451 şagird, Mədəni-maarif məktəbində 643, Kənd Təsərrüfatı Texnikumunda 530 tələbə təhsil alırdı. Bunlardan başqa, Şuşada 6 mədəniyyət evi, 12 klub, 20 kitabxana, 20 kinoqurğu da fəaliyyət göstərirdi. Bütün bunlarla yanaşı, iqlimi kurort olduğundan ərazidə 135 çarpayılıq 2 xəstəxana müəssisəsi, 11 feldşer-mama məntəqəsi, sanitariya-epidemioloji stansiya, sanatoriya, istirahət evləri, pioner düşərgələri, turbaza var idi.

Şuşa, Azərbaycanın tarixi yadigarı olan abidələr diyarıdır. Şuşa abidələrini öyrəndikcə yaddaşımız daha da möhkəmlənir və Şuşa şəhərinə olan məhəbbətimiz artır. Belə abidələrə misal olaraq, Şuşanın 5 kilometr cənubunda Zarıslı (Daşaltı) çayının (Qarqar çayının qolu) sol sahilində, Qarabağ dağ silsiləsi ətəyində Daşaltı kəndində müdafiə qalasını, XV-TII əsrdə İbrahim Xəlil xanın tikdirdiyi sığınacaq evini, lövhəni, hamamı; uzunluğu 125 metr, eni 20 metr olan (e.ə. IV-II minilliyə aid) Şuşa mağarasını; Şuşanın 15 kilometrliyində yerləşən Malibəyli kəndindəki tunc dövrünə aid kurqanları, Qarqarların və Albaniya dövlətinin adının saxlanmasına aid toponimləri (Qarqar çayı, Ağvon çayı, Ağvon düzü) və başqalarını göstərə bilərik. Şuşa abidələri, əsrlər boyu

müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan torpaqlarına basqın etmiş yağılar tərəfindən dağıdılmış və xarabalıqlara çevrilmişdir.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, 30 illik erməni işğalı nəticəsində Şuşada hər şey dağıdıldı, yandırıldı. Şuşanın günahsız insanları isə öz doğma vətənindən didərgin düşərək qaçqın, köçkün həyatı yaşamağa məcbur oldular.

Amma bütün bunlara baxmayaraq Müzəffər Azərbaycan Ordusunun parlaq qələbələrindən sonra azda olan Şuşada Azərbaycan Dövləti sürətli quruculuq işləri həyata keçirir və Şuşa tezliklə əvvəlki möhtəşəmliyindən yüz qat artıq bir görkəmlə dünyanın ən məşhur şəhərlərindən birinə çevriləcəkdir. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Şuşanın işğaldan azad olunduğu gün söylədiyi sözlər isə burada qeyri-ixtiyari yada düşür:

«Əziz Şuşa, sən azadsan!

Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq!

Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!»

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

ŞUŞANIN AZƏRBAYCANIN DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNDƏ YERİ

XVIII əsrin ortalarından Şuşanın ictimai, siyasi və mədəni həyatında böyük dəyişikliklər olduğundan həmin dövrdə şəhərin ictimai həyatında baş vermiş mühüm hadisələri qeyd edəcəyik. Dövrün ən başlıca hadisəsi Şuşanın Qarabağ xanlığının mərkəzinə çevrilməsidir.

XVIII əsrin 40-cı illərində Əfşarlar dövlətinin başçısı Nadir şah Əfşar Zaqafqazıyanı ələ keçirib orada hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Şərqi qədim adətine görə şaha tabe olan hər bir nüfuzlu ailə şaha xidmət üçün silah daşımağa qadir olan bir nəfəri verməli idi. Həmin qaydaya uyğun olaraq, Qarabağın köçəri tayfalarından Sarcalılı Pənahəli bəy Cavanşir adlı şəxs Nadir şahın yanında xidmət edirdi. Şah ordusunda xidmət edən Pənahəli bəy bir çox qəhrəmanlıqlar göstərmişdir. Eyni zamanda Pənahəli bəyin hərbi istedadını və şəxsi igidliklərini görən Nadir şah, onu ordulardan birinə sərkərdə təyin edir. Bu vaxt Pənahəli bəyin paxıllığını çəkən saray əyanları Nadir şahı xəbər verirlər ki, guya Pənahəli bəy onu öldürüb Əfşarlar dövlətinin taxtına yiyələnmək istəyir. Pənahəli bəy çox uzaqqörən şəxs idi. O başa düşürdü ki, bu yalan xəbərə görə Nadir şah onu bağışlamayacaq. Çünki Nadir şah Pənahəli bəyin qardaşı Behbudəli bəyi ələ buna bənzər şayiyyə görə edam etdirmişdi. Ona görə də Pənahəli bəy yanında xidmət edən 6 nəfər qohumları ilə birlikdə Nadir şahın düşərgəsindən qaçır və gizlənir. Nadir şah yalnız 2 ay keçdikdən sonra onun Qarabağda olması xəbərini eşitsə də artıq 200 nəfərlik qaçaq atlı dəstəsi düzəldən Pənahəli bəyi məğlub edə bilmir. Nadirin şahın hücumları Pənahəli bəyin dəstəsinin möhkəmlənməsinə də səbəb oldu. 1747-ci ildə Nadir şahın öz qohumları tərəfindən öldürülməsindən sonra 1748-ci ildə Pənahəli bəy öz yaxın adamları ilə birlikdə Qarabağa gedərək, Qarabağ xanlığının əsasını qoydu və özünü xan elan etdi (1748-1763). Xanlığın əhalisini Cavanşir, İyirmi dörd, Otuz iki, Kəbirli, Baharlı,

Ziyadoğlular tayfaları ilə təşkil edirdilər. Xanlıq Arazla Kür arasındakı ərazidə yerləşirdi. Xanlığa həmsərhəd olan ərazilər isə Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Cavad, Şamaxı xanlıqları idi.

Qarabağ xanlığını İran və qonşu xanlıqların hücumlarından qorumaq üçün Pənahəli xan 1748-ci ildə Kəbirli mahalında Bayat qalasını tikdirir. Qısa bir müddətdə Bayat qalası ətrafına möhkəm hasar çəkdirir, xəndəklər qazdırır, bazar, məscid və hamam tikdirir. Xan öz yaxın qohumlarını, əyanları qalaya köçürür. Bütün bunlarla yanaşı, Ərdəbil və Təbrizdən bir çox sənətkarlar öz ailələri ilə Bayat qalasına gəlmişdi. Həmçinin ətraf kəndlərdən də buraya köçən sənətkarlar da var idi. Qarabağ xanlığının qüdrətinin artması qonşu xanlıqları və müləkləri narahat etməyə başlayır.

Qarabağ hakiminin möhkəmlənməsini istəməyən Hacı Çələbi, Şamaxı xanlığının birləşmiş qüvvələri ilə Bayat qalasına hücum etdi. Bir aydan artıq müddətdə Bayat qalası mühasirədə saxlanılsa da, ələ keçirilə bilmədi. Qonşu xanlıqların hücumlarını nəzərə alan Pənahəli xan yeni qala tikmək fikrinə düşdü. Bu isə Bayat qalasından strateji cəhətdən möhkəm olan «Şahbulağı» adı ilə tanınan Təməgül qalası idi (Ağdam yaxınlığında). 1751-ci ilin əvvəllərində Pənahəli xan Qarabağ xanlığının mərkəzinə Şahbulağa köçürür. Pənahəli xan Əfşarlardan sonra hakimiyyətə gələn Qacarlar tərəfindən hücum olacağını nəzərə alaraq, xanlığın mərkəzinə daha etibarlı yerə köçürməyi qərara alır. Xanın bir neçə uzaqqörən adamları Qarabağın dağlıq hissəsini gəzib Şuşada dayanırlar. O zaman bura tamam meşəlik idi. Pənahəli xan təcili olaraq Şuşaya gəlir və buranı gəzərək üç tərəfdən möhkəm sıldırım qayalarla əhatə olunduğunu görür. Bu sıldırım qayalar xanlığın müdafiəsi üçün çox əlverişli səngər olacaqdı. Ərazinin iqlimi də çox əlverişli idi. Lakin ərazinin şimal şərq tərəfi 3-4 kilometr məsafədə açıqlıq olduğundan həmin hissənin hasara alınmasına ehtiyac vardı. Qalanın tikilməsi üçün yüksək dağların arasındakı Daşaltı və Xələli çaylarının yaratdığı dərin uçurumu olan yer seçildi. Düşmən üçün əlçatmaz olan bu qala böyük strateji əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, həm də əraziyə yaxınlaşan bütün nəqliyyat yollarını nəzarət altında saxlamağa imkan verirdi. Beləliklə, 1750-ci ildə Qarabağın ən səfəli bir guşəsində, uca dağlar qoynunda yeni bir qalanın

bünövrəsi qoyuldu. Pənahəli xan Şuşa qalasının tikilməsi üçün Təbriz, Ərdəbil və başqa şəhərlərdən məşhur sənətkarlar getirdir. Qısa bir müddətdə dağlar qoynunda əzəmətli bir qala yüksəldi ki, əvvəlcə bu qalanı Pənahabad, sonra Qala, daha sonralar Şuşa qalası və ən nəhayət özünün əvvəlki adı ilə Şuşa adlandırıldı. Qalada yeni binalar, saray və məscid tikildi. Hündür bürclərlə əhatə edildi. Şuşa qalasına 2 böyük və möhkəm qapı qoyulmuşdu. «İrəvan» və «Gəncə» adlanan bu qapılar axşamlar bağlanır, səhərlər açılırdı və həmişə nəzarətdə saxlanılırdı. Pənahəli xan Qarabağın Seyidli, Köçərli, Saatlı, Merdinli, Qurdlar və başqa kəndlərin əhalisinin bir hissəsini Şuşa qalasına gətirdi. Eyni zamanda Gürcüstandan və qonşu xanlıqlardan Pusan, Qaracarli, Cinli, Dəmirçi, Həsənli, Qızıl Hacı, Səfi-Kürd, Boy-Əhmədli, Kəngərli və başqa tayfalar da köçüb Pənahəli xanın yanına, Qalaya gəldilər. Yeni iqamətgah olan Şuşa tezliklə Qarabağ xanlığının həm siyasi, həm də iqtisadi və mədəni mərkəzinə çevirərək, Şimali Azərbaycanın iri ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri oldu. Əlverişli mövqeyi olan, vacib iqtisadi karvan ticarəti yollarını strateji nəzarətdə saxlayan Şuşada tezliklə yaşayış və sənətkarlıq məhəllələri salındı. Ticarətin sürətlə inkişaf etdiyi Şuşada Pənahəli xan «Pənahabad» adlanan 15 qəpiklik gümüş pul da kəsdi.

Şuşa qalasının əsası qoyulduqdan bir il sonra Qacarlar dövlətinin başçısı Məhəmməd Həsən şah Qacar zəngin diyar olan Qarabağ üzərinə hücum etdi. Şuşanın 30 verstliyində, Xatın arxı adlanan yerdə baş verən döyüşdə Məhəmməd Həsən şahın məğlub oldular. Bu döyüşdə Pənahəli xan qənimət kimi İran tərəfdən iki top ələ keçirdi. Hansı ki, həmin toplar gələcək bir çox döyüşlərdə Şuşalılara müdafiə üçün kömək edəcəkdı.

Pənahəli xanın dövründə Şuşa şəhəri xeyli möhkəmlənmiş və böyümüşdü. Şuşanı Gəncə yolu tərəfindən irəliyə çıxmış Zəhimli Qala bacası və qülləsi olan hündür daş divarları mühafizə edirdi. Şəhərin içərisində ictimai, ticarət və təsərrüfat tikililəri daha çox diqqəti cəlb edirdi ki, bunların içərisində Pənahəli xanın öz yaxın adamları ilə birlikdə yaşadığı möhkəm və dördbucaqlı tikilmiş qəsri xüsusi yer tuturdu. Şuşanın qüdrətini artıran ən əsas cəhət isə onun təbii alınmaz qala olması idi. Belə ki, qala-şəhər şimal, şərq və qərbdən dərin uçurum dərələrlə əhatə olunmuş və həmin hissələrdə müdafiə divarları tikmək lazım olmamışdı.

Sonralar şəhərin gircəyində müdafiə divarları və qüllələrlə əhatə olunmuş hündür qala tikildi və həmin qalaya Pənahəli xanın ailəsi köçüb yaşamağa başladı.

Pənahəli xanın qəsri ətrafında cərgə ilə məscid, bazar, sənətkar emalatxanaları yerləşirdi. Şuşaya gələn sənətkarlar şəhərin şərqində özlərinə məhəllələr yaratmışdılar. Məsələn, Duluşçular, Papaqçılar və ya Saatlı, Seyidli və sair məhəllələr sənətkarlar tərəfindən yaradılmış məhəllələr idi. Şuşa şəhərinin abadlaşması və inkişafını tədqiqatçı alimlər 3 mərhələyə bölürlər: Birinci mərhələni Pənahəli xan tərəfindən qalanın əsasının qoyulması, möhkəm müdafiə divarlarının, qəsrlərin, Aşağı məhəllənin salınması dövrüdür (1751-1759). İkinci mərhələ isə Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil xan tərəfindən Şuşanın şərq hissəsində «Yuxarı məhəllə» adlanan 8 məhəllənin, ümumilikdə isə 17 məhəllənin yaradılması dövrüdür (1759-1805-ci illər). Üçüncü mərhələ isə 1805-ci ildən sonrakı dövrü əhatə edir ki, bu vaxt Şuşanın qərbində 12 yeni məhəllə meydana gəlmişdi. Şuşanın hər bir məhəlləsi digərlərindən daş divarları ilə fərqlənirdi. Şuşa qalasının möhkəmlən-dirilməsi üçün əlavə tədbirlər də görülmüşdü. Belə ki, 1758-1760-cı illərdə qalanın müdafiəsini gücləndirən «Əskəran» və «Ağoğlan» qalaları tikildi.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Şuşada ticarət xüsusilə inkişaf etməyə başladı. Şuşa tacirləri Təbrizə, Tehrana, Səmərqəndə, Buxaraya, İstanbula, İsfahana, Moskvaya gedir və Şuşa sənətkarlarının istehsal etdiyi malları və ipək məhsullarını aparıb satırdılar.

1756-cı ildə Cənubi Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan Urmiya xanı Fətəli xan Əfşar bir sıra cənub xanlıqlarını özünə tabe edib Şuşanı mühasirəyə aldı. Şəhər 6 ay mühasirədə qalsa da, qəhrəmanlıqla müqavimət göstərdi. Kərim xan Zənd Qarabağ xanlığının gələcəkdə qüvvətlənəcəyindən ehtiyat edərək Pənahəli xanı qonaqlıq adı ilə Şiraza apardı və İranda öz sarayında saxladı. Lakin Pənahəli xan 1763-cü ildə Şirazda müəmmal şəkildə vəfat etdi. Onun cənazəsi vəsiyyətinə əsasən Ağdama getirilmiş və İmarət kəndində dəfn edilmişdir. 1763-1806-cı illərdə isə Qarabağda hakimiyyət Pənahəli xanın böyük oğlu İbrahimxəlil xanın idarəçiliyində olmuşdu. İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə Qarabağ xanlığı daha da güclənmiş və nüfuzu artmışdır.

Qarabağ xanlığının qüvvətlənməsində və inkişafında müdrik və təcrübəli vəzir, məşhur və tanınmış şair Molla Pənah Vaqifin xidmətləri böyük olmuşdur. Molla Pənah Vaqif saray əyanları içərisində birinci şəxs idi. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, Qarabağ xanlığının idarəçiliyində 4 divan fəaliyyət göstərirdi – Dövlət Şurası, vergi, hərbi, idarə və məhkəmə orqanı. Bu orqanların hər birinin başında xanın təyin etdiyi adam dayanırdı ki, bunların içərisində M.P.Vaqifin nüfuzu daha böyük idi. M.P.Vaqif Qazax mahalında anadan olmuş, 1759-cu ildə ailəsi ilə Şuşaya köçmüş və ömrünün yarısından çoxunu burada yaşamışdı. Əvvəlcə Şuşanın Saatlı məhəlləsində müəllimlik edən M.P.Vaqif qısa bir müddətdə el arasında böyük nüfuz qazanmış və İbrahimxəlil xanın təklifi ilə saraya dəvət olunmuşdu. Əvvəlcə Qarabağ xanlığında xarici işlər üzrə vəzir, 1769-cu ildə isə xanlığın baş vəziri təyin edilir. Bundan sonra, xanlığın bütün daxili və xarici işlərinə rəhbərliyi əlinə alır. M.P. Vaqifin uzaqgörən siyasətinin nəticəsində Qarabağ xanlığı Azərbaycanın başqa xanlıqları, həmçinin Gürcüstanla dostluq münasibətləri yaradırdı. Hətta onun səyləri nəticəsində Qarabağın xarici hücumlardan müdafiəsi üçün Rusiya ilə diplomatik əlaqələr yaradılmışdı. Molla Pənah Vaqif dövrünün ən fəal, bacarıqlı, uzaqgörən dövlət xadimi, eyni zaman da gözəl, könül oxşayan şeirlər yazan şairi idi. Şairin şeirlərinin ən başlıca əhəmiyyəti onda idi ki, məhəbbət lirikası, dostluq və vətənpərvərlik motivləri, ana torpağa hədsiz məhəbbət hissləri burada öz əksini tapırdı. Şair həmçinin haqsızlıqlara etiraz edir, qəddarlıq, ikiüzlülük, yalançılıq kimi mənfi keyfiyyətləri pisləyirdi. Molla Pənah Vaqif nəinki Qarabağda və Azərbaycanda, hətta bütün Zaqafqaziyada böyük hörmətə layiq şəxsiyyət idi.

1779-cu ildə Cənubi Azərbaycanda Kərim xan Zəndin ölümü, Məhəmməd şah Qacarın hakimiyyətə gəlməsi ilə nəticələndi. Qacar Azərbaycanın cənub xanlıqlarını özünə tabe etdikdən sonra, ölkənin şimalını da ələ keçirməyi qərara aldı. İlk növbədə Qacarı maraqlandıran Qarabağ xanlığı idi. Bu məqsədlə Ağa Məhəmməd şah Qacar 1794-cü ildə qoşunlarını Qarabağa göndərdi. Lakin Əskəran qalası yaxınlığında baş verən döyüşdə Qacarların qoşunu məğlub oldu. A.M.Qacarın bu məğlubiyyəti heç zaman unutmadı və o, Qarabağı ələ keçirmək üçün 1795-ci ilin avqust ayında yenidən 85 minlik ordu ilə Xudafərin körpüsü

ilə Arazı keçdi. Bu xəbəri eşidən İbrahimxəlil xan Şuşa qalasının müdafiəsinə başladı. Əvvəlcə öz yaxın qohumlarını müttəfiqlərinin yanına göndərdi. Qarabağ və Şirvanın mahallarından çoxlu süvari və piyada dəstələr toplandı. Eyni zamanda Rusiyadan kömək almaq üçün II Yekaterinanın yanına elçilər göndərildi. Qarabağı müdafiəyə hazırlaşanların əsas hərbi qüvvələri Şuşa qalasının içərisində və dağlarda yerləşdirildi. Qısa bir müddət ərzində İbrahimxəlil xan mərd, cəsarətli, igid və vətənpərvər Şuşa əhalisindən 15 minlik xalq qoşunu yaratdı. Döyüşlərin gedişində Qacar Şuşanın cənub hissəsində «Topxana» adlanan yerdə düşərgə salmışdı.

Qacarın ordusu həmlələrini davam etdirir, kəndləri yandırır, mal-qaranı sürüb aparır, əhalini əsir edir, qadın və uşaqlara divan tuturdu. Məqsəd Şuşadakı əhalini və ordunu ac, susuz saxlamaq və onların müqavimətini qırıb tabe etmək idi. Fransız zabıtlərinin başçılıq etdiyi Qacarın toplular dəstəsi 3 gün ara vermədən şəhəri top atəşinə tutdu. Piyada həmlələrdə heç bir nəticə vermədi. Əksinə bütün Qacar artilleriyası sıradan çıxdı. Qacarın piyada korpusu isə xeyli itki verdi. Belə çətin vəziyyətdə mübarizəni davam etdirməyin mənasız olduğunu, ərzaq və döyüş sursatının tükəndiyini, əgər bu cür davam edərsə, Şuşa qalasının divarları yanında biabırcasına məhv olacağından qorxan Qacar ordusunun tör-töküntüsü ilə Gürcüstan istiqamətində hərəkət etdi. Burada çoxlu qənimət ələ keçirən Qacar qışı Muğanda keçirmək üçün 1795-ci ildə Azərbaycana qayıtdı. O, burada qışı keçirib, yazı yenidən Şuşaya hücum edəcəkdə ki, İranda üsyan baş verdiyindən, tələsik oraya qayıtdı.

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və onun vəziri Molla Pənah Vaqif real bir həqiqəti başa düşdülər ki, Ağa Məhəmməd Şah Qacar Şuşaya yenidən hücum edəcəkdir. Belə bir çətin şəraitdə İbrahimxəlil xan öz nümayəndələrini Molla Pənah Vaqiflə birlikdə Rusiya ekspedisiya korpusunun komandanı general V.Zubovun yanına göndərdi. Zubov Qacarların hücumlarına qarşı mübarizədə Qarabağ xanlığına kömək edəcəyinə söz verdi. Lakin Rus çarı II Yekaterinanın ölümü ilə vəziyyət dəyişdi. Rus qoşunları Azərbaycandan geri çağırıldı. Bu xəbəri eşidən Ağa Məhəmməd şah 1797-ci ilin yazında 100 minlik ordu ilə Şuşa şəhərinə hücum etdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu elə bir vaxtda baş verdi ki, ordu artıq dağılmış Rusiyadan köməliyə arxayın

olmuş xanın ordusu artıq dağılmış, Şuşa qalası öz müdafiə sistemini zəiflətməmişdi və qonşu xanlıqlardan da kömək almaq mümkün deyildi, çünki onların da iqtisadi vəziyyəti Şuşa əhalisinin vəziyyətindən geri qalmırdı. Vəziyyətin çətin olduğunu gören İbrahimxəlil xan öz ailəsi ilə birlikdə Şuşanı tərk edir.

Ağa Məhəmməd şah Qacar heç bir müqavimətə rast gəlmədən Şuşanı ələ keçirdi. Şəhərdə qarət və qırğın başladı. Lakin gecəyənən Qacara qəsd edildi. 12 may 1797-ci ildə Qacar Səfərəli bəy tərəfindən öldürüldü. Qacarın ölümündən sonra onun qoşunları Şuşanı tərk etdi. Edam edilməsi üçün zindana atılan Molla Pənah Vaqif azad edildikdən həmin sonra İbrahimxəlil xana məktub yazıb Şuşaya gəlməsini bildirdi. Lakin yolda qasidin apardığı məktub xanlığa can atan bir qrup tərəfindən ələ keçirilir və M.P.Vaqif oğlu ilə birlikdə öldürülür, onun evi qarət edilir və yazdığı əsərlərin çoxu yandırılır.

1805-ci il Kürəkçay müqaviləsi ilə Qarabağ xanlığı, Rusiya təbəəliyini qəbul etdi. 1813-cü il Gülistan sülhü ilə Şuşa Qarabağ xanlığı tərkibində Rusiyaya birləşdirildi. 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv edildi. Şuşa şəhəri isə yeni yaradılmış hərbi dairənin mərkəzi oldu. Bu vaxt şəhəri Rusiyanın təyin etdiyi komendant idarə edirdi.

1826-cı ildə Qacarlar qoşunları Abbas Mirzənin başçılığı altında 60 minlik ordu ilə Şuşanı yenidən mühasirəyə aldı. Əhali 48 gün mühasirədə qalsa da, məğlub olmadı. Düşmənin bütün amansız hücumlarının qarşısı alındı. Bu vaxt Rus qoşunları Qacarlar qoşunlarını Şuşa ətrafından geri çəkilməyə məcbur etdi. 1828-ci il fevralın 10-da Qacarlar dövləti ilə Rusiya arasında Türkmənçay müqaviləsi imzalandı. Həmin sülhə görə Azərbaycan 2 hissəyə parçalandı. Araz sərhəd olmaqla Cənub hissə İran, Şimal hissə isə Rusiyaya birləşdirildi. O cümlədən Şimali Azərbaycanda yerləşən Şuşa şəhəri də Rusiya təbəəliyinə düşdü.

XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ Rusiyaya birləşdirildikdən sonra Qacarlar dövlətinin yeni hücumlarından qorxan Çar Rusiyası Şuşa qalasında möhkəmləndirmək, xüsusilə şəhərin qərb hissəsi istisna olmaqla, qalan yerlərində yenidənqurma işləri aparmışdı. Bu dövrdə qala divarları, qaladaxili qəsrlər, Pənahəli xanın sarayı, Qara Böyükxanın bürcü, Şuşanın əsas darvazası olan «Gəncə qapısı», Xurşidbanu Natəvanın evi, Hacı Qulunun malikanəsi, Əsəd bəyin evi, Mehmandarovların, Zöhrəbəyovların

evi, «Yuxarı» və «Aşağı» məscid, türbələr və sair tikilərək istifadəyə verilmişdir.

Çar hökumətinin 10 aprel 1840-cı il tarixli inzibati islahatı ilə Şuşa qəzası yaradıldı. Qəzanın mərkəzi Şuşa şəhəri idi. Şuşa qəzası Kaspi vilayətinin tərkibinə daxil idi. Qəza Cavanşir, Göyçay, Cavad, Cəbrail, Zəngəzur qəzaları ilə həmsərhəd olmuşdu. 1846-cı ildə Şuşa qəzası Bakı quberniyasına, 1867-ci ildə isə Yelizavetpol quberniyasına daxil edilmişdi. Şuşa qəzası Miqri, Kəbirli, Zəngəzur, Cavanşir, Çiləbörd, Vərəndə məntəqələrinə bölünmüşdü. Çar hökumətinin 1867-ci il dekabr fərmanına əsasən Zəngəzur və Cavanşir məntəqələri Şuşa qəzasından ayrılaraq, müstəqil qəzalara çevrilmişlər. Qəzanın idarəçiliyi bu cür bölüşdürülmüşdü: Başda Qəza rəisi otururdu, ikinci adam onun köməkçisi, sonrakı yerlərdə isə qəzanın xəzinədarı, məntəqə üzvləri və şəhər polisi yerləşirdi. Şuşa qəzasında məhkəmə işlərinə qəza məhkəmələri baxırdı. Şuşa qəzasının 1897-ci il məlumatına görə sahəsi 4911 kvadrat kilometr, əhalisi 140740 nəfər olmuşdu. Bəhs edilən dövrdə təkcə Şuşa şəhərində 25 mindən çox adam yaşayırdı. Təsərrüfatının əsasını isə əkinçilik, maldarlıq, ipəkçilik, üzümçülük, bağçılıq təşkil edirdi. Bu dövrdə Şuşada toxuculuq, şərabçılıq, xalçaçılıq, ip və mahud istehsalı da geniş yayılmışdı. XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada xalçaçılığın inkişafına daha çox diqqət verilmişdi. Şuşa xalçaları bütün dünyada məşhur idi. XIX əsrin ortalarından ticarət mərkəzi olan Şuşa ümumrusiya bazarına cəlb olunmuşdu. Ticarət mərkəzi kimi Yaxın Şərq və Qafqazda məşhurlaşan Şuşa şəhərinin görkəmi ilbəlilə gözəlləşirdi. Yaxın Şərq-Qafqaz ticarət yolu Şuşadan keçirdi. Ticarətlə məşğul olan tacirlər gözəl iqlimə, sərin bulaqlara, təmiz havaya malik olan Şuşa karvansaralarında dincəlib sonra yollarını davam etdirirdilər. Şuşa tacirləri isə yuxarıda adlarını çəkdiyimiz ölkələrlə yanaşı Şərqi və Qərbi Avropa ölkələri, xüsusilə Almaniyaya gedir və həmin ölkələrlə ticarət əlaqələri aparırdılar. Şuşada ticarət və mal dövriyyəsi elə bir sürətlə inkişaf etmişdir ki, hətta Şamaxı, Bakı, Gəncə, Şəki, Naxçıvan kimi şəhərləri ötüb keçmişdi. Şuşa tacirləri isə həmişə Moskva, Nijni-Novqorod, Lepsikdə keçirilən yarmarkalarda fəal iştirak edirdilər. Bu dövrdə İstanbul şəhəri ilə aparılan ticarət daha geniş xarakter daşıyırdı. Ticarət əlaqələrinin inkişafı Şuşada iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafına təkan verirdi. Yeni şəhərsalma memarlıq-planlaşdırma

quruluşu əsasında ictimai əhəmiyyətə malik binalar, örtülü bazar, karvansaralar, ibadətxanalar, məscidlər, hamamlar və sair tikilərək Şuşa əhalisinin istifadəsinə verilmişdir. Şuşada tikilən evlər istər xarici görünüşü, istərsə də daxili yaraşığına görə diqqəti cəlb edirdi. Şuşanın mədəni abidələri, daş binaları haqqında Fransa səyyahı Divna de Monperenin «Qafqaza səyahət» əsərində məlumatlar vardır. Görkəmli rus rəssamı V.V.Veraşşaqinin qeydləri də bu baxımdan çox maraqlıdır: «Şuşada evlər daşdan tikilibdir, bütün küçələr genişdir və tavadaşı ilə döşənmişdir. Evlərin damı Avropa qaydası ilə yonulmuş ağacla örtülmüşdür».

Görkəmli şəxsiyyətlər xalqın zəkasını, elmini, mədəniyyətini, mənəviyyatını dünyaya nümayiş etdirirlər.

Heydər Əliyev
Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri

Şuşa Azərbaycan xalqına bir çox istedadlı, dahi şəxslər bəxş edib.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

TANINMIŞ ŞUŞALILAR

Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, XIX əsrdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 100 nüsxəbənd (əlyazma kitab köçürən), 19 xəttat, 16 nəqqaş, 18 memar, 5 astronom, 16 həkim, 42 müəllim var idi. Həmin ziyalılarımızın Şuşanın mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilməsində böyük xidmətləri olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, el arasında Şuşanı sağlamlıq şəhəri, istedadlar məskəni adlandırırlar. Bu şəxslərdən bir çoxu haqqında məlumat vermək istərdik.

Azərbaycanın ədəbi, mədəni və ictimai həyatında xüsusi iz buraxmış görkəmli şəxsiyyətlərin arasında çox sayda şuşalılar var. Şuşa buranın səfəli havası və bulaqlarının suyu ilə böyümüş mələhətli səs sahibləri və dahi musiqiçilərin vətəni olduğu üçün onu «Qafqazın konservatoriyası» da adlandırırlar. Elə onuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın qızı Xurşidbanu Natəvan tək-cə gözəl şeirlər müəllifi və rəssam kimi deyil, həm də xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə Azərbaycanda məşhurlaşmışdı. Natəvan Şuşaya su kəməri çəkdirmiş və bu bulaq «Xan qızı bulağı» kimi tanınmışdır. Azərbaycan peşəkar musiqisi sənətinin banisi və Şərqi ilk operasının müəllifi, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli, musiqi mədəniyyətimizdə silinməz izlər buraxmış Xan Şuşinski, Seyid Şuşinski, Bülbül, Niyazi Şuşanın yetişdirdiyi görkəmli musiqiçilər sırasındadırlar.

Pənahəli xan

Qarabağ xanlığının banisi olmuş Pənahəli xan Sarıcalı Cavanşir Qarabağın məşhur Cavanşir nəslindən idi. O, 1693-cü ildə anadan olmuş, görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi kimi şöhrət qazanmışdır. Onun hakimiyyəti dövründə böyük miqyaslı tikinti və quruculuq işləri aparılmış Şahbulaq qəsri, Əskəran qalası inşa olunmuşdur. Lakin gördüyü işlər içərisində ən önəmlisi isə 1750 ildə inşasına başladığı və ilk öncə Pənahabad daha sonra isə Şuşa adlandırılmış şəhər-qala olmuşdur.

Molla Pənah Vəqif

Vəqif 1717-ci ildə Qazax yaxınlığındakı Salahlı kəndində anadan olmuşdur. Belə bir fikir var ki, onun əcdadları Məhəmməd Füzulinin də mənsub olduğu Bayat tayfasından olub. Molla Pənah Vəqif yaxşı təhsil görmüş, fars və ərəb dillərində yaxşı danışır, astronomiya, riyaziyyat, musiqi və poetika üzrə geniş biliyə malik idi.

XVIII əsrin ortalarında Gürcüstan sərhədində gərginlik yaranır və bir çox ailələr Qazaxdan Qarabağ və Gəncəyə köçürülür. Vəqifin ailəsi də köçkünlərin arasında idi. Bu ailə Qarabağın Tərtəbasar kəndində sığınacaq tapır.

Qarabağa gəldikdən az sonra Vəqif Tərtəbasardan Şuşaya köçür. Burada məktəb açan şair tez bir zamanda şəhər sakinləri arasında həm gözəl müəllim, həm də istedadlı şair kimi tanınmağa başlayır. Şairin şöhrəti Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xana çatır və onu saraya dəvət edirlər. Vəqifin ömrünün son günlərinə qədər sarayda yaşaması məlumdur. O, əvvəlcə eşik ağası, yəni, daxili işlər naziri, daha sonra isə baş vəzir kimi fəaliyyət göstərmiş. Özünün yüksək savadı və elmi biliyi ilə o, burada da hamının rəğbətini qazanır.

Savadı, ağılı, əhali arasındakı xüsusi nüfuzu ilə seçilən Molla Pənah Vəqif Qarabağ xanının vəziri vəzifəsinə yüksəldilir. Qarabağ xanlığının vəziri vəzifəsində Vəqif özünü layiqli dövlət xadimi, müdrik və uzaqgörən bir siyasətçi kimi göstərə bilir.

Vəqif yaradıcılığı təkcə azərbaycanlılar arasında deyil, həm də gürcü və erməni mühitində məşhur olmuşdur. Məlumdur ki, uzun müddət Azərbaycan dili Qafqazda millətlərarası ünsiyyət vasitəsi olmuşdur və elə buna görə də, Vəqifin şeirləri yalnız Azərbaycan əlifbası ilə deyil, həm də gürcü və erməni əlifbaları ilə yazıya alınmışdır. Vəqif şərq poeziyasının bütün klassik formalarından istifadə edib. O, qəzəl, təcnis,

müəmməs, müstəzad, məsnəvi və mərsiyələr yazıb. Ancaq onun yaradıcılığının böyük bir qismini aşiq poeziyasından götürülmüş qoşma janrında yazılmış şeirlər təşkil edir. Həmin şeirlərin dili xalqın danışdığı dilinə çox yaxındır.

Kərbalayi Səfixan

122 illik ömrünün yarısından çoxunu Şuşada yaşayıb-yaratmış, İranda, Türkiyədə, Odessada, Aşqabadda özünün gözəl sənəti ilə iz qoymuş görkəmli Azərbaycan memarı Kərbalayi Səfixan (1788-1910) inşa etdiyi tikililərdə, xüsusilə məscidlərin tikilməsində Şərq memarlığı ilə yerli ənənələri əlaqələndirmişdir. Bərdədə İmamzadə kompleksinin yenidən qurulması (1868), Ağdam məscidi (1870), Şuşada Aşağı Məscid (1874-1875), Şuşada Gövhər ağa məscidinin bərpası, eləcə də Odessada Tatar məscidi (1870), Aşqabadda «Qarabağlar» məscidi (1880) və başqa tikililər Kərbalayi Səfixanın adı ilə bağlıdır. Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, görkəmli sənətkarın yaratdığı gözəl sənət incilərinin çoxu erməni vandalları tərəfindən yandırılmış və dağıdılmışdır.

Usta Qənber Qarabaği

Qənber Rəhim oğlu Qarabaği 1830-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. O, memar, nəqqaş kimi Yaxın Şərqdə tanınmışdı.

Şuşada və Şekidə bir sıra yaşayış evlərinin daxilini bəzəyən müxtəlif dekorativ panno və kompazisiyaların müəllifidir. Şuşada Mehmandarovun evindəki ornamentli və süjetli pannolar Usta Qənber Qarabağının ilk əsərlərindən, Rüstəmovun evindəki divar rəsmləri isə son işlərindən hesab edilir.

Şəki xanlarının sarayında çəkdiyi divar və tavan rəsmləri bədii-estetik dəyərinə görə Usta Qənber Qarabağının ən kamil əsərləridir. XIX əsrin sonunda sarayın bədii bərpası zamanı çəkdiyi bu rəsmlər məzmun və kompazisiya müxtəlifliyi, gül və çiçək, quş və heyvan təsvirlərinin realistliyi ilə seçilir. Rəssamın əsərlərində miniatür boyakarlığından gələn ənənəvi şərti dekorativ üslubla yeni rəalistik təsvir üzü əlaqələndirilmişdir. Onun şagirdlərindən oğlu Şükür, Qurbanəli, Əliqulu, Səfər və başqa rəssamlar Azərbaycan monumental-dekorativ boyakarlığının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Usta Qənber 1905-ci ildə vəfat edib.

İbrahimxəlil xan Cavanşir

İbrahimxəlil xan 1758-ci ildən xanlığın sonuna qədər Qarabağ xanlığının xanı, general-leytenant. İbrahimxəlil xan dövründə Qarabağ xanlığı çox böyük sürətlə inkişaf edirdi. Ağıllı və savadlı adamlar üçün ölkədə hər cür şərait yaradılır və sərbəst fəaliyyət göstərmək imkanı verilir. Şuşada elm, mədəniyyət və incəsənət işçilərindən ibarət ziyalı sinfi yaranırdı. Şəhərdə tikinti işləri geniş vüsət almışdı. Şuşa abadlaşır, xan sarayları, yaşayış evləri, qala divarları tikilir, yeni-yeni məktəblər açılırdı. Onun xanlığı dövründə Ağa Məhəmməd xan Qacar Şuşaya iki dəfə hücum etmişdir. Birinci hücumu (1795) dəf edilsə də ikinci dəfə (1797) Şuşa qalası alınmış, lakin Şah Qacar həmin gecə öz ətrafı tərəfindən öldürülmüşdür. 1806-cı ildə İbrahimxəlil xan rus işğalçıları tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Cəfərqulu xan Məhəmmədhəsən ağa oğlu

Cəfərqulu xan Məhəmmədhəsən ağa oğlu 1783-cü ildə Şuşada dünyaya gəlmişdir. O, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın nəvəsi idi. 1804-1813-cü illər Rus-Qacarlar müharibəsində süvari dəstəyə başçılıq edən Cəfərqulu xan, Abbas Mirzənin 20 minlik ordusunu məğlub etmişdir. Qarabağ xanlığının qanunu varisi olan Cəfərqulu xanın yerinə əmisi Mehdiqulu xanın gəlməsi Cəfərqulu xanın Qacarlar dövlətinə sığınmasına səbəb oldu. 1814-cü ildə Qafqazın baş komandanın icazəsi ilə geri qayıdan Cəfərqulu xan Qarabağ xanı elan edildi. Əslində dövləti Mehdiqulu xan idarə edirdi. 1822-ci ildə Cəfərqulu xanın əmlakı müsadirə edilmiş və Simbiriskə sürgün olunmuşdu. 1829-cu ildə Qarabağa qayıtmasına icazə verilmiş və əmlakı özünə qaytarılmışdır. Cəfərqulu xan yenidən ordu sıralarına cəlb olunmuş, döyüşlərdə şücaət göstərmişdir. 1850-ci ildə ona general mayor rütbəsi verilmişdir. Azərbaycanın ilk generallarından olan Cəfərqulu xan «Nəva» təxəllüsü ilə çoxlu şeirlər də yazmışdır. Yazdığı şeirlərində müəllif zəhmətkeş xalqa zülm edən imperiya qüvvələrini tənqid atəşinə tutmuşdur. Xidmətləri nəzərə alınaraq Cəfərqulu xan «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdir.

Cəfərquluxan Məhəmmədhəsən oğlu 1864-cü ildə vəfat etmişdir.

Qasım bəy Zakir

Qasım bəy Zakir 1784-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdur. Onun əsl Qarabağda məşhur olan Cavanşirlər nəslindəndir. Zakir ilk təhsilini Şuşada mollaxanada almış, ərəb, fars, dillərini öyrənmişdir. Bu dilləri bilməsi ona Yaxın Şərqi Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz kimi məşhur söz ustalarının əsərləri ilə tanış olmaq imkanı vermişdir. Şairin yeniyetməliyi və gəncliyi Qarabağda baş vermiş siyasi-hərbi hadisələr dövrünə təsadüf edir. Zakirin satiraları əsas etibarilə çar hakimləri və çarizmin müstəmləkəçi qanun və qaydaları əleyhinə çevrilmişdir. Zakirin satirasında ən amansız tənqid olunanlar gücsüzlərin və acizlərin hüquqlarını tapdalayanlardır. Onun müxtəlif mövzularda yazılan «Məlikzadə və Şahsənəm», «Əmirzadə, məşuq və cavan aşiq», «Aşıqın təam bişirməyi», «Aşıq və məşuq haqqında», «Zövcü-axər», «Tərən və elçi», «Dəvəsi itən kəs», «Dərviş ilə qız», «Həyasız dərviş», «Əxlaqsız qazı», «Xalqa vəz deyən, özü füsqu fücürdən çıxan biəməl alim» kimi mənzum hekayələri vardır.

Zakirin mənzum hekayələrində məhəbbət insanın ülvü və nəcib hissi kimi təsvir olunur. Zakirin realist yaradıcılığında təmsillərinin əhəmiyyəti müstəsnaadır. Onun «Aslan, Qurd və Çaqqal», «Dəvə və Eşşək», «Tülkü və Qurd», «Xain yoldaşlar haqqında», «İlan, Dəvə, Tısbağa», «Tülkü və Şir», «Sədaqətli dostlar haqqında», «Tısbağa, Qarğa, Kəsəyən, Ahu» adlı təmsilləri müxtəlif vaxtlarda dərsliklərdə çap olunmuşdur. Zakir təmsillərini yazarkən birinci növbədə şifahi xalq yaradıcılığında geniş yayılan təmsillərdən və məşhur hind xalq folkloruna aid yazılı abidə hesab olunan «Kəlibə və Dimnə» əsərindən, həmçinin klassik poeziyadakı təmsillərdən, Nizami, Cəlaləddin Rumi, Füzuli təmsillərindən də istifadə etmişdir. O, 1857-ci ildə Şuşada vəfat etmiş və şəhərin Mirzə Həsən qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Ağabəyim xanım

Ağabəyim ağa Ağabəyim ağa İbrahimxəlil xan qızı Cavanşir 1780-ci ildə dünyaya gəlmişdir. Ağabacı adı ilə Ağabəyim xanım tanınan azərbaycanlı şairə, Qarabağ xanlığının ikinci xanı İbrahimxəlil xanın qızı və Qacar şahı Fətəli şahın xanımı, bir digər məşhur şairə Xurşidbanu Nəvənin bibisi idi. Şeirlərini Ağabacı ləqəbi ilə yazmışdır.

Ağa Məhəmməd şah Qacar 1797-ci ildə Şuşada qətlə yetiriləndən sonra taxta onun yerinə Fətəli şah çıxır. Fətəli şah

Qacar «hər iki tərəfin xatircəmliyi üçün» İbrahimxəlil xana öz qızı Ağabəyim ağanı (Xurşidbanu Natəvanın bibisini) onun yerinə hakimiyyətə gəlmiş qardaşı Fətəli şahı əvə verir və Ağabəyim xanım 1797-ci ildə Qarabağdan Tehrana Qacarların sarayına gələn köçür.

Ağabəyim Ağa qabiliyyətli, bacarıqlı və gözəl olmaqla bərabər, həm də çox vətənpərvər bir qadın olmuşdur. Ağabəyim Ağa dustaqların zindandan azad olunması, əsirlərin buraxılması, ölüm hökmü ilə məhkum edilmişlərin əfv olunmasına nail olurdu.

Mənbələrdə qeyd olunur ki, Ağabəyim xanım atasının vəziri Molla Pənah Vaqifin yetirməsi idi və sonradan fransız dilini öyrənərək, avropalılarla sərbəst danışmış, dövrün bir sıra şəxsiyyətləri ilə məktublaşmışdır. 1811-ci ildə o, Fransa imperatorunun arvadı ilə görüşmüş, onun vasitəsilə Napoleon Bonaparta məktub göndərmişdi. Rusiya-Qacar münasibətlərinin barışıqla nəticələnməsi işində də Ağabəyim ağanın rolu az olmamışdır. Ağabəyim ağa hara getsə, böyük hörmətlə qarşılanır və sevilir. Hətta sarayda «Şahbanu» ləqəbi ilə tanınır. İranın siyasi-mədəni həyatı ilə maraqlanan ilk qadın hesab edilir. Tarixçilər Fətəli şahın şahlıq dövründən, saray münasibətlərindən bəhs edərkən Ağabəyim ağanın da adını çəkirlər. Qeyd edilir ki, Ağabəyim ağa gözəl olmaqla bərabər, savadlı, bacarıqlı və vətənpərvər bir qadın olub. Şah bunu yaxşı bildiyi üçün bəzi ciddi dövlət işlərində onu da dinləyib. Ağabəyim ağa sarayda ingilis və fransız dillərini öyrənir. Saraya gələn əcnəbi səyyah və diplomatlarla söhbətlərdə iştirak edir. 1811-ci ildə Fransa imperatorunun arvadı ilə görüşür. Eyni zamanda Rusiya çarı I Aleksandrın xanımı ilə də məktublaşır. Rusiya çarçası Ağabəyim xanıma bu məzmununda məktub göndərir: «Ey bəyim, siz öz müdrikiyinizlə mərhəmətli şahın ikinci zöhrəsi, tale ulduzu olmuşsunuz...». Ağabəyim xanıma Qarabağı çox sevmə, öz torpağının həsrəti ilə yaşayan, ermənilərin xəyanətinə nifrət edən bir ictimaiyyətçi də demək olar. Qacarlara sarayında yaşadığı dövəndə Ağabəyim ağa öz vətəmindən ötrü darıxmış və vətən həsrətilə şeirlər, bayatılar yazmışdır. Qərib bir diyərdə ömür-gün sürən, min nazın, nemətin içində bəslənən Ağabəyim vətən həsrətini söylədiyi bayatılarda dilə gətirir. Onun vətən həsrətini görən Fətəli şah Ağabəyim ağanın könlünü şad etmək, onu sevindirmək üçün Fətəli şah Tehrandə möhtəşəm bir bağ saldırır.

Xankəndidə, Şuşada bitən bütün ağac, gül-çiçəyi burada əkdirir ki, Ağabəyim doğma yerlərin havasını bu bağdan ala bilsin, bəlkə o zaman onun ürəyi sakitləşər, könlündəki vətən həsrəti azlar. Hətta bağbanı da Şuşadan gətirirlər. Bu gülüstanın da adını «Vətən bağı» qoyurlar. Ağabəyim həmin bağa seyrə çıxarkən çox qəmlənir. Dərindən ah çəkərək ağlayır. Bütün saray əhli bu vəziyyətə heyərlə tamaşa edirdi. Çünki «Vətən bağı» elə Qarabağın bir parçası idi. Qələm də, bayatı da, göz yaşları da vətən həsrətini ovuda bilmir. Ağabəyim üzüntüsünü belə ifadə edir:

*«Vətən bağı» al-əlvandır,
Yox üstündə Xarıbülbul.
Nədən hər yerin əlvandır,
Köksün altı sarı, bülbul.*

Onun bu bayatısı xalqın dilində əzbərə çevrilir, xanəndələr tərəfindən mahnı bəstələnərək oxunur. Qərib diyərdə ömür-gün sürən, min naz-nemətin içində olan Ağabəyim vətən həsrətini söylədiyi bayatılarda dilə gətirir:

*Əziziyəm, Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Tehran cənnətdə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ!*

Bu bayatılar Azərbaycan xalqının dilində bu gün də əzbərdir. Ağabəyim xanım 1832-ci ildə Tehrandə vəfat edib və Qum şəhərində dəfn olunub.

Xurşidbanu Natəvan

Natəvan 15 avqust 1832-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. Mehdiqulu xan qızına öz anası Xurşidbanunun adını vermişdir. Xurşidbanu ailənin yeganə övladı, həm də Qarabağ xanlıqlarının sonuncu vərəsəsi olduğu üçün, onu sarayda «Dürrü yekta» (Tək inci), el arasında isə «Xan qızı» çağırırmışlar.

XIX əsrdə kübar ailələrin uşaqlarına bir qayda olaraq doğma dili ilə bərabər, ərəb və fars dili təlim edildiyindən, Xan qızı da bu dilləri öyrənmiş, onların vasitəsilə klassik şeirin qayda-qanunlarını mənimsəmişdir. Dahi Şərq şairlərin ələ düşən nadir kitabları, qiymətli əlyazmaları Xurşidbanunu klassik ədəbiyyata bağlamışdır. Xurşidbanu Natəvan parlaq istedadla və qabaqcıl

ideallara malik olan şəxsiyyət olmuşdur. Bu fenomenin meydana gəlməsinin bir neçə əsas səbəbi vardır. Bunlardan birisi şairənin soy köküdür. Yəni, Natəvanda iki böyük nəslin – Cavanşirlərin və Ziyadoğlu Qacarların qanı vardır. Xurşidbanu Natəvan zamanəsinin görkəmli şəxsiyyətlərindən olmuş, təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Zaqafqaziyada xeyirxahlığı və mesənətlığı ilə tanınmışdır. O, kasıblara əl tutmuş, Şuşaya su kəməri çəkirmişdir.

Xurşidbanu Natəvan 1897-ci il, 1 oktyabrda vəfat etmişdir və Ağdamın «İmarət» qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. Adına küçə, klub, kitabxana və məktəb vardır. Xan qızının əlyazmaları, şəxsi geyim və əşyaları nadir eksponat kimi arxiv və muzeylərdə saxlanılır. Onun, Bakıda heykəli, Şuşada büstü, Ağdamda qəbirüstü abidəsi qoyulmuşdur.

Tarixi sənədlər göstərir ki, «Üç müşkəyor» və «Qraf Monte Kristo» kimi klassik əsərlərin müəllifi olan məşhur yazıçı Aleksandr Düma 1858-ci ilin ortalarından 1859-cu ilin əvvəllərinə kimi Rusiya və Qafqazda olmuşdur. Qafqaza səfəri zamanı müəyyən müddət Azərbaycan ərazisinə səyahət etmiş, 1859-cu ilin aprel ayında isə Dümanın 3 cilddən ibarət Qafqaz səyahətinin təəssüratları əsəri (fransızca: «Impressions de Voyage: Le Caucase») Parisdə çap olunmuşdur. Bakı məhəllələrinin birinin polismeysteri Piquilyevskinin evində qonaq olan Aleksandr Düma orada Qarabağ xanının qızı, məşhur şairə Xurşidbanu Natəvan və onun həyat yoldaşı knyaz Xasay Usmiyevlə tanış olur, onlar arasında səmimi dostluq münasibətləri yaranır. Fransız yazıçısı Düma Azərbaycan şairəsi Natəvanla şahmat oynayır. Oyunun nəticəsi isə çox yadda qalan olur. Belə ki, Natəvan Dümanı mat edir. Natəvan Dümaya qalib gələrkən o, Dümadan yaşca xeyli kiçik idi. Natəvanın cəmi 26, Dümanın isə 56 yaşı vardı. Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə 2016-cı il fevralın 18-də Belçika Krallığının Vaterlo şəhərində görkəmli Azərbaycan şairəsi Xurşidbanu Natəvanın abidəsinin açılışı olmuş və abidənin özülündə Xurşidbanu Natəvanın Qarabağ şahzadəsi olması barədə məlumat vardır.

Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi ilə 2022-ci il «Şuşa ili»ndə Xurşidbanu Natəvanın əsərləri özbək dilinə tərcümə olunaraq «Xurshidga yetar boshim» adı ilə nəşr edilmişdir.

Mir Möhsün Nəvvab

Mir Möhsün Nəvvab 1833-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. Şuşa şəhərində yaşayıb-yaratmış şair, rəssam, astronom, ədəbiyyatşünas, neqqaş, tarixçi, xəttat və musiqişünas olan Mir Möhsün Nəvvab XIX əsrin ortalarında Azərbaycanın hər yerində yeni təfəkkür yaranan bir zamanda orta əsrlərə məxsus elmi biliklər sisteminə sahib ensiklopediyaçı alim kimi tanınırdı. Görkəmli musiqiçi, şair, rəssam, xəttat, münəccim, kimyaçı və riyaziyyatçı olan Mir Möhsünü əsərlərinin məzmunu, səviyyəsi və həcmi etibarilə həqiqətən də orta əsrlərin sonuncu ensiklopedist alimləri dəstəsindən hesab etmək mümkündür. Hərçənd ki, o, Şuşanın ictimai həyatında həmişə qabaqcıl, o dövr üçün mütərəqqi mövqələrdə durmuşdur. Mir Möhsün Nəvvab Azərbaycan dilində yazılmış «Vüzuhül-ərqam» («Rəqəmlərin izahı») risalesinin müəllifi kimi də tanınır. Ən yaxşı klassik ənənələr ruhunda qələmə alınmış musiqiyə aid bu əsər Şərqdə bu qəbildən yaradılmış son risalələrdən biridir. Azərbaycanda isə, Nəvvab sonuncu kimyagərlərdən, münəccimlərdən və köhnə məktəbə mənsub rəssamlardandır. O, 1833-cü ildə Şuşada Hacı Seyid Əhmədin ailəsində doğulmuş və bütün ömrü boyu doğma şəhərindən kənara çıxmamışdır. İlk təhsilini ruhani məktəbində alan Nəvvab ərəb, fars, türk dillərini mükəmməl mənimsəmiş, sonra isə Abbas Sarıcalı mədrəsəsində astronomiya, kimya, riyaziyyat və digər elmlərin əsaslarına yiyələnmişdir. Uzun ömrü boyunca Nəvvab Şuşanın mədəni və ictimai həyatında fəal iştirak edib. Şerlər yazmış, özünün açdığı mətbəədə kitablar nəşr etmiş, məktəblərdə dərs demiş, elm və incəsənətin müxtəlif sahələrinə həsr olunmuş iyirmidən artıq kitab yazmış, «Məclisi-fəramuşan» adlı poeziya məclisi və «Məclisi-xanəndə» adlı musiqi məclisləri qurmuşdur. Şairlərdən Abdulla bəy Asi, Fatma xanım Kəminə, Məşədi Əyyub Baqi, Xan Qarabaqi, Abdulla Həsən Şahid, ifaçı və müğənnilərdən Hacı Hüsü, Məşədi Cəmil Əmirov, İslam Abdullayev, Seyid Şuşinski və başqaları həmin məclislərin üzvləri idilər. Bu cəmiyyətlər Azərbaycandakı digər eyni məqsədli məclislər ilə sıx əlaqələr saxlayırdı.

Mir Möhsünün əsərləri içərisində «Təzkireyi-Nəvvab» toplusu daha çox məşhurdur. Bu əsərdə XIX əsrin ortalarına qədər Qarabağdan çıxmış 100-dən artıq şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumatlar toplanmışdır. Təzkirə 1913-cü ildə Bakıda

kitab şəklində nəşr olunmuşdur. Nəvvab riyaziyyat, kimya və astronomiya ilə maraqlanırdı. O öz evində iki teleskop qoyaraq, kiçik bir rəsədxana və kimya laboratoriyası da yaratmışdı. 1899-cu ildə dərslik kimi qələmə aldığı «Kifayətül-ətfal» kitabında o, göy cisimlərinin yerləşməsi və günəş tutulmaları haqda cədvəllər tərtib etmişdir. Alim kimya laboratoriyasında şagirdləri ilə sınaqlar keçirir və orta əsrlərdə yaşamış kimyagərlər tərəfindən verilən nüsxələri yoxlayırdı. «Nəsihətnamə» əsərində cavanlara verdiyi nəsihətlərin sayı 500-dən artıq idi. Tanınmış pedoqoq və alimin etik görüşləri müəyyən mənada onun «Kifayətül-ətfal», «Nurül-Ənvar» və «Pəndnamə» kimi kitablarında da öz əksini tapmışdı. Qarabağ və bütün Azərbaycan incəsənətinə ən böyük töhfəsini isə Nəvvab heç şübhəsiz, öz bədii yaradıcılığı ilə vermişdi. Bir çox akvarel rəsmləri, kitab miniatürləri və bir neçə bina və məscidə vurduğu naxışlər bizə yadigar qalmışdır. Mir Möhsün Nəvvabın məşhur musiqi haqqında əsəri olan olan «Vüzuhül-ərqam» traktatı ilk dəfə 1913-cü ildə Bakıda nəşr olunmuşdur. Bundan başqa onun musiqiyə həsr etdiyi «Kəşfül-həqiqəti-məsnəvi» əsəri də məlumdur. Həmin risaləsində Mir Möhsün Nəvvab ayrı-ayrı muğamların, bəzi dəstgahların mənşəyi və onların adlarının kökü haqqında məsələləri araşdırır, muğamların şer mətnləri ilə əlaqələndirir, ifaçı ilə dinləyicinin qarşılıqlı münasibətləri, akustika baxımından onların optimal yerləşməsi problemlərinə toxunur. Nəvvab bu əsərində ilk dəfə olaraq, dəstgah terminindən istifadə edir və o vaxt Qarabağda məlum «Rast», «Mahur», «Şahnaz», «Rahavi», yaxud «Rahab», «Çahargah» və «Nəva» muğam dəstgahlarının adını çəkir. Maraqlı bir məqam da odur ki, Nəvvabın şeirlərinin sözlərinə əsasən ifa olunan dəstgahın tərkibi bir çox hallarda ifaçının zövqündən və qabiliyyətindən asılı olur. Alim həmin əsərində Qarabağ musiqiçiləri tərəfindən ifa olunan 82 mahnı nə muğamın adını çəkir. Mir Möhsün Nəvvab bir neçə muğamın mənşəyini və onların adının etimologiyasını araşdırır. Bundan başqa o, öz əsərində «Nişapur», «Zabuli», «Bağdadı», «Şirvani», «Qacarı», «Şah Xətai» və başqa muğamların adlarını, onların yaranmasında rol oynamış şəxslərlə və yer adları ilə əlaqələndirir. «Rast» muğamını bahar mehi, «Rəhavi»ni yağış damlaları, «Çahargah»ı ildırım çaxması, «Düqah»ı fontan vuran bulaqlarla, «Humayun»u quşların uçuşu, «Nəva»nı bədbəxt sevgililərin ah-

naləsi, «Mahur»u suların şırıltısı, «Şahnaz»ı bülbüllərin cəhcəhi, «Üşşaq»ı quşların havada süzməsi, «Üzzal»ı meteoritlərin hərəkəti ilə əlaqələndirir. Muğamların emosional təsiri haqqında Nəvvab yazır ki, «Üşşaq», «Busəlik» və «Nəva» şücaət və hünər göstərməyə ruhlandırır, «Bozarq», «Rahavi», «Zəngülə», «Zirəfkəndi», «Hüseyni» kədərli duyğular oyadır. Nəvvab musiqinin müalicəvi əhəmiyyəti barədə də bir sıra maraqlı fikirlər söyləyir.

Mir Möhsün Nəvvab müəllim kimi də fəaliyyət göstərmiş və onun məktəbi XIX əsrin sonlarında fəaliyyətə başlamışdır. Nəvvabın məktəbində Azərbaycan dili, ədəbiyyat, fars dili və digər fənlər tədris edilir, dünyəvi elmlərdən məlumat verildirdi. Mir Möhsün Nəvvabın çox mühüm xidmətlərindən biri öz məktəbində tədris etmək üçün dərslik və dərs vəsaitləri olan «Kəşf-ül-həqiqə», «Kifayət-ülərqam» və «Nəsihətnamə» adlı dörd dərsliyi tərtib etməsidir.

Məşhur Azərbaycanlı şair, musiqişünas, ziyalı olan Mir Möhsüm Nəvvabın məzarı üzərində 1960-cı ildə UNESCO tərəfindən təmir işləri aparılmış, qəbri üzərində qırmızı mərmərdən abidə-barelyef qoyulmuşdu.

Mir Möhsün Nəvvab 1919-cu ildə Şuşa şəhərində dünyasını dəyişmişdir.

Məhəmməd ağa Müctəhidzadə

Məhəmməd ağa Mirzə Sədray oğlu Müctəhidzadə 1867-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini atasından almış, daha sonra mədrəsədə oxumuşdur. Onun tərcümeyi-halı ilə bağlı məlumatlar o qədər də zəngin deyildir. Tədqiqatçıların yazdığına görə, Məhəmməd ağa gənc yaşlarından öyrənmək və bilik əldə etmək məqsədilə səfərə çıxmış, İran, İraq və Osmanlı dövlətlərini gezib dolaşmışdır. Bu səyahətlər onun dünyagörüşünün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. O, həmçinin Türkiyədə də təhsilini davam etdirmişdir.

Azərbaycanda rus-sovet müstəmləkəçiliyi dövründə Məhəmməd ağa Müctəhidzadə Bakıda və Ağdamda yaşamış, bədii və elmi yaradıcılığını davam etdirmiş, daha çox pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur.

Məhəmməd ağa Müctəhidzadə yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. O. Müştəri təxəllüsü ilə divan ədəbiyyatı üslubunda

şeyrlər yazmışdır. Böyük bəstəkar, yazıçı, jurnalist, ictimai xadim Üzeyir bəy Hacıbəylinin 1948-ci il noyabr ayının 23-də əbədi olaraq gözlərini həyata yumması bütün varlığı ilə sevdiyi və həyatı boyu xidmət etdiyi doğma xalqının kədərinə səbəb olmuşdur. Dahi sənətkarın ölümünə kədərlənənlərdən biri də Məhəmməd ağa Müctəhidzadə olmuşdur. M. Müctəhidzadənin Ü. Hacıbəylinin vəfatı münasibətilə yazdığı «İzhari-təəssüf» əsəri yazıldığı dövrdən əlli ildən yuxarı vaxt keçsə də bu günədək nəşr olunmamışdır. «İzhari-təəssüf» Azərbaycan ədəbiyyatında mərsiyə janrında yazılmış ən parlaq əsərlərdən biri hesab etmək olar. Mərsiyədə Üzeyir bəyin bütün fəaliyyətini kədərli notlarla xatırlamaqla bərabər, həyatdan tez getməsinə də şair çox təəssüflənir. «Leyli və Məcnun», «Koroğlu», «Arşın mal alan» kimi operaların artıq çoxdan dünyada şöhrət tapdığını və özünün isə qədim Şərq, Qərb dünyasının dahiyləri ilə bir sırada dayanmağa layiq olduğunu göstərsə də, onun böyüklüyünü vəsf etməkdə aciz qaldığını qeyd edir. «İzhari-təəssüf» mərsiyəsinin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda müəllifi tərəfindən köçürülmüş iki avtoqraf nüsxəsi saxlanılır. Hər iki nüsxənin sonunda əsərin yazılma tarixi 1948-ci il noyabr ayının 23-ü qeyd edilmişdir.

Lakin Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin yaradıcılığının ən kamil nümunəsi «Riyazül-əşiqin» təzkirəsidir. Qarabağ şairlərinin həyatından bəhs edən «Riyazül-əşiqin» adlı təzkirəsinin birinci hissəsi 1910-cu ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur. Məhəmməd ağa Müctəhidzadə «Məclisi-üns» ədəbi məclisinin üzvü olmuş, «Müştəri» təxəllüsü ilə qəzəl, qəsidə, nəvhə və sinəzenlər yazmışdır. Şairin Ü. Hacıbəyliyə həsr edilmiş poeması var.

Məhəmməd Müctəhidzadə 1956-cı ildə vəfat etmişdir.

Mirzə Məhəmmədqulu Qayıbov

Mirzə Məmmədqulu bəy Molla Həsən bəy oğlu 1819-cu ildə Şuşa şəhərində dünyaya göz açmışdı. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Atasının vəfatından sonra anasının və əmisinin himayəsində böyümüşdü. Anası oxumağa həvəsini görüb, onu İsfahana göndərir. İsfahanda Məmmədqulu bəyi mədrəsədə yer olmadığını bəhanə gətirib qəbul etmək istəmirlər. Bunu görən Məmmədqulu bəy su ilə tam dolu piyaləyə bir gül yarpağı atır, bunun nə demək olduğunu soruşan müəllimlərə Məmmədqulu

bəy belə cavab verir: "Görürsünüzmü, bir gül yarpağı, dolu piyaləni daşırtmadı, məgər bir adam, belə böyük bir mədrəsə üçün artıq ola bilərmidi?" Uşağın bu fərasətini görən rəhbərlik onu mədrəsəyə qəbul edir. Məmmədqulu bəy təhsilini müvəffəqiyyətlə başa vurub, tibb elminə sahib olur. Onu yüksək savadına görə şah sarayında həkim vəzifəsində saxlamaq istəyirlər, lakin vətənə, doğma yurda, ailəyə olan məhəbbəti onu dəbdəbəli saray həyatını qoyub, doğma Qarabağa çəkib gətirir. Mirzə Məmmədqulu bəy Gövhərnisə bəyim ağa İbrahimxəlil xan qızı Cavanşirin şəxsi həkimi və vəqfinin mütevəllisi idi. Gövhərnisə bəyim ona Darğalı mülkündə xeyli torpaq ayırmışdı. Mirzə Məmmədqulu bəy Sarıcalı-Cavanşirin və Bəhmən mirzə Qovanlı-Qacarın yanında həkim kimi çalışmışdı.

Mirzə Məmmədqulu şair idi. Həkim və Təbib təxəllüsləri ilə şeyrlər yazırdı. Mirzə Məmmədqulu şair idi. «Həkim» və «Təbib» təxəllüsləri ilə şeyrlər yazırdı

Mirzə Məmmədqulu bəy Təbib 1875-ci ildə vəfat edib.

Məsum bəy Mirzə Məhəmmədqulu bəy oğlu Qayıbov

Məsum bəy Mirzə Məhəmmədqulu bəy oğlu Qayıbov və ya Nikolay Dmitrieviç Qayıbov 1864, Şuşada dünyaya gəlmişdir. Məşhur Qayıbovlar nəslinə mənsub olan Məsum bəy Mirzə Çar ordusunda xidmət etmiş və general-mayor rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Bakı real məktəbini bitirəndən sonra orduda xidmət etməyə başlamışdı. 1 sentyabr 1881-ci ildə siravı kadet kimi orduda xidmət etməyə başlayan Məsum bəyin ilk xidmət bölüyü II Konstantinovski Hərbi Məktəbi olmuşdur. 12 avqust 1883-cü ildə podporuçik rütbəsi ilə bu məktəbi bitirmiş və XIV Gürcüstan Qrenadier Alayında xidmət etməyə başlamışdır. 12 avqust 1887-ci ildən 28 aprel 1893-cü ilə qədər Leytenant rütbəsi ilə Mirzə Məsum bəy Qayıbov Qafqaz Hərbi Dairəsində xidmət etmişdir. 28 aprel 1893-cü ildən 19 may 1899-cu ilə qədər o, bölgə qərərgahında xidmət etmiş, 4 iyun 1895-ci ildə ştabs kapitan rütbəsinə yüksəlmişdir. 19 may 1899-cu ildə o, bölgə qərərgah komandanı adyunatının köməkçisi təyin edilmiş, 6 dekabr 1899-cu ildə kapitan rütbəsinə yüksəldilmişdir. 4 dekabr 1903-cü ildə isə, bölgə qərərgah komandanının əsas adyutantı təyin edilmiş, 26 fevral 1904-cü ildə polkovnik-leytenant rütbəsinə yüksəldildikdən sonra Qafqaz Hərbi Dairəsinə ali

adyutant vəzifəsinə təyin edilmişdir. 1907-ci ilin 6 dekabrında polkovnik rütbəsinə yüksəlmişdir.

13 mart 1909-cu ildə polkovnik Qayıbov Terek bölgəsindəki Kazakların komandanının köməkçisi vəzifəsinə göndərilmiş, 6 dekabr 1913-cü ildə general-mayor vəzifəsinə yüksəlmişdir. Bu ali rütbəyə layiq görülməsinin səbəbi xidmətdə fərqlənmə olmuşdur.

Məsum bəy Mirzə 15 avqust 1915-ci ildə xəstəliyə görə xidmətdən ayrılmış, elə həmin ildə yaşadığı Tiflis şəhərində vəfa etmişdir.

Mirzə Sadiq İmanxan oğlu Piran

Mirzə Sadiq İmanxan oğlu 1822-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Əslən Dizaq mahalının Rəfəddinli kəndindəndir. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə təhsilini davam etdirmişdi. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Mirzə Sadiq şair idi. Piran təxəllüsü ilə ofsunlayıcı şeirlər qələmə alırdı. «Məclisi-üns» ədəbi yığnağın üzvü idi. Mirzə Sadiqın gözəl səsi var idi və arabir toylarda da oxuyurdu. Mir Möhsün Nəvvab, Məhəmməd ağa Müctəhidzadə və başqa təzkirəçilər, tədqiqatçılar öz əsərlərində ondan bəhs etmişlər. Mir Möhsün onun haqqında yazır: «Mirzə Sadiq İmanxan oğlu Qarabağın Şuşa şəhərindəndir. Farsca savadı var. İndi səksənə yaxın yaşı var. Cavanlığının əvvəlində xanandə olub. İndi mərhum Mehdiqulu xanın qızı Xurşidbanu bəyimin dərgahında, onun səxavəti sayəsində güzəran keçirir».

Mirzə Sadiq 1893-cü ildə vəfat edib.

Əbdül Kərim bəy Mirzə Mustafa bəy oğlu Mehmandarov

Əbdül Kərim bəy Mirzə Mustafa bəy oğlu Mehmandarov 1854-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. 1872-ci ildə Bakı şəhər gimnaziyasını bitirmişdi. Sankt-Peterburq Tibb Cərrahlik Akademiyasına daxil olmuşdu. 1877-ci ildə akademiyanı tamamlayıb Sankt-Peterburq klinik hərbi xəstəxanasında həkim işləmişdi. 1873-cü ildə Azərbaycana dönmüş, Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında həkim kimi çalışmışdı. Sonra Şuşa şəhərinə dəyişilmişdi. Şəhərdə çalışarkən ictimai işlərdə də fəal iştirak etmişdi. Kərim bəy əvvəlcə Difai Partiyası Şuşa komitəsinin sədri, daha sonra komitənin əsasında yaradılan Qarabağ Birlik Məclisinin sədri olmuşdur.

Əbdül Kərim bəy Mehmandarov çar hökumətinin 1880-ci ildə ikinci dərəcəli «Müqəddəs Stanislav», 1897-ci ildə ikinci dərəcəli «Müqəddəs Anna», 1911-ci ildə dördüncü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» kimi bir çox mükafatlarına layiq görülmüşdür.

Mirzə Kərim bəy Mehmandarov 1929-cu ildə vəfat edib.

Mehdiqulu xan Vəfa

Mehduqulu xan Usmiyev 1855-ci ildə Şuşa şəhərində qumuq əsilli general-mayor Xasay xan Usmiyevlə (1808-1866) şairə və Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın qızı Xurşidbanu Natəvanın ailəsində dünyaya gəlmişdir. Ona ana babası Mehdiqulu xanın adı verilmişdir. 1859-cu ildə Şuşanı ziyarət etmiş Aleksandr Düma onun barədə bu sözləri özünün «Qafqaz» əsərində «4 və ya 5 yaşlı oğlan, ehtimal ki, instinktiv olaraq əlində xəncər tutmuşdur... Bu, fransız ananın heç bir zaman övladına verməyəcəyi, həqiqətən də iti bir xəncər idi»

Mehdiqulu xan vəfa 1871-ci ildə hərbi xidmətə başlamış və elə həmin ildə də «Zati-aliləri İmperatoru 1871-ci ildə Tiflisdə qarşılamaya görə» medalı ilə mükafatlandırılmışdır. 1871-ci ilin 9 noyabr tarixində praporşik rütbəsinə yüksəldilmişdir. 874-cü ildə Peterburqdakı zədagən övladları üçün nəzərdə tutulmuş Paj hərbi korpusunda təhsil alıb. 1876-cı ildən etibarən süvari bölməsində hərbi xidmətini davam etdirmiş və eskadrona göndərilmişdir. 1877-ci ildə Qafqaz Hərbi Dairəsi komandanının xüsusi işlər üzrə köməkçisi təyin edilmişdir. 1877–1878-ci illər Rus-Türk müharibəsinə qatılmış və adətən, müharibənin əsas qəhrəmanlarından olan İosif Qurkonun komandanlığı altında döyüşmüşdür. O, 7 iyul tarixində Tarnovonu ələ keçirmiş, Haim Boaz keçidi vasitəsiylə Balkanlara daxil olmuş, böyük müqavimətə rəğmən, Uflani, Maglizh və Qazanlakı ələ keçirmişdir. 18 iyulda türklər tərəfindən bir gün əvvəl boşaldılmış Şipkaya hücum etmişdir. Müharibənin bitməsindən sonra Qafqaza geri dönmüş və cəsurluğa, müharibədə iştiraka görə medallarla təltif edilmişdir.

Mehdiqulu xan 1879-cu ilin 21 aprel tarixində kornet rütbəsi verilərək Əlahəzrətin Kazak Mühafizəçiləri Alayına göndərilmişdir. 1890-cı ildən 1895-ci ilə qədər ordu döyüş süvarisi olaraq rittmeyster rütbəsində xidmət etmiş, Qafqaz Hərbi Dairəsi komandanının adyutanti olmuşdur. 1895-ci ildən sonra, o,

polkovnik-leytenant rütbəsinə yüksəlmişdir. 1897-ci ildən 1900-cü ilə qədər Qafqaz Hərbi Dairəsində qərərgah zabiti kimi xidmət etmişdir. Xidməti qeydlərinə əsasən, o, Şuşada iki evdən ibarət ailə mülkünə, Xankəndi yaxınlığında iki karvansaraya, bağlara, dəyirmanlara sahib olmuşdur. Həmçinin, o, bacısı ilə birlikdə Xasavyurdda ayrıca bir mülkə də sahib olmuşdur. Mehdiqulu xanın Şuşadan başqa, Malibeyli, Qıyaslı, Bilağan, Əhmədvar, Qərvənd-Meydan, Salvard, Qaraqoyunlu, İlçilər və s. yerlərdə də mülkləri olmuşdur.

Xeyriyyəçiliklə də məşğul olan Mehdiqulu xan 1897-ci il fevralın 17-ində Şuşada öz xərcinə Azərbaycan əhalisi üçün qiraətxana açmışdır. Mehdiqulu xan 1900-cü ildə Tiflis şəhəri Mixaylovski küçəsindəki mülkündə vəfat etmişdir və Ağdamda İmarət qəbiristanlığında xan nəslinə aid məzarlıqda dəfn edilmişdir.

Nəcəfqulu bəy Şeyda

Nəcəfqulu bəy Mirzə Məhəmmədhəsən bəy oğlu Vəliyev 1858-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdur. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin açdığı gecə kursunda təhsilini davam etdirib. Quberniya idarəsində iyirmi beş ilə yaxın tərcüməçi işləmişdir. Balaxanı kəndində neft quyuları almışdı.

Nəcəfqulu bəy şair idi və «Şeyda» təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı. Nəcəfqulu bəy Şeyda haqqında yazılı mənbə o qədər də çox deyil. Təzkirəçi Mir Möhsün Nəvvab özünün «Təzkirəyi-Nəvvab» əsərində, demək olar ki, bütün Qarabağ şairlərinin həyat və yaradıcılığından xeyli danışsa da, onun barəsində çox cüzi məlumat verir: «Nəcəfqulu bəy Mirzə Məhəmmədhəsən bəy oğlu Baharlı Qarabağ vilayəti əhalisindəndir. Baharlı Şuşaya tabe olan kəndin adıdır. Otuz üç yaşlı, düz əxlaqlı bir cavandır. Mirzə Vəli Vidadinin övladlarındandır. Bəzən şeir də yazır. Aşağıda yazılmış müxəmməs onun şeirlərindəndir. Təxəllüsü Şeydadır».

Nəcəfqulu bəy Mirzə Şeyda 1836-cı ildə Bakıda vəfat edib.

Bəhram bəy Mirzə

Bəhram bəy Mirzə Cəfər bəy oğlu 1861-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Şəhər real məktəbini, sonra gimnaziyanı bitirmişdi. 1893-cü ildə Fransanın Lill Akademiyasının qarışıq

əlmələr (fizika, kimya, biologiya) fakültəsinin aspiranturasına qəbul olunmuşdu. 1896-cı ildə aspiranturanı başa vuran Bəhram bəy Axundov həmin akademiyanın tibb fakültəsində təhsilini davam etdirir və tibb doktoru diplomuna sahib olmuşdu. 1904-cü ildə Xarkov universitetinin tibb fakültəsində yoxlama imtahanından uğurla çıxan Bəhram bəyə «Lekar» təxəllüsü verilir.

Bəhram bəy Axundov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli məclisinin üzvü idi. O, inqilabdan qabaq Bakı tibb müəssisələrində həkim işləmiş, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra respublika Sovnarkomluğunda həkim, 1920-1925-ci illərdə Qosstraxın (Dövlət Sığorta İdarəsinin) inanılmış həkimi olmuşdur. Bəhram bəy Axundov 1932-ci ildə vəfat edib.

Həsənəli Qarabaği

Həsənəli Qarabaği 1848-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. Öz ana dili ilə yanaşı rus, ərəb, fars dillərini də yaxşı bilən Qarabaği çoxlu şerlər, tərcümələr və kitablar müəllifidir. Böyük həcmli «Vətən dili» kitabının müəllifi olan Qarabaği M.M.Nəvvabla dostluq edərək Şuşadakı «Məclisi-fəramuşan» poeziya məclisinin fəal iştirakçısı olmuşdur. Şuşada müəllimlik edən Qarabaği, Qarabağın tarixinə maraq göstərmiş və «Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və əvzaları, Pənah xan, İbrahim xan, Mehdiqulu xan əyyamı hökumətlərinin əksər vəqeyi hekayətləri» adlı əsərin də müəllifidir. Təəssüf ki, adıçəkilən əsər məhv edilmiş və tam halda günümüzə gəlib çatmamışdır. Ancaq H.Qarabağinin oğlu Məhəmməd Qarabaği 1936-cı ildə atasının əlyazmalarını toplayıb əsərin qısa şərhini nəşr etdirə bilmişdir. Həsənəli Qarabaği ədib, şairi olmaqla yanaşı mətbuat sahəsində də çalışmışdır.

Həsənəli Qarabaği 1928-ci ildə vəfat etmişdir.

Abdulla bəy Asi

Qasım bəy Zakirin nəvəsi Asi Abdulla bəy 1839-cu ildə Şuşada dünyaya göz açmışdır. Şuşada yaşayıb yaratmış Abdulla bəy Asi görkəmli Azərbaycan şairidir. O, «Məclisi-fəramuşan»-ın fəal üzvlərindən biri olmuşdur. Farsca mükəmməl təhsil alan Asi bəy klassik şərq poeziyasını da gözəl bilirdi. Hafiz, Fizuli, Nəvai ənənələrinin davamçısı olan A.Abdulla bəy orijinal qəzəlləri ilə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Şərqdə, Türk dünyasında

tanınmışdı. Şair özbək dilini də bilirdi və həmin dildə bir neçə şerlərdə yazmışdı.

Cəmi 35 il ömür sürən şair 1874-cü ildə Şuşada vəfat etmişdir.

Nəcəf bəy Vəzirov

Nəcəf bəy Vəzirov 1854-cü il aprel ayının 2-də Azərbaycanın Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Nəcəf bəy Vəzirov Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında, onun ideya-estetik məzmun bədii sənətkarlıq keyfiyyətlərinin zənginləşdirilməsində, milli teatrın yaradılmasında və inkişafında müstəsna rol oynayan bir yazıçıdır. Bütün ictimai fəaliyyəti və ədəbi yaradıcılığı ilə milli azadlıq hərəkatına yaxından kömək göstərən Nəcəf bəy Vəzirov Azərbaycan ədəbiyyatında faciə janrının əsasını qoymuş, Azərbaycanda feodal-patriarxal quruluşa qarşı çevrilmiş maarifçilik hərəkatının genişlənməsində yaxından iştirak etmişdir. Gimnaziyada oxuyarkən N. Vəzirov böyük Azərbaycan alimi o zaman gimnaziyada dərs deyən Həsən bəy Zərdabi ilə tanışlığı onun fikri inkişafına qüvvətli təsir göstərir. Nəcəf bəy Vəzirov 1895-ci ildə Bakıya köçür. Burada lazımı imtahanları verib vəkillik vəsiqəsi alır və məhkəmələrdə çalışır. O, burada uzun müddət ayrı düşdüyü bədii yaradıcılığını davam etdirir, «Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük», «Müsibəti-Fəxrəddin», «Pəhləvanı-zəmanə» kimi klassik əsərlərini yaradır. N. Vəzirov 1903-cü ildə Bakı dumasına katib seçilir. Az sonra isə şəhər maarif şöbəsi rəisinin müavini təyin edilir və keçmiş müəllimi Həsən bəy Zərdabi ilə birlikdə doğma xalqının maariflənməsi üçün yeni məktəblərin, müxtəlif tərbiyə ocaqlarının açılması işində yaxından iştirak edir.

1905-ci il inqilabı Nəcəf bəy Vəzirovun ədəbi-ictimai fəaliyyətinin genişlənməsi üçün münbit zəmin yaradır. Maarifpərvər ədib bir tərəfdən Bakıda çıxan «Həyat», «İrşad», «Təzə həyat», «Açıq söz» və s. qəzetlərində «Dərviş» imzası ilə «Balaca mütəfərriqələr» başlığı altında, burjua-mülkədar cəmiyyətinin ictimai eyiblərini açan felyetonlar yazır, digər tərəfdən dram dərnəklərinə rəhbərlik edir, Azərbaycanda teatr sənətinin inkişafı, aktyor nəslinin yetişməsi üçün yorulmadan fəaliyyət göstərir.

Görkəmli dramaturq, tanınmış yazıçı, maarifpərvər ziyalı Nəcəf bəy Vəzirov 1926-cı ilin iyul ayının 9-da etmişdir.

Fərhad Ağazadə

Fərhad Ağazadə 1880-ci il avqustun 12-də Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Uşaqlıqdan ağılı, zəkası və istedadı ilə tay-luşlarından seçilən Fərhad Şuşa şəhər məktəbini bitirdikdən sonra 1898-ci ildə Zaqafqaziyə (Qori) Müəllimlər Seminariyasına qəbul olur və 1900-cü ildə oranı bitirir. Həmin ildən–1900-1905-ci illərdə əvvəlcə Xaldan (1900), Şuşa (1901-1902), Gorus (1902-1905) Gəncə (1905) məktəblərində müəllim işləmiş, 1905-ci ildə pedaqoji fəaliyyətini Bakıda davam etdirmiş, rus-Azərbaycan və «Səadət» məktəblərində çalışmışdır.

Fərhad Ağazadə Qafqaz müsəlman müəllimlərinin Bakıda keçirilən I (1906), II (1907) qurultaylarının iştirakçısı olmuş, hər iki qurultayın katibi seçilmiş, yeni dövrdə tədrisin aktual problemlərinə dair məruzələrlə çıxış etmiş, dərslilər etmişdir. O, 1910-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı və dilinin inkişafı ilə maraqlanmağa başlamış və bu sahədə xeyli iş görmüşdür. O, 1912-ci ildə «Ədəbiyyat məcmuəsi» adlı kitab tərtib edərək çapdan buraxdırmışdır. F.Ağazadənin ərəb əlifbasının yeni, latın əlifbası ilə əvəz edilməsində böyük xidmətləri olmuşdur. Çünki 1906-cı ildə yeni əlifba layihəsi tərtibi ilə bağlı bu sahədə xeyli çalışmışdır. Lakin Azərbaycandakı mövcud vəziyyət, çar Rusiyasının müstəmləkəsi Fərhad Ağazadənin arzularının reallaşmasına imkan vermir, necə deyirlər, uzun zaman çəkdiyi zəhmət işıq üzünə çıxarılmır.

Fərhad Ağazadə Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmi orqanı olan «Azərbaycan» qəzetinin ən fəal yazarlarından biri olmuşdur. Qəzetin çox nadir səhifələrində onun imzasına rast gəlinir. 1919-1920-ci illərdə isə, demək olar ki, «Azərbaycan»ın hər nömrəsində Fərhad Ağazadənin müxtəlif mövzularda yazıları dərc edilmişdi. O, məqalələrində xalqının, millətinin nəcətini elmdə, təhsildə gördüyünü yazır, yetişən gəncliyi təhsil almağa çağırırdı.

28 aprel bolşevik işğalından sonra Azərbaycanda İttifaq hökuməti bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Ümumittifaq Komitəsi yaradıldı. Fərhad Ağazadə bu komitənin və Yeni türk əlifbası Azərbaycan Komitəsinin üzvü seçildi. O, türk əlifba komitəsinin işində həm elmi təşkilatda, həm də yeni əlifbaya aid nəzəri məsələlərin hazırlanmasında çox yaxından iştirak

edirdi. Onun «Ərəb əlifbası türk dilinə niyə yaramır?», «Yeni türk əlifbalarının unifikasiyası üzrə materiallar», «Azərbaycanda yeni türk əlifbasının inkişafı və həyata keçirilməsi tarixi», «Yeni türk əlifbasının tarixi» kimi əsərləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bunlardan başqa, F.Ağazadənin dilçiliyə aid «Türk-tatar dillərində səslərin nisbi münasibətini bilmək bizə nədən ötrü lazımdır?», «Yazı qaydalarında mümkün ixtisarlara məsələsinə dair» və s. məqalələri vardır.

Fərhad Ağazadə 1931-ci il yanvar ayının 4-də Bakıda vəfat etmişdir.

Əhməd Bəşir oğlu Bədəlbəyli

Əhməd Bəşir oğlu Bədəlbəyli (Ağdamski) 5 yanvar 1884-ci ildə Şuşada dünyaya gəlib. Əhməd Ağdamski XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı və təbliği sahəsində əvəzsiz rolu olan şəxsiyyətlərdən biri idi. Xalqın qəlbində teatra, peşəkar musiqiyə maraq oyatmaq, bu musiqinin yayılması və inkişafı yollarını tapmaq onu və o dövrün ziyalılarını mütəmadi düşündürən vacib məsələlərdən ən başlıcası idi. Azərbaycan opera müğənnisi, Azərbaycan SSR Əməkdar İncəsənət Xadimi (1943). Üzeyir Hacıbəylinin xalası oğludur. Əhməd Bəşir oğlu Bədəlbəyli hələ kiçik yaşlarında ikən teatra çox böyük maraq göstərirdi. O, teatr həvəskarları dərnəyinin, xalq mərasim tamaşalarının fəal iştirakçıları sırasında öz bacarığını səylə nümayiş etdirirdi. 1910-cu ildə «Nicat» Xeyriyyə Cəmiyyətinin teatr truppasında səhnə fəaliyyətinə başlamışdır. Teatrda çalışdığı illərdə o, Hüseynqulu Sarabski, Hüseyn Ərəblinski, Mirzəəğa Əliyev, H. Hacıbababəyov və sair sənət fədailəri ilə dostluq, əməkdaşlıq edirdi. Üzeyir Hacıbəyli teatr səhnəsində qadın aktrisalrı olmadığı üçün çalışırdı ki, öz opera və musiqili komediyalarında qadın rolları az olsun və ya heç olmasın. Bu isə necə deyərək, vəziyyətdən çıxış yolu demək deyildir. Şərqlə aləminin ilk operası olan «Leyli və Məcnun» operasını səhnəyə qoyanda başlıca məsələ Leyli rolunun ifaçısını tapmaq idi. «Leyli və Məcnun» operasının 1909-cu ildəki proqramı. Ağdamskinin adı «Leyli» rolunda «Miri» kimi qeyd olunub. Üzeyir bəyin anası Şirin xanımla Əhməd Bədəlbəylinin anası Əzizə xanım doğma bacı idilər. Üzeyir bəy xalası oğluna üz tutur. O zaman onun ən böyük arzusu müəllim olmaq idi, lakin teatra olan məhəbbət onu səhnəyə gətirib çıxarır. O illərdə

Əhməd tələbə idi, tələbələrə teatrda oynamaları bir yana, axşam tamaşalarına baxması üçün belə bir xüsusi icazə olmalıydı. Belə bir icazə alınır və Əhməd bəy Leylini oynamağa başlayır. Tanınmasın deyə, adını «Miri» yazdırır. Sonralar isə səhnə təxəllüsü olaraq özünə Ağdamski familiyasını götürür.

Onun çıxışı Üzeyir Hacıbəylinin xoşuna gəlir və sonralar o, bəstəkarın əsərlərində baş rolların ifaçısına çevrilir. Beləliklə o, inqilabdan əvvəlki Azərbaycan opera və musiqili komediya teatri səhnələrində ilk dəfə qadın rollarının ifaçısı kimi tanınmışdır. O, qadın rollarını elə aktyorluq məharətilə ifa edirdi ki, hətta tamaşadan sonra qadın kimi ona çiçək göndərənlər də az olmurdu. Onun oynadığı qadın rollarının hamısı xarakter etibarilə bir-birindən fərqlənirdi. Bu obrazların hər birini tamam ayrı səpkidə oynayırdı. Tək oyun tərzı yox, hətta səsi də dəyişilirdi. O, düz 12 il səhnəyə qadın qiyafəsində, qadın geyimində çıxdı. Üzeyir Hacıbəylinin «Leyli və Məcnun» operasında Leyli, «Əsli və Kərəm»də Əsli, «O olmasın, bu olsun»da Gülnaz, «Arşın mal alan»da Gülçöhrə, «Ər və arvad»da Minnət, «Rüstəm və Söhrab»da Təhmine, «Şah Abbas və Xurşidbanu»da kəndli qızı və s. onun əsas rolları kimi opera tarixinə düşmüşdür.

1934-cü ildən başlayaraq ömrünün sonunadək, yəni 1954-cü il aprel ayının 1-nə kimi Əhməd Ağdamski pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur. O, Ağdaş rayonunun musiqi məktəbində tədris verirdi. Ağdaşa gəldiyi gündən rayon ziyalıları arasında hörmət qazanaraq və el məclislərində yaxından iştirak edirdi.

Əhməd Ağdamski 1943-cü ildə Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür.

Böyük sənətkar olan Əhməd Ağdamski 1954-cü ildə Ağdaşda vəfat edib.

Qəmərnisə bəyim

Qəmərnisə bəyim Ataxan qızı 1881-ci ildə Şuşa şəhərində Ataxan Abraxanov və Böyük Xanım Cavanşirin ailəsində xanadan olmuşdur. İbrahimxəlil xan Sarıcalı Cavanşirin qız nəvəsidir. Ata xan vəfat edən zaman Qəmər bəyim hələ gənc idi. Atasının ölümündən sonra qardaşı Məhəmmədin himayəsində olmuşdur. Məhəmməd onun üçün evdə dərs verəcək müəllimlər tutmuş, onu ikinci pillə təhsil almaq üçün Şuşa Məktəbinə getməyə həvəsləndirmişdir. Yeniyetmə kimi, öz dövrünün məşhur şairəsi

Natəvana «Məclisi-üns»də təqdim edilmiş, Natəvan da öz növbəsində Qəmə bəyimin istedadını təsdiqləməklə birlikdə, ona Şeyda təxəllüsünü vermişdir. Qəmə bəyim Şeydanın yaradıcılığında Xurşidbanu Natəvanın güclü təsiri olmuşdur. Qəmə bəyim Sadıq bəy Vəzirovla ailə qurmuşdu. Bahadur bəy, Nadir bəy adlı oğulları, Leyla xanım, Sənubər xanım, Həmidə xanım və Əntiqə xanım adlı qızları vardı. Lakin ötən əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda baş vermiş hadisələrdə, yeni həyat və mübarizə burulğanında öz nicasını axtaran Qəmə bəyim həyat yoldaşını itirmiş, Bakıda, Naxçıvanda, Ordubadda, Şərurda yaşamağı olmuşdur. O, mədəni həyatdan geri qalmamaq üçün çalışmış, təhsilini artırmış, kəndli qadınlar arasında önəmli ictimai işlər aparmışdır.

1924-cü ildə Qəmə bəyim Şeyda Bakıya köçür. Oğlu Bahadurun iş yeri tez-tez dəyişdiyi üçün o, Bakıda, Naxçıvanda, Tiflisdə yaşamağı olur. Bahadur Naxçıvana Xalq Səhiyyə komissarı vəzifəsinə təyin olunanda həmin vaxt o da oğlu ilə oraya gedir. Naxçıvanlı qadınlar arasında maarifçilik işi aparır, qabaqcıl qadın aydın kimi bölgənin ictimai həyatında fəal iştirak edir. Qəmə bəyim tez-tez doğma yurduna, boya-başa çatdığı, həyatının mühüm bir hissəsini yaşadığı Qarabağa baş çəkir, keçmiş tanışları, qohum-əqrəbələri ilə görüşür, Şuşada yaşayan qızını ziyarət edirdi. O, həm də xarakter keyfiyyətləri və davranışları ilə xalqın rəğbətini qazanmış, əsil türk qadınına xas olan cəsurluğu və hünəri ilə tanınmışdır.

Qəmə bəyim şairə idi və daha çox, yazdığı qəzəllərə görə tanınırdı. Öz dövrünün məşhur şairələrindən olan Qəmə bəyim bir digər şairə Zibə Ərdəbili ilə ideya və şer mübadiləsində də olmuşdur.

Qəmə bəyim həmçinin dramaturgiya ilə də məşğul olmuşdur. Onun yazdığı və dramaturgiya əsəri olan «Zülmün daşqını»nın əlyazması, həmçinin «Ağan canı» Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılmaqdadır. Güzəl şeirlər müəllifi olan istedadlı şair qələmini dramaturgiya sahəsində də sınağı, «Zülmün daşqını» (1918) adlı altı pərdəli pyes yazmışdır. Həmin pyesi ilə özünü dramaturq kimi də təsdiqləyən Qəmə bəyim Şeydanın bu əsəri ona məşhurluq gətirmişdir.

Qəmə bəyim Şeyda 1933-cü ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Qəmənisə bəyim Şeyda

Qəmənisə bəyim Ataxan qızı 1881-ci ildə Şuşa şəhərində Ataxan Abraxanov və Böyük Xanım Cavanşirin ailəsində xanadan olmuşdur. İbrahimxəlil xan Sarıcalı Cavanşirin qız nəvəsidir. Ata xan vəfat edən zaman Qəmə bəyim hələ gənc idi. Atasının ölümündən sonra qardaşı Məhəmmədin himayəsində olmuşdur. Məhəmməd onun üçün evdə dərs verəcək müəllimlər tutmuş, onu ikinci pillə təhsil almaq üçün Şuşa Məktəbinə getməyə həvəsləndirmişdir. Yeniyetmə kimi, öz dövrünün məşhur şairəsi Natəvana «Məclisi-üns»də təqdim edilmiş, Natəvan da öz növbəsində Qəmə bəyimin istedadını təsdiqləməklə birlikdə, ona Şeyda təxəllüsünü vermişdir. Qəmə bəyim Şeydanın yaradıcılığında Xurşidbanu Natəvanın güclü təsiri olmuşdur. Qəmə bəyim Sadıq bəy Vəzirovla ailə qurmuşdu. Bahadur bəy, Nadir bəy adlı oğulları, Leyla xanım, Sənubər xanım, Həmidə xanım və Əntiqə xanım adlı qızları vardı. Lakin ötən əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda baş vermiş hadisələrdə, yeni həyat və mübarizə burulğanında öz nicasını axtaran Qəmə bəyim həyat yoldaşını itirmiş, Bakıda, Naxçıvanda, Ordubadda, Şərurda yaşamağı olmuşdur. O, mədəni həyatdan geri qalmamaq üçün çalışmış, təhsilini artırmış, kəndli qadınlar arasında önəmli ictimai işlər aparmışdır.

1924-cü ildə Qəmə bəyim Şeyda Bakıya köçür. Oğlu Bahadurun iş yeri tez-tez dəyişdiyi üçün o, Bakıda, Naxçıvanda, Tiflisdə yaşamağı olur. Bahadur Naxçıvana Xalq Səhiyyə komissarı vəzifəsinə təyin olunanda həmin vaxt o da oğlu ilə oraya gedir. Naxçıvanlı qadınlar arasında maarifçilik işi aparır, qabaqcıl qadın aydın kimi bölgənin ictimai həyatında fəal iştirak edir. Qəmə bəyim tez-tez doğma yurduna, boya-başa çatdığı, həyatının mühüm bir hissəsini yaşadığı Qarabağa baş çəkir, keçmiş tanışları, qohum-əqrəbələri ilə görüşür, Şuşada yaşayan qızını ziyarət edirdi. O, həm də xarakter keyfiyyətləri və davranışları ilə xalqın rəğbətini qazanmış, əsil türk qadınına xas olan cəsurluğu və hünəri ilə tanınmışdır.

Qəmə bəyim şairə idi və daha çox, yazdığı qəzəllərə görə tanınırdı. Öz dövrünün məşhur şairələrindən olan Qəmə bəyim bir digər şairə Zibə Ərdəbili ilə ideya və şer mübadiləsində də olmuşdur.

Qəmər bəyim həmçinin dramaturgiya ilə də məşğul olmuşdur. Onun yazdığı və dramaturgiya əsəri olan «Zülmün daşqını»nın əlyazması, həmçinin «Ağan canı» Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılmaqdadır. Gözəl şeirlər müəllifi olan istedadlı şair qələmini dramaturgiya sahəsində də sınamış. «Zülmün daşqını» (1918) adlı altı pərdəli pyesi pyesi ilə özünü dramaturq kimi də təsdiqləyən Qəmər bəyim Şeydanın bu əsəri ona məşhurluq da gətirmişdir.

Qəmər bəyim Şeyda 1933-cü ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Nəriman bəy Nərimanbəyli

Nəriman bəy Həşim bəy oğlu Nərimanbəyli və ya Nəriman bəy Nərimanbəyov 1889-cu ildə Şuşada dünyaya gəlib. Nəriman bəy Nərimanbəyli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət nəzarəti naziri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının üzvü, Zaqafqaziya Seyminin və Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyası üzvü, Müsavat Partiyasının üzvü olub. Ailəsi İrəvana köçdüüyü üçün orta təhsilini İrəvan gimnaziyasında almış, Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat şöbəsində, sonra isə Xarkov Universitetinin hüquq fakültəsində oxumuşdur. 1915-ci ildə ali təhsilini başa vuraraq Azərbaycana qayıdan Nəriman bəy burada vəkil olaraq çalışmışdır. O, Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin rəhbərlərindən biri olmuşdur. Nəriman bəy Nərimanbəyli 15-20 aprel 1917 tarixlərində Bakıda keçirilən Qafqaz Müsəlmanları Qurultayında iştirak etmişdir. 1918-ci ildə Müsavat üzvü olaraq Zaqafqaziya Seyminə üzv seçilmiş, burada müsəlman fraksiyasının, Müsavat və demokratik bitərəflər qrupunun üzvü olmuşdur. 27 may 1918-ci ildə isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının üzvü seçilmişdir. O burada Müsavat və bitərəflər fraksiyasının üzvü olmuşdur. Nəriman bəy həmçinin İrəvan Milli Komitəsinin üzvü olmuşdur.

Nəriman bəy Nərimanbəyov Azərbaycanın İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin lehinə səs vermiş və onu imzalayan 8 şəxsdən biri olmuşdur. Nəriman bəy 7 dekabr 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının üzvlüyündən birbaşa olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvlüyünə seçilmişdir. O, parlamentdə 4 fevral 1919-cu ildə yaradılmış

torpaq, təftiş, maliyyə və büdcə komissiyalarının üzvü seçilmişdir. Parlamentin 13 may 1919 tarixli sayca otuz yeddinci iclasında Nəriman bəy Nərimanbəylinin əvəzinə maliyyə komissiyasına Rza bəy Ağabəyovun üzv seçildi və beləliklə o həmin komissiya üzvlüyündən çıxdı. 14 mart 1919-cu ildə təşkil olunan I Yusifbəyli hökumətində Nəriman bəy Nərimanbəyli dövlət nəzarəti naziri (dövlət nəzarətçisi) postuna təyin olundu və hökumətin istefasına qədər bu vəzifədə çalışdı.

Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalından sonra Nəriman bəy təqiblərə məruz qalmışdır.

Nəriman bəy 1920-ci ilin mayından 1934-cü ilin iyuluna qədər müxtəlif fasilələrlə 13 fərqli təşkilatda işləmək məcburiyyətində qaldı. O, 1920-ci ilin mayından 1921-ci ilin mayınadək Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Xalq Komissarlığında xarici şöbənin katibi vəzifəsində çalışmışdır. Ən son isə 1934-cü ilin iyulunda Əli Bayramov adına fabrikdə hüquq məsləhətçisi çalışmışdır. 1917-ci ildə Nəriman bəy Bakıya köçmüş və Müsavat Partiyasının sıralarına daxil olmuşdur. 1917-ci ilin oktyabrında Müsavat Partiyasının I Qurultayının iştirakçısı olmuşdur.

Nəriman bəy Xarkovda təhsil alarkən Azərbaycanlı Tələbə Həmyerlilər Təşkilatının rəhbərliyinə seçilmişdir. Onun iştirakı ilə cəmiyyət üzvlərinin verdikləri tamaşaların gəliri Birinci dünya müharibəsindən zərər çəkmiş müəllimlərin ailələrinə paylanırdı.

Nəriman bəy Nərimanbəyov 1937-ci il repressiyaları zamanı əsir düşərgəsinə sürgün edilmiş və orada da vəfat etmişdir.

Səməd bəy Mehmandarov

Səməd bəy Mehmandarov 1855-ci il oktyabrın 16-da Lənkəranda anadan olsa da əslən Şuşalıdır. O, Rusiya İmperator ordusunun artilleriya generalı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri, sovet hərbi xadimi olmuşdur.

Səməd bəy Mehmandarov Bakıda gimnaziya təhsili almış, 16 yaşında Peterburqda yerləşən II Konstantinovka artilleriya məktəbinə daxil olmuşdur. O, 1875-ci ilin dekabrında podporuçik rütbəsi almış və üçüncü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordeni ilə təltif edilmişdir. 1890-cı ildə kapitan, 1898-ci ildə podpolkovnik, 1901-ci ildə polkovnik, 1904-cü ildə general-mayor rütbəsi almışdır. Rus-Yapon müharibəsində böyük rəşadət göstərmiş S. Mehmandarova 1908-ci ildə tam artilleriya generalı rütbəsi verilmişdir.

I Dünya müharibəsi başlanarkən Varşava ətrafında xidmət edən general S. Mehmandarovun komandir olduğu 21-ci piyada diviziyasının tərkibində dörd alay var idi. Diviziya komandiri S. Mehmandarov Lodz istiqamətində aparılmış döyüşdə alman generalı Makenzonun ordusu üzərində vacib qələbə əldə etmişdir.

1915-ci ildə general S. Mehmandarov korpus komandiri təyin edilmişdi. O, hərbi xidmətdə göstərdiyi şücaətlər görə 1917-ci ilin əvvəlində Rusiyanın bütün hərbi ordenləri ilə, eləcə də İngiltərənin, Fransanın, Rumıniyanın bir neçə hərbi ordenləri ilə təltif edilmişdi. 1917-ci il fevral burjua inqilabı baş verərkən S. Mehmandarov Qafqazda idi. General S. Mehmandarov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətində 1918-ci ilin 25 dekabrından Hərbi Nazir vəzifəsini tutmuş və müstəqil Azərbaycanın qısa müddətdə 30 minlik ordusunu yaratmağa nail olmuşdu. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Nəriman Nərimanovun şəxsi zamanəti əsasında hərbi fəaliyyətini davam etdirmiş və Azərbaycanda yaradılmış hərbi komandirlər məktəbində 1921-1928-ci illərdə müəllimlik etmişdir.

General Səməd bəy Mehmandarov 12 fevral, 1931-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Xarrat Qulu

Kərbəlayı Qulu Kərbəlayı Məhəmmədəli oğlu 1823-cü ildə Şuşada dünyaya gəlib. Əsl sənəti xarratlıq olsa da musiqişünas, şair kimi tanınan Xarrat Qulu Şuşada ilk musiqi məktəbinin yaradıcısı olub. Xarrat Qulu Şuşada muğam məclisləri üçün uyğun səsi olan gəncləri cəlb edərək onlara muğamatı və onları oxumaq qaydalarını öyrədirdi. Məhərrəmlik mərasimləri zamanı təşkil etdiyi məclisə gəncləri cəlb edir, Səkinə, Zeynəb, Əli Əkbər və başqa şəbih rollarında oynamağı öyrədirdi. O, klassik Şərq musiqisini bilir, həm də şeirlər yazırdı. Din xadimlərinin təsiri altında olduğuna görə xalq məclislərində çıxış etmirdi. Xarrat Qulunun XIX əsrin ortalarında fəaliyyət göstərmiş musiqi məktəbi, əsasən, dinə xidmət etsə də, Azərbaycan muğam sənətinin inkişafında mühüm rol oynamış bir sıra musiqiçilərin yetişməsinə səbəb olmuşdur. Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Dəli İsmayıl, Şahnaz Abbas, Əbdülbaqi Zülalov (Bülbülcan), Keştazlı Həşim, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Cabbar Qaryağdıoğlu və tarzən Sadıqcan bu məktəbin yetirmələridir.

Kərbəlayı Xarrat Qulu 1883-cü ildə 60 yaşında Şuşada vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur. Onun ölümündən sonra Kor Xəlifə onun yolunu davam etdirərək Şuşada musiqi məktəbi açmışdır.

Keçəçi oğlu Məhəmməd

Keçəçi oğlu Məhəmməd 1864-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. Xanəndəlik sənətini Şuşada Xarrat Qulunun məktəbində və məşhur xanəndə Məşədi İsidən öyrənən, geniş diapazonlu, güclü və gözəl səsə malik görkəmli Azərbaycan xanəndələrindən biri olan Keçəçi oğlu Məhəmməd, «Bayatı-Qacar» muğamını orijinal və xüsusi ustalıqla oxumuşdur. Onun ifasında bir sıra muğam, təsnif və xalq mahnıları 1912-ci ildə «Sport-Rekord» (Varşava), 1914-cü ildə isə «Ekstrafon» (Kiyev) şirkətləri tərəfindən qrammofon valına yazılmışdır. 1920-ci ildən başlayaraq Məhəmməd öz sənətinin inceliklərini gənc nəsle öyrətməyə başlamış, xanəndəliklə yanaşı müəllimlik də etmişdir.

Keçəçi oğlu Məhəmməd 1940-cı ildə vəfat etmişdir.

Hacı Hüsü Niftalı oğlu

Hacı Hüsü Niftalı oğlu 1830-cu ildə Şuşada dünyaya gəlib. XIX əsr Azərbaycanın məşhur xanəndələrindən biri də olmuş Hacı Hüsü dur ilk musiqi təhsilini Şuşada Xarrat Qulunun məktəbində almışdır. Hacı Hüsü güclü, diapozonlu, ürəkəçən, xoş, məlahətli səsə malik idi. Şərq və Azərbaycan muğam və təsniflərini çox böyük ustalıqla oxuyan sənətkar təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə geniş şöhrət qazanmışdır. O, M.M.Nəvvabla birlikdə Şuşada ilk «Musiqişünaslar məclisi»nin əsasını qoymuşdur. Musiqi sənətinə ürəkdən bağlı olan Hacı Hüsü, Xarrat Qulunun ölümündən sonra gənc sənətkarlar yetişdirmək və Azərbaycan muğam sənətini inkişaf etdirmək məqsədilə «Xanəndələr İttifaqı» dərneyini yaratmışdır. Məşhur Azərbaycan musiqiçilərinin yetişməsində bu dərneyin böyük rolu olmuşdur. Hacı Hüsü musiqiyə böyük yeniliklər gətirmişdir. Belə ki, o, «Rast», «Şur», «Mahur» muğamlarına yeni xallar əlavə etmiş, «Kürd» muğamını «Şahnaz»la birləşdirərək «Kürdü-Şahnaz» dəstgahını yaratmışdır. Onun musiqi yaradıcılığında «Qatar» muğamının yaratması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Milli musiqimizi dərinədən bilən

sağlam zövqlü Hacı Hüsü sənətinin incəliklərini gənc nəsle çatdırılmasında böyük işlər görmüşdür.

Hacı Hüsü 1898-ci ildə vəfat etmişdir.

Cabbar Qaryağdıoğlu

Cabbar Qaryağdıoğlu 1861-ci ildə Şuşada «Seyidli» məhəlləsində anadan olmuşdur. Atası Məşədi İsmayıl kişi boyaqçı idi. Bu sənəti Cabbara da öyrətmək istəyirdi. Lakin oğlunun gözəl səsi, anadangəlmə istedadı Cabbarı başqa bir sahəyə istiqamətləndirirdi. Cabbargilin evi şəhərin ən səfəli yeri olan Cıdır düzünə yaxın idi. Uşaqlıqdan məhəllə uşaqları ilə «Qayabaşında», «Qırxpilləkəndə», «Ağziyastı kahada» quzu otaran Cabbar saatlarla «Dəlikdaşın» üstündə oturaraq zümzümə edərdi. Sonralar bu zümzümələr XIX əsrin ən böyük xanəndəsinin yetişməsinə səbəb oldu. Cabbar Qaryağdıoğlunu Azərbaycan xalq musiqisinin canlı tarixi, ensiklopediyası adlandırırdılar. Onun oxuduğu muğam və xalq mahnıları indi də Azərbaycanın musiqi xəzinəsinin ən qiymətli inciləridir. Şərqi vokal sənəti tarixində, geniş xalq kütlələri arasında Cabbar Qaryağdıoğlu ilə müqayisə edilə biləcək ikinci bir müğənni yoxdur. Onun adı dünya vokal sənətinin bir sıra görkəmli sənətkarlarının adları ilə yanaşı çəkilir.

Cabbar Qaryağdıoğlunun səsi güclü dramatik-tenor tipli səs idi. O, bu güclü və əzəmətli səsi ilə son dərəcə lirik-minor ruhlu muğam sayılan «Segah»ı olduqca həzin və yumşaq, eyni zamanda, yanıqlı səsləndirməklə adamda elə təsəvvür yaradırdı ki, muğamı dramatik tenor yox, lirik tenor oxuyur. Cabbar ilk musiqi təhsilini Şuşada Xarrat Qulunun məktəbində alıb. O, on yaşında ikən şəhərdəki məktəbə daxil olur, müəllimi Mirzəli Zeynalabdin oğlundan musiqi elmini və fars dilini öyrənir. 16 yaşında ilk dəfə müəllimi ilə getdiyi toyda tarzən Cavad bəyin müşayiəti ilə «Kürdü-Şahnaz» oxuyur. Məşhur tarzən Sadiq Əsəd oğlu (Sadiqcan) Cabbarı rəhbərlik etdiyi sazəndələr dəstəsinə qəbul edir. Cabbar bu dəstə ilə Şuşada məşhur «Xandəmirovun teatr salonu»nda təşkil edilən xeyriyyə gecəsində «Heyratı» oxuyur. Azərbaycanda ilk Şərq konserti 1901-ci ilin yayında Ə. Haqverdiyevin rəhbərliyi altında Şuşada «Xandəmirovun teatr salonu»nda təşkil edilmişdir. Konsertdə Cabbar Qaryağdıoğlu böyük ifaçılıq qabiliyyəti göstərərək, Azərbaycan şairləri – Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vəqif,

Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani və Xurşidbanu Nəvəvanın qəzəllərini ilham və məhəbbətlə oxumaqla, xanəndəlik sənətində yeni bir mərhələ açmış, muğamatın geniş xalq kütlələri içərisində yayılmasına böyük köməklik göstərmişdir. Şuşada 1906-cı ildə «Leyli və Məcnun» tamaşasını səhnəyə qoyulanda Məcnun rolunu Cabbar Qaryağdıoğlu oynamışdır.

Şuşadakı ilk Şərq konsertindən sonra Azərbaycanın digər şəhərlərində, xüsusilə də Bakıda XX əsrin ilk illərindən başlayaraq Şərq konsertləri verilirdi. Cabbar Qaryağdıoğlu 1905-ci ildə tarzən Qurban Pirimov və kamançaçı Saşa Oqanezaşvilidən ibarət ikinci bir musiqi üçlüyü yaradır. Xanəndə «Heyratı»nı qrammofon valına 1906-cı ildə yazdırmışdır. Eyni zamanda onun ifasında olan «Ovşarı» muğamı da yüksək ifaçılıq məharətindən və onun səsinin qeyri-adi gücündən xəbər verir. Təsədüfüdür ki, Cabbar Qaryağdıoğludan sonra bu günə qədər bu muğamı hələ heç kəs oxumağa cürət etməmişdir. Onu «Şərq musiqisinin peyğəmbəri» adlandırırdılar. Azərbaycanda opera sənətinin meydana gəlməsində də onun rolu böyükdür. Opera səhnəmizin ilk aktyoru məhz Qaryağdıoğlu olmuşdur. Cabbar Qaryağdıoğlu Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının ilk təşkilatçılarından biri olmuşdur. Seyid Şuşinski, Bülbül, Davud Səfiyarov, Zülfü Adıgözəlov, Xan Şuşinski, Cahan Talışinskaya, Yavər Kələntərli, Mütəllib Mütəllibov kimi görkəmli muğam ustaları məhz Cabbar Qaryağdıoğlunun tələbələri olmuşlar.

1934-cü il mayın 30-da Tiflisdə Cənubi Qafqaz xalqlarının incəsənət olimpiadasında 74 yaşlı Cabbar Qaryağdıoğlu qeyri-adi sənətkarlıq və saflığı ilə fərqlənən ən yaxşı çıxışına görə birinci yerə layiq görülmüşdür.

1936-cı il martın 31-də Cabbar Qaryağdıoğlunun anadan olmasının 75 illiyi təntənəli surətdə qeyd edilmiş və ona Azərbaycan SSR xalq artisti adı verilmişdir. 1938-ci ildə isə Cabbar Qaryağdıoğlu «Şərəf nişanı ordeni» ilə təltif edilmişdir.

Cabbar Qaryağdıoğlunun fonovalikə köçürülmüş 50 xalq mahnısı 1938-ci ildə Azərbaycan musiqisini öyrənən elmi tədqiqat kabinetini tərəfindən «Azərbaycan xalq nəğmələri» başlığı altında ayrıca kitab şəklində çap edilmişdir.

Məşhur xanəndə 1944-cü il aprel ayının 20-də Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlu

Əhməd Ağaoğlu (Əhməd bəy Ağayev) 1869-cu ildə Azərbaycanın Şuşa şəhərində dünyaya gəlib.

1888-ci ildə Parisə gedən Əhməd bəy burada məşhur fransız şərqşünasları Ernest Renan və professor Ceyms Darmestete ilə tanış olur. Əhməd bəy bu illərdə Sankt-Peterburq və Parisin məşhur Sorbonna Universitetində təhsil alır. Beş dildə mükəmməl şəkildə yiyələnən Əhməd bəy o zaman həm yerli, həm də əcnəbi mətbuatda maraqlı məqalələrlə çıxış etməyə başlayır.

1894-cü ildə Qafqaza, fransız dilini tədris etmək məqsədilə qayıdan ədib tezliklə Bakıya köçür. Əhməd bəy əsərlərində milli qurtuluşa gedən yolun cəmiyyətin mədəni və təhsili inkişafından keçdiyini bildirirdi. Qadın azadlığı ideyalarını yayan və bunu azadlıq mücadiləsinin əsas faktoru kimi göstərən Ağaoğlu Azərbaycan ziyalıları arasında qadına bərabər hüquqların verilməsinə çağıran ilk ziyalılardan idi. 1901-ci ildə çapdan çıxan «İslam dünyasında qadın» adlı kitabında «azad qadınsız milli inkişaf ola bilməz» fikrini sübuta yetirir. Əhməd bəy Ağaoğlunun bu arzu və ideyaları tezliklə reallığa çevrilir. 1918-ci ildə qurulmuş Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyət Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətində o dövr nəinki şərqin, hətta qərbin ABŞ və Böyük Britaniya kimi qabaqcıl dövlətlərinə nümunə olacaq bir hadisə Azərbaycan qadınına seçkilərdə səsvermə hüquqlarının verilməsi ilə Əhməd bəyin ideyaları gerçəkləşir. Ağaoğlu Transqafqaziya seyminə keçirilən seçkilərdə müsəlman fraksiyasından üzv seçilir və bu müddətdəki fəaliyyəti ilə 1905-ci ildə etnik erməni-müsəlman qarşıdurmalarının qarşısının alınmasında böyük rol oynamışdır. Bir qədər sonra onun millətçi fikirlərindən və sosial inqilabi düşüncələrindən təşvişə düşən erməni daşnaklarının təhdidlərinə cavab olaraq «Difai» adlı özünümüdafiə təşkilatı yaradır.

Birinci dünya müharibəsinin axırında ingilislər tərəfindən Maltaya sürgün edilmişdir. Azərbaycan xalqının böyük vətənpərvər oğlu Əhməd bəy Ağaoğlu 1939-cu ildə Türkiyədə vəfat etmişdir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev

1870-ci il mayın 17-də Şuşa şəhəri yaxınlığında olan Ağbulaq kəndində dünyaya gəlib. O, İbtidai təhsili 1880-ci ildə

Şuşada Yusif bəyin müvəqqəti yay məktəbində, sonra Şuşa realnı məktəbində almışdır, Tiflis realnı məktəbini bitirəndən sonra Peterburq Yol Mühəndisləri İnstitutunda təhsilini davam etdirmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdə ədəbiyyata güclü meylin olması onun bir ədib kimi yetişməsinə səbəb olmuşdur. Onun Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yer tutan «Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini» (1892) və «Dağılan tifaq» (1896) əsərləri hələ XIX əsrin əvvəllərində çap olunmağa başlamışdır. «Dağılan tifaq» əsəri isə ilk dəfə (1899) Peterburqda nəşr edilmişdir. Ali təhsil aldıqdan sonra Şuşaya qayıdan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev burada teatrda məşğul olmuş, bir çox Azərbaycan klassiklərinin əsərlərini ilk dəfə səhnələşdirmişdir. Onun iki hekayədən ibarət «İki hekayət» adlı kitabı da Şuşada nəşr olunmuşdur. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1905-ci il inqilabından sonra Rusiya Dövlət Dumasına Gəncə quberniyasından nümayəndə seçilmiş, Peterburqa getmişdir (Azərbaycanın Birinci Diplomatların Sıralarda hesab olunur). Burada dövlət kitabxanasında yeni əsərinə (Ağa Məhəmməd şah Qaçar) materiallar toplamışdı. «Leyli və Məcnun» operası 1908-ci il yanvarın 12-də tamaşaya qoyulduğu zaman ilk Azərbaycan dirijoru kimi xor və orkestri idarə etmişdir. «Ceyranəli», «Xortdan», «Həkim-i nuni-səqir», «Laqlaqı», «Mozalan», «Süpürgəsaqqal» və s. imzalarla «Molla Nəsrəddin» jurnalında hekayə, felyeton çap etdirmişdi. Həştərxanda Yaşadığı müddət şəhərin mədəni-ictimai həyatında ciddi çalışmışdır. Sonra Ağdama köçüb orada yaşamışdır. (1911-1915). Tiflisdə «Şəhərlər ittifaqının Qafqaz şöbəsi xəbərləri» aylıq məcmuənin müdiri olmuş (1916-1917), fevral inqilabından sonra Tiflis İcraiyyə Komitəsinə və onun mərkəzi şurasına üzv seçilmişdi (1917). Həmin ilin martında Borçalı qəzasına müvəkkil təyin olunmuşdur (1918) Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti qurulduqdan sonra dövlət teatrlarına müfəttiş təyin olunmuşdur. Bədii tərcümə ilə ardıcıl məşğul olmuşdur Rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatından bir sıra qiymətli tərcümələr etmişdir onun əsərləri SSRİ və xarici ölkə xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur 1933-cü il dekabrın 11-də Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Həmidə xanım Cavanşir

Həmidə xanım Cavanşir-Məmmədquluzadə 1873-cü ildə Şuşa qəzasının Kəhrizli kəndində zamanəsinin görkəmli maarifçi

ziyalısı, tarixçi Əhməd bəyin ocağında dünyaya gəlmişdi. Ailə məktəbində təhsil alan Həmidə xanım hələ yeniyetmə illərində rus dilini səlis qavrayaraq, o dövrün kənd qızları üçün səciyyəvi olmayan yüksək intellektə, geniş dünyagörüşünə malik olmuşdu. İlk həyat yoldaşı zadəgan nəslindən olan podpolkovnik İbrahim bəy Davatdarov cəbhədə həlak olandan və atasını itirəndən sonra Həmidə xanım Cavanşir Kəhrizlidə ata mülkünü idarə etmişdi. 1905-ci ildə Tiflisdə tanış olduğu Mirzə Cəlil Məmmədquluzadəyə iki il sonra ərə gedərkən bu izdivac çoxlarına xoş getməmiş, nikah onun əsilzadə nəslinə yaraşdırılmamışdı. Lakin Həmidə xanım bütün maneələrə cəsarətlə sinə gərərək, Mirzə Cəlilə vəfali və fədakar ömür-gün yoldaşı olmaqla yanaşı, həm də ustad sənətkarın ən yaxın maarifçi silahdaşı, ziyalı həmdəmi, «Molla Nəsrəddin»in isə xeyirxah himayədarı olmuşdu. Bütün varidatını, sərvətini həyat yoldaşının yaradıcılığına böyük üreklə sərf edən Həmidə xanım Cavanşir-Məmmədquluzadə Mirzə Cəlillə 25 il əsl məhəbbət və qarşılıqlı ehtiramla ömür sürmüşdü. Həmidə xanım 1912-ci ildən Kəhrizlidə öz vəsaiti hesabına məktəb açır və burada dərs deyir. Mirzə Cəlilin vəfatından sonra da ölkənin ictimai-ədəbi həyatında fəal mövqe tutan Həmidə xanım Yazıçılar İttifaqına üzv seçilmiş, ömür-gün yoldaşının əsərlərini tərcümə etməklə yanaşı, bu böyük sənətkarla bağlı kövrək xatirələrini böyük ustalıqla qələmə almışdır. 1955-ci ildə vəfat edən Həmidə xanım Cavanşir-Məmmədquluzadə Fəxri Xiyabanda Mirzə Cəlilin məzarı yanında dəfn olunmuşdur.

Süleyman Sani Axundov

Süleyman Sani Rzaqulu bəy oğlu Axundov 3 oktyabr 1875-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Azərbaycan dramaturqu, nasir, maarif xadimi, Süleyman Sani Axundov ədəbiyyatda həmsoyadı olan böyük Azərbaycan yazıçısı, maarifpərvəri Mirzə Fətəli Axundovdan fərqlənmək üçün ərəbcə «ikinci» mənasını daşıyan «sani» sözünü özünə təxəllüs götürmüşdür.

O, uşaq yaşlarında atasını itirdiyi üçün dayısı Səfərli bəy Vəlibəyovun himayəsində böyümüşdür. Süleyman Sani Axundov 1885-1894-cü illərdə Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil aldıqdan sonra III dərəcəli rus-tatar məktəbinə müəllim təyin edilmişdir. Ömrünün sonuna kimi pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan Süleyman Sani Axundov yazıçı, jurnalist kimi tanınmışdır.

Süleyman Sani Axundovun ilk yaradıcılıq əsəri «Tamahkar» komediyasıdır. O bu əsərini Mirzə Fətəli Axundovun «Hacı Qara» əsərinin təsiri ilə 1899-cu ildə yazmışdır. Süleyman Sani Axundovun «Dibdat bəy», «Türk birliyi» adlı komediyaları ilə Azərbaycan teatr səhnəsinə siyasi-ictimai mövzu gətirmişdir. «Laçın yuvası», «Qaranlıqdan işığa», «Şahsənəm və Gülpəri», «Səadət zəhmətdədir», «Molla Nəsrəddin Bakıda», «Eşq və İntiqam» və s. pyeslərin müəllifidir. Onun «Qonaqlıq» (1905), «Kövkəbi-hürriyyət» (1905), «Yuxu» (1905) «Tutuquşu» adlı hekayələri də Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrdə qələmə alınmış ilk əsərlərdəndir. Bundan başqa Süleyman Sani Axundovun qələmə aldığı «Qan bulağı» (1923), «Ümid çırağı» (1923), «Cəhəlet qurbanı» (1923), «Nə üçün» (1925), «Təbrik» (1925), «Sona xala» (1926), «Namus» (1926), «Mister Qreyin köpəyi» (1927), «Son ümid» (1927), «İki dost, iki düşmən» (1927), «Gənc maşinistka və qoca yazıçı» (1935) hekayələri Azərbaycan nəsrinin qiymətli nümunələrindəndir. XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının formalaşmasında, inkişafında da onun böyük xidməti vardır. Ədib «Qorxulu nağıllar» (1912-1914) başlığı altında «Əhməd və Məleykə», «Abbas və Zeynəb», «Nurəddin», «Qaraca qız», «Əşrəf» hekayələri ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında forma, məzmun, üslub yenilikləri gətirmişdir. O, «İkinci il» adlı dərs kitabının müəllifidir.

Süleyman Sani Axundov 1906-cı ildə Bakıda çağırılmış Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayında iştirak etmişdir. 1920-1921-ci illərdə Qarabağ vilayətinin maarif şöbəsinin müdiri, 1922-1930-cu illərdə Bakıda məktəb müdiri vəzifələrində çalışmışdır. 1922-ci ildə Azərbaycan Ədib və Şairlər İttifaqının ilk sədri seçilmişdir. Ədəbi və pedaqoji fəaliyyətinə görə 1932-ci ildə ona «Əmək Qəhrəmanı» adı verilmişdir. 1921-ci ildən 1930-cu ilədək fasiləsiz Bakı Soveti üzvü, Bakı İcraiyyə Komitəsinin namizədi və Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü olmuşdur.

Tanınmış yazıçı Süleyman Sani Axundov 29 mart 1939-cu ildə, 63 yaşında vəfat etmişdir.

Mirzə Xosrov Şaiq (Axundov)

Mirzə Xosrov Şaiq 1889-cu ildə Şuşada dünyaya gəlib. Şuşada yaşayıb yaratmış Mirzə Xosrov Şaiq Azərbaycan maarifçisi, pedaqoqu və şairi kimi tanınmışdır. Mirzə Xosrovun

mühüm xidmətlərindən biri Şuşada yaşayan azərbaycanlı qızlarının təhsilə cəlb etməsi olmuşdur. Ömrünü millətinin maariflənməsinə həsr edən Mirzə Xosrov, həm də «Məclisifəramuşan»ın üzvü olmuş və «Şaiq» təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır.

Mizə Xosrov Şaiq 1960-cı ildə vəfat etmişdir.

Mirzə Camal Cavanşir

Mirzə Camal Cavanşir 1773-cü ildə o zamanlar Şuşaya bağlı olan Xocalıda dünyaya gəlmişdir. Bütün həyatı demək olar ki, Şuşada keçən Mirzə Camal Cavanşir dövrünün məşhur şəxsiyyətlərindən biri olmuş, Cavanşir tayfasına başçılıq etmiş, sonra isə Şuşanın qalabəyisi (komendantı) vəzifəsinə təyin edilmişdir. Müəyyən təhsilə yiyələndikdən sonra Mirzə Camal İbrahimxəlil xanın arvadı Tutubikə xanımın təsərrüfat işləri müdiri vəzifəsinə təyin olunur. Bu vaxt təhsil almaq üçün Dağıstana göndərilmişdir. 6 il Dağıstanda təhsil alan Mirzə Camal 1797-ci ildə Şuşaya gəlmiş və həmin vaxtdan İbrahimxəlil xanın vəzir-köməkçisi təyin edilmişdir. 1822-ci ildə Şuşanın hərbi dairə mərkəzinə çevrildiyi vaxt A.R.Yermolovun göstərişi ilə dəftərxana katibi vəzifəsində çalışmağa başlayır. 1840-cı ildə Şuşa qəzası yaranan vaxt Mirzə Camal Cavanşir tutduğu vəzifəni istefa vermiş, ömrünün sonunadək Şuşa şəhərində yaşamışdır. Mirzə Camal ərəb, fars, türk, ləzgi və avar dillərini bilirdi. Təbabətə dair dərin biliyə malik olan Mirzə Camal ömrünün sonunadək xalqına təmənnasız xidmət etmişdi. Bədii istedadı və zəngin yaddaşa malik olan Mirzə Camal astronomiya, tarix və coğrafiyanı dərinlən öyrənmişdi. Ziyalı bir şəxs olub Mirzə Camal 1847-ci ildə «Tarixi-Qarabağ» əsərini yazmışdır. Bu əsər Qarabağ xanlığının 1747-ci ildən 1813-cü ilədək olan dövrünü əhatə edilmişdir. Əsər rus dilinə tərcümə edilərək 1855 və 1884-cü illərdə çap edilmişdir. Qarabağın tarixi ilə bağlı olan bu əsər qiymətli tarixi faktlarla zəngindir və əsərdə siyasi hadisələrlə yanaşı, xanlığın sosial-iqtisadi həyatına dair bəzi faktlar da verilmişdir.

Mirzə Camal Cavanşir 1853-cü ildə vəfat etmişdir.

Mirzə Cəlal Əfəndi

XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada dünyaya göz açmış və şeirləri dillər əzbəri olan Mirzə Cəlal Əfəndi haqqında əldə məlumat çox azdır, lakin onun Şuşa əhalisi arasında böyük nüfuza malik olması və məşhur musiqişünas Sadiqcanla, Qaçaq Məmməd bəy Kavalərlə dostluq etməsi faktları vardır. Mirzə Cəlal Əfəndi ərəb və fars dillərini mükəmməl bilirdi. O uzun müddət Şuşada müəllimlik etmişdir. Mirzə Cəlal həm müəllim, həm şair, həm ədib və həm də din xadimi idi.

Cavad bəy Məlikyeqanov

Cavad bəy Rza bəy oğlu 1878-ci ildə Şuşa qəzasının Tuğ kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini məşhur maarifçi və tarixçi Mir Mehdi Xəzaninin ev məktəbində almış, sonra texniki məktəbi bitirmişdir. Rus, fars, alman, gürcü, erməni dillərini bilirdi. 1909-cu ildə çar hakimiyyətinə qarşı mübarizə apardığına görə həbs olunaraq Bakıdan sürgün edilmişdir. 1914-cü ildə yenidən Bakıya qayıtmış, neft mədənlərində işləmişdir. 1917-ci ildə «Müsavat» partiyasının üzvü olmuş və partiyanın birinci qurultayında fəal iştirak etmişdir. Məlik-Yeqanov Zaqafqaziya səyminin müsəlman fraksiyasının üzvü olmuş, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olmuş kimi Azərbaycanın Müstəqilliyi haqqında İstiqlal Bəyannaməsinə imza atmış, Azərbaycan Cümhuriyyətinin banilərindən biri olmuşdur. Cavad bəy Məlik-Yeqanov 1919-cu ildə Lənkəranın general-qubernatoru təyin edilmiş, denikinçilərə qarşı mübarizə aparmışdır. Məlik-Yeqanov Türk Fəhlə Konfransının təşkilatçılarından olmuş, Mərkəzi Həmkarlar ittifaqının sədri vəzifəsində çalışmışdır. 1920-ci il mayın 11-də həbs edilmiş, ittiham aktı sübuta yetirilmədiyindən iyulun 19-da azad olunmuş, sonra yenidən həbs edilərək, 1921-ci il yanvarın 21-də azadlığa buraxılmışdır. Aprel işğalından sonra o, ümumiyyətlə, 6 dəfə həbs edilmişdir. Gizli «Müsavat» partiyasının üzvü ittihamı ilə 1931-ci ildə həbs edilərək, 10 il müddətinə sürgün edilmişdir.

Xosrov bəy Sultanov

Xosrov bəy Sultanov 1879-cu il may ayının 10-da Laçın rayonu Hacısamlı nahiyyəsinin Qurdqajı kəndində dünyaya göz açmışdır. Gəncə gimnaziyasını bitirdikdən sonra Odessada ali

tibb təhsili almışdır. 1918-ci ilin 28 mayında Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası adından Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin elan edilməsi Bəyannaməsinə imza atan 26 nəfərdən biri də Xosrov bəy Sultanov olmuşdur. Xalq Cumhuriyyətinin həmin gün təşkil edilmiş birinci hökuməti kabinetində Xosrov bəy hərbi nazir postunu tutmuşdur. O, Zaqafqaziya səminin və Azərbaycan parlamentinin üzvü olmuşdur. Xosrov bəy Sultanov 1919-cu ilin 15 yanvarında Qarabağın general-qubernatoru təyin olunmuşdur. Həmin ilin 21 martında erməni-daşnak hərbi dəstələri Qarabağa yeganə keçid olan Əsgəran keçidini zəbt etmişlər. Amma daşnak generalı Dronun hərbi dəstələri Xosrov bəyin başçılıq etdiyi Azərbaycan əsgərləri tərəfindən mayın 30-da darmadağın edilmiş, Xankəndi və Şuşa geri alınmışdır. 1923-cü ildən general Xosrov bəy Sultanovun həyatında mühacirət dövrü başlanmışdır. O, Türkiyədə, İranda (1926), daha sonar Fransa və Almaniyada yaşamış, Almaniyada Tibb Universitetində professor vəzifəsində çalışmışdır. Bundan sonra, 1936-cı ildə Türkiyəyə qayıdan Xosrov bəy Sultanov Trabzonda məskunlaşmışdır. Xosrov bəy 1947-ci ildə vəfat etmişdir.

Üzeyir Hacıbəyli

Üzeyir bəy Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyli dünya şöhrətli bəstəkar, görkəmli musiqişünas alim, publisist, dramaturq, pedaqoq və ictimai xadim, müasir Azərbaycan peşəkar musiqi sənətinin və milli operasının banisi, Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi (1935), SSRİ xalq artisti (1938), Stalin Mükafatı laureatı (1941), «Lenin Ordeni» və «Qırmızı Əmək Bayrağı» ordeni laureatı, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademiki (1945), professor (1940), Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri (1938-1948), Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının rektoru (1928-1929, 1939-1948), Azərbaycan EA İncəsənət İnstitutunun direktoru (1945-1948) olmuşdur. Bircə Üzeyirdən başqa uşaqların hamısı Şuşada doğulub. Şuşanın zəngin musiqi-ifaçılıq ənənələri Hacıbəylinin musiqi tərbiyəsinə müstəsna təsir göstərmişdir. Onun ilk müəllimi Azərbaycan musiqisinin gözəl bilicisi, dayısı Ağalar bəy Əliverdibəyov olmuşdur.

Üzeyir Hacıbəyli Rusiyada 1905-1907-ci illər inqilabı ərəfəsində Bakıya gəlmiş, Bibiheybətdə, sonralar isə «Səadət»

məktəbində dərs demiş, 1907-ci ildə Bakıda Azərbaycan türkcəsində «Hesab Məsələləri» və «Mətbuatda istifadə olunan Siyasi, Hüquqi, İqtisadi və Əsgəri Sözlərin Türki-Rusi və Rusi-Türki lüğəti»ni nəşr etdirmişdir.

Ü. Hacıbəyli bədii yaradıcılığa publisistika ilə başlamışdır. Dövrün mühüm ictimai-siyasi, maarifçilik məsələlərinə dair çoxlu məqalə, felyeton və satirik miniatürlər dərc etdirmişdir. Üzeyir bəy Azərbaycan musiqisində köklü dönüş yaratmış dahi bəstəkardır. O, XIX əsrin əvvəllərindəki şifahi xalq musiqi sənəti şəklində mövcud olan Azərbaycan milli musiqisini Qərbi Avropa bəstəkarlıq məktəblərinin nailiyyətləri, forma və janrları ilə zənginləşdirmiş, Azərbaycan və ümumiyyətlə Şərq musiqisinin gələcək inkişaf perspektivlərini, estetik prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir.

Ü. Hacıbəylinin 1908-ci il yanvarın 12-də Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında göstərilən «Leyli və Məcnun» operası ilə tək-cə Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman Şərqində opera sənətinin əsası qoyulmuşdur. Ü. Hacıbəyli 1909-1915-ci illərdə bir-birinin ardınca «Şeyx Sənan» (1909), «Rüstəm və Söhrab» (1910), «Şah Abbas və Xurşidbanu» (1912), «Əsli və Kərəm» (1912), «Harun və Leyla» (1915) muğam operalarının librettosunu xalq dastanları və rəvayətlər, Firdovsinin «Şahnamə» əsərinin motivləri əsasında yazmışdır. O, «Leyli və Məcnun»dakı üslub xüsusiyyətlərini və estetik sənət prinsiplərini sonrakı operalarında da davam etdirmişdir.

Ü. Hacıbəyli həm də böyük musiqişünas alim idi. Hacıbəyov 1921-ci ildə Bakıda Azərbaycanlı tələbələr üçün ilk musiqi məktəbini – Azərbaycan Dövlət Türk Musiqi Məktəbini (sonralar texnikum) təşkil etmişdir. 1926-cı ildən Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında fəaliyyət göstərən Hacıbəyov burada nəzəriyyə, harmoniya, Azərbaycan musiqisinin əsasları fənlərindən dərs demiş, konservatoriya yanında ilk çoxsəsli Azərbaycan xor kollektivi yaratmışdır.

O, 1927-ci ildə Müslüm Maqomayevlə birgə ilk "Azərbaycan türk el nəğmələri" məcmuəsini nəşr etdirmişdir. Hacıbəyov 1931-ci ildə Azərbaycan Radio Komitəsi yanında ilk notlu xalq çalğı alətləri orkestri təşkil etmişdir.

Üzeyir bəy Hacıbəyovun anadan olmasının 100 illik yubileyi böyük təntənə ilə keçirilmişdir. YUNESKO-nun görkəmli

şəxsiyyətlərin ildönümü və 1985-ci ilin mühüm hadisələri təqviminə əsasən Hacıbəyovun yubileyi beynəlxalq miqyasda da qeyd edilmişdir.

1 sentyabr 1995-ci ildə Üzeyir Hacıbəyovun anadan olmasının 110 illiyi ilə əlaqədar qərar qəbul edilmişdir.

2010-cu ildə Azərbaycanda və dünyada Üzeyir Hacıbəyovun anadan olmasının 125 illik yubileyi təntənə ilə qeyd edildi. Bakıda 18-28 sentyabr ərəfəsində "Üzeyir Hacıbəyli — 125" Beynəlxalq Musiqi festivalı keçirildi. O, müasir Azərbaycan elmi musiqişünaslığının əsasını qoymuş, musiqiyə dair çoxlu məqalələr yazmış, tədqiqatlar aparmışdır. Onun «Arşın mal alan» musiqili komediyası ingilis, alman, çin, ərəb, fars, polyak, Ukrayna, Belarus, gürcü və s. dillərə tərcümə edilmişdir.

Üzeyir bəy Hacıbəylinin anadan olmasının 100 illik yubileyi dövründə böyük təntənə ilə keçirilmişdir. UNESCO-nun görkəmli şəxsiyyətlərin ildönümü və 1985-ci ilin mühüm hadisələri təqviminə əsasən Ü. Hacıbəylinin yubileyi beynəlxalq miqyasda da qeyd edilmişdir.

2010-cu ildə Azərbaycanda və dünyada Üzeyir bəy Hacıbəylinin anadan olmasının 125 illik yubileyi təntənə ilə qeyd edilmişdir.

Dahi bəstəkar 1948-ci il noyabrın 23-də Bakıda vəfat etmiş, Birinci Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Zülfüqar Hacıbəyov

Zülfüqar Hacıbəyov 1884ci ildə Şuşada anadan olub. XX əsrin əvvəllərində görkəmli bəstəkar və əməkdar incəsənət xadimi kimi məşhur olan Zülfüqar Hacıbəyov ilk təhsilini Şuşada almışdır. O.Ü. Hacıbəyli, M. Maqomayev, H.Q. Sarabski, H. Terequlovla birlikdə Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafı uğrunda mübarizə aparmışdır. Z. Hacıbəyov Azərbaycan folklorunu Avropa musiqi janrları ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır. O, «Əlli yaşında cavan», «Varlı», «Evliyə subay» və başqa librettolarında Azərbaycan məişətindəki eybəcərlikləri, qadm hüquqsuzluğunu ifşa etmiş, dövrünün haqsızlıqlarını açıb göstərmişdir. Müəllifin komediyalarındakı musiqi, sadəliyi, aydınlığı və məzmununa görə fərqlənir. Zülfüqar Hacıbəyov bir sıra mahnılar, simfonik orkestr, nəfəs alətləri və xalq çalğı alətləri üçün əsərlər, kantata, kinofilmə musiqi operalarının müəllifidir.

Z. Hacıbəyovun uzun illər səmərəli yaradıcılıq fəaliyyətini və musiqi mədəniyyətimizin inkişafında xidmətləri nəzərə alınaraq «Şərəf nişanı» ordeni və medallarla təltif olunmuşdur.

Böyük sənətkar 1950-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Soltan Hacıbəyov

Soltan İsmayıl oğlu Hacıbəyov 1919-cu ildə Şuşada anadan olmuşdur. Azərbaycan incəsənətinin görkəmli və istedadlı nümayəndələrindən biri olmuş Soltan Hacıbəyovun yaradıcılığı, əmisi Üzeyir Hacıbəylinin musiqisi və dünya musiqi zəminində formalaşmışdır. Bəstəkarın yaradıcılığında simfonik musiqi janrı əsas yer tutur. Şuşada boya-başa çatan bəstəkar, təbiət vurğunu idi və yaradıcılığında təbiət lövhələrinin zərif təsviri, həlim lirizm daha üstün mövqeyə malik olmuşdur. Onun yaradıcılığında simfonik musiqi janrı əsas yer tutur. Onun 1-ci və 2-ci simfoniyları Böyük Vətən müharibəsinə həsr olunmuşdur. Bəstəkarın «Karvan» süitəsi Azərbaycan musiqisinin şah əsərlərindəndir. Bəstəkar, musiqili komediyaların, orkestr üçün əsərlərin, bir sıra mahnı və romansların, dram tamaşalarına musiqinin müəllifidir. O, təkcə bəstəkar deyildi, yaxşı pedaqoq, ictimai xadim idi. Soltan Hacıbəyov SSRİ xalq artisti, SSRİ dövlət mükafatı laureatı, Azərbaycan Dövlət mükafatı laureatı adlarına layiq görülmüşdür. Onun əsərləri təkcə keçmiş SSRİ məkanında deyil, Avropa dövlətlərində gurultulu alqışlarla qarşılanmışdır. Bəstəkar Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni və medallarla təltif edilmişdir.

Soltan Hacıbəyov 1974-cü ildə vəfat etmişdir.

Seyid Şuşinski

Seyid İbrahim oğlu Şuşinski 12 aprel 1889-cu ildə Qarabağda Cəbrayıl qəzası, Horadiz (indiki Füzuli rayonu) kəndində anadan olmuşdur. Həyatının böyük əksəriyyətini Şuşada keçirmiş Seyid Şuşinski xanəndəlik sənətinin sirlərinə yiyələnmək üçün ən əvvəl iki il Şuşada Mir Möhsün Nəvvabın yanında oxumuşdu. Onun sonrakı müəllimi isə Cabbar Qaryağdıoğlu olmuşdu. Öz tələbəsinin xanəndəlik və musiqi istedadına yüksək qiymət verən Cabbar Qaryağdıoğlu Seyid Şuşinski «Şərq musiqisinin incisi» adlandırmışdır.

Seyid Şuşinski ifa üçün mürəkkəb muğam olan «Çahargah» dəstgahını xüsusilə böyük məharətlə oxuyardı. Maraqlıdır ki,

həyatının son illərində, yaşı artıq 74 ötmüş Seyid «Mənsuriyyə» dəstgahını da eyni şövqlə oxuyurdu. Onun yaradıcılığında Hafiz Şirazi, Məhəmməd Füzuli, Seyid Əzim Şirvani qəzəllərlə yanaşı, Hüseyn Cavidin və Mirzə Ələkbər Sabirin şeirlərinə də müraciət edirdi. Seyid Şuşinski siyasi-ictimai mövzuda şeir və qəzəl oxuyan, xalqı mübarizəyə çağıran ilk xanəndə idi. Onun oxuduğu mahnılar arasında «Ayıl ey millət», «Mən bir türkəm», «Millət istərsə» və bir sıra mübariz ruhlu vətənpərvərlik mahnılar da vardı. Seyid Şuşinski, Mirzə Cəlil, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Hüseyn Cavid, Hüseyn Ərəblinski kimi sənətkarlarla dostluq edirdi. Molla Nəsrəddinin bir neçə nömrəsinin çıxmağına maddi yardım göstərmişdi. Ümumiyyətlə, Seyid Şuşinski böyük mesenat idi, o dövrün teatr aktyorlarına çox kömək etmişdi, özü də aktyor kimi bir sıra rolları oynamışdı. Seyid Şuşinski «Çahargah»dan başqa «Mahur», «Nəva», «Məsnəvi», «Osmanı», «Arazbarı», «Heyratı» kimi muğamların gözəl ifaçısı idi. O, novator sənətkar olaraq, bir çox muğamları birləşdirib onları yeni variantda da oxumuşdur. «Rast»və «Kürdi-Şahnaz» muğamlarında «Dilkəş»i ilk dəfə Seyid Şuşinski ifa etmişdi.

Seyid Şuşinskinin görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Fikrət Əmirovun ilk dəfə yaratdığı və dünyada şöhrət qazandığı «Şur» və «Kürdi-Ovşarı» simfonik muğamlarının yazılmasında məsləhətçi kimi böyük köməyi olmuşdur.

Seyid Şuşinski 1943cü ildə «Azərbaycan SSR xalq artisti», 1956-cı ildə «Azərbaycan SSR əməkdar artisti» fəxri adlarına layiq görülmüş, 1959-cu ildə isə «Şərəf nişanı» ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Seyid Şuşinski 1965-ci ilin noyabr ayının 1-də vəfat etmişdir.

Mirzə Muxtar

Mirzə Muxtar Ağa Mirzə Əli Əsgər oğlu Məmmədov Şuşa şəhərində musiqiçi ailəsində anadan olmuşdur. Onun doğum ili müxtəlif mənbələrdə 1841, 1842, 1852 və 1859 kimi verilmişdir. Atası Mirzə Əli Əsgər Qarabaği xanəndə, tarzən və kamança ifaçısı olmuş, Xurşidbanu Natəvanın atası Mehdiqulu xanın sarayında saray musiqçisi vəzifəsinə layiq görülmüşdür. Mirzə Muxtar ilk təhsilini elə atasının yanında almış, muğamları ondan öyrənmişdir.

Mirzə Muxtar əvvəlcə mədrəsədə, iki il sonra isə türk-rus (rus-tatar) mütərəqqi məktəbində təhsil almış, fars və rus dillərini mənimsəmişdir. Yeniyetmə yaşlarından Azərbaycan və fars dillərində lirik şeirlər, qəzəllər müəllifi kimi tanınmışdır. Bundan əlavə, Xarrat Qulunun muğam məclislərində yaxından iştirak etmiş, "Segah", "Mahur-Hindi", "Qatar bayatısı" muğamlarını ifa etmişdir. Bununla yanaşı erkən yaşlarından Şuşada müəllimliklə məşğul olmuşdur. Qarabağ ziyalıları ona hörmət əlaməti olaraq "Mirzə" deyərək müraciət etmişdir.

Mirzə Muxtar rus və erməni dillərini bildiyi üçün 1860-1870-ci illərində Şuşada "Qış klubu"nda səhnələşdirilən rus və erməni teatr tamaşalarında mütəmadi olaraq izləmiş, tamaşa hazırlamaq ideyası da bu dövrdə yaranmışdı. 1870-ci ildə Novruz bayramı münasibətilə hazırladığı "Qaravəlli" tamaşası yerli əhali tərəfindən müsbət qarşılanmışdı. Elə həmin il ziyalıları (əsasən müəllimləri) bir araya gətirərək "Hacı Quluların zalı"nda Mirzə Fətəli Axundovun "Hacı Qara" komediyasını tamaşaya qoymuş, lakin müəyyən səbəblərə görə tamaşa uğursuz keçmişdi. Buna baxmayaraq o, 1874-cü ildə bu komediyanı yenidən səhnəyə hazırlamışdır. Sonrakı illərdə də "Hacı Qara" komediyası Mirzə Muxtarın iştirakı ilə oynanılmışdır. Hətta 1880-ci ildə o, həmin tamaşanı Şuşada yerləşən kazarmada oynamışdır.

Mirzə Muxtar Məmmədovun aktyorluğunun 1883-cü ilə qədərki ilkin mərhələsi Şuşa ilə bağlı olmuşdur. 1883-cü ildə Mirzə Muxtar Gəncəyə köçərək burada müəllimlik etmiş, sonra isə Tiflisə gedərək xüsusi gimnaziyada təhsil almaqla yanaşı, türk-rus ilkin məktəbində dərs demişdir. Burada o, həvəskarlar dəstəsində aktyorluğuna davam etdirmiş, Sultanməcid Qənizadənin, Nəcəf bəy Vəzirovun, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin kiçik məsxərələrini tamaşaya hazırlamışdır. 1897-ci ildə göstərilmiş "Məcnun Leylinin məzarı üstündə" birpərdəli musiqili tamaşasında iştirak etmişdir.

1899-cu ildə Mirzə Muxtar Bakıya köçərək burada məktəblərin birinə müəllim düzəlmiş, şəhərin teatr həvəskarları ilə tanış olmuşdur. Xüsusilə Cahangir Zeynalov, Məhəmməd Əlvəndi, Əbülfət Vəli ilə əlaqələri onun Bakının teatr mühitində tanınmasına səbəb olmuşdur. 1905-ci ildə Mirzə Muxtar müəllimliyi dayandırmış, bütünlüklə teatr fəaliyyətinə başlamışdır. Bununla o, "İkinci müsəlmən dram cəmiyyəti"nin, "Həmiyyət",

"Nicat", "Səfa" mədəni-maarif cəmiyyətlərinin, Hüseynqulu Sarabskinin "Opera artistləri dəstəsi", "Zülfüqar bəy və Üzeyir Hacıbəyov qardaşlarının müdiriyyəti", Abbas Mirzə Şərifzadənin "Müsəlman artistləri ittifaqı" teatr truppalarında aktyorluq etmişdir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Üzeyir Hacıbəyov Mirzə Muxtarı Şuşadan aktyor, teatr təşkilatçısı və xanəndə kimi tanıyırdılar. Buna görə də 1907-ci ilin sonlarında Bakıda maarifpərvər İmran Qasimovun (Kəngərli) evində və "İslamiyyə" mehmanxanasında məşqləri aparılan və ilk Azərbaycan operası olan "Leyli və Məcnun"un hazırlanmasına ilkin dəvət alanlardan da biri məhz Mirzə Muxtar olmuşdur. O, operanın 12 (25) yanvar 1908-ci ildə göstərilən ilk tamaşasında Əbdül Qeys (Məcnunun atası) rolunu ifa etmişdir. Üzeyir Hacıbəyovun növbəti opera premyeralarında – "Şah Abbas və Xurşid banu"da Vəzir rolunu, "Əsli və Kərəm"də İsfahan şahı obrazını canlandırırmışdır.

Mirzə Muxtar yaşlı vaxtlarında da aktrisa çatışmazlığından qadın rollarını oynamışdır, müxtəlif janrlı tamaşalarda fərqli obrazlarda səhnəyə çıxmışdır. Bu rolların əksəriyyətini bir neçə quruluşda oynamışdır.

1913-cü ildə Mirzə Muxtarın səhnə fəaliyyətinin 40 illiyi münasibətilə yubiley gecəsi keçirilmiş, yubilyarın da iştirakı ilə Üzeyir Hacıbəyovun "Rüstəm və Söhrab", "Leyli və "Məcnun" operalarından səhnələr göstərilmişdir.

1918-ci ilin martında Bakıda erməni birləşmələri tərəfindən törədilmiş kütləvi qırğınlar zamanı Mirzə Muxtarın evi dağıdılmış, varidatı əlindən çıxmışdır. Teatr xadiminin ağır həyat şəraitindən xəbər tutan Hacıbəyov qardaşları ona ayda 500 manat təqaüd təyin etmişdilər. Mirzə Muxtar həyatının son 10 ilində (1919-1929) musiqişünaslıqla məşğul olmuş, xanəndə və musiqiçilərdən ibarət "muğamat komissiyonu" adlanan elmi şuranın yığıncaqlarında iştirak etmişdir.

Mirzə Muxtar Məmmədov 1929-cu ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Bülbül

Əsl adı Məmmədov Murtuza Məşədi Rza oğlu olan Bülbül Azərbaycan opera müğənnisi, mahir təsnif ifaçısı, musiqi folkloru tədqiqatçısı, Azərbaycan professional vokal sənətinin banisi, SSRİ xalq artisti, Stalin mükafatı laureatı olmuşdur. Bülbül adı

ona xalq tərəfindən qeyri-adi dərəcədə məlahətli səsinə görə verilmişdir. Bülbül 22 iyun 1897-ci ildə Şuşa yaxınlığında, hazırda Xankəndinin cənub ərazisi olan Xanbağı adlanan yerdə anadan olmuşdur. O, səhnə fəaliyyətinə 1916-cı ildən başlamış, 1920-ci ildən Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının solisti olmuşdur. Fəaliyyətinin ilk illərində Üzeyir Hacıbəylinin «Leyli və Məcnun» (İbn Salam), «Əsli və Kərəm» (Kərəm), Z. Hacıbəyovun «Aşıq Qərib» (Qərib) operasında oynamışdır. 1927-ci ildə Bakı Konservatoriyasını bitirən Bülbül təhsilini davam etdirmək üçün dövlət xətti ilə İtaliyanın Milan şəhərinə getmişdir. 1931-ci ildə Milan Konservatoriyasını bitirdikdən sonra Azərbaycana geri dönmüş və Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında dərs deməyə başlamışdır. 1938-ci ildə SSRİ xalq artisti adına layiq görülmüş, 1940-cı ildə professor seçilmişdir, 1950-ci ildə SSRİ Dövlət Mükafatı laureatı olmuşdur. O, Azərbaycan SSRİ Ali Sovetinin deputatı seçilmişdir, SSRİ-nin iki dəfə Lenin Ordeninə, iki Qırmızı Əmək Bayrağı ordeninə, «Şərəf nişanı» ordeninə, İtaliyanın Qaribaldi ordeninə layiq görülmüşdür. Bülbül 26 sentyabr 1961-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Xan Şuşinski

Xan Şuşinski 1901-ci ildə avqust ayının 20-i Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. 16 yaşında olarkən ustadı İslam Abdullayevlə birgə iştirak etdiyi məclisdə təbrizli xanəndə Əbdülhəsən xanın yolu ilə «Kürd-Şahnaz» muğamını heyratamiz bir tərzdə ifa etdiyinə görə müəllimi ona «Xan Şuşinski» adını vermişdir.

Xan Şuşinski 1920-ci illərdə Bakıya gələrək burada öz ifaçılıq fəaliyyətini genişləndirmişdir. Xanın repertuarında «Mahur-Hindi», «Bayatı-Qacar», «Qatar» muğamları, «Qarabağ şikəstəsi», «Arazbarı», «Heyratı» muğamları ilə yanaşı, xalq mahnıları və təsniflər böyük yer tuturdu. Xan Şuşinski xalq mahnılarını xüsusi bir şövqlə oxuyur, onlara yeni bir çalarlar verirdi.

1934-cü ildə Xan Şuşinski Tiflis şəhərində keçirilən Zaqafqaziya xalqlarının birinci incəsənət olimpiadasında böyük müvəffəqiyyət qazanaraq, birinci mükafata layiq görüldü.

1960-cı ildə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının nəznində «Muğam studiyası» yaratmış və burada gənc xanəndələrə muğamın sirlərini öyrətmişdir.

O, həmçinin Azərbaycan Dövlət Musiqi Məktəbində dərs demiş, muğam ifaçılarının yeni nəslini yaratmışdır. Onun «Qəmərim», «Şuşanın dağları» mahnıları dillər əzberi olmuşdur. Xan Şuşinski 18 mart 1979-cu ildə vəfat etmişdir.

Niyazi (Maestro)

Niyazi Zülfüqar oğlu Tağızadə-Hacıbəyov 1912-ci ildə avqustun 20-də Tbilisi şəhərində dövrünün tanınmış bəstəkarı Zülfüqar Hacıbəyovun ailəsində anadan olmuşdur. Əslən Şuşalıdır. O, ilk təhsilini Bakı Musiqi Texnikumunda alır, lakin sonra təhsilini davam etdirmək üçün Moskva və Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) şəhərlərinə gedir.

«Xosrov və Şirin» operasının (1942), «Zaqatala süitası» (1934), «Qaytağı» (1939), «Konsert valsı» simfonik əsərlərinin, «Rast» simfonik müğəminin (1949) «1920-ci ildə» operakantatasının, simfonik orkestr üçün «Rəqs süitası»nın, Hindistan yazıçısı Rabindranat Taqorun əsərləri əsasında yaratdığı «Çitra» baletininin (1962) və sairə musiqi əsərlərinin müəllifidir. Niyazi Z. Hacıbəylinin «Aşıq Qərib», Ü. Hacıbəylinin «Arşın mal alan» və s. əsərlərinin yeni redaksiyalarını hazırlamış, Azərbaycan xalq mahnılarını («Xumar oldum», «Qaragilə», «Ay bəri bax», «Küçələrə su səpmişəm» və s.) simfonik orkestr üçün işləmiş, 1935-ci ildə «Rast» və «Şur» muğamlarını nota salmışdır. Niyazi 1934-cü ildə «Zaqatala süitası»nı yazmış, 1944-cü ildə iki hissəli «Qəhrəmanlıq» simfoniyası üzərində işini bitirmişdir. Azərbaycan musiqisində ilk simfonik əsərlərin müəlliflərindən olan Niyazi milli simfonizmin təşəkkülü və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1951-1952-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının dirijoru işləmiş Niyazi SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Azərbaycan milli dirijorluq məktəbinin formalaşması Niyazinin adı ilə bağlıdır. 1959-cu ildə SSRİ xalq artisti adına layiq görülən Niyazi 1961-ci ildə S. M. Kirov adına Leninqrad Opera və Balet Teatrının baş dirijoru təyin olunmuşdur. SSRİ-nin ən məşhur teatrlarından birinə rəhbərlik etmək o dövrdə onun bir musiqiçi kimi böyük nüfuzundan xəbər verirdi. İfaçılıq sənəti tanınmış sənətkarlar D. Şostakoviç, Ş.Q. Şarayev, K. Sekki, B. Tarcan, V. Dobiaş və b. tərəfindən yüksək qiymətləndirilən Niyazi Azərbaycana qayıdaraq Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının bədii rəhbəri və baş dirijoru təyin edilmişdir. Niyazinin

«Konsert valsı» və s. simfonik əsərləri, fortepiano ilə orkestr üçün konserti klassik musiqi əsərləri hesab olunur. O, «Təbrizim», «Dağlar qızı», «Vətən haqqında mahnı», «Arzu» mahnılarının müəllifidir. Niyazi Ə. Haqverdiyevin «Dağılan tifaq», C. Cəbbarlinin «Almas», S. Vurğunun «Vaqif», A. Korneycukun «Polad qartal» dram tamaşalarına, həmçinin «Almas», «Kəndlilər», «Fətəli xan» və s. kinofilmlərə yazılmış musiqilərin müəllifidir.

Dünya şöhrətli dirijor olan Niyazi 1984-cü ildə avqustun 2-də Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Rəşid Behbudov

Rəşid Behbudov 1915-ci il dekabrın 14-də Tiflisdə xanəndə Məcid Behbudalı oğlunun ailəsində dünyaya gəlsə də əslən Şuşalıdır.

Uşaq yaşlarından məktəb xorunda oxuyan Rəşid 1933-cü ildə Dəmiryolu Texnikumuna daxil olmuşdur. Hərbi xidməti zamanı ordu ansamblının solisti olan R. Behbudov, əsgəri xidmətdən sonra Tbilisi estrada qruplarından birində solistlik edir.

1943-cü ilin sonunda Bakı kinostudiyasında Üzeyir Hacıbəylinin eyniadlı operettasının motivləri əsasında çəkilən «Arşın mal alan» filmində baş rola dəvət alır. 1945-ci ildə film efirə çıxır və çox tez bir zamanda nəinki Azərbaycanda, bütün Sovet İttifaqında böyük populyarlıq qazanır. 1946-cı ildə bu filmdəki Əsgər roluna görə Rəşid Behbudov «Stalin mükafatı» ilə təltif olunur.

1946-1956-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının, 1953-1960-cı illərdə fasilələrlə M. F. Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının solisti, 1957-1959-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Konsert Ansamblının təşkilatçısı və rəhbəri olmuşdur. 1966-cı ildən musiqi və estrada sənətinin caz, balet, pantomim kimi müxtəlif janrlarını üzvi surətdə birləşdirən Azərbaycan Dövlət Mahnı Teatrını təşkil etmiş və ömrünün sonunadək onun solisti və bədii rəhbəri olmuşdur. Rəşid Behbudov demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində qastrol səfərlərində olmuş, konsertlər vermişdir.

1959-cu ildə ona SSRİ Xalq artisti, 1980-ci ildə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilmişdir. SSRİ-nin Lenin Ordeni, Qırmızı Əmək Bayrağı, Xalqlar Dostluğu ordenləri ilə təltif olunmuş, bir sıra xarici ölkələrin dövlət mükafatlarına layiq qörülmüşdü.

Dünya şöhrətli sənətkar 1989-cu il iyunun 9-da Moskva şəhərində vəfat etmişdir.

Əbdülbağı Zülalov

Əbdülbağı Zülalov idi 1841-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın görkəmli və qocaman xanəndələrindən biri hesab edilən Əbdülbağı Zülalov «Bülbülcan» təxəllüsü ilə tanınmışdır. İlk musiqi təhsilini Şuşada Xərrat Quludan alan xanəndə teatr tamaşalarında, konsertlərdə, müxtəlif məclislərdə musiqimizə yeni rəng vermişdir. O, geniş diapazona, mələhətli və təsirli səsə, güclü zəngülələrə malik sənətkar idi. Görkəmli xanəndələrimiz C.Qaryağdıoğlu, Ə.Abdullayev, S.Şuşinski və başqaları Ə.Zülalovdan dərslər almışdılar. Görkəmli sənətkar 1920-ci ildən başlayaraq, Şərq Konservatoriyasında və Azərbaycan Dövlət Türk Musiqi məktəbində muğamatdan dərslər demişdir. Ümumiyyətlə, Əbdülbağı Zülalov Azərbaycan vokal sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biri idi və xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin inkişafında böyük işlər görmüşdü. Xalqımızın musiqi mədəniyyətinin inkişafında çox böyük işlər görmüş Əbdülbağı Zülalov 1927-ci ildə vəfat etmişdir.

Əli Zülalov

Əli Zülalov 1893-cü il sentyabrın 13-də Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Atası Əbdül Zülalov 1898-ci ildə vəfat etdikdən sonra onu və qardaşı olan Qəmbər Zülalovu əmisi Əbdülbağı Zülalov (Bülbülcan) himayəsinə götürmüşdür. Şuşa şəhər real məktəbini bitirmişdir. 1917-ci ildə həvəsi onu teatra gətirmişdir. Bülbülcanla dostluq edən Üzeyir Hacıbəylinin Əli Zülalovun incəsənətə olan marağını duymuşdu. Onunla söhbət zamanı gəncin gur, xarakterik səsi bəstəkarın diqqətini çəkib. Elə bu səbəbdən də onu birillik sınaq müddətində özünün rəhbərlik etdiyi opera və operetta truppasının xoruna işə götürüb. Beləliklə, Əli Zülalov səhnədə ilk addımlarını Üzeyir və Zülfüqar Hacıbəyov qardaşlarının truppasında atdı. Əhməd Ağdamskidən sonra qadın rollarının ilk ifaçılarından biri də Əli Zülalov olub. Sonralar təhsilini davam etdirən Əli Zülalov Bakı Musiqi Texnikumunu və Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasını bitirdi. O, həyatda da, sənətdə də Üzeyir Hacıbəyridən dərslər aldı. 1952-ci ildə Mirzə Fətəli Axundov adına Opera və Balet Teatrında çalışmağa başlamışdır. İstedadlı aktyorun opera səhnəsində yaratdığı rollar: Ehsan paşa və Fətəli xan («Koroğlu»), Leylinin atası və Zeyd («Leyli və Məcnun»), Keşiş («Əsli və Kərəm»), Şahvələd («Aşiq

Qorib»), Molla Mütəllib («Nərgiz»), Süleyman («Arşın mal alan»), Ərəbzəngi («Şah İsmayıl») və onlarla digər obrazları maraqla izlənilib. Əməkdar artist fəxri adına layiq görülməli Əli Zülalov opera səhnəmizin inkişafında xidməti olan mədəniyyət xadimlərindən biri idi. 1938-ci ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan incəsənəti on günlüyü çərçivəsində Müslüm Maqomayevin «Nərgiz» operasındakı Molla Mütəllib roluna görə «Şöhrət nişanı» ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əli Zülalov 1963-cü ilin fevralın 18-də Bakıda vəfat edib.

Məcid Behbudov

Məcid Behbudov oğlu Behbudov 1870-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. O, Azərbaycan milli vokal məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən, Azərbaycan xalq musiqisinin təbliğatçısı idi. 1914-cü ildə Məcid Behbudovun səsi Riqada «Qramofon» şirkətində vala yazılmışdır. Mahir sənətkar Moskva, Tiflis, Sofiya, Təbriz, İstanbul və başqa şəhərlərdə konsertlərlə çıxış edirdi. Məcid Behbudov «Mirzə Hüseyn» segahı, «Şüştər», «Çahargah» muğamları və başqa xalq mahnılarını böyük ustalıq və məharətlə ifa edirdi.

Məcid Behbudov 1945-ci ildə vəfat etmişdir.

Ənvər Behbudov

Ənvər Məcid oğlu Behbudov də 1912-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. O, 1942-ci ildə Ümumittifaq Dövlət Teatr sənəti İnstitutunun rejissorluq fakültəsini bitirmiş, daha sonra 1948-1954-cü illərdə Novosibirsk teatrında rejissor və bədii rəhbər işləmişdir. 1959-1964-cü illərdə Ənvər Behbudov Rostovda yaşamış və orada M.Qorki adına Dram Teatrda baş rejissor olmuşdur. 1965-ci ildə Ənvər Behbudov RSFSR xalq artisti adına layiq görülmüşdür. 1966-cı ildə Azərbaycan opera və balet teatrında baş rejissor işləməyə başlayan Ənvər «Koroğlu» operasını tamaşaya qoyur. Görkəmli rejissor 1969-cu ildən Azərbaycan Rus Dram Teatrında baş rejissor işləməyə başlamış və burada «Altı iyul», «Kənar adam», «Öz yolunda», «Sən yanımdasan» və başqa əsərləri tamaşaya qoymuşdur. Azərbaycanın görkəmli rejissoru göstərdiyi xidmətlərə görə «Qırmızı Əmək Bayrağı» və «Şərəf» nişanı ordenləri, həmçinin medallarla təltif edilmişdir.

Ənvər Behbudov 1993-cü ildə Moskvada vəfat etmişdir.

Həşim bəy Vəzirov

Həşim bəy Mir İman oğlu Vəzirov 1868-ci ildə Şuşada dünyaya göz açmışdır. Avropada təhsil almış Həşim bəy Şekspirin «Otello» faciəsinin ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Həşim bəy Vəzirov XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən «Səda» nəşriyyatının direktoru, görkəmli Azərbaycan ədiblərinin əsərlərinin nəşiri, görkəmli Azərbaycan jurnalisti və yazıçısı Azərbaycan xalqının maariflənməsində böyük xidmətləri olmuş bir ziyalıdır. Həşim bəy İrəvanda, Bərdədə, Şəkiddə, Şuşada müəllimlik etmişdir. Eyni zamanda 1907-1916-cı illərdə görkəmli jurnalist «Təzə həyat», «İttifaq», «Səda», «Sədeyi-vətən», «Sədeyi-həqq», «Kafkazets» (rusca) qəzetlərini və «Məzəli» satirik jurnalını dərc etdirmişdir. Xalqını, vətəninə, millətini sevmə yazıçı «Döymə qapımı, döyərlər qapını», «Evlənmək su içmək deyil», «Xan-xan» komediyalarının müəllifidir.

Həşim bəy Vəzirov 1916-cı ildə vəfat etmişdir.

Qasım Abdullayev

Abdullayev Qasım İbrahim oğlu 1873-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. M.M.Nəvvabla dostluq edən Qasım «Məclisi-fəramuşa» poeziya məclisində fəal üzvlərindən biri idi. Qasım Abdullayev Azərbaycan xanəndəsi adını almış, «Zabul» segahını bütün şərqdə tanıtmışdı. Hətta təsadüfi deyildir ki, xalq arasında Q.Abdullayev «Zabul Qasım» kimi də tanınırdı. Muğam ustasının eyni zamanda aktyorluq qabiliyyəti də var idi və 1913-cü ildə «Leyli və Məcnun» operasında Məcnunun atası rolunu oynamışdır.

Görkəmli musiqiçi Qasım Abdullayev 1927-ci ildə Şuşada vəfat etmişdir.

İslam Abdullayev

İslam Əbdül oğlu Abdullayev 1876-cı ildə Şuşada dünyaya göz açmışdır. 1949-cu ildə Azərbaycan Respublikasının xanəndəsi və xalq artisti adına layiq görülmüş İslam Abdullayev M.M.Nəvvabdan dərs alan İslam 17 yaşında bütün Azərbaycanda tanındı. İ.Abdullayev Azərbaycan muğamlarının mahir ifaçısı idi. Görkəmli xanəndənin xidmətlərindən biri də Azərbaycan muğamlarına orijinal ahəng və xallar əlavə etməsi olmuşdur.

İ.Abdullayev xalq musiqisinin gənc nəsə çatdırılması işində də xeyli işlər görmüşdür.

İslam Abdullayev 1964-cü ildə Şuşada vəfat etmişdir.

Əmir Kazım Mirzə Qacar

Əmir Kazım Mirzə Qacar 1853-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. İbtidai və orta məktəbi Şuşada oxuyan Mirzə Qacar Peterburq süvari məktəbinə daxil olmuş və 1871-ci ildə həmin məktəbi bitirmişdir. 1871-ci ildə Qafqaz ordusunda hərbi qulluğa götürülmüşdür. Qısa bir müddətdə Əmir Kazım komet-zabit rütbəsi verilmişdir (1873-cü il). O, 1877-1878-ci illər Rus-Türk müharibəsinin iştirakçısıdır. Həmin müharibədəki fəallığına görə Kazım Mirzəyə 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna», 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordenləri verilmişdir. 1881-ci il III Aleksandrın tacqoyma mərasimində Əmir Kazım da iştirak etmişdir. 1895-ci ildə ona podpolkovnik rütbəsi verilmişdir. Öz işini yaxşı bilən Kazım 1902-ci ildə Rus ordusunun Alay komandirinin birinci müavini təyin edilmişdir. 1910-cu ildə isə ona general-mayor rütbəsi verilmiş və «Müqəddəs-Anna», «Müqəddəs Vladimir» ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

General Əmir Kazım Mirzə Qacar 1920-ci ildə vəfat etmişdir.

Sürəyya Qacar

Qacar Sürəyya Sədrəddin qızı Şuşada doğulmuşdur. Repertuarında Azərbaycan xalq mahnıları, muğamlar, eləcə də keçmiş SSRİ xalqlarının və sovet bəstəkarlarının mahnılarının əsas yer tutduğu Sürəyyanın ifaçılığında sadəlik, səmimiyyət, incə zövq səciyyəvi olmuşdur. O, 1927-1929-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının solisti, 1940-cı ildən Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının solisti, 1968-ci ildən vokal üzrə məsləhətçi müəllim işləmişdir. Q.S.Sədrəddin qızı Azərbaycan müğənnisi, Azərbaycan xalq artisti adlarına layiq görülmüş, iki dəfə «Şərəf nişanı» ordeni və medallarla təltif edilmişdir.

Şəmsi Bədəlbəyli

Şəmsi Bədəlbəyli 23 fevral 1911-ci Şuşa şəhərində görkəmli pedaqoq və ictimai xadim Bədəl bəy Bədəlbəylinin (1875-1932) və Rəhimə xanım Qacarin (1880-1966) ailəsində dünyaya gəlmişdir.

Bakıda orta məktəbi bitirdikdən sonra Ş. Bədəlbəyli Azərbaycan Pedaqoji Texnikumuna daxil olur. 1927-1932-ci illərdə – Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında təhsil alır. Burada o, Üzeyir Hacıbəylinin tələbəsi olur. Həmin illərdə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında böyük qardaşı, bəstəkar və dirijor Əfrasiyab Bədəlbəylinin rəhbərlik etdiyi orkestrdə tar çalır. Eyni zamanda, dramaturq və rejissor Cəfər Cəbbarlı ilə dostlaşaraq, ona səhnə ilə bağlı fəaliyyətində köməklik göstərir. Bu da onun rejissorluq sənətinə marağını artırır və o, C. Cəbbarlının əsərlərinin tamaşalarında rejissor assistenti kimi çalışmağa başlayır. 1930-1932-ci illərdə «Gənc işçi» qəzeti redaksiyasında «İncəsənət və ədəbiyyat» şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışır, həmin qəzetin səhifələrində bir sıra tamaşalar haqqında məqalələri dərc olunur. 1932-ci ildən (may ayından başlayaraq) 1942-ci ilə kimi – Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında rejissor assistenti və rejissor kimi fəaliyyət göstərir.

1933-cü ildə Ş. Bədəlbəyli Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən Moskvaya rejissorluq üzrə təcrübə işinə göndərilir. Moskvada Maliy Teatrda Şillerin «Don Karlos» əsərinin hazırlığında görkəmli rejissor K. Marcanəşvilinin rəhbərliyi altında rejissor assistenti kimi təcrübə keçir. 1936-cı ildə Bakıya qayıtdıqdan sonra Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında rejissor kimi fəaliyyətini davam etdirir. Bir sıra səhnə əsərlərinin tamaşalarına quruluş verir.

1939-cu il, 23 oktyabrda Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında Ş. Bədəlbəylinin rejissor kimi ilk müstəqil işi olaraq, C. Məmmədquluzadənin «Ölülər» əsəri tamaşaya qoyulur. Bu, onun yaradıcılığında yeni mərhələnin başlanğıcı olur. Sonrakı illərdə Ş. Bədəlbəyli digər teatrlarda çalışsa da Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı ilə yaradıcılıq əlaqələrini davam etdirmiş, bu səhnədə yeni əsərləri tamaşaya qoymuşdur.

1941-1942-ci illərdə Ş. Bədəlbəyli sovet ordusunun hissələri tərkibində İrana göndərilir, «Qırmızı Şərq», «Vətən uğrunda» qəzetlərinin müxbiri kimi Təbrizdə fəaliyyət göstərir. Burada Ş. Bədəlbəylinin rəhbərliyi altında həvəskar aktyorların iştirakı ilə Ü. Hacıbəylinin «Arşın mal alan», Z. Hacıbəyovun «Evliyəkən subay», «Əlli yaşında cavan» musiqili komediyaları tamaşaya qoyulur.

1943-cü ildə Ş. Bədəlbəyliyə Azərbaycan incəsənətinin inkişafında böyük nailiyyətlərinə görə əməkdar incəsənət xadimi

fəxri adı verilir. Ş. Bədəlbəyli bundan sonrakı illərdə də bir sıra hökumət mükafatlarına layiq görülmüş, fəxri fərmanlarla, orden və medallarla təltif olunmuşdur. 1943-1949-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrında bədii rəhbər vəzifəsinə təyin olunur. 1946-cı il, 17 iyul ayında Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrının səhnəsində F. Əmirovun «Gözün aydın» musiqili komediyası Ş. Bədəlbəyli tərəfindən tamaşaya qoyulur. 1948-ci ildə Ş. Bədəlbəyli S. Ələsgərovun «Ulduz» musiqili komediyasına quruluş verir. Sonrakı illərdə də Ş. Bədəlbəyli fasilələrlə bu teatrda işini davam etdirmiş, bir sıra əsərlərin səhnələşdirilməsinə rəhbərlik etmişdir.

Ş. Bədəlbəyli Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrında 1947-ci ildə Ü. Hacıbəylinin «O olmasın, bu olsun», 1956-cı ildə «Arşın mal alan» musiqili komediyalarına yeni quruluş vermişdir.

Ş. Bədəlbəyli 1949-1956-cı illərdə M. Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının direktoru və bədii rəhbəri vəzifəsində çalışmışdır. 1956-1959-cu illərdə yenidən Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrında bədii rəhbər və direktor vəzifəsində çalışmış, 1959-1965-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının direktoru və baş rejissoru təyin olunur. 1965-1974-cü illərdə Ş. Bədəlbəyli təkrarən Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrının direktoru və bədii rəhbəri vəzifəsində çalışmışdır. Şəmsi Bədəlbəyli 1964-cü ildə Azərbaycanın xalq artisti fəxri adına layiq görülmüşdür.

Şəmsi Bədəlbəyli 1987-ci il, 23 mayında vəfat etmişdir.

Sürəyya Ağaoğlu

Sürəyya Ağaoğlu 1903-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. Sürəyya Ağaoğlu böyük maarifpərvər, ideoloq və ziyalı Əhməd bəy Ağaoğlunun qızıdır. Atası böyük fikir adamı, ideoloq, hüquq professoru Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birlikdə 1910-cu ildə Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Uşaqlıq və gənclik illəri Türkiyə milliyətçi ocaqları və Mustafa Kamal Paşa Atatürkün yaxın dostları arasında keçmişdir. Bir neçə dəfə atası Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birlikdə Mustafa Kamal Atatürklə şəxsən görüşmüşdür. Türkiyənin ilk qadın vəkili, Beynəlxalq Qadın Hüquqşünaslar Cəmiyyətinin ilk prezidenti olan Sürəyya Ağaoğlu İstanbul Hüquq Fakültəsini bitirdikdən sonra ömrünün sonuna

qədər vəkilliklə məşğul olmuşdur. 1950-ci ildə Alman hüquqşünas Werner Taschenbreker ilə ailə qurmuşdur. Lakin bu izdivacdan onların övladı olmamışdır. Beynəlxalq Qadın Hüquqşünaslar Cəmiyyətinin ilk prezidenti olan Sürəyya Ağaoğlu, Azad Fikirləri Yayma Dərnəyi və Türk-Amerikan Universitetlər Dərnəyinin yaradıcısıdır. İstanbul Qız Litseyində təhsil aldığı illərdən vəkil olmaq arzusu ilə yaşayan Sürəyyə Ağaoğlu 1920-ci ildə həmin Liseyi bitirir. 1921-ci ildə İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsinə sənədlərini təqdim etmək üçün müraciət etdikdə problemlə qarşılaşır. Həmin dövəmdə hüquq fakültəsində qadın tələbə olmadığı üçün İstanbul Universiteti rektoru Haldun Taner ona kömək edə bilməyincə, o, rektorun atası Səlahəttin bəyə müraciət etmək qərarına gəlir.

Türk qadınlarının çarşabda gəzdiyi bir vaxtda Sürəyyə Ağaoğlunun stereotipləri dağıdaraq vəkil olmaq üçün hüquq fakültəsinə qəbul olmaq niyyəti ictimaiyyət tərəfindən qeyri-adi qarşılanır. Sürəyyə Ağaoğlu təkidlə hüquq fakültəsinə qəbul olur və Türkiyədə hüquq təhsili alan ilk qadın olur.

1921-ci il iyulun 18-də erməni qatil Torlakyan İstanbulun «Pera-Palas» hotelinin önündə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşiri üç güllə ilə qətlə yetirir və həbs olunur. Həmin vaxt İstanbul ingilis işğalı altında olduğundan cani cinayət hadisəsindən 20 gün sonra ingilis hərbi tribunalında mühakimə edilir. Sürəyya Ağaoğlu hüquqşünas tələbə kimi iştirak etdiyi bu tarixi məhkəmənin yekunu barədə «Bir ömür də belə keçdi» adlı memuar qələmə alır.

Sürəyya Ağaoğlu Azad Fikirləri Yayma Dərnəyi və Türk-Amerikan Universitetlər Dərnəyinin təməlqoyucusudur. Bir sıra hüquqi məqalələrin, «Londonda gördüklərim» və «Bir ömür də belə keçdi» kitablarının müəllifidir.

Sürəyya Ağaoğlu 29 dekabr 1989-cu ildə İstanbulda vəfat etmişdir.

Barat Şekinskaya

Barat Həbib xan qızı Şekinskaya 28 iyun 1914-cü ildə Şuşada bəyzadə ailəsində anadan olub. Anası Gövhər xanım Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əmisi qızı olub. Atası Həbib xan, 1920-ci il, aprelin 28-də bolşeviklər Bakını zəbt edərkən qaçaq düşüb. Barat Şekinskaya, hələ uşaq ikən 1920-ci ildə Şuşada

göstərilən «Şəbih» tamaşasında Səkinə rolunda iştirak edib. O, ilk təhsilini Şuşada alıb. 1920-ci il avqustun 21-də anası uşaqları Barat, Səriyyə və Süleymanla birlikdə Şuşanı tərk edərək Ağdamın Göytəpə kəndinə gedirlər. 1923-cü ildə isə Gəncəyə köçüblər. Həmin il sentyabrın 1-də Gəncədəki 2 saylı, birinci dərəcəli qız məktəbində dərsə başlayıb. 1927-ci ildə Gəncədə pedaqoji məktəbə qəbul olunub. Həm məktəbin, həm də şəhərin müxtəlif dram dərnəklərində həvəskar aktrisa kimi çıxış etməyə başlayıb. 1929-cu il, sentyabrın 18-də Gəncə Həmkarlar ittifaqının «Fəhlə klubu»nda aktrisa ştatına götürülmüşdür. 1930-cu il, iyunun 25-də Pedaqoji məktəbi bitirərək, Sərkər kənd məktəbinə müəllim göndərilir. Eyni zamanda, «Qadınlar klubu»nun, «İşçi klubu»nun və «Dəmiryolçular klubu»nun dram dərnəklərində həvəskar aktrisa kimi fəaliyyətini artırır. 1933-cü il, yanvarın 7-də Gəncə türk İşçi Teatrosunun truppasına aktrisa götürülür.

1935-ci ildə Gəncə Dövlət Dram Teatrından işdən çıxıb tibb təhsili almaq məqsədi ilə Bakıya gəlir. 1935-ci il, sentyabrın 1-də Akademik Milli Dram Teatrının aktyor truppasına aktrisa qəbul olunur (O zaman teatr Məşədi Əzizbəyov adına Azərbaycan dövlət Dram Teatrı adlanırdı).

Yaradıcılığının əsas dövrü 1935-ci ildən etibarən Akademik Milli Dram Teatrı ilə bağlı olan Barat Şekinskaya həm də Azərbaycanın ilk oğlan rolları oynayan aktrisası olmuşdur. O, 1937-ci il yanvarın 14-də milli teatr tariximizə «Azərbaycan səhnəsinin Cülyettası» kimi şərəfli əbədiyyət səhifəsi də yazıb. Onun Gəncə teatrında Kostya, Bakıda 1939-cu ildə oynadığı Napoleon obrazları yüksək bədii-estetik məziyyətləri ilə Azərbaycan teatrı tarixinə yazılıb. 1943-cü ildə Gəncəyə qayıtdıqdan sonra buradakı Dövlət teatrının yaradıcı kollektivinə üzv olur və Bahar («Bahar») və Hürü («Məhəbbət») rollarının ifaçısı olur. 1944-cü il, dekabrın 18-də Barat Şekinskaya köçürmə yolu ilə Gəncə teatrından Akademik Milli Dram Teatrına keçir. Aktrisa çoxlu sayda uşaq rolları da oynayıb. Axırncı dəfə o, uşaq rolunu 37 yaşında oynayıb. Barat Şekinskaya 1935-ci ildən xalq artisti Mustafa Mərdanovun təşəbbüsü ilə radio verilişlərinə cəlb olunub.

Barat Şekinskaya Azərbaycanın bir sıra məşhur, dillər əzbəri olan filmlərində maraqlı obrazlar canlandırıb. «Görüş» (1955), «O olmasın, bu olsun» (1956), «Qızmar günəş altında»

(1957), «Kölgələr sürünür» (1958), «Qəribə əhvalat» (1960), «Telefonçu qız» (1962), «Azəri teatrının ustaları» (1966), «Evin kişisi» (1978), «Onun bəlalı sevgisi» (1980), «Üzeyir ömrü» (1981) filmlərində Barat Şekinskayanın oynadığı rollar Azərbaycan film tarixinin qiymətli incilərindəndir. Barat Şekinskaya 23 yaşında, 4 may 1940-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Əməkdar artisti, 21 iyul 1949-cu ildə Xalq Artisti fəxri adlarına layiq görülüb.

Barat Şekinskaya 14 yanvar 1999-cu ildə 84 yaşında dünyasını dəyişib.

Zakir Bağirov

Zakir Cavad oğlu Bağirov 16 mart 1916-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olub. O, ailə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq Bakı şəhərindəki N.Nərimanov adına 8 saylı uşaq evində yaşayıb. Bu, 1924-1929-cu illəri əhatə edib. 1929-cu ildən etibarən isə böyük qardaşının himayəsində yaşayıb. O, ilk musiqi təhsilini 1932-ci ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının nəzdindəki Fəhlə fakültəsində alıb. Həmin fakültənin fortepiano sinfini bitirib. Daha sonra təhsilini davam etdirmək üçün 1935-ci ildə P.İ.Çaykovski adına Moskva Dövlət Konservatoriyası nəzdindəki Musiqi Texnikumuna göndərilib. Zakir Bağirov Musiqi Texnikumunu bitirdikdən sonra könüllü olaraq cəbhəyə gedərək 1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsində iştirak edib. Avstriya, Macarıstan, Rumıniya, Finlandiya və Mancuriyada xidmət edib. Zakir Bağirov ordudan tərxis olunandan sonra Moskva Dövlət Konservatoriyasının Nəzəriyyə-bəstəkarlıq fakültəsinə daxil olub və 1949-cu ildə konservatoriyanı bitirib.

Zakir Bağirov Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında 45 il müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş, 1949-cu ildən ömrünün sonunadək musiqi-nəzəri fənlərindən dərslər demişdir. O, 1970-ci ildən 10 il ərzində Musiqi nəzəriyyəsi kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Eyni zamanda 1950-1958-ci illərdə Azərbaycan Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsinin bədii rəhbəri vəzifəsini icra etmişdir. Zakir Bağirov həmçinin fəal ictimai xadim idi. Bəstəkar 1950-ci ildən Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının üzvü, habelə bu təşkilatın İdarə Heyətinin üzvü olmuşdur. Zakir Bağirov 1963-1965-ci illərdə M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının bədii rəhbəri olmuşdur. Eyni zamanda

Azərbaycan Musiqi Fondunun İdarə Heyətinin sədri vəzifəsini icra etmişdir.

Zakir Bağirov 8 yanvar 1996-cı ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Mehdi Məmmədov

Mehdi Əsədulla oğlu Məmmədov 1918-ci il may ayının 22-də Şuşada doğulmuşdur. İlk təhsilini Bakıda almış, yeddinci sinifdən Bakı Türk işçi Teatrının tamaşalarında kütləvi səhnələrə çıxan Mehdi Məmmədov Bakı Teatr Məktəbini bitirib (1935), həmin il Moskvada ali rejissor təhsili almağa getmişdi. 1940-cı ildə Gəncə Dövlət Dram Teatrında Məmmədhusəyn Təhmasibin «Bahar» dramını diplom işi kimi tamaşaya hazırlayıb. Təyinatla Gəncəyə göndərilən gənc rejissor 1945-ci ilin yay mövsümünün sonunadək burada işləyərək sentyabrda Bakıya gəlmiş, burada müxtəlif sənət ocaqlarında, əsasən, monumental səpkili tamaşalar hazırlamışdı. Mehdi

Səhnə sənətinə aktyorluqla başlayan Mehdi Məmmədov Teatr məktəbində Karl Moor («Qaçqlar», Şiller), Hacı Əhməd («Almaz», Cəfər Cabbarlı), Moskvada Lunaçarski adına Ali Teatr Sənəti İnstitutunda Evstiqneyko («Günəş övladları», Maksim Qorki), Neznamov («Günahsız müqəssirlər», Aleksandr Ostrovski) rollarını oynayıb. İşçi teatrında Süleyman Rüstəm və Hacıbaba Nəzərlinin «Yağın», Seyid Hüseynin «Kölgə» dramlarındakı Gənc aqronom və Bəxtiyar, Gəncə teatrında Səməd Vurğunun «Vaqif», «Xanlar», Mirzə İbrahimovun «Madrid», Məmmədhusəyn Təhmasibin, «Bahar», Mehdi Hüseynin «Nizami» pyeslərinin tamaşalarında Eldar, Söhbət, Karton, Qaya və Əbdək rollarında səhnəyə çıxıb. Mehdi Məmmədov «Azərbaycanfilm»-in 1959-cu ildə istehsal etdiyi «Onu bağışlamaq olarmı?» filmində Qaya roluna çəkilmişdir. Ayrı-ayrı illərdə Gəncə Dövlət Dram Teatrında (1942-1945), Milli Dram Teatrında (1960-1963), Opera və Balet Teatrında (1956-1960), Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrında (1978-1982) baş rejissor vəzifəsini tutub. Sırası quruluşçu rejissor kimi ən çox Milli Dram Teatrında quruluşlar vermişdi.

Mehdi Məmmədov həm romantik, həm də realist səpkili tamaşalara quruluşlar verib. O, rejissor-pedaqoq kimi aktyorun rol-obraz üzərində analitik təhlilini əsas, mühüm prinsip kimi götürürdü. O, 1945-cı ildən ömrünün sonuna qədər Azərbaycan

Dövlət Teatr İnstitutunda aktyor və rejissor sənətindən dərs deyib, kafedra müdiri vəzifəsində işləmişdir.

Zəngin elmi təfəkkürə malik olan Mehdi Məmmədov Azərbaycanın milli teatrşünaslıq elminin inkişafında, resenziya janrının formalaşmasında səmərəli fəaliyyət göstərüb. 1971-1976-cı illərdə Azərbaycan Teatr Cəmiyyətinin (hazırkı Teatr Xadimləri İttifaqı) sədri seçilmişdi.

Mehdi Əsədulla oğlu Məmmədov 1985-ci il yanvar ayının 8-də vəfat edib.

Lətif Səfərov

Lətif Bəşir oğlu Səfərov 1920-ci il sentyabrın 30-da Şuşada anadan olub. Lətif Səfərov 1931-ci ildə Gəncə Pedaqoji Texnikumuna daxil olub və qiyabi təhsil alıb. Bakıya gələn Lətif Səfərov əvvəl studiyanın dublyaj şöbəsində, sonra isə filmlərdə rejissor assistenti kimi çalışıb. 1940-cı ildə Moskvadakı Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İnstitutuna daxil olub. Rus kinorejissoru Qriqori Kozintsevdən sənətin sirlərini öyrənib. Müharibənin başladığı üçün təhsilini yarımçıq qoyaraq Bərdəyə qayıdıb və 1941-1946-cı illərdə burada müəllimliklə məşğul olub. 1946-cı ildə Moskvaya geri dönərək təhsilini davam etdirib. 1950-ci ildə təhsilini başa vurub və peşəkar kinematografçı kimi Bakıya dönüb, kinostudiyada işləməyə başlayıb. 50-ci illərin əvvəllərində bir neçə sənədli filmə quruluş verib. 1955-ci ildə ona «Sevimli mahnı» («Bəxtiyar») filmi çəkmək həvalə olunub. Bu lentlə o, böyük kinoda ilk filmi yaradıb. Filmin ssenarisini Boris Laskin və Nikolay Rojkov qələmə almışdı və ssenari nə qədər beynəlmiləl ruhlu idisə, film bir o qədər milli alınmışdı. O, baş rola Rəşid Behbudovu dəvət etmişdi. Çünki filmin bəstəkarı Tofiq Quliyevin lirik mahnıları məhz belə bir müğənninin rola dəvət olunmasını tələb edirdi. Rəşid Behbudovun «Arşın mal alan» filmindəki uğuru onun özünü də kinoya bağlamışdı. Beləliklə, Rəşid Behbudov bu filmilə özünün yeni bir ekran triumfunu etmiş oldu. «Bəxtiyar» filmi Azərbaycan kinosunda musiqili bədii filmin ən layiqli nümunəsinə çevrildi. Tofiq Quliyevin filmdəki «Zibəydə», «Qızıl üzük», «Bakı» mahnıları dillər əzbəri oldu. Rejissor bu filmə həm də çox maraqlı bir aktyor ansamblı yarada bilmişdi. Rəşid Behbudovla yanaşı aktyorlar Ağasadiq Gəraybəyli, Ağahüseyn

Cavadov, Münəvvər Kələntərli və digərlərinin oyunu filmin ümumi ahənginə xüsusi təsir göstərmişdi. «Qızmar günəş altında», «Leyli və Məcnun» kimi filmləri ilə Azərbaycan kinosuna yeni nəfəs gətirən Lətif Səfərov ekranın estetik funksiyası ilə bağlı nəzəri görüşlərini müəyyən qədər də olsa reallaşdırma bildi.

Lətif Səfərov 1958-ci ildə Azərbaycan Kinematografçılar İttifaqının sədri seçilib.

Lətif Səfərov «Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi» fəxri adına layiq görülüb və «Şərəf nişanı» ordeni ilə təltif edilib.

Lətif Səfərov 1963-cü il dekabrın 9-da vəfat edib.

Dadaş Həsənov (Həsənzadə)

Dadaş Hüseyn oğlu Həsənov (Həsənzadə) 1897-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdur, 1901-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Bakı şəhərinə köçmüşdür. Burada ailəsi ticarətlə məşğul olub varlanmış, sonra neft quyularının sahibi olmuşdur. 1918-ci ilin mart ayında Bakıda bolşevik və daşnak birləşmələri müsəlmanlara qarşı soyqırım törətmişdirlər. O zaman Həsənovlar ailəsi də ciddi ziyan çəkmişdir. Onlar Dağıstana qaçmalı olmuş, əmlakları isə ermənilər tərəfindən qarət edilmişdir. Orada səkkiz ay qaçqın həyatını sürdükdən sonra, 1918-ci ilin oktyabr ayında Türk-Azərbaycan ordusu tərəfindən azad edilmiş Bakıya qayıtmışdı.

Bakıya Qayıdandan sonra Həsənovlar ailəsinin maddi durumu qismən bərpa etsələr də 1920-ci ildə onların bütün əmlakı bolşeviklər tərəfindən müsadirə edilmişdir.

Dadaş Həsənov öncə Bakıda «İttihad» adlı İran məktəbində oxumuş, sonra 1914-cü ildə Lənkaran şəhərində gimnaziyaya daxil olmuşdur. 1918-ci ildə gimnaziyanı bitirərək Bakıya qayıtmışdır. 1919-cu ildə müstəqil Azərbaycan hökuməti tərəfindən təsis edilmiş Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinin birinci kursuna daxil olmuş, 1924-cü ildə isə həmin fakültəni bitirərək həkimlik diplomunu almışdır. Dadaş Həsənovun əmək fəaliyyəti tələbəlik illərindən başlamışdır. Öncə o, altı ay Fəhlə-Kəndli İnspeksiyasında işləmiş; 1920-ci ildən başlayaraq Fəhlə fakültəsində, 1922-1923-cü illərdə isə müxtəlif fəhlə klublarında mühazirələr oxumuşdur. 1924-cü ildə universiteti bitirəndən sonra, Mamalıq texnikumunda mühazirələr oxumuşdur. Həmin il bir müddət Peşəkarlıq xəstəlikləri institutunda işləmiş, daha sonra

isə BDU-nun terapevtik hospitalının həkimi olmuş və bu vəzifədə 1926-cı ilə qədər işləmişdir. Tibb və sanitariya müəssisələri işçilərinin həmkarlar ittifaqının üzvü idi.

1919-cu ildə Dadaş Həsənov, Azərbaycan Cümhuriyyətinin hakim partiyası olan «Müsavət»-in sıralarına daxil olmuşdur. Ölkə Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra siyasi proseslərə aktiv şəkildə qatılmışdır. Dadaş Həsənov 1920-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş və işğalçı bolşevik rejiminə qarşı mübarizə aparmış Gizli «Müsavət» partiyasının ən fəal üzvlərindən biri olmuşdur, 1923-cü ilə qədər həmin partiyanın Bakı komitəsinin nəzdində olan hərbi təşkilata başçılıq etmişdir.

28 fevral 1927 ildə Müsavat Partiyasının ikinci gizli təşkilatının 34 üzvünün təşkilatı olmuş rejimdə məxfi qapalı məhkəmə prosesi keçirilmişdir. Bu məhkəmədə Dadaş Həsənov güllələnməyə məhkum olunmuşdur. Rəsmi sənədə görə, hökm aprel ayında icra edilmişdir.

Münəvvər Rzayeva

Münəvvər Məcid qızı Rzayeva 6 iyun 1929-cu ildə Şuşada anadan olmuşdur. Şuşada tanınmış xalça ustası Məcid kişinin ailəsində böyüyüb. 1950-ci ildə Bakıda Əzim Əzimzadə adına Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Məktəbini, 1956-cı ildə isə V.İ. Surikov adına Moskva Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının heykəltəraşlıq fakültəsini bitirmişdir. O, Nikolay Tomskinin sinfində təhsil alıb. 1943-cü ildən müxtəlif sərgilərin iştirakçısı olub. Münəvvər Rzayeva 1953-cü ildən Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının Üzvü seçilmişdir. Eyni zamanda, Mədəniyyət Nazirliyinin Dövlət Komissiyasının üzvü olmuş, Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyində bərpacı rəssam kimi fəaliyyət göstərmiş və bir sıra heykəlləri bərpa etmişdir. Onun əsərləri Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Ordubadi muzeyi, Siyəzen mədəniyyət evi və Bədii Fondda saxlanılır.

Münəvvər Rzayeva psixoloji portret ustası idi. Heykəlləri qranit, marmar, bürünc, ağac və s. materiallardan istifadə edərək yaratdı. Yaradıcılığını, əsasən, sənət adamlarının heykəlləri, o cümlədən dövlət xadimlərinin və əmək qəhrəmanlarının heykəlləri, büstləri, bəlyeqləri təşkil edirdi. Hüseyn Cavid, Sergey Yesenin,

Nəriman Nərimanov, Mikayıl Müşfiq, Nazim Hikmətin büstləri onun yaradıcı fəaliyyətində xüsusi yer tutur.

Münəvvər Rzayeva 6 iyun 2004-cü ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Polad Bülbüloğlu

Polad Murtuza oğlu Məmmədov 4 fevral 1945-ci ildə Bakıda anadan olsa da əslən Şuşalıdır. Belə ki, o, dünya şöhrətli xanəndə Bülbülün oğludur. Özünə soyad kimi atasının ləqəbini – «Bülbüloğlu» təxəllüsünü götürmüşdür. 1964-1968-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında Qara Qarayevin sinfində bəstəkarlıq təhsil almışdır. Polad Bülbüloğlu geniş yayılmış bir sıra mahnıların müəllifi və onların ifaçısı kimi tanınmışdır. Kino-filmlərin, dram tamaşalarının musiqilərinin, simfoniya, simfonik poema və s. əsərlərin müəllifidir.

Kino aktyoru kimi də fəaliyyət göstərən Polad Bülbüloğlu «Qorxma, mən sənənləyəm» (1981), Abşeron ritmləri (1970) kimi filmlərdə rol almış, bəstələdiyi musiqilərdən isə «Aktrisanın təbəssümü» (1974), «Uşaqlığın son gecəsi», «Ay çox, il çox...» (film, 1985), «Babək» (film, 1979), «Bombardıman» (film, 1991), «Cavanşir» (2002), «Dolu» (2012), «Ən vacib müsahibə» (1971), «Ərənlər» (2005), «Hökmdarın taleyi» (2008), «İşgüzar səfər» (1982), «İstintaq davam edir» (1966), «Qorxma, mən sənənləyəm» (1981), «Nə vaxta qədər?» (1974), «Nəğməkar torpaq» (1981), «Oxuyur Müslüm Maqomayev» (1971), «Oxuyur Şövkət Ələkbərova» (1970), «Papaq» (2007) və s. kimi məşhur Azərbaycan filmlərində istifadə olunmuşdur.

Polad Bülbüloğlu Azərbaycanda «2009-cu ilin Adamı» elan edilib. O, 3 fevral 2015-ci ildə «Şərəf» ordeni, 2019-cu ildə isə «Vətənə xidmətə görə» ordeni ilə təltif olunub. 2020-ci ildə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında böyük xidmətlərinə və uzunmüddətli səmərəli ictimai-siyasi fəaliyyətinə görə Azərbaycanın ən ali ordeni olan «Heydər Əliyev» ordeni ilə təltif edilib.

Məşədi Cəmil Əmirov

Əmirov Məşədi Cəmil Əmiraslan oğlu 1875 Şuşada anadan olmuşdur. Tarzən və eyni zamanda musiqişünas olan Məşədi Cəmil həm də bəstəkar və musiqi xadimi idi. Böyük sənətkar və şair M.M.Nəvvabdan dərs alan Məşədi Cəmil məşhur

xanəndələrdən M.M.Fərzəliyevi, Malıbəyli Həmid, Bülbülü tarda müşayiət etmişdir. Onun ifa etdiyi bir sıra muğam və mahnıları Rıqanın «Qrammofon» şirkətində lentə alınmışdır. Məşədi Cəmil Əmirov həm də məşhur aktyor idi. O, tamaşalarda Məcnun, Kərəm, Qərib rollarını oynamışdı. Məşhur musiqişünas ilk dəfə olaraq «Heyratı» muğamını nota almış, «Seyfəlmülk» operasını və «Namuslu qız» musiqili dramını yazmışdır. O, ömrünün son illərində müəllimlik etmiş və musiqi sənətinin inceliklərinin gənc nəsə çatdırılması işində böyük xidmətlər göstərmişdir.

Məşədi Cəmil Əmirov 1928-ci ildə vəfat etmişdir.

Tarizən Sadiqcan

Tarizan Sadiqcan 1846-cı ildə Şuşada anada olmuşdur. O, Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində çox böyük işlər görmüşdür. Belə ki, sənətkar ilk dəfə olaraq «Solo Mahur»u tarda çalmışdır. Sadiqcana qədər tarı diz üstə ifa olunurdu, məhzsadiqcan tərəfindən tar ilk dəfə sinədə ifa olunmağa başlamışdır. Eyni zamanda novator sənətkar tarın pərdəsini 17-yə, simlərin sayını isə 5-dən 11-ə qaldırmışdı. Bir neçə muğamın yaradıcısı olan Sadiqcan tarın qoluna «Zabul» pərdəsini əlavə etmişdir.

Tarizan Sadiqcan 1902-ci ildə vəfat etmişdir.

Məşədi Məmməd Fərzəliyev

Məşədi Məmməd Fərzəliyev 1872-ci ildə Şuşada dünyaya göz açmışdır. Yüksək zövqə, incə hisslərə, nikbin duyğulara malik Məşədi Məmmədin Azərbaycan xalq musiqisinin yaranması və inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Məşədi Məmməd Fərzəliyev geniş diapozonlu güclü səsi, yüksək ifaçılıq məharəti ilə başqalarından fərqlənmişdir. Şuşada Xərrat Qulunun məktəbində dərs alan Məmməd qısa bir müddətdə yığcam zəngülələri, qünnələri ilə dinləyicilərini valeh etmişdir. Zaqafqaziya, Orta Asiya, Türkiyə və Avropa ölkələrinin konsert salonlarında böyük alqışlarla qarşılanan M.Məmməd 39 muğam, təsnif və xalq mahnısını qrammofon valına yazdırmışdır. O, «Şüstər», «Çahargah», «Kürd-Şahnaz» muğamlarını, «Heyratı», «Mənsuriyyə», «Qarabağ şikəstəsi» və başqa zərb muğamlarını böyük ustalıqla oxumuşdur.

Böyük sənətkar 1962-ci ildə İstanbulda vəfat etmişdir.

Süleyman Ələsgərov

Süleyman Ələsgərov 22 fevral 1924-cü ildə Şuşada doğulub. 1943-1948-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında oxuyub. Azərbaycan musiqi sənətinin inkişafı naminə yaradıcılıq səlahiyyəti geniş və çoxşaxəli olmuşdur. Respublika Radio Verilişləri Komitəsində xalq çalğı alətləri orkestrinin dirijoru (1943), Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrının baş dirijoru, musiqi hissə müdürü (1944-1948), Kinematoqrafiya komitəsinin kinoteatr orkestrlərinin bədii rəhbəri (1949-1951), M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası mahnı və rəqs ansamblının bədii rəhbəri (1951-1952), Asəf Zeynallı adına Bakı Musiqi Texnikumunun direktoru (1952-1954), Respublika Mədəniyyət Nazirliyinin İncəsənət İşləri İdarəsinin rəisi (1954-1956), Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrının direktoru və baş dirijoru (1960-1971), Üzeyir Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında xalq musiqisi, xalq çalğı alətləri kafedrasının müdürü, professoru (1971-1998) vəzifələrində çalışmışdır. Yaradıcılığında operetta janrı əsas yer tutur. «Məhəbbət gülü» (1945), «Ulduz» (1948), «Özümüz bilirik» (1962), «Olmadı elə, oldu belə» (1964), «Milyonçunun dilənçi oğlu» (1966), «Hardasan ay subaylıq» (1968), «Sevindik qız axtarır» (1970), «Həmişəxanım» (1971), «Subaylardan görəsiz», «Gurultulu məhəbbət» operettaları Azərbaycan Musiqili Komediya Teatrının səhnəsində bu gün də oynanılır. Onun «Bahadır və Sona», «Solğun çiçəklər» operaları, bir neçə kantatası, «Gənclik» və «Vətən» simfoniyları, «Bayatı-Şiraz» simfonik muğamı, «Çingiz İldırım» vokal simfonik poeması (1974), «Həzi Aslanovun xatirəsi»nə simfonik poema və süitaları, 3 tar konserti, 200-ə qədər mahnı və romansları (22 sözsüz mahnı), «Tarantella», «Rəqs-tokkata», «Rondo», «Aşıqvari», qanun aləti üçün yazdığı «Poema» («Rapsodiya») və digər əsərləri Azərbaycan musiqisinin incilərindəndir.

O, həmçinin 1972-ci ildən Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının Qarabağ filialının rəhbəri kimi çalışmışdır.

Süleyman Ələsgərov 2000-ci ildə dünyasını dəyişib.

Həmid Malibəyli

Həmid Malibəyli 1896-cı ildə Şuşa yaxınlığındakı Malibəyli kəndində anadan olmuşdur. Sənətin sirlərini Hacı Hüsebdən öyrənən, Azərbaycanın məşhur xanəndəsi və tarizəni kimi tanınan Həmid Malibəylinin zil və mələhətli səsi təkcə Şuşada, Qarabağda deyil, Azərbaycanın hər yerində sevilirdi. Həmid Malibəyli «Rast» və «Segah» muğamlarını böyük ustalıqla oxumuşdur. Onun bir çox muğam, təsnif və xalq mahnıları vala yazılmışdır. Ömrünün sonlarına yaxın tarizənliliklə məşğul olan Malibəyli, Keçəçi oğlu Məhəmmədi, M.Behbudov, M. Fərzəliyevi, İ. Abdullayevi, Bülbülü və başqa xanəndələri tarda müşayiət etmişdir.

Həmid Malibəyli 1922-ci ildə vəfat etmişdir.

Cəlal Qaryağdı

Qaryağdı Cəlal Məhərrəm oğlu 1915-ci ildə Şuşada dünyaya gəlib. Dövrünün tanınmış heykəltaraşlarından olan Cəlal Qaryağdı heykəltəraşlığın müxtəlif janrlarında (monumental heykəl, portret, büst, bəlyef və sair) əsərlər yaratmışdır. Onun yaratdığı əsərlər içərisində M.P. Vaqifin heykəli (1939-1940), Sovet İttifaqı Qəhrəmanı A.Quliyevin (1945), İ.Məmmədovun (1944) bəlyefi, Natəvan (1949) və Z.Qəniyevanın büstləri, N. Nərimanovun (1966-1968), M.Ə.Sabirin (1962) heykəli, S. Vurğunun qəbirüstü abidəsi (1966) və başqaları gözəlliyi, dinamikliyi və ifadəliliyi ilə fərqlənmişdir. Onun yaratdığı əsərlər yığcamlığı və milli koloritliyi ilə diqqəti xüsusi olaraq cəlb etmişdir. Məşhur heykəltəraş və rəssam xidmətlərinə görə «Qırmızı Əmək Bayrağı» və «Şərəf nişanı» ordenləri, medallarla təltif edilmişdir.

Cəlal Qaryağdı 2001-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Lətif Kərimov

Lətif Kərimov 1906-cı ildə Azərbaycanın Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. 1912-ci ildə onların ailəsi İranın Məşhəd şəhərinə köçmüşdür. Xalça sənətinə məhəbbəti Lətif burada Mirzə Ələkbər Hüseynzadənin emalatxanasına gətirib çıxarmışdır. Gənc Lətif Təbriz, Ərdəbil kimi məşhur xalça mərkəzlərini gəzib, hər sənətkardan, hər toxucudan bir təkrarsız ilmə vurmaq, bir naxış salmaq öyrənmişdir.

Şuşa şəhərində «Qarabağxalça» artelində 1928-ci ildə təlimatçı kimi fəaliyyət göstərən Lətif Kərimov, başqa rayonlarda

da yerli xalçatoxuma işinin sirlərini öyrənirdi. O, 1930-cu ildən xalça sənəti mütəxəssisi kimi «Azərbaycanxalça» birliyində rəssam-təlimatçı vəzifəsində fəaliyyət göstərmişdir.

İlk dəfə olaraq Bakıda və Qubada (1932-1936) xalça məktəblərinin açılmasında Lətif Kərimovun böyük zəhməti olmuşdur. Lətif Kərimov təkcə xalçaçılıq sahəsində deyil, dekorativ tətbiqi sənətin başqa sahələrində də fəaliyyət göstərmişdir.

O, min illərdən başlayaraq Azərbaycan xalçaçılarının müxtəlif növlərinə aid kompozisiya və naxışları toplanmış və beləliklə Quba, Şirvan, Bakı, Qazax, Gəncə, Qarabağ, Təbriz və Borçalı xalça qruplarına daxil olan 150-dən artıq xovlu və xovsuz xalça məmulatı çeşidlərini yığib, onların rəngli reproduksiyasını hazırlamışdır.

Lətif Kərimov 1991-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Şirin Mirzəyev

Əslən Şuşanın Mirzələr kəndindən olan Şirin Mirzəyev 1947-ci il yanvar ayının 5-də Xankəndində dünyaya göz açmışdır. Nizami adına beynəlmiləl orta məktəbi bitirdikdən sonra hərbi xidmətə yola düşmüşdür. Bir müddət Bakıda yerləşən Daxili Qoşunlar alayında xidmət etdikdən sonra 1967-ci ildə Leningrad (indiki Sankt-Peterburq) şəhərindəki Ali Siyasi Hərbi məktəbə qəbul olmuş və 1971-ci ildə hərbi təhsilini müvəffəqiyyətlə başa vurub təyinatla İrəvana göndərilib. Beş il orada xidmət etdikdən sonra isə Bakıya qayıtmışdır. 1988-ci ildə Hərbi Siyasi Akademiyada təhsil alaraq, Daxili Qoşunlar alayında 15 illik xidmət yolu keçmişdir. 1991-ci ildə qəlbində alovlanan Vətən məhəbbəti, vətənə xidmət arzusu onu Ağdama çəkib gətirdi. Özü də elə bir vaxtda ki, onun kimi peşəkar hərbiçilərə vətənin böyük ehtiyacı var idi. 1991-ci ilin oktyabr ayında bütün maneələrə və təqiblərə baxmayaraq, polkovnik-leytenant Şirin Mirzəyev respublikamızda ilk nizami özünümüdafiə batalyonunu min bir əziyyətlə yaratdı. Bu, o dövr üçün çox zəruri bir addım idi. Artıq 1992-ci ilin may ayında üç tabordan ibarət alay yaradıldı. Ş. Mirzəyev Ağdam rayonunun həm hərbi komissarı və həm də alay komandiri kimi məsul vəzifələri çox bacarıqla yerinə yetirirdi. 1992-ci il mart ayının 28-də Şirin Mirzəyevin və onun tərəfdarlarının səyi nəticəsində respublikada 1-ci olan tabor

yaradıldı və ürəyi Vətən sevgisi ilə çırpınan podpolkovnik Şirin Vəli oğlu Mirzəyev Ağdam rayon ərazi özünümüdafiə taborunun komandiri seçildi. O, 18 iyun 1992-ci ildə Sırxavənd istiqamətində aparılan döyüş əməliyyatı zamanı minaya düşərək həlak olub. Ölümündən sonra «Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı» adı ilə təltif edilib.

Ramiz Qəmbərov

Ramiz Qəmbərov 2 iyul 1962-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. 1979-cu ildə H. Hacıyev adına Şuşa şəhər orta məktəbini bitirmişdir. 1980-ci ildə hərbi xidmətə çağırılmış, 1982-ci ildə ordudan tərxis olunaraq Şuşaya qayıtmışdır. 1986-cı ildə Azərbaycan İnşaat Mühəndisləri İnstitutuna daxil olmuşdur. Amma təhsilini başa çatdıra bilməmişdir. Erməni təcavüzkarlarının başladığı Qarabağ müharibəsi minlərlə qeyrətli Azərbaycan oğulları kimi Ramizi də torpaqlarımızın müdafiəsinə qalxmağa məcbur etmişdir. Ramiz 1988-ci ildən xalq hərəkətinə qoşulmuşdur. O, 1992-ci ildə könüllü özünümüdafiə batalyonu yaratmış və bu batalyonun başçısı olmuşdur. Onun taboru Şuşa şəhərinin, Kərkicahan, Kosalar, Nəbilər, Qaybalı, Malibəyli, Quşçular, Göytala kəndlərinin müdafiəsində mərdliklə vuruşmuşdur. 29 aprel 1992-ci ildə erməni işğalçıları Kosalar və Kərkicahan kəndləri yaxınlığındakı postlara hücum edən zaman Ramiz Qəmbərovun taboru döyüşə atılmış və bu döyüşdə cəsur komandir ağır yaralanmışdır. Bir gün sonra, 30 aprel 1992-ci ildə o dünyasını dəyişmişdir.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin 7 iyun 1992-ci il tarixli 833 sayılı fərmanı ilə Qəmbərov Ramiz Bulud oğlu ölümündən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

Ramiz Qəmbərov Şuşa şəhərində dəfn edilmişdir. Bakı şəhərindəki küçələrdən biri onun adını daşıyır.

Aslan Qaraşov

Qaraşov Aslan Məmməd oğlu 19 noyabr 1919-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olub. Aslan Qaraşov 1939-cu ildə ordu sıralarına çağırılmış və Böyük Vətən müharibəsində artilleriya batareyasının komandiri təyin edilmişdir. O, Şimali Qafqazın azad

edilməsində böyük igidlik göstərmişdir. Rostovun Semernikova kəndində gedən döyüşlərdə cəsur döyüşçü Aslan Qaraşov düşmənin 8 tankını yandırmış və özü də həlak olmuşdur. Möhkəm əqidəli şuşalı balasına Böyük Vətən Müharibəsi qəhrəmanı adı verilmiş, «Qırmızı Bayraq» ordeni və çoxlu medallarla təltif olunmuşdur. Qədirbilən şuşalılar Şuşa şəhərində mərkəzi küçələrdən birinə Aslan Qaraşovun adını vermişdilər. Rostovun azad olunmasında igidlikgöstərən Aslan Qaraşovun adı Rostov şəhəri xatirə lövhəsində qeyd edilmişdir.

Aslan Qaraşov 1943-cü ildə vəfat etmişdir.

Yaqub Quliyev

Yaqub Allahqulu oğlu Quliyev 1900-cu il yanvarın 25-də Şuşa şəhərində dünyaya gəlib. 1942-ci ilin dekabr ayında altmış birinci süvari diviziyasının ön döyüş xəttində qəhrəmanlıqla vuruşan general-mayor Yaqub Quliyev Stalinqrad ətrafı döyüşlərin birində ölümcül yaralandı. Həlak olandan sonra Lenin ordeni ilə təltif olundu.

Süvari korpus komandirinin müavini Yaqub Allahqulu oğlu Quliyevin 222-ci süvari alayı faşist feldmarşalı Manşteynin tank ordusunun darmadağın edilməsində qeyri-adi döyüş məharəti göstərmişdir.

İsay Dövlətov

İsay Dövlətov 1887-ci ildə Şuşada doğulmuşdur. İlk təhsilini Şuşada almış İsay Dövlətov müxtəlif dövlət vəzifələrində çalışmış, görkəmli dövlət adamlarından biri də olmuşdur. O, 1920-ci ildə Azərbaycan İstehlak Komitəsinin sədri, 1923-1937-ci illərdə Azərbaycan MİK-nin sədr müavini, XKS-nin baş arbitri vəzifələrində çalışmışdır. İ.İ. Dövlətov AK(b)P MK və MNK, Zaqafqaziya MİK-nin üzvü, ÜİK(b)P-nın 15-ci qurultayının nümayəndəsi seçilmişdir.

İsay Dövlətov 1938-ci ildə Şuşada vəfat etmişdir.

Xəlil Məmmədov

Xəlil Məmməd oğlu Məmmədov 1916-cı ildə Şuşada dünyaya göz açmışdır. 1940-cı ildə tank batalyonunun alay məktəbini bitirən Xəlil Məmmədov tank komandiri təyin edilmişdir.

Böyük Vətən müharibəsində rota və batalyon komandirləri vəzifəsində xidmət keçən X.Məmmədov Kerç, Krım, Şimali Qafqaz, Ukrayna, Moldova, Rumıniyanın azad edilməsində qəhrəmanlıqlar göstərmişdir. Göstərdikləri qəhrəmanlıqlara görə Xəlil Məmmədova 1945-ci ildə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmiş və general-mayor rütbəsinədək yüksəlmişdir. 1946-cı ildən ordudan tərxis olunan general, Azərbaycan DİN-nin müavini, DİN, Nazirlər Sovetində şöbə müdiri, Bədən Tərbiyəsi və İdman Komitəsinin sədri, Azərbaycan Nazirlər Sovetinin şöbə müdiri, Ali Sovetin Deputatı (4-8-ci çağırış), AKP qurultaylarında MK üzvü olmuşdur. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı X.Məmmədov Qırmızı Bayraq, Aleksandr Nevski, 2 Qırmızı Ulduz, «Şərəf nişanı» ordenləri və medallarla təltif olunmuşdur.

Xəlil Məmmədov 1989-cu ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Aliyə Rüstəmbəyova

Aliyə Fətulla qızı Rüstəmbəyova 1907-ci ildə Şuşada dünyaya göz açmışdır. İkinci Dünya Müharibəsində Smolensk meşələrində fəaliyyət göstərən «Deduşka» Partizan dəstəsində «Partizan Aliyə» adı ilə tanınan Aliyə Fətullayeva Tibbi İnstitutunu bitirən kimi Böyük Vətən müharibəsinin elə ilk günündən öz ərizəsi ilə Alman faşizminə qarşı müharibəyə getmişdir. Müharibənin ilk günlərində böyük bacarığa malik olması aşkar edilmiş və qeyrətli azərbaycanlı qızı Tibb-sanitariya batalyonuna rəis təyin edilmişdir. Dərin zəkaya malik cərrah Aliyə minlərlə insanı ölümün pəncəsindən xilas etmişdir. 1941-ci ilin əvvəllərində yaralanaraq əsir düşən Aliyə, 1942-ci ilin əvvəllərində əsirlikdən qaçmış və Smolenskdə partizanlara qoşulmuşdur. Təlim-tərbiyə və təhsilini Şuşada alan və ölümündən sonra «Böyük Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı» adına layiq görülmə «Partizan Aliyə» ilə bütün Azərbaycan xalqı fəxridir.

Aliyə Rüstəmbəyova 1942-ci ildə qəhrəmancasına həlak olmuşdur

Teymur Elçin

Şuşa, görkəmli Azərbaycan şairi Teymur Elçinin dünyaya göz açdığı diyardır. Şairin yazdığı şer və poemaların çoxu uşaqlara həsr olunmuşdur. Teymur Elçinin yazdığı şerlərə mahnılar bəstələnmişdir. Şair həm də, bir sıra əsərləri

(K.Çaykovski, S.Marşak və başqaları) Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Ədibin yazdığı əsərlər isə, keçmiş SSRİ xalqlarının dilinə tərcümə olunmuşdur. T.Elçin həm də yüksək dövlət vəzifələrində çalışmışdır. O, 1957-1964-cü illərdə Azərbaycan Tele-Radio Komitəsinin sədri, 1964-1975-ci illərdə Azərbaycan KP MK-nın Təbliğat və Təşviqat şöbəsinin müdiri, 1975-ci ildən Azərbaycan Mədəniyyət Nazirinin müavini, Azərbaycan Ali Sovetinin (5-8-ci çağırış) deputatı olmuşdur. Göstərdiyi xidmətlərə görə Teymur Elçin bir çox orden və medallara layiq görülmüşdür.

Teymur Elçin 1991-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Mirzə Adıgözəl bəy

Mirzə Adıgözəl bəy Haqverdi bəy oğlu 1770-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. Şuşada yaşayıb yaratmış Mirzə Adıgözəl bəy Haqverdi bəy oğlu bəy nəslindən olub, öz dövrünün ziyalı şəxslərindən biri idi. 1790-cı ildə Tiflisdə Gürcü çarının sarayında Rusiyanın naziri Kovalevskinin yanında qulluğa giren Mirzə Adıgözəl bəy sonralar müxtəlif vəzifələrdə çalışmış və kapitan rütbəsinədək yüksəlmişdir. 4-5 dil bilən savadlı ziyalı M. Adıgözəl bəy 1845-ci ildə «Qarabağnamə» əsərini yazmışdır. Bu gün keçmiş tariximizin yazılmasında «Qarabağnamə» əsərinin çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Xeyrixah, humanist və alicənab tarixçinin Azərbaycan tarixində başqa bir xidməti isə Nizami Gəncəvinin 1826-cı ildə dağıdılmış məqbərəsinin 1847-ci ildə bərpa edilməsi olmuşdur.

Mirzə Adıgözəl bəy 1848-ci ildə vəfat etmişdir.

Əkbər Behbudov

Behbudov Əkbər Qasım oğlu 1916-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuş və burada orta təhsilini burada almışdır. Sovet alimi adını almış, texnika elmləri doktoru, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi Qasım Behbudov 1944-cü ildən Sov.İKP-nm üzvü və Zaqafqaziya Elmi Tədqiqat Su Təsərrüfatı İnstitutunun Azərbaycan filialının direktoru vəzifələrində çalışmışdır. O, müxtəlif orden və medallara layiq görülmüş görkəmli elm adamlarından biridir. 1954-cü ildən Azərbaycan Politeknik İnstitutunda Hidromelorasıya fakültəsinin dekanı və kafedra müdiri, dekanı, 1961-ci ildən isə Azərbaycan Elmi Tədqiqat Hidrotexnika və Meleorasiya

İnstitutunun direktoru olmuşdur. Görkəmli alim, həm də çoxlu səmərələşdirici təkliflər müəllifidir.

Əkbər Behbudov 1991-ci ildə vəfat etmişdir.

Qaçaq Məmməd Şirinbəyov

Şuşa şəhərinin Çuxur məhəlləsində bəy ailəsində anadan olmuş məşhur şəxslərdən biri də, Qaçaq Məmməd Kavalər olmuşdur. O, XIX əsrin ikinci yarısında yaşayıb yaratmışdır. Uca boylu, enli kürək Məmməd haqqı-nahaqqa verməzdi. Bir müddət çar hökumətinin xalqımıza qarşı yeritdiyi siyasətin əleyhinə çıxmış və qaçaqlıq etmişdir. Ona görə Kərbəlayi Məmməd Şirinbəyova «qaçaq» adı verilir. Kavalər isə o dövrdə rütbə idi. III Aleksandr tərəfindən bağışlanılan Məmmədə kapitan-kavalər rütbəsi verilmiş və maaş kəsilmişdir. Qaçaq Məmməd Kavalər ərəb, fars dillərini mükəmməl bilirdi. O, Sofi təxəllüsü ilə çoxlu qəzəllər yazmışdı. Qaçaq Məmməd Kavalər ömrünün çox hissəsini Şuşada gənclərin savadlanmasına həsr etmişdir.

Qara Hüseynov (Hüseyn Bayqara)

Qara Hüseynov 1904-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. İlk təhsilini Şuşada almış Qara Hüseynov 1924-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinə daxil olmuşdur. Azərbaycanın istiqlalı üçün tez-tez tələbə nümayişlərində iştirak edən Qara həbsxanaya da düşmüşdü. Qardaşı Surxayı Sibirə sürgün edən Çar hökuməti Qara Hüseynovu təqib edirdi. Ona görə də Q.Hüseynov 1927-ci ildə əvvəlcə İrana, sonra isə Türkiyəyə gedir. Türkiyədə Hüseyn Baykara adı ilə yaşayan həmyerlimiz İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuş və oranı bitirdikdən sonra Eləziz şəhərində hakim və bir müddətdən sonra İstanbulda prokuror işləmişdir. O, hüquqşünas olmaqla yanaşı, ədəbi fəaliyyətini də davam etdirmişdi. Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı, ziyalıları və xalqımızın vəziyyəti haqda mətbuatda elmi, publisistik məqalələrlə çıxış etmişdir. H.Baykara Azərbaycanın azadlıq hərəkatı tarixindən bəhs edən elmi kitabların müəllifidir. «XIX əsrdə Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatı», «İran inqilabı və azadlıq hərəkatı», «Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi» və başqa əsərlərində H.Baykara ölkəmizin başına gətirilən fəlakətləri tarixi faktlara əsaslanaraq

ışığılandırmışdır. H.Bayqara həm də gözəl şeirlər müəllifidir. Ömrünün sonuna kimi Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizə aparan, vətənə qovuşmaq arzusu ilə yaşayan azadlıq aşığı Hüseyn Baykara 1984-cü ildə vəfat etmişdir.

Cəlal Eyvaz oğlu Allahverdiyev

Cəlal Eyvaz oğlu Allahverdiyev 1929-cu ildə Şuşada anadan olmuşdur. Riyaziyyat sahəsində böyük tədqiqatlar müəllifi olan alim Sovet riyaziyyatçısı adma layiq görülmüşdür. Cəlal Allahverdiyev Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü olmuş və Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. C.Allahverdiyev 1970-ci ildən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Kibernetika İnstitutuna rəhbərlik etmişdir. Böyük tədqiqatçı beynəlxalq konqreslərdə və simpoziumlarda elmi əhəmiyyətli məruzələrlə çıxış etmişdir.

Şuşa, eyni zamanda Azərbaycanın bəstəkarı, musiqişünası, pedaqoqu, əməkdar incəsənət xadimi, professor, «Şərəf nişanı» ordenli Abbasov Əşrəf Cəlal oğlunun; Sovet Zooloqu, parazitoloqu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, biologiya elmləri doktoru, bir sıra orden və medallar müəllifi Əsədov Səttar Məcid oğlunun; Pedaqoq, aktyor, musiqişünas Bədəl Bədəlbəylinin; Azərbaycan Respublikasının kinematografi, kinorejissoru, Türkünstan və Azərbaycan Respublikalarının əməkdar incəsənət xadimi, Lenin mükafatı laureatı, Venesiya Beynəlxalq kinofestivalının xüsusi mükafatçısı Məmmədov Cavad Məmməd oğlunun; Sovet tarixçisi, tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan Dövlət Mükafatı laureatı Cəmil Bahadur oğlu Quliyevin; Azərbaycan müğənnisi və xalq artisti Əbülfət Əliyevin; Məşhur Azərbaycan heykəltəraşı Əhmədov Hüseyn Məmməd oğlunun; Azərbaycan musiqiçisi, qarmonçalanı Abutalıb Yusifovun; İstilik texnikası sahəsində Sovet alimi Validə Yusifovanın; Texnika elmləri sahəsində ilk professorlardan biri Xudat Məlikaslanovun; Sovet mənəqinekoloqu, tibb elmləri doktoru, professor, Azərbaycanın əməkdar həkimi, səhiyyə əlaçısı Məhbubə Kərim qızı Mahmudbəyovanın; Sovet hərbi xadimi, mühəndis qoşunları general-mayoru, Qırmızı Bayraq, Qırmızı Ulduz ordenləri və medallar sahibi Əmir Məmməd oğlu Rüstəmovun; Sovet kimyaçısı, kimya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü Paşa Həbib oğlu

Rüstəmovun; Azərbaycan Respublikasının xalq artisti, görkəmli Azərbaycan aktrisası Məhluqə Ələsgər qızı Sadıqovanın; Sovet alimi, texnika elmlər doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Mükafatı laureatı, keçmiş SSRİ-nin əməkdar ixtiraçısı, «Şərəf nişanı», «Qırmızı Əmək Bayrağı» ordenləri və medallarla təltif edilmiş Fatma Həmzə qızı Süleymanovanın, Azərbaycan ədəbiyyatşünası, yazıçısı, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, Böyük Vətən Müharibəsi iştirakçısı, bədii nəsr, xatirə və publisistik əsərlər müəllifi, «Şərəf nişanı», 2-ci dərəcəli Vətən Müharibəsi ordenləri və medalları ilə təltif olunmuş Kamran Dadaş oğlu Məmmədovun; Sovet filosofu, fəlsəfə elmlər doktoru, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi Məhəmməd Mirmusa oğlu Ağamirovun; Görkəmli Azərbaycan qrafiki, Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi, bir çox illüstrasiya və eskizlər müəllifi Əmir Səhliəli oğlu Hacıyevin və başqa görkəmli şəxsiyyətlərin vətənidir.

ŞUŞA ƏDƏBİ MÜHİTİ

XIX əsr Qarabağ ədəbi mühiti üçün də məhsuldar bir dövr hesab oluna bilər. Əsrin əvvəllərində müxtəlif şəhərlərdə şeir həvəskarları və şairlər görkəmli nəzm ustalarının ətrafına toplaşaraq yazdıqları şeir nümunələrini oxuyur və müzakirə edirdilər. Bu cür yığıncaqların sayının günü-gündən artması ayrı-ayrı şəhərlərdə şeir məclislərinin yaranmasını labüd etdi. Azərbaycanın bir çox yerlərində şeirə maraq göstərənlər bu cür dərnlərdə toplaşır və bu hal müntəzəm şəkildə aldıqdan sonra buraya toplaşanlar öz iştirakçılarının tərkibinə və ya yazdıqları şeirlərin ruhuna, ya da toplandıqları yerin adına uyğun olaraq öz dərnlərini adlandırır, dərnlərin təşkilində xüsusi rol oynayan bir nəfər isə dərnlərin ağırlığını öz üzərinə götürərək iştirakçılara müvafiq istiqamət verirdi.

XIX əsr poetik məclislər üzrə tanınmış tədqiqatçı Nəsrəddin Qarayevin «Poetik məclislər» adlı kitabının əvvəlində ədəbiyyatşünas Həmid Məmmədov yazır: «Onu da qeyd etmək ki, bu ədəbi məclislər bir növ ədəbiyyat məktəblərinə çevrilmişdir. Onlarca istedadlı şairlər həmin ədəbi məktəblərdə yetişmiş, ilk şeirlərini də bu məclislərdə oxumuşlar, məclisin başında duran ustad şair gənc istedadların qayğısına qalır, müəyyən şeir formalarının yaranmasında onlara istiqamət verir, aralarında, bir növ, yarış təşkil edirdi. Bunun üçün o, klassik şairlərin məşhur qəzəlinə nəzirə, təxmis yazmağı onlara tapşırırdı və məclisin yığıncaqlarında oxutdurub qiymət verirdi». XIX yüzilliyin ikinci yarısında baş verən əlamətdar hadisələrdən biri kimi ədəbi məclislərin geniş miqyasını xüsusi vurğulayan ədəbiyyatşünas alim Tahirə Məmmədov bu məclislərin ədəbi mühit və eyni zamanda ədəbi əlaqələrin formalaşmasında birbaşa rol oynadığını qeyd edir: «XIX əsrin əlamətdar ədəbi hadisələrindən biri də o dövrdə geniş miqyas almış, görkəmli ədəbi simaları sıralarına cəlb etmiş ədəbi məclislərdir. Ədəbi məclislərin yaranıb fəaliyyət göstərməsi XIX əsrdən başlanıb. Onun ədəbi prosesdə mövcudluq əhəmiyyəti var. Orta əsrlərdən ayrı-ayrı bölgələrin, sarayların ədəbi təşkilatı kimi mövcud olan məclislər həm ədəbi mühitlərin, həm də əlaqələrin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır». XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın müxtəlif regionlarında bir-birinin ardınca yaranmış məclislər: «Beytüs-

səfa» (Şamaxı), «Fövcül-füsəha» (Lənkəran), «Məcməüş-şüəra» (Bakı), «Əncümənüş-şüəra» (Ordubad), «Məclisi-üns», «Məclisi-fəramuşan» (Qarabağ), «Divani-hikmət» (Tiflis), «Gülüstan» (Quba) özündən əvvəl yaranmış saray ədəbi məclislərindən bir çox xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi. Əgər saraylarda məclislərə qatılan şairlər şahlar və ya onların təyin etdiyi məliküş-şüəralar tərəfindən seçilirdisə, bu məclislərdə yaşından və mənsub olduğu zümrədən asılı olmayaraq şeirə, sənətə həvəsi olan istənilən şəxs iştirak edə bilərdi. Digər tərəfdən bu məclislərin iştirakçıları istədiyi mövzuya müraciət etməkdə tam müstəqil idilər ki, bu da onları saray şairlərindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət hesab oluna bilər. Bu baxımdan XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış məclisləri bir növ demokratik məclislər kimisəciyyətləndirmək olar. XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada iki ədəbi məclis fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan biri Mirzə Rəhim Fənanın təşəbbüsü ilə yaradılan «Məclisi-üns», digəri isə XIX əsr Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikir tarixində özünəməxsus yeri olan Mir Möhsün Nəvvabın təşəbbüsü ilə yaradılmış «Məclisi-fəramuşan» idi. Hər iki məclis öz ətrafına istedadlı şairlər toplaya bilmiş və bu şairlərin təmsalında özündən sonrakı ədəbiyyatın inkişafı üçün münbit şərait yaratmışdı.

Əsrin ikinci yarısında təşkil olunmuş bu ədəbi məclislər təkcə Qarabağ ədəbi mühiti üçün deyil, bütünlüklə Azərbaycan ədəbi mühitinin yüksələn xətlə inkişafına təkan olmuşdur. Bu məclislər öz fəaliyyəti ilə ədəbiyyata yeni məzmun və forma gətirmiş, klassik irsimizin davamçıları kimi fəaliyyət göstərməklə bərabər, mövcud ictimai quruluşun eyib və nöqsanlarını əks etdirmiş, xalqın istək və arzularını, düşüncə tərzini təbliğ etməyə çalışmışlar.

«Məclisi-üns» Şuşada Mirzə Rəhim Fənanın və Hacı Abbas Ağəhin təşəbbüsü ilə yaradılmış, məclisin ilkin yığıncaqları da Ağəhin evində təşkil olunurmuş. Lakin 1872-ci ildə Mirzə Rəhim Fəna hökumət qulluğunu tərk edərək Nətvənin mülklərini və təsərrüfat işlərini idarə etmək üçün Xan qızının evinə gəlir. Bundan sonra şairənin öz təşəbbüsü ilə məclis üzvləri onun sarayında toplaşmış, məclisin maddi yükünü çəkməyi də Nətvənin öz üzərinə götürmüşdür. «Məclisi-üns»ün otuzdan çox üzvü olmuşdur. Burada toplaşan məclis üzvləri klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatının nümayəndələrini özlərinə ustad hesab edir,

onların poetik ənənələrini yaradıcılıqlarında yaşatmağa çalışırdılar. Katibi Mirzə Rəhim Fəna, məsləhətçisi isə şair Mirzə Sadiq Piran olan «Məclisi-üns» ədəbi məclisi iştirakçılarına təxəllüs verməkdə də cavabdeh idi. Bəylər Məmmədovun «Xurşidbanu Nətvənin» adlı kitabında şairənin «kəməksiz», «kimsəsiz» mənasını daşıyan təxəllüsünün də ona «Məclisi-üns» iştirakçılarının ümumi qərarı ilə verildiyi qeyd edilmişdir. Bu ədəbi məclisdə şairlərlə bərabər, Qarabağda məşhur olan xanəndə və sazəndələr də iştirak edirdilər. Məclis üzvlərinin musiqiyə olan marağı səbəbindən Şuşanın adlı-sanlı musiqiçiləri, ifaçıları məclisə dəvət alır, Azərbaycan musiqisinin tarixindən, musiqi və söz sənəti arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdən söhbət açılır, xanəndələr muğam üçlüyünün müşayiəti ilə milli musiqimizin müxtəlif janrlarında ifa edirdilər. XIX əsrin ikinci yarısında təşkil olunmuş bu məclisin sədaları təkcə Azərbaycanda deyil, onun hüdudlarından kənarda: Tiflis, Təbriz, Tehrandə də duyulurdu. «Məclisi-üns»ün üzvləri eyni zamanda Azərbaycanın digər şəhərlərində fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərin nümayəndələri ilə də məktublaşaraq sıx əlaqə saxlayırdılar. Məclisin Şuşada fəaliyyət göstərən «Məclisi-fəramuşan» ilə də yaradıcılıq əlaqələri olmuş, hər iki məclis arasında dostluq və isti münasibətin yaranmasına Mir Möhsün Nəvvab böyük səy göstərmişdir.

Mir Möhsün Nəvvab Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə alim, təzkirəçi, şair, müəllim kimi möhürünü vurmuş, dövrünün sayılıb-seçilən, yüksək keyfiyyətləri ilə müasirləri arasında böyük nüfuz qazanan bir şəxsiyyət olmuşdur. Şəriət dərsləri ilə bərabər, dünyəvi elmlərə də yaxından bələd olan bu dahi şəxsiyyət dərslər dediyi məktəblərdə özünün hazırladığı dərsləklərdən istifadə edər, boş vaxtlarını elmin, incəsənətin inkişafı üçün yararlı ola biləcək əsərlər yazmağa sərf edərdi. Evi mədəniyyət ocağını xatırladan Nəvvabın məsləhətləri Şuşa ziyalıları, xanəndələri, musiqiçiləri üçün olduqca önəmli idi, bu səbəbdən mübahisəyə səbəb olan bir sıra məsələlər onun evində müzakirəyə qoyular, onun fikri, düşüncələri ilə razılaşırdılar. Daim yenilik axtarışında olan Nəvvab təşkil etdiyi «Məclisi-fəramuşan»ın dünya mədəniyyətindən, elm və təhsilindən geri qalmaması üçün müxtəlif yerlərdən: Bakıdan, Tiflisdən, Hindistandan qəzet və məcmuələr sifariş edib gətizdirirdi. Bundan əlavə «Məclisi-fəramuşan», «Məclisi-üns»ün və Şamaxıda fəaliyyət göstərən

«Beytüs-səfa»nın üzvləri ilə əlaqə saxlayar, hər üç məclis arasında şəirləşmə gedərdi. «Məclisi-fəramuşan»ın üzvlərini bu dövrlə əlaqədar məlumat verən mənbələrə (Mir Möhsün Nəvvab «Təzkireyi-Nəvvab», Məhəmmədəğa Müctəhidzadə «Riyazül-əşiqin», Firidun bəy Köçərli «Azərbaycan ədəbiyyatı») istinadən aşağıdakı şəkildə sadalamaq mümkündür: başda məclisin yaradıcısı Mir Möhsün Nəvvab olmaqla, Abdulla bəy Asi, Həsənəli xan Qaradaği, Məşədi Əyyub Baki, Fatma xanım Kəminə, Məşədi Məhəmməd Bülbül, Mirzə Məhəmməd Katib, Mirzə Muxtar, Molla Xəlil Şaki, Mirzə Hüseyn Salar, Mirzə Əli Aşiq, Məşədi Cəfərqulu, Mirzə İsmayıl Məhzun, İbrahim bəy Azər, Xarrat Qulu Yusifi, Mehdi bəy Mirzə Camal oğlu, Kərbəlayı Ələkbər Safi, Mirzə Əbdül Şahin, Abdulla bəy Abış, iki qardaş – Baxış bəy Sabur və Bayram bəy Fədai, Mirzə Sadiq Təbib, Mirzə Sadiq, musiqilər – Məşədi İsi, Sadıqcan, Hacı Hüsü və b. Adları çəkilən iştirakçılar təbii ki, məclis üzvlərini bütünlüklə əhatə etmir, sadəcə əldə olan mənbələrdən heç birində məclis üzvlərinin tam siyahısı olmadığı üçün şəirlərdə çəkilmiş adlardan, digər şəhərlərdən alınmış məktublardan və s. kimi vasitələrdən yuxarıdakı siyahını müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. «Məclisi-fəramuşan»ın bu cür, yəni «unudulmuşlar məclisi» adlandırılmasının da səbəbi «Məclisi-üns»lə bağlı idi. Şuşada ilk yaradılmış «Məclisi-üns» ətrafına xeyli sayda şair və elm adamları toplamışdı ki, bunlardan bəziləri məclisin yığıncaqlarında müəyyən mövzuların müzakirəsindən kənarda qalırdılar. Bu səbəbdən özlərini unudulmuş hesab edərək Mir Möhsün Nəvvabın ətrafında yeni bir məclisin «Məclisi-fəramuşan»ın işığına toplaşmışdılar. Beləliklə «Məclisi-üns»ün özündən «incik saldığı» bu şəxslər yeni bir ədəbi məclisin yaranmasına səbəb oldular. Müəyyən müddət aralarında cüzişerlik olan bu iki məclisin üzvləri sonradan bu narazılığı aradan qaldıraraq, biri-birinə qonaq getmiş, səmimi dostluq əlaqələrinin bərpasına çalışmışlar. Xurşidbanu Natəvandan uzun müddət xəbər olmadıqda Mir Möhsün Nəvvab ona məktub yazar, şairənin vəziyyəti ilə maraqlanarmış. Bu iki ədəbi məclisin üzvləri arasında elə şairlər var idi ki, onlar eyni zamanda həm «Məclisi-üns»ün, həm də «Məclisi-fəramuşan»ın yığıncaqlarında iştirak edirdi. Müzakirəyə ehtiyac duyulan bəzi mövzularda hər iki məclis üzvlərinin fikri alinar, ümumi nəticəyə bir yerdə qərar verilərdi.

«Məclisi-üns» ədəbi məclisinin iştirakçıları olan şairlər klassik Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatına, fəlsəfə elminə, incəsənətimizə yaxından bələd olan Nəvvaba tez-tez məktublar yazar, müxtəlif məsələlərdə onun fikrini alar, məsləhətlərini dinləyərdilər. Mənbələrdən də məlum olur ki, ümumiyyətlə, «Məclisi-fəramuşan»a gələn məktubları əksər hallarda Mir Möhsün Nəvvab özü cavablandırırdı. «Məclisi-fəramuşan»ın yığıncaqları, adətən, Nəvvabın evində baş tuturdu. Nəsrəddin Qarayev H.Səmədzadənin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanılan bir qeydinə istinadən yazırdı: «Məclisi-üns»ə aristokratiyaya məxsus intiligensiya toplanmış halda, «Məclisi-fəramuşan»a aşağı təbəqənin maraqlıları yığılırdı». Məclis üzvlərinin toplaşacağı günləri öncədən müəyyən edən Mir Möhsün Nəvvab məktublar yazaraq onları evinə dəvət edirdi. Müxtəlif peşə və sənət sahibləri olan məclis üzvləri də boş vaxt tapdıqda Nəvvabın evində toplaşaraq ədəbi və elmi müzakirə və mübahisələr aparırdılar.

XIX əsrin ikinci yarısında Qarabağ ədəbi mühitinin zənginliyi təkcə poeziya-ədəbi məclis iştirakçılarının yaradıcılığı ilə deyil, eyni zamanda regionda elmin, mədəniyyətin inkişafı ilə də səciyyələnirdi. Musiqi sahəsində də yeni-yeni uğurlar əldə edilirdi. Xanəndə sənətinin inkişafında mühüm rolunu oynayan Xarrat Qulunun məktəbindən sonra, XIX əsrin 80-ci illərində Kor Xəlifə musiqi məktəbi açılmışdı. Burada tələbələrə muğam oxumaqla bərabər milli musiqi alətlərimizdə: tar və kamanda çalmağı öyrədirdilər. Kor Xəlifənin ölümündən sonra musiqinin inkişafı üçün gerekli addımlar atmağı Mir Möhsün Nəvvab öz üzərinə götürür və xanəndə Hacı Hüsünün iştirakı ilə «Musiqişünaslar məclisi» yaradır. XX əsrin əvvəllərində isə Nəvvab şəhərin ziyalılarını və istedadlı gənclərini açdığı hücrəyə toplayır, burada musiqidən, tarix və ədəbiyyatdan söhbətlər edir, müzakirələr aparırdı.

Söylənənlər bu dövrdə Qarabağ ədəbi mühitinin zənginliyini xarakterizə edən mühüm faktlardır, həmçinin çoxşaxəli yaradıcılıq istiqamətinin göstəricisidir. Bütün bunlar sonrakı dövrlərdə təkcə Qarabağda deyil, bütövlükdə Azərbaycanda elmin, mədəniyyətin, tarixin, ədəbiyyatın inkişafına təkan vermiş, onun təşəkkülü və gələcək inkişafı üçün münbit şərait yaratmışdır.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

ŞUŞANIN DAĞLARI BAŞI DUMANLI ...

Şuşa təkcə əsrarəngiz təbiəti ilə deyil, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin beşiyi kimi də daim əziz tutulub, qonaq-qaralı olub. Azərbaycanın mədəniyyət tacı sayılan Şuşanın başı daim dumanlıdır. Əsrlərin yadigarlarını sinəsində saxlayan Şuşa bir könül şüşəsi kimi həm də çox incə və zərif idi. Lakin bu zərifliyi sındırılmasından ehtiyatlandığımızı qarı düşmənlər daim hiss edib və nə yazıqlar ki, elə torpaqlarımıza diş qıcayan vandallar bu əlçatmaz zirvəni məkrə, çirkin siyasətlə öz caynağına almağa çalışıblar.

Şuşada fəsillər sanki heç dörd olmayıb. Bəlkə də hər fəsilə bütün iqlim qurşağının abu-havası özünü göstərib. Bir günün ərzində gah açıq simalı, gah başı dumanlı olan Şuşada qırmızı koftalı qız-gəlinlər sallana-sallana səhəng çiynində İsa bulağına suya gedəndə təkcə gül-çiçəklər, məxmər örpəkli çəmənlər, yaşıl donlu ormanlar, moruqlu-çiyələkli quzeylər-güneylər, şiş qayalar deyil, coşqun çaylar da boylana-boylana qalar, şlalələr saçlarını yolub-tökərdilər... Cıdır düzündə Qarabağ atlarının kişnərtisi musiqinin ritminə köklənərdi. Onda Şuşanın və şuşalıların nə qəmi, nə kədəri, nə dərdi vardı. Hamı deyib-gülərdi, nənələr hər gələn Novruz bayramında xoş diləklər dilərdilər...

Şuşa Azərbaycanın ən dəyərli incisidir, dəyərli olana isə hər zaman göz dikən, tamah salan çox olur. Şuşa gözəlliyi ilə hamını heyran etdiyi qədər bəd xislətlərin də hədəfi olmuşdur zaman-zaman. Onu almaq istəyənlər, ona sahib olmaq istəyənlər, sahib olmadıqlarında isə dağıtmaq, yıxmaq istəyənlər çox olub tarixdə. Bəlkə elə buna görədir ki, Şuşanın başı üzərində çox zaman buludlar olub, dağlarından buludlar əksik olmayıb. Şuşanın bu halı, dağlarının başının dumanlı olması ədəbiyyatımızda, incəsənətimizdə bir simvola çevrilib zaman keçdikcə. İçindəki dərdi, qubarı, həsrəti açıb deyə bilməyənlər Şuşanın təmsalında bunu tərənnüm etməyə çalışıblar bəzən. Azərbaycanda kiçikdən

böyüyə demək olar ki, hamının əzbər bildiyi məşhur «Şuşanın dağları başı dumanlı» mahnısı da bu izharlardan biridir.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin məşhur xanəndəsi əslən Şuşalı olan Xan Şuşinski Şuşa şəhərinə həsr etdiyi «Şuşanın dağları başı dumanlı» adlı vətənpərvər Azərbaycan xalq mahnısı çox məşhurdur. Mahnının sözlərinə diqqət yetirdikdə Şuşa şəhəri burada gözəl qızla müqayisə edilir və milli musiqi alətlərimiz tar və kamançanın müşayiəti ilə muğam üslubunda ifa olunur.

Mahnının sözlərinin də ifasının da müəllifi Xan Şuşinski Xan Şuşinski bu mahnını oxuduqdan sonra onu qrammofon valına da yazdırmaq istəyir. Lakin senzuranın olduğu bir dövrdə mahnının sözlərinə diqqət edənlər mətndə «duman» və «ölürəm» kimi çoxlu kədərli sözlərin olduğunu irad göstərmişlər. Xan Şuşinski isə cavabında Şuşanın dumanlı dağ zirvələrindən birinə işarə edərək, söyləyir ki, dağların zirvələri elə dumanlı olmalıdır, «ölürəm» kəlməsi isə burada həqiqi ölmək mənasında deyil, çox istəmək, sevmək mənasındadır. Buna baxmayaraq, Şuşinskidən mahnı sözlərinin dəyişdirilməsini tələb edərək sovet Şuşasının dağlarının başı «dumanlı» ola bilməz deyirlər. Xan Şuşinski də məcbur qalaraq ilk sətiri «Şuşanın dağları deyil dumanlı» kimi dəyişdirərək mahnını qrammofon valına yazdırır bilir. Amma mahnı indiki günümüzə də öz ilkin variantında ifa olunur. Lakin senzuranın gözündən çox ciddi bir nüans qaçmışdı. Xan Şuşinski bu mahnısında içində olan azadlıq, müstəqillik hissini Şuşanın təmsalında izhar etmişdi. O sözlərin altında gün kimi aydın amma gizləndə verilmiş bir məna, simvol vardı. O məna, o gizli mesaj müstəqil Azərbaycanın üçrəngli bayrağının mahnıdakı təsviri idi. Xan əmi bunu ustalıqla bacarmışdı. Azərbaycanın üçrəngli bayrağını sovet senzurası dövründə tərənnüm edərək, canını, həyatını təhlükəyə ataraq içindəki həsrəti, içindəki qüruru izhar edə bilmişdi.

Müəllif Xan Şuşinski sözlərinə əsasən, mahnıda Şuşa şəhərinin təbiəti gözəl qızla müqayisə edilir. Şuşa dağlarının başı dumanla örtüldüyü kimi, qadın da yaylıqla örtülüb. Dağların orta hissəsi lalə çiçəkləri ilə bol olması qızın qırmızı köynəkli olmasına işarə edir, dağın alt hissəsi isə onun yaşıl ətəyi ilə müqayisə edilməsidir. Müəllifin dediyi kimi, əgər bu sözlər dəyişdirilsə, mahnının mənası da itər. Mənaya gəlincə isə müəllif burada Şuşa dağlarının başı dumanla örtüldüyünü söyləməklə göy rəngə

işarə etmiş, «qırmızı koftalı yaşıl tumanlı» ifadəsi isə müvafiq olaraq qırmızı və yaşıl rəngi dinləyicilərə bildirmək istəmişdir, bir sözlə Azərbaycan Xalq Cümruhiyyətinin bayrağını gizli mesajla dinləyicilərə çatdırmışdı:

*Şuşanın dağları başı dumanlı,
Qırmızı qoftalı, yaşıl tumanlı...*

Onun gizli mesajına səbəb, o zaman Azərbaycanın Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının tərkibində olmasıdır. Xan Şuşinskiyin məşhur «Şuşanın dağları» mahnısında bayraq, vətən sevgisi və müstəqillik həsrəti açıq hiss olunur. Sovet dönəmində Azərbaycan bayrağının qadağan edildiyi bir dövəmdə Xan Şuşinski bayrağımızı simvolikalar ilə təsvir edərək hələ kəskin sovet senzurası dövründə Azərbaycanın üç rəngli bayrağını Şuşaya aid mahnıda tərənnüm edə bilmişdir.

Sonralar bu mahnı şifahi ənənələrdə geniş yayılaraq, xalq mahnısına çevrilmiş və «Azərbaycan xalq mahnıları» toplusunda yer almışdır. Mahnı muğam ifaçıların triosunun ifasında 1976-cı ildə yenidən lentə alınmışdır. Bu mahnı «Dərviş Parisi partladır» adlı Azərbaycan sovet filminin epizodlarının birində də səslənir, filmin süjetindəki hadisələr də elə Qarabağda cərəyan edir.

Şuşanın 1992-ci il 8 may tarixində Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğalından sonra bu mahnıya müraciət edənlər çoxaldı və mahnı daha kədərli ovqata büründü.

2020-ci il 8 noyabr tarixində Azərbaycanın Vətən müharibəsində qələbəsi və Şuşanın işğaldan azad olunmasından sonra mahnıdakı oynaq ovqat təzədən özünə qayıtdı və bu dəfə mahnını həsrət notları ilə deyil, qələbə sevinci ilə dinlənilməkdədir.

Şuşanın dağları başı dumanlı

*Şuşanın dağları başı dumanlı,
Qırmızı qoftalı yaşıl tumanlı,
Dərdindən ölməyə çoxdu gümanım.*

*Ay qız, bu nə qaş-göz, bu nə tel,
Ölərəm dərdindən, onu bil,
Danışmasan da, balam, barı gül.*

*Şuşada axşamlar yanar ulduzlar,
Onlardan gözəldi gəlinlər, qızlar,
Oturub yol üstə yarını gözlər.*

*Ay qız, bu nə qaş-göz, bu nə tel,
Ölərəm dərdindən, onu bil,
Danışmasan da, balam, barı gül.*

*Şuşanın hər yandan gəlir sorağı,
Tərifə layiqdir İsa bulağı,
Dağları, bağları, qızlar oylağı.*

*Ay qız, bu nə qaş-göz, bu nə tel,
Ölərəm dərdindən, onu bil,
Danışmasan da, balam, barı gül.*

Şuşa abidələr şəhəridir. Diyarın zəngin tarixi ilə bağlı qədim tikililəri bərpa etmək, hər şeyi qayğı ilə qoruyub saxlamaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq bizim ən ümdə və müqəddəs vəzifələrimizdəndir.

Heydər Əliyev
Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri

ŞUŞANIN TARİXİ ABİDƏLƏRİ

Şuşanın hər qarış torpağı, hər bir daşı tarixə dönmüş bir abidədir, lakin Şuşa şəhərində dövlət tərəfindən qeydə alınmış və qorunan 187 tarixi abidə vardır ki, həmin abidələr erməni vandalizminin qurbanı olmuş, dağıdılmış və yandırılmışdır. Şuşada yaradılmış abidələrin çoxu XIX əsrə aiddir. Həmin abidələrin tikilməsində bacarıqlı memar Kərbəlayi Səfixanm, nəqqaş Kərbəlayi Səfərəlinin və rəssam Usta Qənbərin xidmətləri böyük olmuşdur. XX əsrin ortalarından sonra, xüsusilə 70-ci illərin ikinci yarısı və 80-ci illərin birinci yarısında bəzi abidələr bərpa edilmiş və yeniləri yaradılmışdır. Bu dövrdə Şuşada ikimərtəbəli su qalereyası, M.P.Vaqifin məqbərəsi, Ü. Hacıbəylinin abidəsi, Bülbülün, X. Nəvənin, N.Nərimanovun, Ü. Hacıbəylinin büst-abidələri yaradılmışdır. 1977-ci ildən Şuşa şəhəri Azərbaycan memarlığı tarixi qoruğuna çevrilmişdir.

Şuşanı işğal etdikdən sonra dünya ictimaiyyətində özlərinə «əzabkeş», «humanist» obrazı yaratmağa çalışan ermənilər tariximizin yaddaşı, alınmaz qala olan Şuşa şəhərini yerlə yeksan etmişlər. Şəhərin əsas tarixi abidələri arasında memarlığı ilə seçilən qədim məscidlər xüsusi yer tutur. Onlardan Yuxarı Gövhərağa və Aşağı Gövhərağa məscidləri öz görkəmi ilə fərqlənirlər. Hər iki məscid XIX əsrdə İbrahimxəlil xanın qızı Gövhərağanın sifarişi ilə Qarabağda əksər məscidlərin memarı olmuş Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən tikilmişdir. Yuxarı Gövhərağa məscidinin minarələrinin naxışlarını isə digər qarabağlı məşhur Mir Möhsün Nəvvab işləmişdi. Memarlıq üslubu və minarələri ilə diqqət çəkən məscidlər erməni təcavüzü nəticəsində dağıntıya məruz qalmışdı. 2021-ci ilin may ayında Şuşada təməli qoyulan yeni məscidin ümumi görünüşü şəhərin azad olduğu günün – 8 noyabr tarixinin şərəfinə səkkiz rəqəmini, minarələri isə on biri xatırladacaq.

Şuşa şəhərinin ərazisi qədim abidələrlə zəngin idi. Ümumiyyətlə, şəhərdə 549 qədim bina, ümumi uzunluğu 1203 metr daş döşənmiş küçələr, 17 məhəllə bulağı, 17 məscid, 6 karvansara, 3 türbə, 2 mədrəsə, 2 qəsir və qala divarları mövcud idi. O cümlədən, 72 mühüm sənət və tarixi abidələri, dövlət xadimlərinin və başqa tanınmış şəxslərin evləri olmuşdu.

Bu abidələrin bir çoxu şuşalı memar Kərbəlayı Səfixan Qarabaği tərəfindən tikilmiş və həmin dövrün ən məşhur nəqqası Kərbəlayi Səfərəli tərəfindən bəzədilmişdir.

Ötən əsrin yetmişinci illərində Azərbaycan hökuməti iki tarixi qərar qəbul etmişdi. Həmin qərarların yerinə yetirilməsi Şuşanın sosial və mədəni inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Şəhərdə yeni sənət ocaqları yaradılmış, bərpa, tikinti və yaşıllaşdırma işlərində yüksək nailiyyətlər qazanılmışdır. Bir sözlə, hər ötən il şəhərdə dərin iz qoymuşdu. Tarixi-memarlıq və şəhərsalma abidəsinin yüksək bədii əhəmiyyəti nəzərə alınaraq 1977-ci ildə Şuşa tarixi-memarlıq qoruğuna çevrilmişdi.

Şuşada olan tarixi bina və tikililər:

1. Qala divarı (uzunluğu 8 km)
2. Qala Divarları üzərində tikilmiş bürclər (17 ədəd)
3. 17 qədim üslubda salınmış məhəllə
4. 17 məscid
5. 17 bulaq
6. 17 hamam
7. Meydan bulağı
8. İsa bulağı
9. Saxsı bulaq
10. Turşsu Qalereyası
11. Karvansara (4 ədəd)
12. Şahlıq körpüsü
13. Gəncə qapısı
14. Mirzə Həsən qəbiristanlığı
15. Şor bulaq
16. Mirfəseh qəbiristanlığı
17. Rasta bazar
18. Torpaq meydan
19. Zarıslıda Korun karvansarayı
20. Təzə məhəllədə körpü

21. Üzeyir Hacıbəylinin heykəli
22. Bülbülün büstü
23. Üzeyir Hacıbəylinin büstü
24. Cıdır düzü
25. Topxana meşəsi
26. Ağaböyük Xanımın bürcü
27. Malibəylidə Qızlar məktəbi
28. Un dəyirmanı
29. Kəlbə Şəhriyarın bağı
30. Mirfəseh bağı
31. «Həzrət Əli» kahası
32. «Qızıl qaya»
33. Səkili bulağı
34. Qotur bulağı
35. Şəmilin bağı
36. Hacıyevlərin armud bağı
37. Ağabəyim Ağanın qəsri
38. Bəhmən Mirzə Qacarın saray kompleksi
39. Bəhmən Mirzənin hərəmxanası
40. Bəhmən Mirzə Qacarın tikdirdiyi «Bab» hamamı
41. Qacarların məqbərə kompleksi
42. Qulam Şahın malikanəsi
43. Əsəd bəyin malikanəsi
44. Mamay bəyin malikanəsi
45. Şeytana bazar
46. Əfsanəvi Leyli qalası
47. Çuxur məhəllədə 2 minarəli «Şəfa ocağı»
48. Məhəmməd Həsən Ağanın imarəti
49. Qarabağ xanlığının Divan kompleksi
50. «Həzrət Abbas Şəfa ocağı»
51. Dəlik-daş pilləkan kompleksi
52. Qarabaş Qazisinin mülkü
53. ŞuşaOvdan bulağı
54. Vaqif poeziya evi
55. Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi
56. Molla Pənah Vaqifin müəllimlik etdiyi bina
57. Molla Pənah Vaqifin büstü
58. Molla Pənah Vaqifin evi
59. Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın sarayı

60. Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın bulaq kompleksi
61. Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın büstü
62. Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın tikdirdiyi «Qarama»
63. Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın tikdirdiyi həbsxana
64. Aşağı Gövhər Ağa Məscidi
65. Yuxarı Gövhər Ağa Məscidi
66. Malibəyli Məscidi
67. Qaybalı Məscidi
68. Şırlan məscidi
69. Alban kilsəsi
70. Rus kilsəsi
71. Hacı Qulamın mülkü
72. Mir Möhsün Nəvvabın mülkü
73. Mir Möhsün Nəvvabın abidə kompleksi
74. Nəcəfqulu Ağanın mülkü
75. Ağa-Əbdürrəhim Ağanın evi
76. Hacı Bəşirin mülkü
77. Cabbar Qaryağdı oğlunun mülkü
78. Mirzə Hüseynin mülkü
79. Mirəlibəyin mülkü
80. Seyid Məcidin mülkü
81. Kəlbə Şirinin mülkü
82. Öpənnik Qara Zeynalın mülkü
83. Fərzalı bəyin mülkü
84. Allahverənli Kəlbə Şirinin mülkü
85. Çuxur məhəllədə Kal Həsənin evi
86. Təzə məhəllədə Xayatlılar Mehdiinin evi
87. Çuxur məhəllədə Kürd uşağının evi
88. Məşədi Qəhrəmanın mülkü
89. Quyruc məhəlləsində Məşədi Teymurun evi
90. Mehmandarovun ev kompleksi
91. Zöhrəbəyovların evi
92. İbrahim xanın mülkü
93. Sadıqcanın qəsri
94. Uluq bəyin evi
95. Quyruc məhəlləsində Sadıq bəyin mülkü
96. Cəlal bəyin evi
97. Nəcəf bəy Vəzirovun mülkü
98. Virudin bəy Köçərlinin mülkü
99. Süleyman Sani Axundovun mülkü

100. İsmayıl bəyin evi
101. Məşədi Şirinin mülkü
102. Gəraf Əsgərovun mülkü
103. Ağamirovların mülkü
104. Hüsü Hacıyevin mülkü
105. Hüsü Hacıyevin büstü
106. Kəlbə Hüseynin evi
107. Yusif Vəzir Cəmənzəmənlinin mülkü
108. Mir Həsən Vəzirovun mülkü
109. Qaraşovların mülkü
110. Hüseyn Qayıbovun mülkü
111. Q.B.Zakirin yaşadığı ev
112. Q.B.Zakirin qəbirüstü abidəsi
113. Hacı Dadaşın mülkü
114. Əbdülrəhim bəy Haqverdiyevin evi
115. Hacı Şükürün imarəti
116. Qədimovların mülkü
117. Ü. Hacıbəylinin ev muzeyi
118. Bülbülün ev muzeyi
119. Xalça muzeyi
120. Rəsm Qalereyası
121. Tarix Diyarşünaslıq muzeyi
122. Qarabağ Dövlət tarixi muzeyi
123. Azərbaycanda ilk «realnı uçiliş»in binası
124. Yaşıl aptek
125. Mədəniyyət evi
126. Külli miqdarda gümüş və mis qablar
127. İbrahim Xəlil xanın 1801-ci ildə tikdirdiyi mədrəsə kompleksi (Gövhər Ağanın məscidinin həyətində)
128. Qarabağ xanlığının vəziri Mirzə Cəmal bəy Cavanşirin və onun ailəsinin məqbərə kompleksi
129. Tarixi qeydlər olan Daş Kitabələr

Məhəllələrin adları:

1. Urudlar
2. Seyidli
3. Culfalar
4. Quyuluq
5. Çuxur
6. Hacı Yusifli

7. Dördlər Qurdu
8. Dörd Çinar
9. Çöl Qala
10. Köçərli
11. Mamayı
12. Merdinli
13. Saatlı
14. Dəmirçilər
15. Hamamqabağı
16. Təzə məhəllə
17. Xocamircanlı

Göründüyü kimi, Şuşa şəhərində yerləşən binalarda, küçələrdə, məhəllələrdə bir dənə olsun belə erməni toponimi yoxdur və bütün adlar Azərbaycan dilindədir. Bu da Şuşanın əsl Azərbaycan, türk şəhəri olmasının bariz nümunəsidir. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, artıq özü bütövlükdə böyük bir abidə olan Şuşa şəhəri ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. 8 muzey, 31 kitabxana, 17 klub, 8 mədəniyyət evi, 25 orta məktəb, 40 tibb müəssisəsi, 24 tarixi abidə viran edilmişdir.

Otuz il ərzində məqsədyönlü şəkildə bütün şəhərlərimiz, kəndlərimiz, məscidlərimiz, qəbiristanlıqlarımız ermənilər tərəfindən dağıdılıb.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Şuşa məscidləri

Azərbaycan xalqına qarşı davam edən erməni təcavüzünün qurbanları təkcə soydaşlarımız deyil, həm də yaşı minillərlə ölçülən tarixi mədəni abidələrimiz, müqəddəs ocaqlarımız və məbədlərimizdir. Bu gün tarixən erməni təcavüzünün qurbanı olmuş dini-mədəni abidələrimizin ümumi sayını müəyyənləşdirmək və onlar barədə tam məlumat toplamaq qeyri-mümkündür. Tarixi abidələr xalqın keçmişinə işıq tutan, onun yaddaşını həmişə təzə saxlayan, canlı arxivdirlər. Tarixi-dini abidələr isə xalqın təkcə tarixi deyil, həm də mənəvi, ruhani yaddaşını ifiz edən müqəddəs məkanlardır. Bu baxımdan ermənilərin tarixi-mədəni abidələri, o cümlədən məbədlərimizi məhv etmələri başadüşüləndir. Onlar bu yolla bizim minilliklər ərzində yaşadığımız torpaqlardan həm tarixi keçmişimizi, həm də mənəvi yaddaşımızı məhv etmək istəmişlər.

Azərbaycanın digər şəhərləri kimi, Şuşada da məscid tikintisinə böyük diqqət verilirdi. Tarixi mənbələrdən əldə edilən məlumata görə, Şuşada ilk məscid Pənahəli xanın hakimiyyəti dövründə tikilmişdi. Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil xan 1768-1769-cu illərdə bu məscidin yerində daşdan təzə bir Cümə məscidi tikdirmişdi. Bu məscid və onun yerləşdiyi meydan şəhərin inzibati, mədəni və ticarət mərkəzini formalaşıdırırdı. Gövhər ağa XIX əsrin ikinci yarısında öz vəsaiti hesabına elə həmin yerdə artıq iki simmetrik minarəsi olan Cümə məscidi tikdirmişdi. Sonralar Şuşa şəhərinin simvoluna çevriləcək bu məscidin tikintisinə qədər Şuşada ikiminarəli məscid olmamışdı.

Yuxarı Gövhər ağa məscidi və ya Şuşa cümə məscidi

Şuşa şəhərinin mərkəzi Meydanında yerləşən və şəhər ərəzində tikilmiş ən qədim məsciddir. Məscid Azərbaycan

Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən ölkə əhəmiyyətli tarix-mədəniyyət abidəsi kimi qeydiyyatla alınmışdır.

Yuxarı Gövhər ağa məscidinin inşası dörd mərhələdə həyata keçirilmişdir. Ərazidə ilk məscid Qarabağ xanlığının və Şuşa qalasının banisi Pənahəli xanın göstərişi ilə Qarabağ xan sarayı ilə paralel təxminən 1750-ci illərdə qamışdan inşa edilmişdir. İbrahimxəlil xan hakimiyyətə gəldikdən sonra 1768-1769-cu illərdə qamış məscidin yerində daşdan yeni məscid tikilmişdir. XIX əsrin I yarısında Gövhər ağanın maddi dəstəyi ilə İbrahimxəlil xanın yararsız hala düşmüş məscidinin yerində qoşa minarəli üçüncü məscid inşa edilmişdir. 1883-cü ildə Gövhər ağanın maddi vəsaiti əsasında üçüncü məscidin yerində Şuşanın dördüncü və sonuncu cümə məscidi inşa edilmişdir. Dövrümüze yaxşı qorunmuş səviyyədə çatmış dördüncü məscidin memarı Qarabağda bir çox tikililərin müəllifi olan Kərbəlayi Səfixan Qarabağidir. Şuşada Aşağı Gövhər ağa məscidi, Ağdam cümə məscidi və Bərdə imamzadəsi ilə yanaşı Yuxarı Gövhər ağa məscidi də memarın ən yaxşı əsərləri sırasına daxildir. Yuxarı Gövhər ağa məscidinin minarələrinin dekoru və məscid yaxınlığındakı mədrəsənin ikinci mərtəbəsində otaqlardan birinin divar rəsmləri Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən işlənmişdir. Məscid, özündən əvvəlki tikilinin inşaat oxlarını təkrarlayır. Dördüncü məscid kompozisiya-planlaşdırma və memarlıq bədii xüsusiyyətləri baxımından sələfindən kəskin şəkildə fərqlənir. Giriş Şahbulaq məscidində olduğu kimi yarımdairəvi daş tağla həll edilmişdir. Məscidin portikinin arkadası, iki mərtəbəli tikilinin hündürlüyü boyunca ucalan üç eyni tağdan ibarətdir. Eyvanın tağları üzərində Quran ayələri yazılmış dekorativ lent uzanır. Yuxarı Gövhər ağa məscidinin dam örtüyünün orta hissəsində əsas ox boyunca yerləşən və mərkəzi nefin (dəhliz, boşluq) üstünü örtərək təxminən 5 metr diametrə malik olan iki günbəz fərqlənir. Kərpiclə hörülmüş minarələrin səthi qabarıq lentlərlə üç hissəyə bölünmüş və rəngli daşlarla bəzədilmişdir. Qarabağın sonuncu xanı İbrahim xanın qızı Gövhərəğa (əsl adı Gövhərnisə) həm də öz dövrünün məşhur xeyriyyəçilərindən olmuşdur. Onun vəsaiti hesabına tikilən Aşağı Gövhərəğa məscidi Şuşa şəhərində 1874-1875-ci illərdə memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən inşa edilmişdir.

Məscid Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 2 avqust tarixli 132 nömrəli qərarı ilə «Ölkə əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı»na daxil edilib.

1992-ci ilin mayında Şuşanın işğalı zamanı Aşağı Gövhərağa məscidinin binası və minarələri zirehli texnikanın atəşlərinə məruz qalaraq ciddi zədələlibdir.

Yuxarı Gövhər ağa məscidi isə 1883-1884-cü illərdə, yəni Aşağı Gövhər ağa məscidindən təxminən səkkiz il sonra Gövhər ağanın vəsaiti hesabına memar Kərbəlayı Səfixan Qarabaği tikib.

Planı təqribən kvadrat formada olan (21,30×26,20 m) bu məscid ümumən Ağdam Cümə və Aşağı Gövhər ağa məscidlərinin konstruksiya ideyasını saxlayır. Zəlin yan divarları boyu quraşdırılmış ikinci mərtəbədəki qadınlar üçün eyvan və mehrabla üzbeüz tərəfdəki şüşəbənd də memarın əsas tikinti meyarlarındanır.

Yuxarı Gövhərağa məscidinin minarə kürsülüyü əvvəlki məscidlərdə olduğu kimi təbii əhəng daşı ilə olsa da, onun gövdəsində işlədilmiş həndəsi ornamentlər heç də Aşağı Gövhərağa məscidinin minarə bəzəklərinə uyğun deyil. Onlar əsasən Ağdam Cümə məscidinin minarələrindəki həndəsi ornamentlərin bədii ideyasını davam etdirir. Minarələrin çardaq örtüyü ağac materiallarından quraşdırılıb. Onun son ucluğunu aypara şəkilli fiqur bəzəyir.

1969-cu ildən tarix muzeyi kimi istifadə edilən bu məscid 1992-ci ilin mayında Şuşa şəhərinin işğalından sonra erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdı.

Azərbaycan ordusu 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhərini işğaldan azad etdikdən sonra Heydər Əliyev Fondu tərəfindən məscidlərdə bərpa işləri həyata keçirilir.

Aşağı Gövhər ağa məscidi

Şuşa şəhərinin Qapan meydanında yerləşən cümə məscididir. Məscid Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən ölkə əhəmiyyətli tarix-mədəniyyət abidəsi kimi qeydiyyatda alınmışdır.

Şuşa şəhərində iki cümə məscidinin olması «Şuşanın memarlığı» kitabının müəllifi professor Elturan Avalov tərəfindən şəhərdə iki İslam icmasının fəaliyyət göstərməsi ilə izah edilir. Məscid ilk dəfə Şuşanın 1855-ci ilə aid baş planında yaxınlıqda yerləşən mədrəsə ilə birlikdə qeyd edilir. Şəhərin ikinci cümə məscidi olan Aşağı Gövhər ağa məscidi həm Aşağı məscid, həm də Kiçik məscid adları ilə tanınmışdır. 1874-1875-ci illərdə Yuxarı məscid kimi, Aşağı məscid kompleksində də əsaslı yenidənqurma

işləri aparılmışdır. Yeni məscidin inşası memar Kərbəlayı Səfixan Qarabaği tərəfindən Gövhər ağanın maddi dəstəyi əsasında həyata keçirildiyinə görə, sonradan Aşağı məscid həm də Aşağı Gövhər ağa məscidi adı ilə tanınmağa başlamışdır.

İki yaruslu məscidin əsas – şimal fasadında üç tağlı arkadalı eyvan yerləşir. Aşağı Gövhər ağa məscidinin orta tağı yarımdairəvi olan yan tağlardan fərqli olaraq oxvaridir. Yan tağlar üstündə əsas fasad boyunca yüksələn həmin tağ məscidin parad girişini vurğulayır. Yuxarı məsciddən fərqli olaraq Aşağı məscidin minarələri əsas fasadı yox, cənubda yerləşən və kiçik Qapan meydanına açılan ikinci fasadı əhatə edir.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildəndən sonra məscid erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış, daş kitabələri məhv edilmişdi.

Azərbaycan ordusu 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhərini işğaldan azad etdikdən sonra Heydər Əliyev Fondu tərəfindən məscidlərdə bərpa işləri həyata keçirilir.

Saatlı məscidi

Şuşa şəhərinin Saatlı məhəlləsində yerləşən tarixi məsciddir. Məscid 1883-cü ildə memar Kərbəlayı Səfixan Qarabağının layihəsi əsasında Pənah Əli xanın 1759-cu ildə Şuşada tikdirdiyi məscid və mədrəsənin yerində tikilib. Abidə memarın son əsərlərindən biri hesab edilir. Məscid Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən ölkə əhəmiyyətli tarix-mədəniyyət abidəsi kimi qeydiyyatda alınmışdır. Saatlı məscidini Şuşanın digər məhəllə məscidlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət onun minarəyə malik olmasıdır. Saatlı məscidi Qarabağda bir neçə monumental dini və mülki tikilinin, o cümlədən Şuşada Aşağı və Yuxarı Gövhər ağa məscidləri, Ağdamda cümə məscidi və Bərdə imamzadə türbəsinin müəllifi olan Azərbaycan memarı Kərbəlayı Səfixan Qarabağının layihəsi əsasında 1883-cü ildə inşa edilmişdir. Bu haqda məlumat məscidin əsas fasadında yerləşdirilmiş inşaat kitabəsində verilir. Məscidin inşa edildiyi yerdə əvvəl Molla Pənah Vəqifin dərs keçdiyi bir-birinə bitişik mədrəsə və məscid binaları olmuşdur. 1980-ci illərdə məsciddə restavrsasiya işləri aparılmışdır. Məscidin interyerlərinin işlənməsində qabartma və yapma bəzəklərdən bol istifadə olunmuşdur. Şuşanın işğalından

sonra məscid xarabalığa çevirilmiş, onun zəngin interyerləri tamamilə, minarəsi isə qismən dağıdılmışdır. Araşdırmalara görə, Saatlı məscidinin yerində 1759-cu ildə Qarabağ xanı Pənahəli xanın tikdirdiyi məscid və mədrəsə olub, məhz bu mədrəsədə böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqif dərs deyib. Saatlı məscidində sonuncu dəfə ötən əsrin 80-ci illərində təmir-bərpa işləri aparılıb. 1992-ci il mayın 8-də Şuşa Ermənistan tərəfindən işğal olunduqdan sonra Saatlı məscidi talan edilmiş, dağıdılmışdı. Şəhər müzəffər Azərbaycan Ordusu tərəfindən azad olunandan sonra məsciddə təmizlik işləri aparılıb, müəyyən təmir işləri görüleb.

2020-ci ildə Şuşanın azad edilməsindən sonra, 2021-2023-cü illərdə məsciddə əsaslı bərpa işlər aparılıb, 2023-cü ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə məscidin əsaslı bərpa işlərindən sonra açılışı baş tutmuşdur.

Hacı Yusifli məscidi

Şuşanın Hacı Yusifli məhəlləsində yerləşən bu məscid XVIII əsrdə tikilmişdir. Məscidin memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağidir. Məscid Şuşanın Hacı Yusifli məhəlləsinin Qasım bəy Zakir və Q. İsmayılov küçələrinin kəsişdiyi nöqtədə yerləşir. Qeyd edək ki, Hacı Yusifli məhəlləsi Şuşanın qədim məhəllələrindən biridir. Məscid XIX əsrdə Şuşada fəaliyyət göstərən 17 məsciddən biri olmuşdur. Şuşanın məşhur bulaq suyunu xalqın istifadəsinə təqdim edən məscidin yanında Hacı Yusifli bulağı vardır.

XIX əsrdə tikilmiş Hacı Yusifli məscidinin ümumi girişi qeyri-simmetrik həll edilmiş baş fasad pəncərələr və qapı açırımıdan ibarət olmuşdur. Buna baxmayaraq həmin açırımları örtən aypara şəkilli tağbəndlər və bu tağbəndlərin yuxarısında qoyulmuş bir neçə daş kitabə xüsusi zövqlə işlənmişdir. Hacı Yusifli məscidinin də ümumi zalında qadınlar üçün ibadət otağı inşa edilmiş və bura daxil olmaq üçün ümumi giriş qapısı yanından ayrıca qapı qoyulmuşdur. Həmin qapının içəri astanasından başlayan pilləkənlər birbaşa qadınlar bölməsinə qalxır. Ümumi giriş qapısının üst tərəfində qoyulmuş bir cüt pəncərə isə həmin bölməni kifayət qədər təbii işıqla təmin edir. Bu məscidin sütunsuz ibadət zalını baş və yan fasadda düzülmüş pəncərələr işıqlandırır. Məscidin dördyamaqlı dam örtüyündə azançı üçün «güldəstə» quraşdırılmışdır. Hacı Yusifli məscidinin qarşısındakı

meydanın yüksək zövqlə bəzədilmiş sərin sulu bulaq bəzəyir. Həmin bulağın da bütün bədii həlli ilə məscid memarlığı arasında uyğunluq hiss olunur. Odur ki burada hər iki inşaat obyektinə bir kompozisiya kimi baxılır.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra məscid erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış, daş kitabələri məhv edilmişdi.

Mərdinli məscidi

XIX əsrdə Şuşanın Mərdinli məhəlləsində tikilmişdir. Məscid Şuşadakı Sadıqcan və Qaraşerov Mərdinli küçələrinin kəsişməsində yerləşir. Mərdinli məhəlləsi Şuşanın 8 yuxarı və daha əvvəl şəhərraflarından biridir. Mərdinli məscidi XIX əsrin sonlarında Şuşada fəaliyyət göstərən 17 məsciddən biri idi. Mərdinli məscidi Şuşa Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğunda Ümumdünya İrs Siyahısında yerləşirdi.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra məscid erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış, daş kitabələri məhv edilmişdi.

Xoca Mərcanlı məscidi

XVIII əsrdə Şuşanın Xoca Mərcanlı məhəlləsində tikilmişdir. Məscid Şuşanın Xoca Mərcanlı məhəlləsində yerləşir. Abidə XVIII əsrdə inşa ediləndir. Məscid 2001-ci ildən UNESCO-nun ehtiyat abidələr siyahısına 1574 sayı ilə daxil ediləndir.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra məscid erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış, daş kitabələri məhv edilmişdi.

Köçərli məscidi

Köçərli məscidi XIX əsrdə Şuşanın Köçərli məhəlləsində tikilmişdir. Bəhmən Mirzənin saray kompleksinə aid Köçərli məscidi 8 may 1992-ci ildə Şuşada yerləşən məscidi olmuşdur. Məscid Şuşanın Köçərli məhəlləsinin 20 Yanvar küçəsində yerləşirdi. Köçərli məhəlləsi Şuşanın 9 aşağı məhəlləsindən biridir. Köçərli məscidi XIX əsrin sonlarında Şuşada fəaliyyət göstərən on yeddi məsciddən biri idi.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra məscid erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış, daş kitabələri məhv edilmişdi.

Quyuluq məscidi

XVIII əsr də Şuşanın Quyuluq məhəlləsində tikilmişdir. Quyuluq məscidi XIX əsrin sonlarında Şuşada fəaliyyət göstərən on yeddi məsciddən biri idi. Quyuluq məscidi əsas fasadın memarlıq kompozisiyasına görə müxtəlif formalı enli tağları olan eyvanlı Şuşa məhəllə məscidləri tipinə aid edilir. Buna görə də, ibadət xana ilə ibadət zalı üzvi bütövlük təşkil edir. Məscid daxili məkanın memarlıq-konstruktiv həllinə görə təkhəcmli və yastı taxta tavanlı olmuşdur. XVIII əsrdə tikilməsi ehtimal edilən məscid 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamına əsasən yerli əhəmiyyətli abidələr siyahısına daxil edilmişdir.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra məscid erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış, daş kitabələri məhv edilmişdi.

Mamay məscidi

XIX əsrdə Şuşanın Mamay məhəlləsində tikilmişdir. İki mərtəbəli olan və Şuşanın dördbucaqlı adi yaşayış binalarının dam örtüyünü xatırladan Mamay məscidinin dam örtüyündə azançı üçün «güldəstə» quraşdırılmışdır. Məscidin ibadət zalı dörd sütunla üç nefə ayrılır. Bu məsciddə pəncərələr binanın iki baş fasad və mehrab olan tərəfindən qoyulmuşdur. Şuşada tikilmiş məhəllə məscidlərinin üzərində bir, cümə məscidlərinin üzərində isə iki minarə var. Cümə məscidləri həcminə, memarlıq üslubuna, xarici və daxili divarlarına yazılan «Qurani-Kərim» dən olan surə və ayələrinə görə məhəllə məscidlərindən fərqlənirlər. Düzbucaqlı plandakı Şuşa məscidləri (XVIII-XIX əsrlər) məhəllə meydanlarının ayrılmaz və ən başlıca komponentləri idilər. Müxtəlif cizgili enli tağları olan (Mərdinli məscidi, Quyuluq məscidi, Köçərli məscidi) və ya müstəvi səpkisində işlənmiş (Çöl Qala məscidi, Seyidli məscidi, Mamay məscidi) həcm-fəza eyvanı şəklində qurulan əsas girişin səmti meydanın planlaşdırılmasından və relyefindən asılı olurdu. Məscidlərin fəza təşkili əsasən iki tipə bölünür: birinci tipin fəza təşkili sütunlar üzərində tağbəndli və tağlı ibadət zalının üçnefli hissələnməyə malikdir, ikinci tip məscidlər isə yastı örtüklü bir bütöv həcm şəklində təqdim olunur.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra məscid erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış, daş kitabələri məhv edilmişdir.

Seyidli məscidi

XVIII əsrdə Şuşanın Seyidli məhəlləsində tikilmiş məscid Şuşa şəhərinin Telman və Qaryağdıoğlu küçələrinin kəsişməsində yerləşir. Məscid iki mərtəbəli formada tikilmişdir. Seyidli məscidinin XVIII əsrdə tikildiyi ehtimal edilir. 30 illik erməni işğalı dövründə məscid xeyli ziyan görmüşdür. Məscid Cıdır yolunun üstündəki Seyidli məhəlləsində yerləşir. Bu kiçik məhəllə məscidi də özünün indiki durumu ilə digər məscidlərdən demək olar ki, fərqlənmir və yerli yaşayış mülklərini xatırladır. Düzbucaqlı formaya malik məscidin ibadət salonu Mamay və ya Saatlı məscidləri kimi üçnefli (giriş koridor və ibadət hissəsi) bölgüyə malik deyil.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra məscid erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış, daş kitabələri məhv edilmişdir.

Culfalar məscidi

Culfalar məscidi XIX əsrdə Şuşanın Culfalar məhəlləsində tikdirilmişdir. Memar Kərbalayı Səfixan Qarabağidir. XIX əsrdə Şuşanın Culfalar məhəlləsində tikilmiş eyni adlı məscid də Kərbalayı Səfixanın yaradıcılıq ideyaları əsasında inşa edilmişdir. İkimərtəbəli olan məscidin ikinci mərtəbəsində qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş zal, həmin zala qalxmaq üçün ayrıca quraşdırılmış pilləkən və giriş qapısı var. Baş fasadın ümumi giriş qapısı üzərinə qoyulmuş pəncərələr qadınlar bölməsini lazımi qədər işıqlandırmağa kifayət edir. Sütunsuz dörd divarla əhatə olunmuş sadə formalı memarlıq və konstruksiya həllinə malik olan ümumi ibadət zalı baş fasad və mehrab tərəfdən qoyulmuş iki pəncərə vasitəsilə işıqlanır. Məscidin dam örtüyü adi yaşayış binalarında olduğu kimi dördbucaqlıdır. Qarşısında çox da geniş olmayan meydan var. Həmin meydan qarşıdan keçən şəhər küçəsi ilə məhdudlaşır. Məscidin qonşuluğunda Məşədi Qaranın evi adlı memarlıq abidəsi yerləşir.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra məscid erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış, daş kitabələri məhv edilmişdir.

Mirsiyab oğlu Məşhədi Kazım karvansarasının məscidi

Mirsiyab oğlu Məşhədi Kazım karvansarası təkcə Qarabağda deyil bütün Qafqazda məşhur olan bir karvansara idi. Karvansaranın ikinci mərtəbəsində binanın künc tərəfində tacirlər və qonaqlar üçün məscid də inşa edilmişdi. Məscidin zalı bir çox Şuşa məscidləri kimi Şuşa memarlığı üçün xarakterik olan səkkiz guşəli sütunlar üzərində dayanan oxvari tağ-tavanla örtülmüşdü. İbadət zalı 8.36x9.22 metr ölçüsündədir. Məscidin divarları zövqlə işlənmiş nəfis qabartmalarla bəzədilib. Mehrabın yeddi guşəli oxvari nişi də incə qabartmalarla bəzədilmişdir. Karvansara daxilində məscid yerləşməsi oxşar tipli binaların inşa praktikasında yeganə hal olmaqla, bütün İslam memarlığında analoqu yoxdur.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bu məscid də erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış, daş kitabələri məhv edilmişdir.

Çöl Qala məscidi

Çöl Qala məscidi XIX əsrdə Şuşanın Çöl Qala məhəlləsində tikilmişdir. Düzbucaqlı plandakı Şuşa məscidləri (XVIII-XIX əsrlər) məhəllə meydanlarının ayrılmaz və ən başlıca komponentləri idilər. Müxtəlif cizgili enli tağları olan və ya müstəvi səpkisində işlənmiş həcm-fəza eyvanı şəklində qurulan əsas girişin səmti meydanın planlaşdırılmasından və relyefindən asılı olurdu. Məscidlərin fəza təşkili əsasən iki tipə bölünür: birinci tipin fəza təşkili sütunlar üzərində tağbəndli və tağlı ibadət zalının üçnefli hissələnməyə malikdir, ikinci tip məscidlər isə yastı örtüklü bir bütöv həcm şəklində təqdim olunur. Şuşanın məhəllə məscidlərinin interyerində bütün memarlıq bəzəkvurma tsiklindən polixrom divar boyakarlığından, Quran yazılarından, yapma bəzəklərdən istifadə olunur. Çöl Qala məscidi də özündə bu üslub və elementləri birləşdirən tarixi memarlıq abidəsi idi.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bu məscid də erməni vandalları tərəfindən tamamilə dağıdılmış, daş kitabələri məhv edilmişdir.

Çuxur məhəllə məscidi

Çuxur məhəllə məscidi Şuşanın XVIII əsrdə salınmış aşağı məhəllələrindən biri olan Çuxurlu məhəlləsində yerləşir. Şəhərin ən aşağı hissəsində yerləşdiyinə görə məhəllə belə adlandırılmışdır.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bu məscid də erməni vandalları tərəfindən tamamilə dağıdılmış, daş kitabələri məhv edilmişdir.

Təzə məhəllə məscidi

XIX əsrdə Şuşanın Təzə məhəllə adlanan məhəlləsində tikilmiş Təzə məhəllə məscidi Şuşa şəhərinin Səməd bəy Mehmandarov küçəsində yerləşir. Məscid Şuşada fəaliyyət göstərən 17 məsciddən biri idi.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bu məscid də erməni vandalları tərəfindən tamamilə dağıdılmış, daş kitabələri məhv edilmişdir.

Hacı Abbas məscidi

XVIII əsrdə tikilmiş Məscid məscid və karvansaradan ibarət Hacı Abbas kompleksinə aiddir. Hacı Abbas məscidi Azərbaycanın dövlət tərəfindən qorunan tarix və mədəniyyət abidələri siyahısına daxildir.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bu məscid də erməni vandalları tərəfindən tamamilə dağıdılmış, daş kitabələri məhv edilmişdir.

Hamamqabağı məscidi

XIX əsrdə tikilmiş məscid Şuşanın Hamamqabağı məhəlləsində yerləşirdi.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bu məscid də erməni vandalları tərəfindən tamamilə dağıdılmış, daş kitabələri məhv edilmişdir.

Mir Səyyaf oğlunun karvansarasının məscidi

Adıçəkilən məscid 1880-ci illərdə Şuşada tikilmiş Mir Səyyaf oğlunun karvansarasının ikinci mərtəbəsində yerləşirdi.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bu məscid də erməni vandalları tərəfindən tamamilə dağıdılmış, daş kitabələri məhv edilmişdir.

Qamış məscid

Qamış məscid XVIII əsrin ortalarında Pənahəli xanın dövründə tikilmiş və Pənahabadda (Şuşanın ilk adı) ilk məscid olmuşdur. Sonralar bu məscidin yerində Yuxarı Gövhər ağa məscidi tikilmişdir.

Şuşanı ziyarət edən hər kəs onun qədim Azərbaycan şəhəri olduğunu bilir və indi şəhər kimə məxsus olmalıdırsa, ona – bizim xalqımıza məxsusdur.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Şuşadakı digər tarixi abidə və tikililər

Şuşa qalası

Şuşa şəhərinin tarixi mərkəzini əhatə edən qala divarları. Yeni salınmış qala-şəhər onun banisi olan Pənahəli xanın şərəfinə Pənahabad qalası, sonrakı dövrdə şəhər sadəcə Qala adlandırılmışdır. Bir müddət sonra xalq qalanı Şuşa qalası, sonrakı dövrdə isə sadəcə Şuşa adlandırmışdır. Şuşa adı ehtimal ki, qalanın salındığı yer yaxınlığındakı Şuşakəndin adından götürülmüşdür.

Şair və Qarabağ xanının vəziri Molla Pənah Vəqif şəxsən Şuşa qalasının inşası işlərinə rəhbərlik və nəzarət etmişdir. Qarabağ tarixçisi Həsənəli xan Qaradaği qeyd edir: «Molla Pənah Vəqifin birbaşa nəzarəti altında Şuşada bir sıra tikililər, o cümlədən Şuşa qalası inşa edilmişdi».

Şuşa qalasının inşa edildiyi sahə, çoxsaylı təpə və yarpaqlara malik, qərbdən amfiteatr formasına malik dağ yaylasıdır. Yaylanın ən hündür sahəsi dəniz səviyyəsindən 1600 m, ən aşağı sahəsi isə 1300 m hündürlüyə malikdir. Hazırda Şuşa şəhərinin ərazisi mərkəzində uzununa təpə yerləşən yayladan ibarətdir. Şuşa qalasının memarlığında feodal dövrü memarlığının əsas şəhərsalma prinsipləri, həm şəhər yerinin seçilməsi, həm struktur planlaşdırması, həm də qalanın xarici bədii siması baxımından özünü büruzə verir.

Şuşa qalasının üç əsas qapısı vardır ki, bunlar Gəncə, İrəvan və Ağoğlan qapıları adlanır. Hər üç qapının adı tarixi mənbələrdə tez-tez xatırlanır, həmçinin onlar Şuşanın XIX əsrdə çəkilmiş bütün baş planlarında qeyd edilib.

Xurşidbanu Natəvanın malikanəsi

Görkəmli Azərbaycan şairəsi, Xan qızı adı ilə tanınan Xurşidbanu Natəvanın ikimərtəbəli evi XVIII əsrə aid tarix-

memarlıq abidəsidir. Binanın birinci mərtəbəsində xidməti xarakterli və xidmətçilərin yaşaması üçün nəzərdə tutulmuş yeddi otaq yerləşir. Cənub tərəfdə üç giriş qapısı yerləşir. Onlardan ortada yerləşən qapı dəhlizə, yarlarda yerləşən digər iki qapı isə yan otaqlara aparır.

Tikilinin cənub fasadı vertikal şəkildə yerləşdirilmiş qabartma sütunlarla bölünmüşdür. İkinci mərtəbənin pəncərələrini çərçivəyə alan qabartma sütunlar isə digərləri ilə müqayisədə daha da genişləndirilmişdir.

Xurşidbanu Natəvanın evi Şuşanın ilk zamanlarında inşa edilmiş mülklərindən biridir. Natəvanın sarayı böyük bir ərazini əhatə edən həyət və bu həyətdə müxtəlif xidməti tikililərə də malikdir.

Bülbülün təşəbbüsü ilə 10 oktyabr 1932-ci ildə rəsmi olaraq bu tarixi yerdə Azərbaycan Şuşa Musiqi Məktəbi yaradıldı (bu həm də Azərbaycanda yaradılan ilk uşaq musiqi məktəbi idi).

1987-ci ildə binada restavrasiya işləri aparılmış və Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin filialı olan Xurşidbanu Natəvanın ev-muzeyi fəaliyyətə başlamışdır.

Şuşanı işğal etdikdən sonra abidə ermənilər tərəfindən dağıdılıb.

Azərbaycan ordusu 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhərini işğaldan azad etdikdən sonra tarixi abidələrin bərpası üçün dövlət xüsusi proqram həyata keçirir.

Molla Pənah Vəqifin muzey-məqbərəsi

XX əsr Azərbaycan ədəbi mühitində xüsusi yer tutan Molla Pənah Vəqifin (1717-1797) yaradıcılığının böyük hissəsi məhz Şuşa ilə bağlı olmuşdur. Öz lirikasında realizmə, xəlqiliyə, nikbinliyə geniş yer verən Vəqif həmçinin İbrahimxəlil xanın vəziri vəzifəsinə də yüksəlmişdir. Vəqifin ədəbi və ictimai fəaliyyətini əbədləşdirmək üçün 1982-ci ildə məşhur Cıdır düzündə, şairin həlak olduğu və dəfn edildiyi qayalı təpədə ucaldılmış məqbərə Şuşanın görkəmli tikililərindən hesab olunur. Görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin muzey-məqbərə kompleksinin inşasına memar A.V.Salamzadə və E.İ. Kanukovun layihəsi əsasında 1977-ci ildə başlanılmışdır. Kompleksin açılışı 1982-ci ilin yanvar ayında olmuşdur. Kompleks Şuşa şəhərinin görkəmli yeri olan Cıdır düzünə yaxın bir ərazidə dahi şairin

məzarı üstündə inşa edilmişdir. Burada M.P. Vaqifin Şuşa həyatını əks etdirən dövrə aid olan 80-ə yaxın eksponat da sərgilənirdi. Kompleksin açılışında Ulu Öndər Heydər Əliyev, tanınmış ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri iştirak etmişdilər.

1992-ci ilin may ayında Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Şuşa şəhərinin işğal edilməsi nəticəsində kompleksin binası və burada sərgilənən onlarca eksponat məhv edilmiş, aparılması mümkün olan eksponatlar isə Ermənistanla daşınmışdır.

Azərbaycan ordusu 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhərini işğaldan azad etdikdən sonra Vaqifin muzey-məqbərə kompleksi tam bərpa edilib.

Azərbaycan ordusu 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhərini işğaldan azad etdikdən sonra Vaqifin muzey-məqbərə kompleksi tam bərpa edildi və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə məqbərə-kompleksin açılışı oldu.

30 avqust 2021-ci ildə Vaqif Poeziya Günləri Heydər Əliyev Fondu tərəfindən şairin doğma şəhərində yenidən bərpa olunub.

Hacı Quluların mülkü

Şuşa şəhərində yerləşən tarix-memarlıq abidəsi. Üç mərtəbəli saray tipli evin inşasına 1849-cu ildə İkinci Gildiya taciri Qulu Məhəmmədəli oğlunun sifarişi əsasında başlanılmışdır. Hacı Qulu sarayı kimi tanınan bu mülk, öz memarlıq üslubu və milli koloriti ilə Şuşada hər kəsdə heyrət doğururdu. Sarayın 46 otağı və iki böyük qonaq zalı var idi. Evin uzadılmış düzbucaqlı formasına malik planı, ara divarı boyunca inşa edilmiş və birinci mərtəbədəki xidməti otaqları ikinci mərtəbədəki yemək və yaşayış otaqları ilə birləşdirən pilləkəni ilə diqqət çəkir. Evin tamamilə parad xarakteri daşıyan üçüncü mərtəbəsi iri zal və onun yanlarında yerləşən qonaq otaqlarından ibarətdir. Bir zamanlar Cəfərqulu xan Məhəmməd həsən ağa oğlu Sarıcalı-Cavanşirə xidmət edən Hacı Qulu, daha sonra, ticarətlə məşğul olur. Sonralar Şuşanın varlı tacirlərindən birinə çevrilir və əqli, fərasəti və zirekliyi sayəsində xeyli var-dövlət toplayır. Hacı Qulu sarayı kimi tanınan bu mülk, öz memarlıq üslubu və milli koloriti ilə Şuşada hər kəsdə heyrət doğururdu. Sarayın 46 otağı və iki böyük qonaq zalı var idi. 1865-ci ildə Şuşada olmuş rus rəssamı V.V.Vereşşaginın əsərində bu zallardan biri təsvir olunub. 1992-

ci ildə Şuşa şəhərinin ermənilər tərəfindən işğalı zamanı Hacı Quluların mülkü top atəsinə tutularaq divarları dağıdılmışdır. Hazırda divarlarının bəzi hissələri qalmaqdadır.

Qaraböyük xanım sarayı və ya Qaraböyük xanım bürcü

Şuşa şəhərinin tarixi mərkəzində yerləşən tarixi saraydır. Mənbələrdə Şuşa qalası ərazisində bir neçə sarayın olması haqqında məlumat verilsə də, onlardan yalnız ikisi Qaraböyük xanım sarayı və Pənahəli xan sarayı dövrümüzə çatmışdır. Qaraböyük xanım qəsrinin giriş qapısı üzərindəki kitabədə onun hicri 1182-ci ildə (1768) inşa edilməsi göstərilmişdir. Azərbaycanın feodal dövrü qala-şəhərləri üçün xan sarayının yerləşdiyi qəsrlər xarakterikdir. XVIII əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlayan kiçik feodal dövlətləri olan xanlıqların paytaxtı olan yeni şəhərlərin memarlıq-planlaşdırma baxımından dominantı olan bu qəsrlərdə hökmdar və onun ailəsinin yaşaması, təhlükəsizliyi və fəaliyyətini təmin etmək üçün saray kompleksi və digər köməkçi binalar yerləşirdi. XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda hökmdar qəsrləri İçəri qala, Bala qala və ya Ərk (məsələn Təbrizdə olduğu kimi) adlandırılırdı.

Adətən feodal şəhərlərinin inşasına hökmdar qəsrinin inşasından başlanılırdı. Şuşa qalasının yerləşdiyi ərazi özünəməxsus strateji xüsusiyyətə malik olduğuna görə, qaladaxili qəsrlərin, o cümlədən Pənahəli xanın qəsrinin inşasına Şuşa qalasının inşası ilə eyni dövrdə başlanılmışdır. Mirzə Adıgözəl bəyin məlumatına görə Pənahəli xanın hakimiyyəti dövründə Şuşada xan ailəsinin üzvləri üçün «geniş binalar və hündür saraylar» inşa edilmişdi. Şuşa qalasında inşa edilmiş qəsrlərdən yalnız ikisi dövrümüzə çatmışdır ki, onlar da biri qalanın cənub-şərq tərəfində yerləşən Qaraböyük xanım qəsr, digəri isə dərin yağın yanındakı qaya kənarında ucalan Pənahəli xanın qəsridir.

İbrahimxəlil xan sarayı və ya İbrahimxəlil xanın qəsr

Şuşa şəhərinin cənub-şərq hissəsində, Daşaltı kəndi yaxınlığında yerləşən tarixi saraydır. Bəzi mənbələrdə saray həm də Qarabağ xan sarayı adlandırılır ki, bu da İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə sarayın xan iğamətgahı olması ilə əlaqədardır. Şuşanın tarixi mərkəzinin planında Qaraböyük

xanımın sarayının yerləşməsi Azərbaycanın feodal dövrü qala-şəhərləri üçün xan sarayının yerləşdiyi qəsrlər xarakterikdir. XVIII əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlayan kiçik feodal dövlətləri olan xanlıqların paytaxtı olan yeni şəhərlərin memarlıq-planlaşdırma baxımından dominantı olan bu qəsrlərdə hökmdar və onun ailəsinin yaşaması, təhlükəsizliyi və fəaliyyətini təmin etmək üçün saray kompleksi və digər köməkçi binalar yerləşirdi. XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda hökmdar qəsrləri İçəri qala, Bala qala və ya Ərk (məsələn Təbrizdə olduğu kimi) adlandırılırdı. Adətən feodal şəhərlərinin inşasına hökmdar qəsrinin inşasından başlanılırdı. Şuşa qalasının yerləşdiyi ərazi özünəməxsus strateji xüsusiyyətə malik olduğuna görə, qaladaxili qəsrlərin, o cümlədən Pənahəli xanın qəsrinin inşasına Şuşa qalasının inşası ilə eyni dövrdə başlanılmışdır. Mirzə Adıgözəl bəyin məlumatına görə Pənahəli xanın hakimiyyəti dövründə Şuşada xan ailəsinin üzvləri üçün «geniş binalar və hündür saraylar» inşa edilmişdi.

Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyi

Azərbaycan bəstəkarı, musiqişünas-alim, publisist, dramaturq, pedaqoq və ictimai xadim, müasir Azərbaycan peşəkar musiqi sənətinin və milli operasının banisi Üzeyir Hacıbəylinin Şuşada yerləşən ev-muzeyi. Muzey 1959-cu ildən 1992-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. 1992-ci ildə Şuşa şəhəri Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğal edildikdən sonra muzey öz fəaliyyətini dayandırmış, eksponatları talanmış muzeyin binası isə dağıdılmışdır. Muzeyin mövcud 1700 eksponatından yalnız 136-sını qorumaq mümkün olub.

Ev XIX əsrdə Şuşada tikilib. Bu evdə 1959-cu ildən etibarən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının, Azərbaycan Tarixi Muzeyinin, Mədəniyyət Nazirliyinin və Musiqi Fondunun dəstəyi ilə Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyi fəaliyyətə başlayıb. İlk vaxtlar bu muzey 4 otaqdan ibarət olub. Sonradan bəstəkarın 100 illik yubileyi ilə əlaqədar 1985-ci ildə muzey genişləndirilmiş, bir hissəsi ikimərtəbəli, digər hissəsi isə birmərtəbəli olaraq memorial evə çevrilmişdir. Mədəniyyət Nazirliyinin tabeliyində olan təşkilatlardan, o cümlədən, Azərbaycan Tarixi Muzeyindən Üzeyir Hacıbəyliyə aid bir çox əşyalar muzeyə verilib. Burada Üzeyir bəyin gipsdən heykəli ucaldılıb. 1978-ci ildə Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyi təmir edilib və həyatində bulaq kompleksi

istifadəyə verilib. Muzey 1983-cü ilədək iki, sonradan isə altı nəfərlik ştat vahidi ilə – direktor, fond müdürü, elmi işçi, bərpəçi rəssam, nəzarətçi, gözetçi ilə fəaliyyət göstərmişdir. 1985-ci ildə Üzeyir Hacıbəylinin 100 illik yubileyi UNESCO tərəfindən geniş qeyd olunmuş, dünyanın bir çox ölkəsindən gəlmiş qonaqlar Üzeyir Hacıbəylinin Şuşadakı ev-muzeyini ziyarət etmiş, burada böyük yubiley tədbirləri keçirilmişdir. Muzey 1992-ci ilə kimi, Şuşanın Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğalına kimi fəaliyyət göstərmişdir. Daha sonra muzey öz fəaliyyətini Üzeyir Hacıbəylinin Bakıdakı Ev Muzeyində davam etdirib.

2020-ci il noyabrın 7-də Şuşa azad edildikdən sonra 2021-ci ildə Üzeyir Hacıbəylinin ev muzeyinin bərpası ilə bağlı layihə təsdiq edilib. Hazırda burada təmir bərpa işləri aparılır.

Bülbülün ev-muzeyi

Görkəmli Azərbaycan müğənnisi, dünya şöhrətli tenor Bülbülün Şuşada yaşadığı ev 1992-ci ilə qədər onun Bakı şəhərindəki memorial muzeyinin ev-muzeyi filialı olmuşdur. İki otaq və eyvandan ibarət bu evdə Bülbül anadan olmuş və uşaqlıq illərini burada keçirmiş, burada ilk dəfə musiqi aləminə qədəm qoymuş, məşhur xanəndə və musiqiçilərə qulaq asmışdır. Evin divarı üzərində yeni aşkar olunmuş yazıda göstərilir ki, bina 1788-ci ildə inşa edilmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin göstərişi əsasında Şuşa Şəhər Xalq Deputatları Sovetinin İcraiyyə Komitəsi 1982-ci il 31 avqust tarixli qərarı ilə Bülbülün doğulduğu və yaşadığı evin ev-muzeyinə çevrilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir. Bina 1982-1983-cü illərdə təmir olunub, muzey ekspozisiyası qurulub və önündə inzibati bina inşa edilmişdir. Muzeydə Bülbülün yaradıcılıq, elmi-tədqiqat, pedaqoji, ictimai fəaliyyətini əks etdirən 9 minə yaxın sənəd toplanmışdır.

Ev-muzeyi 1992-ci ildə Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı erməni vandalizminə məruz qalaraq fəaliyyətini dayandırmış və 2020-ci ilədək erməni işğalı altında olmuşdur.

Şuşa işğaldan azad edildikdən sonra Bülbülün Şuşadakı ev-muzeyinin yenidən bərpa olmuş, 2021-ci ilin avqustunda Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə ev-muzeyinin açılışı baş tutmuşdur. Qeyd edək ki, ötən bir il müddətində ev-muzeyinin 40.000 ziyarətçisi olub.

Muzeydə Bülbülün uşaqılıq illərindən bəhs edən foto-şəkillər, şəxsi əşyalarından bəziləri, konsert afişaları, o cümlədən, qavali da nümayiş etdirilir. Ekspozisiyada Bülbülün Azərbaycanda 20-ci illərdə Gəncədəki fəaliyyəti, mədəni inqilab illərində Azərbaycanda musiqi quruculuğunda fəal iştirakı əks etdirilmişdi. Vitrinlərdə Bülbülün komsomol və həmkarlar ittifaqındakı fəaliyyətindən danışan sənədlərin foto surətləri, Bakıdakı ifaçılıq fəaliyyəti, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında və İtaliyada təhsili haqqında sənəd və materiallar, italyan jurnalı «Arte Nostra»da Bülbülün böyük portreti və onun haqqında məqalə, dostları və ailəsi ilə şəkilləri nümayiş etdirilirdi. Foto şəkillərlə yanaşı burada Bülbülün əlyazmaları, dərc edilmiş məqalə və məruzələri də var. Muzeyin fasadında vurulan memorial lövhələrin arasında Bülbülün heykəltəraş Xanlar Əhmədov tərəfindən bürüncdən hazırlanmış uşaqılıq illərinin portreti yer almışdı.

Şuşa işğaldan azad ediləndən sonra bir dənə də olsun Bülbülün xatirəsini özündə əks etdirən hansısa əşyaya rast gəlinməyib. Onların hamısını ermənilər məhv edib. Burada sərgilənən hər əşya Bülbülün Bakıdakı ev muzeyinə məxsusdur, eksponatlar Bülbülün Bakıdakı ev muzeyindən gətirilərək bura təhvil verilib. Hazırda ev-muzeyinin həyatında Bülbülün yeni hazırlanan büstü ucaldılıb. Şuşa şəhəri işğalda olduğu dövrdə Bülbülün vandalizmə məruz qalmış büstü isə erməni vəhşiliyini nümayiş etdirmək məqsədilə saxlanılıb.

Evin həyəti də ilkin görkəmi saxlanılmaqla bərpa olunub. Muzeyin həyatında 250-300 nəfərlik yay konsert salonu yaradılıb. İlk tədbir Bülbülün 125 illik yubileyi münasibətilə həyata keçirilmişdi. Tədbir Bülbül adına Beynəlxalq VIII Vokal müsabiqəsi çərçivəsində baş tutub. Müsabiqə Bülbülün doğulub-böyüdüüyü evdə təntənəli şəkildə yekunlaşıb.

Ağa Qəhrəman Mirsiyab oğlunun karvansarası (Məscidli karvansara)

Şuşa şəhərinin Şəhər Meydanının qərb hissəsində (Şuşa Şəhərində Azərbaycan Respublikası Prezidentin Şuşa rayon xüsusi nümayəndəliyinin binasının qarşısında) yerləşən tarixi karvansara Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət tərəfindən ölkə əhəmiyyətli tarix-mədəniyyət abidəsi kimi qeydiyyatda alınmışdır.

Karvansara XIX əsrin 80-ci illərində məşhur şuşalı tacir Ağa Qəhrəman Mirsiyab oğlunun vəsaiti hesabına inşa edilmişdir.

Mənbələrdə qeyd olunur ki, XIX əsrin sonlarında Şuşada on karvansara fəaliyyət göstərirdi. Onların arasında Hacı Abbasın, Qatırçı Muradın, Mirsiyab oğlunun karvansaraları, o cümlədən, Şeytan bazar və Xanlıq Muxtar karvansaraları seçilirdilər. Lakin, şəhərin ən yaxşı karvansarası Mirsiyab oğlu Məşədi Şükürün karvansarası idi. Bu əzəmətli bina XIX əsrin 80-ci illərində inşa edilmişdi. Binanın memarlıq ansamblı istər-istəməz diqqət çəkir. Mirsiyab oğlu karvansarası həm də məscidli karvansara kimi tanınırdı. Karvansarada bir neçə ticarət kontoru, otuza yaxın böyük və kiçik mağaza yerləşirdi. Bunlardan əlavə karvansarada bərbər, çəkməçi, dərz, papaqçı və sair emalatxanalar da fəaliyyət göstərirdi. Mirsiyab oğlu karvansarasına Qarabağın hər tərəfindən, o cümlədən digər Qafqaz ölkələrindən, İran və Rusiyadan mallar gətirilirdi. Ağa Qəhrəman Mirsiyab oğlu karvansarası özünəməxsus memarlıq xüsusiyyətləri və planlaşdırması ilə fərqlənən iki mərtəbəli böyük binadır. Sıldırım qayanın kənarında yerləşən karvansarayın əsas fasadı Şuşanın mərkəzi ticarət küçəsi olan Rasta bazar küçəsinə açılır. Binanın ikinci mərtəbəsində tacirlər üçün nəzərdə tutulmuş 25 otaq, birinci mərtəbəsində ticarət kontorları və 30-a yaxın mağaza yerləşirdi. SSRİ dövründə karvansara Kolxoz bazarı kimi istifadə edilmişdir.

Karvansaranın ikinci mərtəbəsində binanın künc tərəfində tacirlər və qonaqlar üçün məscid də inşa edilmişdi.

Tarixi memarlıq abidəsi olunan Ağa Qəhrəman Mirsiyab oğlunun karvansarası 1992-ci il may ayının 8-dən 2020-ci il 8 noyabra qədər Ermənistan Respublikasının Hərbi Qüvvələrinin işğalı altında qalmış və tamamilə dağıdılmışdı. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı 8 noyabr 2020-ci il tarixində Şuşa şəhərinin Azərbaycan ordusu tərəfindən azad edilməsindən sonra bu tarixi abidə restorasiya edilərək yenidən bərpa edilmiş və hazırda burada müxtəlif dövlət qurumlarının nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərməkdədirlər.

İkimərtəbəli karvansara

XIX əsrdə Şuşada inşa edilmiş karvansara. Şuşanın Şeytan Bazar adlanan hissəsində mehmanxana tipli və iki mərtəbəli karvansara. XIX əsrin ikinci yarısında (1888-1889) Məşədi Hüseyn Mir Səyyaf oğlu, Hacı Əmiraslan bəyin karvansarasını

alandan sonra, onu sökərək yerində inşa etdirmişdir. Bu üzdən karvansara xalq arasında Hacı Səyyaf oğlu karvansarası kimi tanınırdı. Onun yerində məşhur Şuşa memarı Kərbəlayi Səfixan Qarabaği Məşədi Şükür Mirsəyyaf oğlunun yeni tələblərə cavab verən karvansarasını tikdi. Mövcudluğunun ilk günlərindən o, Şuşada ən çox qonağı olan karvansarayla çevrildi. Məşədi Hüseyn vəfat edəndən sonra, oğlanları Qəhrəman və Məşədi Şükür karvansaranı şərikli işlətməyə başlayırlar. Bu karvansara istər böyüklüyünə, istərsə də memarlıq üslubuna görə, şəhərdəki digər karvansaralardan seçilirdi. Məşədi Şükür Mirsəyyaf oğlunun karvansarayı ikimərtəbəli daş bina idi. İkinci mərtəbədə qonaqlar üçün iyirmi beş otaq vardı. Adətən, qonaqlar, tacirlər və nadir hallarda səyyahlar olurdu. Karvansaranın qalan hissəsində bir neçə tacir kontorı və otuza yaxın müxtəlif tacir dükanı yerləşirdi. Təzə karvansaranın yeniliyi binanın içərisində, ikinci mərtəbədə təxminən 9x8 metr ölçüdə ibadət zalı olan üçnefli məscidin olması idi.

XIX əsrin ikinci yarısında (1888-1889) Məşədi Hüseyn Mir Səyyaf oğlu Hacı Əmiraslan bəyin karvansarasını alandan sonra söküb, yerində təzəsini tikdirmiş və xalq arasında Mir Səyyaf oğlunun karvansarası kimi tanınmışdır. Məşədi Hüseyn vəfat edəndən sonra oğlanları Ağa Qəhrəman və Məşədi Şükür karvansaranı şərikli işlətməyə başlamışlar, istər böyüklüyünə, istərsə də memarlıq gözəlliyinə görə şəhərdəki digər karvansaralardan seçilirdi. Birinci mərtəbədə iyirmiye qədər dükən dəlləxana, çəkməçi, dərzisi, sərrac, papaqçı, nalbənd və sair dükənlər, bir neçə ticarət dükanı, dini ayinləri icra etmək üçün məscid fəaliyyət göstərirdi. İkinci mərtəbədə isə tacirlərin, səyyahların, ümumiyyətlə, şəhərin qonaqlarının dincəlməsi üçün 25 otaq vardı. Çöl tərəfdən əlavə 4 dükən, 3 böyük dalan və qapançı vardı. Karvansarayda təkə Qafqazın şəhərlərindən yox, həm də İran, İraq, Türkiyə, Ərəbistan, Orta Asiya, Rusiya və başqa Avropa ölkələrindən gələn tacirlər də qalırdı. Son dövrlərə qədər burda örtülü şəhər bazarı fəaliyyət göstərirdi.

Mehmandarovların evi

Şuşa şəhərində yerləşən saray tipli tarixi yaşayış kompleksi. Azərbaycanın XVIII əsr mülki memarlığının ən maraqlı nümunələrindən biridir. Vaxtilə Mehmandarovlar ailəsinə

məxsus olmuş yaşayış kompleksinə Böyük yaşayış binası, Kiçik yaşayış binası və ailə məscidi daxildir. Kompleks daş divarlarla əhatələnmişdir. Mehmandarovların böyük yaşayış binası sovet dövründə Şuşa Şəhər Xəstəxanası kimi fəaliyyət göstərmişdir. İşğaldan sonra böyük bina tamamilə dağıdılıb. Mehmandarovların kiçik yaşayış binası isə işğalçılar tərəfindən Şuşa Tarix Muzeyi kimi istifadə edilib. Kompleks ərazisindəki məscid həm də məhəllə məscidi funksiyasını yerinə yetirmişdir. Şuşa işğal edildikdən sonra məscid də işğalçılar tərəfindən Geologiya Muzeyi kimi istifadə edilib. 2020-ci ildə Şuşa işğalçılardan azad edildikdən sonra Mehmandarovların malikanə kompleksində təmir-bərpa işləri aparılır.

Əsəd bəyin evi

Şuşa şəhərində yerləşən XVIII əsrə aid tarix-memarlıq abidəsi. Şuşanın ən məşhur əsilzadələrindən olan Əsəd bəyin evi XVIII əsrin əvvəllərində inşa etdirilmişdir. Uzunalmış düzbucaqlı formasına malik evin birinci mərtəbəsindəki otaqlar üç qrupa bölünmüşdür. Evin mərtəbələri arasında daxili əlaqə mövcud deyil. İkinci mərtəbəyə evin fasadının hər iki küncündə inşa edilmiş iki daş pilləkənlə qalxmaq olar. Qonaq zalı bütün fasad boyunca yerləşdirilmiş nəhəng şəbəkə pəncərəyə malikdir. Həm vestibüllərdən, həm də dəhlizlərdən zalın ətrafındakı otaqlara qapılar açılır. İri qonaq zalı ilə yanaşı, Əsəd bəyin evinin ikinci mərtəbəsində bir qədər kiçik ölçülərə malik olan və tikilinin qərb tərəfində yerləşən ikinci zal da vardır. Bu iki iri zalla yanaşı evin ikinci mərtəbəsində daha 10 otaq da inşa edilmişdir.

Şirin su hamamı (Mərdinli hamamı)

Şirin su hamamı 1878-1880-ci illərdə Bazar başında Şuşanın Mərdinli məhəlləsinin başlanğıcında Xurşidbanu Natəvanın Qarabağın zəngin tacirlərindən olan Hacı Rzaqulu bəy Ağakəşi bəy oğlu Şəmsiyev ilə birlikdə sifarişli ilə tikilmiş hamam. Hamamın memarı Kərbəlayi Səfixan Qarabağidir. Milli memarlıq ənənələrini özündə əks etdirən hamamın birmərtəbəli binası plan kompozisiyasına görə düzbucaqlı formadadır. Hamam ölkə əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısındadır. 2001-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikası

Nazirlər Kabinetinin 132 nömrəli Qərarı ilə hamam ölkə əhəmiyyətli tarixi abidə kimi qeydə alınıb.

Hamam Natəvanın 1873-cü ildə Şuşaya çəkdiyi içməli su ilə işlədiyinə görə Şirin su hamamı adlandırılıb. Hamam həftənin təkcə günlərində kişilərə, cüt günlərində isə qadınlara xidmət edib. Xan qızı saxsı borularla şəhərə su çəkdirərkən bir qol da hamam üçün ayırmışdı. Şəhərin digər hamamlarında şor sudan istifadə edildiyi halda həmin hamam şəhərə çəkilən şirin su ilə işləyirdi. Elə buna görə də Hacı Rza hamamına el arasında «Şirin su hamamı» deyilirdi. Tacirin oğlanları İsmayıl bəy və Ağakşi bəy ataları vəfat edəndən sonra da onu işlədiblər və sonralar el arasında «Ağakşi bəyin hamamı» kimi tanınıb. Böyük Vətən müharibəsi illərində işləyən hamam sonralar baxımsızlıq ucbatından fəaliyyətini dayandırıb. Ötən əsrin 80-ci illərinin axırlarında bərpa edilib və şəhərin Ermənistan tərəfindən işğalınadək fəaliyyət göstərüb. İşğaldan sonra binanın özü salamat qalsa da daxilində müəyyən dəyişikliklər edilib. Divardakı rəsmlər silinib daxilində hamama aid olmayan hovuz tikilib.

Şuşa Xalça Muzeyi

Qarabağ xalçaçılıq sənəti ənənələrinin öyrənilməsi, qorunması və yaşadılması məqsədilə Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin 26 sentyabr 1985-ci il tarixli 502 №-li əmrinə əsasən əsas qoyulan Azərbaycan Xalçası və Xalq-Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyinin Şuşa filialı. Filial fəaliyyətinə 19 may 1987-ci il tarixindən general Səməd bəy Mehmandarova məxsus XVIII əsr abidəsi olan malikanədə başlamışdır. Qədim tarixə malik Qarabağ, o cümlədən Şuşa xalçalarının tədqiqi, təbliği, qorunub-saxlanması məqsədilə Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyinin əsas fondundan – milli sənət dəyərlərimizi yaşadan xalça və xalça məmulatları, bədii tikmə, milli geyim və zərgərlik nümunələri sərgilənməsi üçün Şuşa filialına göndərilmişdi.

Şuşa filialında Azərbaycan Xalçası və Xalq-Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyinin əsas fondundan seçilmiş xovlu və xovsuz xalçalar, xalça məmulatları, bədii tikmə, milli geyim, zərgərlik və bədii metal nümunələri nümayiş olunurdu. Filial beş il, 1992-ci il may ayının 8-də Şuşa şəhəri Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğal olunduğu günə kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan və Ermənistan arasında baş vermiş hərbi münaqişə 1992-ci ildə filialın öz fəaliyyətini dayandırmasına səbəb oldu. 1992-ci ilin 29 fevral tarixində Şuşa filialının 246 ədəd eksponatından 183-ü (80 ədəd xovlu xalça, 35 ədəd xovsuz xalça və xalça məmulatı, 29 ədəd bədii tikmə və milli geyim, 39 ədəd zərgərlik məmulatı) təxliyə edilərək Bərdəyə, daha sonra Bakı şəhərinə gətirilərək, Azərbaycan Xalça Muzeyinin əsas fonduna təhvil verilmişdir. Xilas edilmiş eksponatlar arasında XIX-XX əsrləri əhatə edən Qarabağın ənənəvi «Şabalıd-buta», «Malibəyli», «Qoca», «Bəhmənli», «Atlı-itli», «Xanlıq», «Çələbi», «Açma-yumma» çeşniləri əsasında toxunmuş xovlu xalçalar, məişətdə geniş istifadə olunan xovsuz xalçalar və xalça məmulatları, bədii tikmə, milli geyimlər və zərgərlik nümunələri var. Hazırda Şuşa filialı öz fəaliyyətini Azərbaycan Xalça Muzeyində davam etdirir.

Şuşa xalça sənətkarları hələ 1867-ci il Paris sərgisindən medallarla, diplomlarla qayıtmışlar. 1872-ci ildə Moskvada keçirilən Politeknik Sərgisində də Şuşa xalçaları yenidən xüsusi nişanlarla təltif olunmuşdular. Muzeyin Şuşa filialı Qarabağ məktəbinə məxsus xalça nümunələrinin məhz xarici ölkələrdə təbliği məqsədi ilə ABŞ-da fəaliyyət göstərən «Qarabağ Fondu» ilə əməkdaşlıq edir. Qarabağın unudulmaqda olan toxuculuq texnologiyalarının bərpası və inkişafı Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyinin Şuşa filialının əsas layihələrindəndir. Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyinin Şuşa filialının əməkdaşları tərəfindən Qarabağ məktəbinə məxsus qədim çeşnili «Çələbi», «Bəhmənli» və «Malibəyli» xalçalarının eskizləri hazırlanaraq 2012-ci ilin yanvar ayından fəaliyyət göstərən xalça sexinə toxuması üçün təhvil verilmişdir.

1992-ci ildə Şuşanın ermənilər tərəfindən işğalından sonra Xalça Muzeyi də dağıdılmışdır.

2020-ci il noyabrın 7-də Şuşa azad edildikdən sonra Xalça Muzeyinin də bərpası işləri aparılır.

Şuşa həbsxanası

Şuşa həbsxanası 1848-ci ildə, Çar Rusiyası dövründə Şuşa şəhərində inşa olunmuş cəzaçəkmə müəssisəsidir. Həbsxana Xurşidbanu Natəvan tərəfindən tikdirilib. Bəzi məlumatlara

görə, buna qədər şuşalı məhkumlar Gəncə şəhərində yerləşən həbsxanada saxlanılmış. Qohumları, yaxınları onlara baş çəkmək üçün uzun yol qət edərək, Gəncəyə getməli olmuşlar. Bunu nəzərə alan Xan qızı şuşalıları, eləcə də ətraf ərazilərdə yaşayan insanları bu əziyyətdən qurtarmaq üçün Şuşada həbsxananın inşası üçün vəsait ayırır. Həbsxana Şuşa qalasının şərq tərəfində yerləşir və qalanın aşağı divarları həbsxanaya söykənir. Həbsxananın inşa edilməsi zamanı qala divarlarının bir hissəsi və müdafiə qüllələri həbsxana divarları kimi istifadə edilmişdir. Bu zaman Şuşa qalasının Ağoğlan qapısı həbsxanaya giriş kimi dəyişdirilərək yenidən formalaşdırılmışdır. Həbsxana 350 nəfər məhbusun cəza çəkməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Sonradan bu say min nəfərə qədər artırılmışdı. Şuşa həbsxanasının 99 kamerası olub ki, bunların 96-da dustaqlar qalıb, 3-ü isə cərimə otağı kimi istifadə olunub. Məhbuslar həbs olunduqları maddələrə uyğun olaraq, kameralara bölüşdürülürdü. Buna uyğun bəzi kamerada 2, bəzilərinə isə 30-40 məhbus saxlanılırdı. Kişilərlə yanaşı, türmənin qadın məhkumları da olub. Amma onların sayı həmişə az olub. Həbsxana SSRİ dövründə qapalı tipli cəzaçəkmə müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərmiş.

1992-ci il may ayının 8-də Şuşa şəhəri işğal olunan zaman həbsxana da Ermənistanın nəzarətinə keçmişdir. 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhəri azad edilərkən həbsxana yenidən Azərbaycanın nəzarətinə qayıtmışdır.

Şuşanın bulaqları

Şuşanın tarixi memarlıq quruluşuna diqqət yetirsək gürürük ki, şəhərdə ənənəvi olaraq 17 məhəllə var və hər məhəllənin öz bulağı, öz məscidi, öz hamamı olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə tikilən bu abidələr şəhərin memarlıq ansamblında əhəmiyyətli yerə malik olmuşlar. Lakin təəssüflə qeyd edək ki, 17 bulağın hamısı Şuşa erməni işğalı altında olduğu 30 il müddətində qurudulmuş, 17 məscidin hamısı dağıdılmışdır. İsa bulağı, Xan Qızı, Köçərli bulağı, Mamay bulağı, Meydan bulağı, Novlu bulaq, Şor bulaq, Çuxur məhəllə bulağı, Yusifli bulağı, Çöl qala bulağı, Xoca Mərcanlı bulağı, Seyidli bulağı, Qotur bulağı və s. Şuşa bulaqları mövcuddur. Şuşada ilk bulaq Şuşa şəhər kimi salınandan təxminən 125 il sonra yaradılıb. Belə ki, 1873-cü ilə qədər Şuşada bir dənə də olsun bulaq olmayıb. 120 ildən çox müddət ərzində içməli su təchizatı Şuşanın hər iki tərəfindən axan çaylar vasitəsilə təmin olunub. Müxtəlif vasitələrlə həmin çaylardan su gətirilərək həm təsərrüfatda, həm də içmək üçün istifadə edilirdi.

Şuşaya ilk bulağı isə Xan qızı Natəvan tərəfindən qurulub və həmin bulağın suyu 30 kilometrədən də uzaqda yerləşən dağlardakı təbbi bulaqlardan çəkilib saxsı borularla Şuşaya gətirilib. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, sonradan yaradılan bulaqların əksəriyyəti Xurşidbanu Natəvanın Şuşaya çəkdiyi su xəttindən yararlanaraq qurulub.

Şuşada hər məhəllənin öz bulağı olub. Şuşa şəhərində bulaqlar artıq formalaşmış şəhər meydanlarında tikilirdi və bəzi hallarda onlar ümumiyyətlə məhəllə meydanları ansamblının tərkibinə daxil edilmirdilər, lakin ən izdihamlı ayrı-ayrı küçələrdə və yol ayrıcılarında salınaraq, onlara müəyyən şəhərsalma ifadəliliyi verilirdi. Bulaqların belə yerləşdirilməsini də sırf mühəndislik və santexnika mülahizələri ilə izah edilir ki, görünür, onların yerini müəyyən edərkən qravitasiya su təchizatı müəyyən, suyun təbbi axınının mümkünüyü təyin edirdi. Müstəqil memarlıq rolunu oynayan bulaqlar küçə qovşağının bütün kompozisiyasını canlandırır və konkret ünvan funksiyasını da yerinə yetirirdilər.

Şuşa bulaqlarının əksəriyyəti kifayət qədər yığcam, ölçüləri kiçik, adətən kubik formada, plastik dizaynı fasad arxitekturasına malikdirlər. Şuşa bulaqları eyni üslubda hazırlanmış kiçik formalı

memarlıq kimi şəhərin küçə və meydanlarının ansamblarını əhəmiyyətli dərəcədə tamamlayır və bəzəyir, ümumşəhər ansamblının üslub vəhdətinə gözəllik qatırdılar.

Xan qızı bulağı

Şuşada Çöl Qala məhəlləsində Xan qızı Natəvanın sarayının yanında yerləşən bulaq XIX əsrdə Xurşidbanu Natəvanın sifarişi ilə tikilib. 1992-ci ilin 8 may tarixində Şuşa işğal edildikdən sonra bulaq baxımsız qalıb. Nəticədə bulağın suyu quruyub, özü isə baxımsız vəziyyətə düşüb. Bulaq, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci ildə verdiyi 132 nömrəli qərar ilə yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısına salınıb.

Şuşa şəhəri salındıqdan sonra onun əhalisi içməli suya olan tələbatını həyətdə qazılmış quyular vasitəsilə təmin etməyə çalışıb. Lakin bu suların əksəriyyəti duzlu olduğu üçün içməyə yararlı deyildi. Şəhərdə yalnız iki içməli su quyusu var idi. Bu isə 30 min əhalisi olan bir şəhər üçün az idi. Buna görə də insanlar suya olan ehtiyaclarını şəhərdən 3-4 km uzaqlıqda olan dağlardan, Daşaltı və Xəlfəli çaylarının sahillərindəki çeşmələrdən təmin edirdilər. Onlar bu çeşmələrdən tuluqlara su doldurub at və eşşəklərlə şəhərə daşıyırdılar. Suyun uzaqdan gətirilməsi onun qiymətinin də baha olmasına səbəb olurdu. Varlı ailələr suya il ərzində 50 rubl pul xərcləyirdilər. Kasıb əhali isə çox vaxt elə şor bulaqlardan və ya yağış sularından istifadə etməyə məcbur qalırdı. Onlar evlərin damından axan suyu həyətin dibində yerin altında tikdikləri su anbarına yönəldib onu istifadə üçün toplayırdılar. Şəhərin içməli su ehtiyacını ödəmək üçün şəhərdə müxtəlif su bulaqları tikilməyə başladı. Bu bulaqlar öz memarlıq üslublarına və fərqliliklərinə görə hazırda şəhərin tarixi abidələri sırasındadırlar. Bulaqlardan birinin tikintisini Xurşidbanu Natəvan öz üzərinə götürür. O, 1871-ci ildə əhalini içməli su ilə təmin etmək üçün şəhərdən yeddi kilometr aralıda Sarıbəbə dağının ətəyindən Şuşaya su kəməri çəkdirir. Kəmərin tikinti işləri 1 il 6 ay davam edir və 1873-cü il avqustun 18-də uğurla başa çatır. Bulağın açılış mərasimində iştirak etmək üçün beş min nəfər toplaşır. Xurşidbanu Natəvan bulağın çəkilməsinə 100 min manat qızıl pul xərcləyir. Suyun çəkilişində iştirak edənlərə puldan əlavə, 180 qoyun və 20 dəst bahalı xələt bağışlamışdı. Şair və rəssam

Mir Möhsün Nəvvab suyun çəkilməsinə maddeyi-tarix yazmış və Xurşidbanu Natəvanın bu xeyirxah işini təqdir etmişdir.

Su kəməri saxsı borularla çəkildiyi üçün suyu sərin olurdu. Sonradan saxsı borular bürünc borularla əvəz edilib. Həmin suyu insanlara təqdim etmək üçün Xurşidbanu Natəvanın saray kompleksinin ərazisində Çölqala məhəlləsində «Xan qızı bulağı» tikilir. Bulaq ağ mərmerdən tikilib, 12 gözəndən və 8 guşəli çarhovuzdan ibarətdir.

2020-ci ildə Şuşa İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycan ordusu tərəfindən azad edildikdən sonra bulaqda təmir işləri aparılmış və o yenidən insanların istifadəsinə verilmişdir.

Çöl qala bulağı

Şuşa şəhərinin ərazisində məşhur bulaqlardan və tarixi abidələrdən biri olan Çöl Qala bulağı Çöl Qala məhəlləsində Çöl Qala məscidinin yaxınlığında yerləşir. XIX əsrin memarlıq abidəsi olan bulaq dördbucaq formada idi və yaxınlığında yerləşdiyi məscidin memarlıq üslubuna bənzər şəkildə tikilmişdi. Bulaqlar artıq formalaşmış şəhər meydanlarında tikilirdi və bəzi hallarda onlar ümumiyyətlə məhəllə meydanları ansamblarının tərkibinə daxil edilmirdilər, lakin ən izdihamlı ayrı-ayrı küçələrdə və yol ayrıcılarında salınaraq, onlara müəyyən şəhərsalma ifadəliliyi verdilər. Bulaqların belə yerləşdirilməsini də sırf mühəndislik və santexnika mülahizələri ilə izah edilir ki, görünür, onların yerini qravitasiya su təchizatı müəyyən edib. Müstəqil memarlıq rolunu oynayan bu bulaq küçə qovşağının bütün kompozisiyasını canlandırır və təşkil edir. Şuşa bulaqlarının əksəriyyəti kifayət qədər yığcam, ölçüləri kiçik, adətən kubik formada, plastik dizaynı fasad arxitekturasına malikdir. Şuşa bulaqları eyni üslubda hazırlanmış kiçik formalı memarlıq kimi şəhərin küçə və meydanlarının ansamblarını əhəmiyyətli dərəcədə tamamlayır və bəzəyir, ümumşəhər ansamblının üslub vəhdətinə gözəllik verir.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildikdən sonra bulaq erməni terrorçuları tərəfindən dağıdılmış, daş kiatəbələri məhv edilmişdi.

Çuxur məhəllə bulağı

Şuşanın aşağı məhəllələrindən biri olan Çuxur məhəllə məhəlləsində yerləşən məşhur bulaqlardan və tarixi yerlərdən biri

olan Çuxur məhəllə bulağı məhəllə məscidi ilə müqəddəs ocağın qarşısında yerləşən meydançanın üç yol ayrıcında yerləşirdi. Bulaq 1791-ci ildə inşa edilmişdir. Bulağın iki gözü var idi. Əldə olan məlumata görə bulaq məhəllənin varlı, tanınmış insanları tərəfindən inşa edilmişdir.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bulaq erməni terrorçuları tərəfindən dağıdılmış, daş kiatabələri məhv edilmişdi.

Köçərli bulağı

Şuşa şəhərində məşhur bulaqlardan və tarixi yerlərdən biri. Bulaq şəhərin tarixi Köçərli məhəlləsində, hazırda 20 yanvar küçəsində yerləşir. Köçərli bulağı Şuşanın Köçərli məhəlləsi yerləşirdi. Bulaq XIX əsrin sonunda inşa edilib. Bulaq adını yerləşdiyi məhəllənin adından almışdır.

Bulaq üç yol ayrıcında yerləşir. Başqa məhəllələrin bulaqlarına nisbətən kiçik idi. Bir gözlü idi. Bulaq məhəllənin imkanlı adamları tərəfindən inşa olunmuşdu.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bulaq erməni terrorçuları tərəfindən dağıdılmış, daş kiatabələri məhv edilmişdi.

Qotur bulağı

Şuşada olan Qotur bulağın suyu ilin 6 ayında gəlir, 6 ayında isə quruyurdu. İlin bütün fəsillərində soyuq və duru olan bulağın suyunun müalicəvi əhəmiyyəti var idi. Tərkibi minerallarla zəngin olan Qotur bulağın suyu bədəndəki qoturu, dəmrovu, ləkələri müxtəlif yaraları sağaldır, duzlaşmanı aradan qaldırırdı və qotur xəstəliyinin dərmanı olduğuna görə ona bu ad verilmişdi. Bulağın suyunun tərkibində çoxlu təbii minerallar mövcuddur və qoturluq, müəyyən dəri xəstəliklərinə tutulanlar bulaqda 2-3 dəfə çimdikdən sonra tamamilə sağaldılar. Bulağın suyu payız fəslinin əvvəllərində və qış aylarında quruyur. Bu isə təbiətin mənası hələ müəyyən edilməmiş möcüzələrindən biri hesab edilir.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bulaq erməni terrorçuları tərəfindən dağıdılmış, daş kiatabələri məhv edilmişdi.

Mamay bulağı

Şuşada Mamayı məhəlləsində yerləşən tarixi abidə və məşhur bulaq olan Mamay bulağı məhəllə sakinlərinin içməli su ilə təmin edilməsi üçün inşa edilmişdir. Məhəllə adı ilə əlaqədar olaraq bulağa da Mamay bulağı adı verilib. Mamay bulağı 1910-cu ildə tanınmış sahibkar, şuşalı Səməd ağa Cavanşir tərəfindən tikilmişdir. Məhəllə Mamay bəyin adı ilə bağlıdır, ancaq bulağın üzərində kitabelərdə bulağı Səməd bəy Cavanşirovun vəsaiti hesabına inşa edildiyi göstərilmişdi.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bulaq erməni terrorçuları tərəfindən dağıdılmış, ərəb əlifbası ilə olan daş kiatabələri sökülərək onların yerinə xaç təsvirləri yerləşdirilmişdir.

Novlu bulaq

Şuşa ərazisində yerləşən məşhur bulaqlardan və tarixi yerlərdən biri olan Novlu bulaq Şuşanın Malıbəyli kəndində yerləşirdi. Bulaq 1880-ci ildə inşa edilərək, açılışını Xanqızı Natəvan edibdir. Natəvanın təklifi ilə bulağa Novlu bulaq adı verilib. Bulaq Qarabağ təbiətinin nadir incilərindən sayılır. Rəsmi məlumata görə, bulaq Xan qızı Natəvanın maliyyə dəstəyi ilə yerli əhali tərəfindən çəkilmişdir.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bulaq erməni terrorçuları tərəfindən dağıdılmış, daş kiatabələri məhv edilmişdi.

Seyidli bulağı

Şuşada yerləşən məşhur bulaqlardan və tarixi yerlərdən bir olan Seyidli bulağı XIX əsrin 80-ci illərində Seyidli məhəlləsində tikilmişdir. Bulaq elə məhəllənin adı ilə Seyidli bulağı adlandırılmışdır.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bulaq erməni terrorçuları tərəfindən dağıdılmış, daş kiatabələri məhv edilmişdi.

Şor bulaq

Şuşa şəhərində məşhur bulaqlardan və tarixi yerlərdən biri. Şor Bulaq varlı bir şəxsi olan Rəsibala Zəkəriyyə 1854-

cü ildə tikilmişdir. Bulağın suyu bir qədər şor olduğu üçün belə adlandırılmışdır.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bulaq erməni terrorçuları tərəfindən dağıdılmış, daş kiatabələri məhv edilmişdi.

Yusifli bulağı və ya Hacı Yusifli bulağı

Şuşa rayonu ərazisində məşhur bulaqlardan və tarixi yerlərdən biri Yusifli bulağı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində inşa edilmişdir. Bulaq şəhərin imkanlı şəxslərindən olan Kərbalayi Səhliyalının maddi vəsaiti hesabına inşa olunub və məhəllə sakinlərinə hədiyyə edilmişdir.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bulaq erməni terrorçuları tərəfindən dağıdılmış, daş kiatabələri məhv edilmişdi.

Xoca Mərcanlı bulağı

Şuşanın Xoca Mərcanlı məhəlləsində Xoca Mərcanlı məscidinin yanında yerləşir. Bulaq XVIII əsrdə tikilib. Xoca Mərcanlı bulağı Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydiyyatda alınmışdır. Xoca Mərcanlı məhəlləsinin də tarixi şəhərin tarixi ilə üst-üstə düşür. Xoca Mərcanlı məhəlləsi Şuşanın mərkəzində yerləşən yuxarı məhəllələrdən biridir. Məhəllə salındığı dövrdə burada məscidlə yanaşı bulaq da tikilib. 1992-ci ilin 8 may tarixində Şuşa işğal edildikdən sonra bulaq baxımsız qalıb və tamamilə dağıdılıb.

Mehmandarov bulağı

Şuşadakı məşhur bulaqlardan biri Mehmandarovların çəkirdiyi Mehmandarov bulağıdır. Yeni məhəllədə yerləşən bu bulağın kitabəsində «Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim... Bu su bulağının axması və bu su anbarının (tikintisi) Mustafa bəy və cənab Qasım bəy Mehmandar zadələrin yadigarıdır. 1899-cu il» yazısı həkk olunmuşdu.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bulaq erməni terrorçuları tərəfindən dağıdılmış, daş kiatabələri məhv edilmişdi.

Meydan bulağı

Şuşa şəhərinin qədim tarixi Meydanının mərkəzində yerləşən bulaq kiçik daş sütundan ibarətdir. Meydanın dizaynının yekun memarlıq elementi olan bulaq onun mərkəzini təşkil etməklə kompleksin yekunluğunu tamamlayırdı. Yuxarı Gövhər ağa məscidinin qarşısında yerləşən bu bulağın tikilisi qranitdən hazırlanmış dik daş sütundan ibarət idi.

Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ediləndən sonra bulaq erməni terrorçuları tərəfindən dağıdılmışdır.

İsa bulağı

Şuşa rayonu ərazisində məşhur bulaqlardan və tarixi yerlərdən biri. İsa bulağı Şuşa şəhərindən iki kilometr aralı, dəniz səviyyəsindən təqribən 1500 metr hündürlükdə, meşədə yerləşir. Azərbaycan təbiətinin nadir incilərindən sayılır. Bu hidronim haqqında yerli əhəlinin məlumatına görə, bulaq XVIII əsrdə ilk dəfə onu qalın meşəlikdə üzə çıxarmış İsa adlı əkinçinin adını daşıyır.

Vətən müharibəsindən sonra İsa Bulağı Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi tərəfindən tam bərpa edilib. Bulağın özü mərmərdən hazırlanıb, İsa Bulağı sözü isə milli ornamentlə yazılıb və bulağın su təminatı da tam bərpa olunub.

ŞUŞA XALÇAÇILIQ MƏKTƏBİ VƏ MƏŞHUR ŞUŞA XALÇALARI

Azərbaycan xalçaçılıq sənətində və xalçaları arasında Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin və xalçalarının özünəməxsus yeri vardır. Bu xalçalar öz mükəmməl toxunuşu, iri ölçüləri, rəngarəng çalarları ilə həmişə seçilib. Rəng palitrası isə Qarabağın təbii coğrafi şəraiti, gözəl mənzərələri, bağları, meşələri və yaşıl çəmənlərindən gələn şux (qırmızı, sarı), parlaq və kontrast rənglərdən ibarətdir.

Şuşa şəhəri tarixən Qarabağın əsas xalçaçılıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Burada xalça toxuculuğu XVIII əsrin ikinci yarısından başlamış, XIX əsrdən isə yüksək inkişaf dövrü keçirmişdir. Toxunan xalçalar xarici ölkələrə də ixrac olunurdu. Xalça tacirlərinin xüsusi marağına səbəb olan bu nümunələr rəng həllinə və kompozisiya quruluşuna görə çox möhtəşəmdir.

Ümumiyyətlə, XIX əsrdə həm Qarabağ xalçaçılıq məktəbi, həm də digər xalçaçılıq məktəbləri inkişaf səviyyəsinə görə zirvəyə çatmışdı. Məhz bu dövrdə Şuşada bir-birindən gözəlliyi, al-əlvanlığı ilə seçilən xalça kompozisiyaları toxunurdu. Bunlara misal olaraq, «Malibəyli», «Balıq», «Ləmpə», «Dəryanur», «Xətai», «Rüstəm və Söhrab», «Bağçada güllər», «Açma-yumma», «Bulud», «Qoca» və başqa xalça kompozisiyalarını göstərmək olar. Bu xalçalar incəliyi, zərifliyi, rəngarəngliyi ilə seçilirdi.

Şuşa xalçaları xovunun hündür olması, əlvan, şux koloritli, çox nazik, incə xüsusən də «Dəst xalı-gəbə» kimi iri ölçülü xalçaların toxunması ilə seçilir. Şuşa xalçalarını seçiyyələndirən cəhət təbii boyaq maddələrin xalçalara verdiyi parlaqlıq, şux rəng palitrasıdır. Azərbaycanda olan 1500 növ boyaq bitkisinin əksəriyyəti Qarabağda olub, burada toxunan xalçaların ipliklərinin boyanmasında onlardan istifadə edilib. Bir qayda olaraq bu ərazilərdə xanlara məxsus böyük sarayların və iri malikanələrin bəzədilməsi üçün böyük ölçülü xalılar toxunub. Buna nümunə olaraq, eni 2 və uzunluğu 5-7 xan arşını (xan arşını 1,5 arşına bərabər gəlir) olan xalıları, eni 1 və uzunluğu 5-7 xan arşını olan cüt «kənarə», «başlıq», «ayaqlıq» kimi beş hissədən ibarət «xalı-gəbə» dəstlərini misal çəkmək olar. Bu dəstlərin toxunmasında, əsasən, «Ləmpə», «Qoca», «Balıq», «Buynuz», «Açma-yumma»,

«Bulud» kimi geniş yayılmış çeşnilərdən istifadə edilib. Qarabağ sənətkarlarının toxuduğu xalçalara verdikləri adlar bəzən onların ölçülərini də müəyyən edir. Şuşa həm də ipək xalçaları ilə şöhrət qazanıb. İpək xalçalar, əsasən, mötəbər şəxslər, zadəganlar üçün sifarişlə və ya ixrac məqsədilə toxunub.

Şuşa xalçalarının tarixi XVIII əsrin ikinci yarısına, Şuşanın təsis edilməsindən sonrakı dövrə təsadüf edir. Məsələn, «Bulud», «Bağçada güllər», «Saxsıda güllər» adlı məşhur Şuşa xalçalarının toxunmasına Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqından sonra başlanılıb. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanın Ümumrusiya əmtəə tədavülünə qoşulması ilə əlaqədar Rusiyadan Azərbaycana müxtəlif çeşidli mallar – çit, hörmə, krujeva, «xoruznişan» dəsmallar, bəzəkli çini qablar, zərgərlik məmulatları, həndəsi naxışlarla bəzədilmiş damalı kağızlara bükülmüş sabun və s. materiallar gətirilib. Şuşada istehsal olunan bir çox xalçalar da xalça sənətkarlarının həmin məmulatların üzərindəki təsvirlərdən ilham alaraq yaratdığı nümunələrdir. Şuşanın «Bağçada güllər» kompozisiyalı məşhur xalçalar buna misal ola bilər. Bu xalçaların naxışları Pavlovski Posad şəhərində istehsal olunan güllü yaylıqlardan götürülüb. Ona görə ilk dəfə «Güllü yaylıq» adlandırılan bu xalçalar sonralar «Bağçada güllər» adı ilə məşhurlaşib. Şuşada toxunan «Saxsıda güllər», «Bulud» xalçaları da rus dekorativ sənətinin təsiri ilə yaranan xalça çeşniləridir. İlk dövrlər güllü naxışlar kiçik ölçülü xalçalara, sonralar isə dəst xalı-gəbələrə də tətbiq olunmağa başlayıb.

XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən Qarabağın xalça istehsalı əsasən Şuşa şəhərində mərkəzləşir. Toxuduğu xalça və palazların sayı və keyfiyyətinə görə Şuşa XIX əsrdə Qarabağda birinci yeri tutub.

Məşhur Şuşa xalçaları

Şuşa xalçalarının tarixi XVIII əsrin ikinci yarısına, Şuşanın bir şəhər kimi qouyulmasından sonrakı dövrə təsadüf edir.

«Bulud», «Bağçada güllər», «Saxsıda güllər» adlı məşhur Şuşa xalçalarının toxunmasına isə Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqından sonra başlanılıb. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanın Ümumrusiya əmtəə tədavülünə qoşulması ilə əlaqədar Rusiyadan Azərbaycana müxtəlif çeşidli mallar və

materiallar gətirilib, eyni zamanda da Azərbaycandan Rusiya bazarlarına müxtəlif sənətkarlıq nümunələri, xammal aparılırdı. Şuşada istehsal olunan bir çox xalçalar da Rusiya bazarlarına aparılan sənətkarlıq mallarından idi və Şuşa xalçalarına Rusiya bazarlarında böyük tələbat vardı. Lakin buna baxmayaraq Şuşa xalçalarının əsas bazarı Avropa idi.

XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən Qarabağın xalça istehsalı əsasən Şuşa şəhərində mərkəzləşir. Burada toxunan xalça və palazların sayı və keyfiyyətinə görə Şuşa XIX əsrdə Qarabağda birinci yeri tutub. İncəliyi, zərifliyi, rəngarəngliyi ilə seçilən «Ləmpə», «Qoca», «Bulud» xalçaları və «Dəst xalı-gəbə» kimi xalça dəstləri burada toxunub.

«Malıbəyli» xalçası. Qarabağda əsas xalça kompozisiyalarından biri hesab olunur. Əsas toxuculuq mərkəzi Malıbəyli kəndi olduğu üçün yerli toxucular xalçanı bu cür adlandırmışlar. Qırmızı yerlikli «Malıbəyli» xalçasının ara sahəsi üç böyük medalyonla tərtib olunmuşdur. Medalyonların mərkəzində dördbucaqlı element («çarhovuz»), onların içərisində isə stilizə edilmiş «ördək» təsvirləri yerləşdirilmişdir. Medalyonun mərkəzində yerləşən dördbucaqlı elementi ətrafdan səkkiz ədəd ilana bənzər elementlər qoruyur. Bu elementlər «Əjdaha» («Qoruyucu Əjdaha») təsvirlərinə də bənzəyir. Ara sahə həmçinin «qarmaqlı» («quyrumlu»), «səkkizguşəli ulduz», «rombvari», «qoşabuynuz» və s. doldurucu elementlərlə bəzədilmişdir. Ağ yerlikli ara haşiyə Qarabağ xalçalarına xas olan səkkizguşəli ulduz ilə tərtib olunmuşdur. Bala haşiyə isə «Mollabaşı» elementinə bənzər üçbucaq formalı element və «siçandişi» motivləri ilə bəzədilmişdir. Malıbəyli xalçaları həmçinin Laçın və digər toxuculuq mərkəzlərində də toxunurdu.

«Balıq» xalçası. «Balıq» kompozisiyasına daha çox dəst xalı-gəbələrdə rast gəlinirdi. Mürəkkəb kompozisiyaya malik olan «Balıq» xalçasının ara sahəsi şəbəkə əmələ gətirən rombvari element, gül və yarpaq motivlərindən ibarətdir. Xalçada daha çox qırmızı və şəkəri rənglər üstünlük təşkil edir. Enli ara haşiyəsi də gül və yarpaq motivləri ilə tərtib olunmuşdur. «Əfşan» kompozisiyası əsasında qurulan «Balıq» xalçaları Qarabağın Bərdə və digər toxuculuq mərkəzlərində də toxunurdu.

«Ləmpə» xalçası. Bu xalçalar da daha çox dəst xalı-gəbə formasında toxunurdu. «Ləmpə» xalçası nəbatı ornamentlərlə tərtib olunmuşdur. Qırmızı yerlikli ara sahədə bir böyük və iki kiçik səkkizləçəkli medalyon və medalyonların arasında kəməbələr təsvir olunmuşdur. Həmçinin ara sahədə quş təsvirləri də verilmişdir. Xalçanın ara sahəsinin aşağı və yuxarı hissələri, bu xalçalar üçün xarakterik olan qubbalarla tərtib olunmuşdur. Ara haşiyəsi də ara sahəyə uyğun olaraq gül və budaq təsvirləri ilə bəzədilmişdir. «Ləmpə» xalçaları da təkcə Şuşada deyil, Xocalı, Xocavənd və başqa yerlərdə də toxunurdu.

«Dəryanur» xalçası. Şuşa, Ağdam, Bərdə, Cəbrayıl rayonlarında toxunan xalçanın qırmızı yerlikli ara sahəsi müxtəlif formada olan üç medalyonla tərtib olunmuşdur. Medalyonların içərisində «Balıq» xalçalarına xas olan gül və yarpaq motivləri verilmişdir. Ara sahənin aşağı və yuxarı hissələri qubbalarla, kənar (sağ və sol) hissələri isə yarımmedalyonlarla əhatələnmişdir. Xalçanın ana haşiyəsi rombvari elementlərdən ibarətdir, bala haşiyələr isə kiçik gül və yarpaq elementləri ilə bəzədilmişdir. Ara sahə və haşiyə zolaqları rəng həllinə görə bir-biri ilə uyğunluq təşkil edirlər.

Ümumiyyətlə, haqqında söz açdığımız xalça kompozisiyalarına nəzər yetirsək, burada nəbatı ornamentlərin üstünlük təşkil etdiyini görürük. Bu isə, əminliklə deyə bilərik ki, Şuşa şəhərinin təbiəti, ətraf mühiti ilə əlaqədar idi. Bu xüsusiyyət, həmçinin Şuşada toxunan «Xətai», «Bağçada güllər», «Bulud», «Qoca» və s. xalça kompozisiyalarına da aiddir.

30 ilə yaxın davam etmiş işğal təkcə Şuşada deyil, bütün Qarabağda, ermənilərin işğal etdikləri Azərbaycana aid şəhər və rayonlarda maddi mədəniyyətə, o cümlədən xalçaçılığın inkişafına böyük zərbə vurmuşdur.

Erməni silahlı dəstələri zamanla Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa çox ağır zərbələr vurub, minlərlə insan qırğınların qurbanı olub, yurd-yuvaları xarabazara çevrilib. 1918-ci il qırğınlarında Azərbaycan hökumətinin dəvəti ilə köməyə gələn Qafqaz İslam Ordusu Qarabağda da faciənin qarşısının alınmasında iştirak edib. Qədirbilən şuşalılar öz xilaskarlarına dərin hörmət və ehtiramla yanaşıblar. Zəngin sənət biliklərinə malik olan Şuşa xalçaçıları öz minnətdarlığını ilmələrlə

ifadə ediblər. Bunlar XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı Qarabağda və Şuşada qanlı qırğınlar törətmiş erməni qaniçənlərinə qarşı vuruşmuş qardaş Türk ordusunun komandanlarına həsr edilmiş xalçalardır. Bu xalçalardan ikisi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin satınalma komissiyası tərəfindən əldə edilib. Xalçalar 1916-cı ilə aid fotosəkil əsasında 1920-ci ildə hazırlanıb. Haşiyələrdən birinə ermənilərə qarşı döyüşən hərbiçilərin qəhrəmanlığını vəsf edən şeir, digər haşiyəyə Qarabağın məşhur nəlbəki gülü toxunubdur. Xalçanın əsasını təşkil edən mərkəzi hissəsində insan təsvirləri salınıb. Mərkəzi hissənin ətrafındakı haşiyələrdə yazılmış mətnə əsasən təsvirdəki insanların şəxsiyyətini təyin etmək mümkündür. Bunlar «Cənabimöhtərəm Ənvər bəy əfəndi», «Cənab Şevket Paşa həzrətləri», «Cənab Yusif İzzəddin», «Sultan Məhəmməd Rəşad xan Xamis Həzrətləri» adlı xalçalardır. Digər xalçada isə kiril hərfləri ilə «Balama qurban» ifadəsi yazılıbdır. Görünür onu toxuyan şuşalı ana xilaskar orduya öz balası kimi münasibət göstərüb, şirin Qarabağ kəlamı ilə onları əzizləyib. Xalçalar eksklüziv olduğuna görə birinci xalça «Türk komandanları», ikinci xalça isə üzərindəki yazı ilə əlaqədar «Balama qurban» adlandırılıb.

Sonrakı dövrlərdə Şuşanın xalçaçılıq mərkəzinə çevirilməsi burada xalça ticarətinin inkişafına səbəb olmuşdur. Şuşada şəxsi evlərdə, müliklərdə xalça kolleksiyaları yaranmağa başlamışdı. Məhz elə Şuşanın Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin mərkəzinə çevirilməsi burada Xalça Muzeyinin açılmasına rəvac vermişdir. Sözügedən muzey haqqında isə kitabın «Şuşanın tarixi və yeni tikililəri, məscidləri, abidələri» adlı bölməsində geniş məlumat verilmişdir.

ŞUŞADA XALQ SƏNƏTKARLIĞI

Qarabağ xanı Pənahəli xan Cavanşir Şuşanın əsasını qoyduqdan sonar buraya Şahbulaqdan və xanlığın digər kəndlərindən çoxsaylı sənətkarları, o cümlədən silah ustaları, dəmirçilər, xalçaçılar və digər ustaları dəvət edib. Onlara Şuşada işləmək üçün bütün şərait yaradılıb.

Şuşanın iqlimi, təbiəti, yeraltı və yerüstü sərvətləri ərazinin iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən inkişafına təkan vermişdir. Şuşada sənətkarlığın dəmirçilik, boyaqçılıq, miskərlik, dərzilik, papaqçılıq, başmaqçılıq, şərbafıq, kürkcülük, dabbaqlıq, sərraclıq, zərgərlik və sair sahələri inkişaf etmişdir. XIX əsrdə Qarabağ xalçalarının istehsal və satış mərkəzi Şuşa olmuşdur.

XIX əsrin ortalarında Şuşada 84 başmaqçı, 112 dəmirçi, 104 daş ustası, 84 papaqçı və s. sənətkarlar işləyirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, bu sənətkarlar şəhərin müəyyən bir hissəsində toplaşmış və ona görə də şəhərin həmin hissəsi onların adı ilə (papaqçı, dəmirçi, boyaqçı, başmaqçı) adlandırılmışdır. Şuşada daxili və xarici ticarət inkişaf etmişdi. Şuşanın Təbriz, Tehran, İstanbul, İsfahan, Moskva və başqa şəhərlərlə ticarət əlaqələri var idi.

Şuşada sənətkarlar şəhərin ən zəngin sakinləri hesab olunurdu, onlar şəhərin ən gözəl hissələrində, ən yaxşı evlərdə yaşayırdı və vaxt keçdikdə tacirlərlə birgə şəhər əhalisinin yarısını təşkil edirdi. İbrahimxəlil xan və Mehdiqulu xanın hakimiyyəti dövründə Şuşa iri sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə, Qafqaz, Rusiya, Türkiyə, Almaniya, Böyük Britaniya və digər ölkələrdən idxal, eləcə idxal üçün iri bazaya çevrilib. Şuşa sənətkarlarının məmulatları çox məşhur idi, onları əldə etmək üçün bir çox ölkələrdən tacirlər gəlirdi. Məhsula tələbat şəhərdə ustaların, usta köməkçilərinin, kiçik müəssisələrin, sənətkarlıq sexlərinin çoxalmasına və keyfiyyətin yüksəlməsinə səbəb olurdu.

Statistikaya əsasən, XX əsrin əvvəlində Şuşada 870 emalatxana, 2 minə yaxın dükən var idi. 1830-cu ildə Şuşada 200 tacir ailəsi, 266 sənətkar yaşayırdı. 1897-ci ildə 1 416 tacir, 2 738 sənətkar qeydiyyatda alınmışdı. Sənətkarların sayı 10 dəfə, tacirlərin sayı 7,5 dəfə artmışdı. Demək olar ki, bütün ailələrdə tikiş, xalçaçılıq və toxuculuq dəzgahları var idi. Bir ailənin yun və ipək məmulatlarda tələbatı ailə üzvləri tərəfindən ödənilirdi. Evdə

İstehsalat Birliyinin 1 №-li istehsalatı, Qarabağ ipək kombinatının 3 №-li toxuculuq sexi, elektrik şəbəkəsi, rayon Maddi-texniki təchizat bazası, Abidələri Bərpa İdarəsi, Şuşa Tikinti İstehsalat Birliyi, Təsərrüfatlararası Tikinti İdarəsi, Təmir-Tikinti İdarəsi, Təsərrüfatlararası təmir tikinti müəssisəsi, Yol İstismar İdarəsi və s. olub. Kurort təsərrüfatı inkişaf edib.

Şuşada turizm kurort təsərrüfatı inkişaf etmişdi.

Şuşa Azərbaycan mədəniyyətinin ocağıdır.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasını Prezidenti

ŞUŞADA MƏDƏNİYYƏT VƏ TƏHSİL

XIX əsrin ortalarında Azərbaycanın, o cümlədən Şuşanın mədəni həyatında böyük yüksəliş var idi. Məşhur ədəbiyyatşünas alim Firudin bəy Köçərli Şuşanı Zaqafqaziyanın Şirazi adlandıraraq «Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabında yazır: «...Şuşa şəhərinin ab-havasının təsirindən və torpağının bərəkətindən burada çox zürefa, üdəba və şüəra vücuda gəlir. Belə ki, Şuşa qalası Zaqafqaziyanın Şirazi mənzərəsindən olub, ərbbabi-zövqü səfa və əhli-hal və sahibi-dil yatağı hesab olunur».

Şuşanın inzibati mərkəz olmasına, onun iqtisadi cəhətdən yaxşı inkişaf etməsinə, şəhərin füsunkar təbiətinə və coğrafi mövqeyinə, buranın uzun müddət Azərbaycanın elm, poeziya, xüsusilə musiqi mədəniyyəti mərkəzi olmasına əsaslanaraq xalq şairi Səməd Vurğun yazırdı: «...Şuşa tək-cə özünün gözəl təbiəti ilə deyil, yüksək, ahəngdar və poetik mədəniyyəti ilə də şöhrət tapmışdır».

Azərbaycan musiqi sənətinin banisi Üzeyir Hacıbəyli yazır: «Hər bir millətin bətnindən dünyaya elə övladlar gəlir ki, onlar sanki özləri üçün anadan olmayıblar, bəlkə bütün xalqa, hətta ümumi insaniyyətə xeyir gətirmək və tərəqqisinə səbəb olmaq üçün yaranıblar. İnsanlar indi də, onlardan mənfəət görməkdədir. Bu cürə adamlar nəinki sağlığında, bəlkə öləndən sonra da camaata mənfəət verirlər»...

Bu mənada Şuşada dünyaya göz açıb sənət aləminin korifeylərindəki yüksələnlərin xalqımızın mədəniyyəti və mədəniyyəti üçün özlərini fəda etmələri danılmazdır. Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənətinə töhfə vermiş bu insanlar Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənət tarixinə ədəbi olaraq həkk edilmiş şəxslərdir. Bu şəxslərdən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Mirzə Muxtar, Həşim bəy Vəzirov, Nəcəf bəy Vəzirov, Zülfüqar Hacıbəyli, Əhməd Ağdamski, Əfrasiyab Bədəlbəyli, Soltan Hacıbəyli, Bülbül, Niyazi, Şəmsi Bədəlbəyli, Barat Şekinskaya, Süleyman Ələsgərov, Məhluqə Sadiqova,

Cəlil Bağdadbəyov, Heydər Şəmsizadə, Zakir Bağırov, Əşrəf Abbasov, Məhərrəm Əlizadə, Nəsir Sadıqzadə, Firəngiz Mütəllimovanın adlarını qeyd etmək olar. Bir sözlə Şuşa böyük bir mədəniyyət məktəbidir və bu məktəbinin məzunları Azərbaycan mədəniyyətinin bütün sahələrində – poeziya, musiqi, ədəbiyyat, film, teatr, rəqs, rəssamlıq və s. sahələrində xidmətlər göstərmiş, töhfələr vermiş özlərinə xas izlər, qoymuşlar.

Ərəmənistanın işğalına qədər Şuşada Dövlət Dram Teatrı, Şuşa televiziya, Dövlət Qarabağ tarixi və Şuşa şəhərinin tarixi muzeyləri, Üzeyir Hacıbəylinin, Bülbülün, Mir Möhsün Nəvvabın xatirə muzeyləri, Azərbaycan Xalçası Dövlət Muzeyinin filiali, Dövlət Rəsm Qalereyası, dörd texnikum, iki institut filiali, texniki peşə məktəbi, 25 orta məktəb, orta və orta ixtisas musiqi məktəbləri, 7 uşaq bağçası, 8 mədəniyyət evi, 17 klub, 31 kitabxana, 40 tibb müəssisəsi, 2 sanatoriya, Uşaq sanatoriyası, Uşaq sağlamlıq məktəbi, 70 yerlik turist bazası, mehmanxana, 5 mədəniyyət və istirahət parkı, 4 kinoteatr, ictimai iaşə obyektləri fəaliyyət göstərib.

Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, adları çəkilən bütün bu müəssisə və təşkilatlar erməni vandalizminin qurbanı olub, yandırılıb, dağıdılıb və məhv edilib.

Şuşada teatr sənəti

Dağlar səltənətinin zirvəsində fəaliyyət göstərən mədəniyyət ocaqlarından biri də Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrı olub. Bu gün də həmin kollektiv eyni həvəslə və bəlkə də bir qədər artıq sənətə məhəbbətlerini göstərməyə çalışır. Şuşanın 1992-ci il may ayının 8-də Ərəmənistana tərəfindən işğalından sonra Bakıda məskunlaşmağa məcbur olan bu kollektiv çox şeylərdən, ilk növbədə, şuşalı tamaşaçıların sevgisindən uzaq düşüb. Daha geniş tamaşaçı auditoriyası qarşısında çıxış etsə, şuşalılara sənət hesabatı vermək onlar üçün olduqca müşkülə çevrilir. Çünki sənətsevər şuşalılar respublikanın müxtəlif bölgələrinə səpələniblər.

Ötən il 135 illik tarixə malik Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrı üçün də əlamətdar sayıldı. Şuşanın Ərəmənistana tərəfindən işğalından ötən 19 il ərzində özünün varlığını, bütün çətinliklərə baxmayaraq qoruyub saxlayan kollektiv sanki yubiley ilini deyil, imtahan dövrünü yaşadığını təsdiqlədi.

Teatrın tarixi keçmişinə nəzər saldıqda burada da erməni təxribatı və bəd niyyətlərini hiss edirsən. XX əsrdə bir neçə dəfə dövlət tərəfindən müxtəlif vaxtlarda açılıb-bağlanan, ictimai-siyasi ab-havanın, ideoloji basqının təzyiqlərinə məruz qalan Şuşa teatrı zamanın sınaqlarından həmişə çıxmağı bacarıb. Ona görə məcburi köçkünlük illərində də məhz bu mübarizlik, sənət yanğısı özünü göstərdi.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutu araşdırmalar apararaq, bir çox teatrların yaranma tarixini üzə çıxarıb. Aşkar edilən rəsmi sənədlərə əsasən, qədim tarixə malik və milli ənənələrə söykənən Şuşa teatrının da yaradılmasının tarixi müəyyənləşdirilib. Maraqlıdır ki, Azərbaycan teatrının yaranma tarixi bir neçə il əvvələ gedib çıxıb. Həmin mənbələrə görə, Şuşa teatrının tarixi daha qədimlərə təsadüf edir. Belə ki, 1848-ci ildə Şuşada teatr və sirk truppalarının fəaliyyət göstərməsi barədə rəsmi sənədlər üzə çıxarılıb. Bu faktın öz təsdiqini tapması təkcə Şuşa teatrını deyil, Azərbaycan səhnə sənətinin tarixini daha 25 il əvvələ aparıb çıxarır. Mənbələrdə göstərildiyi kimi, hələ XIX əsrin ortalarından başlayaraq Şuşanın mədəni həyatında bir canlanma baş verib.

XIX-cu əsrin 40-cı illərindən Şuşanın mədəni həyatında xeyli yüksəliş baş verir. Yerli camaatın teatr tamaşalarına meyli yüksəlir. Qafqazda ilk teatr 1845-ci ildə Tiflis şəhərində tamaşaya qoyulur. O vaxtlar Şuşa ilə Tiflis şəhərləri arasında çox güclü ticarət və mədəni əlaqələr var idi. Şuşada isə ilk tamaşa 1848-ci ildə səhnələşdirilir. Azərbaycan dramaturgiyasının banisi M.F.Axundovun Azərbaycan dilində yazdığı ilk pyeslər bundan sonra mütəmadi olaraq Tiflisdə, Bakıda və Şuşada tamaşaya qoyulmağa başladı. 1870-ci ildə ilk dəfə olaraq Şuşada Azərbaycan teatr sənətinin yaradıcısı Mirzə Muxtar tərəfindən Azərbaycan dilində tamaşa göstərildi. O dövrdə gənc müəllimlərdən Firudin bəy Köçərli, Bədəlbəy Bədəlbəyov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Həsən bəy Vəzirov və məşhur xanəndə Cabbar Qaryağdıoğlu bu tamaşada iştirak etmişdilər. Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin «Leyli və Məcnun» poeması əsasında «Məcnun Leylinin qəbri üstündə» səhnəsini musiqili tamaşa kimi 1897-ci ildə Şuşada Cabbar Qaryağdıoğlunun iştirakı ilə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev tamaşaya qoymuşdur. O vaxt 12 yaşlı Ü. Hacıbəylinin bu

tamaşadan aldığı təəsüratlar gələcəkdə «Leyli və Məcnun» operasının yaranmasına öz təsirini göstərmişdir.

V.Şekspirin «Otello»su Azərbaycanda ilk dəfə 1893-cü ildə şuşalı müəllim, dramaturq və jurnalist Həşim bəy Vəzirov tərəfindən tərcümə edilərək səhnələşdirilib. C.Məmmədquluzadənin «Ölülər» tragi-komediyasının ilk dəfə 1916-cı il avqust ayının 17-də Xurşidbanu Natəvanın qızı Xanbikənin evində yerləşən məktəbdə tamaşaya qoyulması barədə də dəqiq məlumat vardır.

Şuşanın teatr tarixi ilə bağlı belə faktlar yetərincədir. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan professional teatrının indiyə kimi qeyd edildiyi 1873-cü ildən deyil, 1848-ci ildən təşəkkül tapmasını təsdiqləmək deməkdir. Şuşanın teatr tarixinin uzun illər müəmmalı şəkildə təqdim edilməsi məhz ermənilərin mədəniyyət və incəsənətimizi terrora məruz qoyma siyasətinin nəticəsidir. Beləliklə, erməni şovinizminin xalqımızın mənəviyyatına vurduğu zərbə teatr tarixindən də yan keçməyib. 1938-ci ildə Şuşada fəaliyyətə başlayan dövlət kolxoz-sovxo teatrında dram və sirk truppaları fəaliyyət göstərüb. Erməni millətçiləri dəfələrlə bu teatrın fəaliyyətsizliyi və lüzumsuzluğu barədə o zaman Mərkəzi Komitəyə, İncəsənət İşlər İdarəsinə ərizə-şikayət dolu məktublar göndərsələr də, çirkin niyyətlərinə nail ola bilməyiblər. Lakin Mərkəzi Komitədəki ermənilərin və onların havadarlarının vasitəsi ilə Moskva, rəsmi Kreml Azərbaycanın bir sıra mədəniyyət müəssisələrinin, o cümlədən 1943-cü ildə Şuşada açılan Ü. Hacıbəyli adına Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrının fəaliyyətinə xitam verib. Bu, unudulmaz Üzeyir Hacıbəylinin vəfatından sonraya, 1949-cu ilə təsadüf edirdi. Onun əvəzində Xankəndidə M.Qorki adına Xankəndi Dövlət Dram Teatrı fəaliyyətə başlayıb. Bu haqsızlıq 41 il davam edib. Nəhayət, haqqın və ədalətin bərpasında zamanın öz sözünü deməsi 1990-cı ildə bir daha təsdiqini tapıb: Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrı özünün ikinci fəaliyyət dövrünə və iki ildən sonra isə məcburi köçkünlük ömrünü yaşamağa başlayıb.

Fəaliyyət göstərirdiyi ötən 20 il ərzində teatrın kollektivi bir-birinin ardınca neçə-neçə böyük klassik əsərlərə müraciət edərək ənənələri yaşatdıqlarını təsdiqləyib. Belə ki, bu illərdə teatrda Ü.Hacıbəylinin «Arşın mal alan», S. Ələsgərov və Ş.Qurbanovun

«Özümüz bilirik» musiqili komediyaları, E.Baxışın «Uzun Həsən» tarixi dramı tamaşaya qoyulub.

Teatrın 1992-ci ilin may ayından Bakı şəhərinin müxtəlif ünvanlarında müvəqqəti məskunlaşması yaradıcı kollektivin şuşalı tamaşaçılarına xidmət göstərməsinə mane olsa da, sənətseverlərin dərin rəğbətini qazanıblar. 1992-2005-ci illərdə Azərbaycan Gənc Tamaşaçıları Teatrında fəaliyyətini bərpa edən kollektiv o vaxtdan, şəraiti olmayan «Savalan» kinoteatrının binasında sığınacaq taparaq çətin şəraitdə də olsa öz fəaliyyətini davam etdirib.

Azərbaycan ordusu tərəfindən Şuşa azada olunduqdan sonra Şuşanın teatr həyatının yenidən qurulması, yeni teatr binasının tikilməsi işləri həyata keçirilir.

Şuşa rəqsləri

Rəqs musiqisi Azərbaycan milli folklorunda xüsusi yer tutur. Azərbaycan xalq rəqslərinin çox qədim tarixi var. Qobustan qayaüstü rəsmlərində əksini tapmış rəqs səhnələri bunun əyani sübutudur. El şənliklərinin, toy məclislərinin, bayram mərasimlərinin bəzəyi olan rəqslər zamanda səyahət edərək bugünə qədər gəlib çatmış, onu yaradanların təfəkkür, müşahidə, həyat tərzı və duyğularını özündə əks etdirməkdə və yaşatmaqdadır. Hər bir rəqsi melodiyasının yaranması müəyyən şərait və ya ifaçı ilə bağlıdır. Xalqımızın milli rəqslərinin bir neçəsi Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı Şuşada yaranıb.

Qarabağ tarixi, eləcə də qədim diyarın etnoqrafiyası barədə 20-dən çox kitabın müəllifi, «Şuşa» qəzetinin redaktoru Vəlif Quliyev dediyinə görə, gözəl dağ quşuna həsr olunan «Turacı» rəqs melodiyası da belə rəqslərdən biridir: «Həzın, qəlboxşayan lirik və incə melodiyalı bu rəqsin yaranma tarixi haqqında belə bir rəvayət var: Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanın sarayında çox gözəl bir rəqqasə varmış. Bir dəfə xanın böyük oğlu Məhəmmədhasən ağanın toyunda həmin rəqqasə gözəl bir rəqs nümayiş etdirir. İbrahimxəlil xan bu rəqsin ifasına heyranlığını gizlədə bilmir, ona ucadan deyir: «Sən lap turac kimi oynayırsan!» O vaxtdan rəqqasənin ifa etdiyi melodiya «Turacı» adlanır. Qadınların ifa etdiyi rəqs zamanı sifətin, əl, qol və bədənə plastik hərəkətləri ilə turac quşunun uçması, onun yere düşməsi və yenidən uçub gəlməsi təsvir edilir.

«Tərəkəmə»

Şuşada yaranmış «Tərəkəmə» rəqsinin mənşəyi çoxdan Azərbaycanda məskən salmış tayfanın adı ilə bağlıdır. Rəqsi Qarabağda yaşayan tərəkəmə camaatı yaradıb. Tərəkəmənin iki variantı var və bunlar lirik, gümrah melodiya malikdir. Birinci variant tərəkəmələrin özlərinin yaratdığı aram və vüqarlı rəqsdir. Bu, əsasən Qarabağda geniş yayılmışdır və onu yalnız qadınlar oynayırlar. İkinci variant daha çevik, oynaq, qarın səslə, geniş hərəkətli rəqsdir və bunu həm qadınlar, həm də kişilər ifa edirlər. Gəzişmə, süzmə, fırlanma rəqsin əsas hərəkətləridir. Üzeyir Hacıbəyli «Arşın mal alan», Renold Qliyer «Təntənəli uvertura», Əfrasiyab Bədəlbəyli «Qız qalası» əsərlərində «Tərəkəmə»nin melodiyaşısından istifadə ediblər.

«Vağzalı»

Xalqımızın ən qədim və sevimli rəqslərindən olan «Vağzalı» XIX əsrdə Şuşada yaranıb. Rəqsin əsasını təşkil edən və əvvəllər «Qarabağın ağır» adlanan bu qədim melodiya sonralar iki hissəyə şaxələnib, «Asta Qarabağı» və «Vağzalı» rəqslərinə bölünüb. Son dərəcə zərif, ürəyəyatımlı melodiya, incə, yumşaq hərəkətlər bu rəqsi ənənəvi toy rəqsinə çevirib. Adətən gəlin apararkən çalınır. «Vağzalı» melodiyaşısı gəlin adamlarını müşayiət edir, toyun bu məqamındakı şadlıq təntənəsinin bir növ rəmzi kimi səslənir, xoş mərasimi daha da ruhlandırır. Olduqca cazibəli, qəşəng, son dərəcə lirik olan bu rəqs incəliklə, bir növ axıcı hərəkətlərlə ifa edilir».

«Uzundərə»

«Uzundərə» rəqsi haqqında müxtəlif rəvayətlər var. Ağdamla Göytəpə kəndi arasında «Uzundərə» adlanan bir yer var. Rəvayətə görə, qədimdə ya dağlıq, ya da aran Qarabağa gəlin aparanda həmin dərədən keçər və burda bir qədər dincələmişlər. Kişilər, qadınlar, gəlinlər vaxtlarını boş keçirməmək üçün musiqinin müşayiəti ilə oynayırmışlar. Həmin rəqslərdən birinin – ən məşhurunu həmin yeri adı ilə «Uzundərə» adlandırıblar. Ənənəvi toy rəqsi olan «Uzundərə», adətən qızlar, gəlinlər, bəzən isə qocalar tərəfindən icra edilir. Bu rəqs olduqca cazibəli, aram, incə və lirik melodiyaşısıdır. Zərif və emosional kompozisiyalı «Uzundərə» üçün adi gəziş, yana gəziş, süzmə

və s. xarakterikdir. Bu rəqs qadın ifası üçün daha səciyyəvi, daha uyğun və münasib olduğu üçün əsasən, gəlin gətirilən vaxt qadınlar ifa edirdilər. Bəzi yerlərdə bu rəqsi kişilər, bəzən də qadınla kişi oynayır. Dahi Üzeyir Hacıbəyli «O olmasın, bu olsun» operettasında bu xalq rəqsinin melodiyaşısından istifadə etmişdir.

«Mirzeyi»

Təxminən XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada neyçalan Mirzə adlı bir ifaçı tərəfindən yaradılan «Mirzeyi» bütün rəqqasların repertuarına daxil olan bu rəqs nömrəsini həm kişilər, həm də qadınlar ifa edir. Gözəl, nəcib və qəlboxşayan melodiyanın müşayiəti ilə əli dəsmalı kişilər təmkinlə, ağır temple qadınlar ifa edir. «Mirzeyi»nin «Vağzalı-Mirzeyi» variantı daha geniş yayılıb».

«Darçını»

Şuşada yaranan rəqs melodiyaşısından biri də gümrah və yumoristik xarakter daşıyan «Darçını»dır. Mübaliğəli, aram temple səslənir, qüvvətli hissəsində zərbələrin və vurğuların səsi aydın eşidilir. «O olmasın, bu olsun»da bu melodiyaşından da istifadə olunub. «Qaytağı», «Ceyranı», «Asta Qarabağı», «Gəlin atlandı», «Ay bəri bax», «Muleyli», «Heyratı», «Xalabacı», «On dörd nömrə» və onlarca digər rəqs melodiyaşıları Şuşada yaranıb.

Şuşa böyük musiqi məbədi, böyük konservatoriyadır. Təsadüfi deyil ki, bu gün Azərbaycan musiqisində, xalqa rəqslərində ifa edilən əksər musiqilər Şuşada, bu böyük musiqi məbəbində yaranmışdır. Şuşadan yayılan musiqilər, nəğmələr Azərbaycana oradan isə bütün dünyaya yayılmışdır.

ŞUŞA KİTABXANALARI, ŞUŞA RAYON MƏRKƏZLƏŞDİRİLMİŞ KİTABXANA SİSTEMİ

Şuşada ilk şəhər kitabxanası 1897-ci ilin fevralında yaradılmışdır. Təməli Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən qoyulan bu kitabxana-qiraətxananın çoxlu sayda ziyalı üzvləri olmuşdur. M.M.Nəvvab özünün daş mətbəəsində Şuşa şairlərinin şeirlərini çap etdirmişdir. Kitabxananın yaradılmasında şairə Xurşidbanu Natəvanın oğlu Mehdiqulu xanın, həkim Kərim Bəy Mehmandarovun böyük xidmətləri olmuşdur. Sovet hakimiyyəti dövründə M.M.Nəvvabın yaratdığı kitabxanayı Miriş ağa işletmişdir.

Daha sonralar Şuşa şəhərində daha 2 kitabxana: şəhər və uşaq kitabxanası fəaliyyət göstərmişdir.

1977-ci ilin may ayında Şuşa şəhər kitabxanasının fəaliyyəti genişləndirilərək Şuşa rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi (MKS) yaradılmışdır. Yaradılan zaman MKS 1 Mərkəzi Kitabxanayı, 1 şəhər kitabxanasını, 17 kənd kitabxana filialını əhatə etmişdir. Sonralar əhali sayının artması, oxucu tələbatının çoxalması şəhərdə yeni şəhər, uşaq və gənclər filiallarının açılmasına şərait yaratmışdır. Rayon MKS-nin tərkibində 32 kitabxana binası mövcud olmuşdur. 1991-ci ilin məlumatına görə rayon MKS-də işçilərin sayı 103 nəfər, kitabxana fondunun ümumi həcmi 200 min nüsxə, oxucularının ümumi sayı 10 min nəfər təşkil etmişdir. Şuşa rayon MKS-i respublika əhəmiyyətli «Xarı Bülbül» musiqi festivalının keçirilməsində daim fəal iştirak etmişdir.

1992-ci il may ayının 8-də erməni silahlı qüvvələrinin Şuşanı işğal etməsi nəticəsində rayon ərazisində etnik təmizləmə əməliyyatı aparılmış, Şuşa rayon MKS-in saxlanılan kitab fondu məhv edilmişdir. İşğal zamanı rayon ərazisindəki 32 kitabxana və bu kitabxanalarda saxlanılan qədim və unikal kitablar, o cümlədən 200 min nüsxədən artıq çap məhsulu yandırılmış və məhv edilmişdir. Kitabxanaların dağıdılması nəticəsində dövlətə 1 milyon 106 min manat həcmində ziyan vurulmuşdur.

Şuşa rayon MKS 1993-cü ildə Bakı şəhəri, Nərimanov rayonundakı bir binanın zirzəmisində öz fəaliyyətini davam etdirməyə başlamışdır. Şuşa rayon MKS-nin 35528 min kitab fondu oxucuların istifadəsinə verilmişdir. Hazırda yeni struktur

dəyişiklikləri əsasında MKS-nin şəbəkəsində oxuculara xidmət şöbəsi, metodika və biblioqrafiya şöbəsi, komplektləşdirmə və kitabışləmə şöbəsi, informasiya-resurs şöbəsi, uşaq şöbəsi, kitabxana-biblioqrafiya proseslərinin avtomatlaşdırılması şöbəsi fəaliyyət göstərir. Burada fəaliyyət göstərən kitabxana «İnformasiya-resurs», «Kitabışləmə və Komplektləşdirmə», «Metodika və biblioqrafiya», «Oxuculara xidmət» şöbələrindən və «Oxu zalı»ndan ibarətdir. Şöbənin fondunda 22700 nüsxə kitab vardır. İl ərzində Şöbənin fonduna 620 nüsxə yeni ədəbiyyat daxil olmuşdur. Kitabxananın fondu latın qrafikası ilə 23475 nüsxədir.

Şuşa Şəhər Kitabxana sisteminin filialları Şuşanın ermənilər tərəfindən işğalından sonra əhalisi kimi də məcburi köçkünlük həyatı yaşamaq məcburiyyətində qalaraq, Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində məskunlaşaraq öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. MKS-in filialları əsasən Bakıda şuşalı qaçqınların kompakt yaşadığı yerlərdə fəaliyyətini davam etdirir. Malibəyli kənd kitabxana filialı 1910-cu ildə yaradılmışdır. Şuşanın işğalından sonra kitabxana Yeni Ramana qəsəbəsindəki Musiqi məktəbinin nəzdində öz fəaliyyətini davam etdirir. Kitabxana 2 otaqdan ibarətdir. Sahəsi 80 m²-dir. Kitabxananın 2 nəfər işçisi var. Malibəyli kənd kitabxana filialının fondu latın qrafikası ilə 8599 nüsxədir.

Quşçular kənd kitabxana filialı 1966-cı ildə yaradılmışdır. Şuşanın işğalından sonra kitabxana öz fəaliyyətini Sabunçu rayonu Pirşağı qəsəbəsindəki «Gilavar» sanatoriyasında davam etdirir. Quşçular kənd kitabxana filialının fondu latın qrafikası ilə 2635 nüsxədir. Xəlifəli kənd kitabxana filialı 1928-ci ildə yaradılmışdır. Şuşanın işğalından sonra kitabxana öz fəaliyyətini Şəki şəhəri, Yeni Çələbixan qəsəbəsində davam etdirir. Xəlifəli kənd kitabxana filialının fondu latın qrafikası ilə 2242 nüsxədir.

Azərbaycan ordusu 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhərini işğaldan azad etdikdən sonra Şuşa Kitabxanasının yenidən bərpası işləri həyata keçirilir.

Şuşa Şəhər Kitabxanasının 120 illik yubileyi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin təşkilatçılığı 2017-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Milli Kitabxanasında qeyd edilmişdir.

2021-ci ilin dekabr ayında isə Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşəbbüsü və layihəsi ilə Özbəkistanın tarixi Turan kitabxanası ilə Azərbaycanın

Şuşa rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi arasında əməkdaşlığa dair Memorandum imzalanıb. Memorandumda iki kitabxana arasında münasibətlərin genişləndirilməsi, daha da inkişaf etdirilməsi, elm, təhsil və ədəbiyyat sahəsində maraq doğuran informasiyaların mübadiləsi, hər iki ölkənin tanınmış tarixi şəxsiyyətlərinin, mədəniyyət-sənət nümayəndələrinin qarşılıqlı yubileylərinin, yaradıcılıq gecələrinin təşkili, xalqların zəngin tarixi, mədəniyyəti, adət və ənənələri mövzusunda beynəlxalq tədbirlərin, konfransların keçirilməsi, kitabxana-informasiya sahəsinin aktual problemləri, kitabxanaların avtomatlaşdırılması məsələləri ilə əlaqədar təcrübə mübadiləsi və əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, virtual sərgilərin təşkili, birgə konfrans, seminar, təqdimat, sərgi və müzakirələrin reallaşdırılması və s. istiqamətlərdə əməkdaşlıq nəzərdə tutulub.

ŞUŞADA MƏTBƏƏ-NƏŞRİYYAT FƏALİYYƏTİ VƏ DÖVRI MƏTBUAT

XIX əsrin ortalarından Bakıda da mətbuat və kitab nəşri geniş vüsət almışdı. Həmin dövrdə Bakıda üç, Şamaxıda iki mətbəənin mövcudluğu haqqında məlumatlar var. 1874-cü ildə Gəncə şəhərində Fyodorov və Tarumovun mətbəəsində «Yelizavetpolun rus və müsəlmanlar təqvimi» nəşr edilib. Bu təqvimin bir nüsxəsi Sankt-Peterburqun Saltikov-Şedrin adına kitabxanasında saxlanılır. 1884-cü ildə Bakıda 5 mətbəə və 1 litografiya (daş çapı), Gəncədə isə 3 mətbəə olduğu statistik qaynaqlarda göstərilir. Onu da qeyd edək ki, Bakıda ən böyük, dövrünə görə müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş mətbəə-nəşriyyat Oruc, Qəmbər və Abuzər Orucov qardaşları tərəfindən açılıb. 1906-cı ildə yaradılan «Orucov qardaşları» mətbəə-nəşriyyatı 1917-ci ilədək fəaliyyət göstərüb.

Azərbaycanda mətbəə və nəşriyyat işinin tarixi XIX yüzilliyin əvvəllərinə gedib çıxır. Mətbəə açmaq, qəzet, jurnal və kitablar nəşr etmək məsələsi bir çox ziyalıları düşündürüb. Lakin buna nail olmaq ilk növbədə o dövrün ictimai-siyasi abu-havası ilə sıx bağlı idi. Azərbaycanın maarifpərvər, gələcəyi görən ziyalıları Rusiya ilə mədəni əlaqələr qurmağa, bu əlaqələr vasitəsilə Azərbaycanda məktəblər açmağa, dərslilər yazmağa, mətbuat və kitab nəşrinə nail olmağa çalışırdılar. Özamankı azərbaycanlı ziyalılar əsasən Azərbaycanın problemlərinin, o cümlədən torpaqlarının Rusiya və Qacarlar dövləti arasında bölünməsinin, onun mənfi təsirlərinin mahiyyətinin xalqa düzgün çatdırılmasında maariflənmənin və savadlanmanın əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdülər.

Ümumiyyətlə isə Azərbaycan şəhərlərindən ilk dəfə Təbrizdə mətbəə açıldığı qeyd olunur. Bu mətbəə isə 1812-ci ildə fəaliyyətə başlayıb. Burada əsasən dünyəvi kitablar nəşr edilib. Başqa bir məlumata görə, Təbrizdə ilk mətbəə 1817-ci ildə yaradılıb. Təbrizdən sonra Urmiya, Ənzəli, Ərdəbil, Rəşt, Həmədan, Qəzvin kimi Azərbaycan şəhərlərində də mətbəələr yaradılıb, kitab nəşri həyata keçirilib.

Azərbaycanda mətbəə-nəşriyyat sahəsinin ilk yarandığı yerlərdən biri də Azərbaycanın mədəniyyət, incəsənət ocağı olmuş Şuşa şəhəridir. Şuşada ilk mətbəənin təxminən 1830-

cu illərdə fəaliyyətə başladığı bildirilir. 1835-ci ildə Kazan Universitetinin müəllimi, şərqşünas, professor Frans Erdmanın dinə aid fars dilində kitabı Şuşada nəşr edilib. Bundan başqa XIX əsrin II yarısında Ağamirzə Qarabaği də Şuşada mətbəə açıb və burada onlarla kitab çapdan çıxıb.

Ümumiyyətlə, XIX əsr Qarabağ ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyətində mühüm rol oynayıb. Bu qədim mədəniyyət beşiyində çoxlu şair, musiqçi, tarixçi və gələcək nəsillərə əsərlərini ərməğan qoyub-getmiş neçə-neçə sənət dühası yetişib. Bunlardan biri də ensiklopedik biliyə malik şair, rəssam, xəttat, musiqi nəzəriyyəçisi şuşalı Mir Möhsün Nəvvabdır. O da doğma şəhərində mətbəə açanlardan, Şuşanın mədəni-maarif mühitinin canlanmasına öz töhfəsini verən ziyalılardandır.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, maarifpərvər ziyalı Mir Möhsün Nəvvabın Şuşada 1884-cü ilin əvvəlində daşbasma üsulu ilə kitab çap edən mətbəə yaradıb. Bu mətbəədə özünün və müasirlərinin bir sıra məcmuələrini, dərsləklərini, eləcə də dini risalələri çap edirdi. Bu çap nəşrlərinin mətnlərini yazmaqla bərabər, onlara daxil edilən illüstrasiyaları da Nəvvab özü çəkib. O, 1884-cü ildə Həşimzadə Ağa Mirmehdinin (Xəzani) «Şəriətül-İslam» adlı kitabçasını, həmçinin müəllifi olduğu «Kitabi-kəşfül-həqiqeyi-məsnəvi fi mövzuat və mənzumati-Nəvvab» (1899) kitabı və digərlərini öz mətbəəsində çapdan buraxıb.

Şuşada dövrü mətbuat

Azərbaycanın mədəniyyət tarixində dərin iz buraxmış Şuşa şəhərində tarixən ədəbiyyata, incəsənətə böyük maraq olub, bu şəhər Azərbaycanın elm, mədəniyyət, musiqi tarixinə bir çox böyük şəxsiyyətlər bəxş edib.

1932-ci ildən nəşrə başlayan bu «Şuşa» qəzeti illər ərzində müxtəlif adlarla fəaliyyət göstərüb. Şuşa ziyalıları qəzetə, jurnala, kitaba tarixən böyük diqqətlə yanaşıblar. 1875-ci ildə «Əkinçi» qəzeti nəşrə başlayanda şuşalılar bu qəzetə abunə yazılırdılar. Həm də təkcə «Əkinçi» qəzetinə yox, ondan sonra nəşrə başlayan «Ziya», «Kaspi» və digər bir neçə qəzetə də Şuşada kütləvi abunə var idi. Bundan əlavə, XIX-XX əsrdə «Əkinçi», «Ziya», «İrşad», «Həyat» qəzetlərində, «Molla Nəsrəddin», «Füyuzat» jurnallarında Şuşa ilə bağlı müxtəlif səpkili yazılar yer alıb. Bu yazılarda həm Şuşanın mədəniyyətinə diqqət yetirilir,

həm də orada baş verən hadisələrlə bağlı materiallara yer verilir.

Hələ XX əsrin əvvəllərindən Şuşada bir neçə qəzet işıq üzü görməyə başlayıb. Belə ki, «Şuşa» qəzeti yaranana qədər Şuşada həm rus, həm də Azərbaycan dilində qəzetlər nəşr edilirdi. Bunlar «Şuşinski jizn», digəri isə «Şuşinski listok» qəzetləri idi. «Şuşinski listok» qəzeti rus, «Şuşinski jizn» qəzeti isə yarı Azərbaycan, yarı rus dilində nəşr edilirdi. Bunlar Şuşada nəşrə başlayan ilk qəzetlər olub. Şuşada mətbuata maraq və diqqət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də davam edib. 1919-cu ildə Şuşada «Qarabağ əkinçisi» adlı qəzet çıxıb».

«Şuşa» qəzetini də məhz bu nəşrlərin davamçısı saymaq olar. Qəzet 1932-ci ildə «Sosializm maldarçılığı» adı ilə nəşrə başlayıb. Qəzet 1932-ci ildə rayon partiya komitəsi tərəfindən təsis edilib. Sonrakı illərdə qəzet «Sosialist maldarlığı», «Kolxoz bayrağı», «Şuşa kurortu» adları altında fəaliyyət göstərüb. Nəhayət, 1965-ci ildən başlayaraq qəzet «Şuşa» adı ilə nəşr edilib. Bu 90 ildə qəzetə təxminən 20 nəfər redaktorluq edib. Camal Ələsgərov, Həsənqulu Abbasov, İkinci Dünya müharibəsi dövründə Hüseyn Kərimov, daha sonra isə Səfər Quliyev, İdris Hacıyev, İdris Məhərrəmov, Əyyub Kazımov, Fərrux Tağıyev, İsrəfil Əbilov, Rəfiqə Tağıyeva. 2005-ci ildən bu yana isə «Şuşa» qəzetinə tanınmış tədqiqatçı-jurnalist, yazıçı Vasif Quliyev baş redaktorluq edir.

Ancaq «Şuşa» qəzeti ilə bağlı olan bir neçə mənfi məqam da var. Biri elə odur ki, məsələn, həmin redaktorlar arasında təsadüfi, jurnalist ixtisasına yiyələnməmiş adamlar da olub.

«Şuşa» qəzetinin o dövrlər digər rayon qəzetlərindən çox böyük fərqi və üstünlüyü olub. Qəzetdə daha çox ədəbiyyatla, incəsənətlə bağlı yazıların dərc olunmasında özünü göstərüb. Həmin dövrdə digər bölgə qəzetlərində daha çox kolxoz quruculuğundan, əkinçilik, pambıqçılıqdan, kənd təsərrüfatından. Bu cəhətdən «Şuşa» qəzeti fərqli idi. Qəzetdə mədəniyyətlə, ədəbiyyatla, musiqi ilə bağlı yazılara daha çox üstünlük verilir. «Şuşa» qəzeti rayon qəzeti olmasına baxmayaraq, həm o dövr, həm də indiki dövrdə təkcə Şuşada yox, bütün Azərbaycanda tanınan bir qəzet idi.

«Şuşa» qəzetində Azərbaycanın tanınmış şair və yazıçılarının, o cümlədən, Səməd Vurğun, Məmməd Rəhim,

Cəfər Xəndan, Süleyman Rüstəm, Yusif Vəzir Cəmənzəminli kimi qələm adamlarının əsərləri vaxtaşırı çap olunub. Ötən əsrin 30-cu illərində qəzetin səhifələrində bir sıra maraqlı rubrikalar («Müxbirlərin səsi», «Müxbirlərimiz yazırlar», «Müxbir siqnalları», «Xarici ölkələrdə», «Cəbhədə xəbərlər» və s.) yer alıb.

1992-ci ildə Şuşanın erməni işğalına məruz qalması «Şuşa» qəzetinin də fəaliyyətinə təsirsiz ötüşməyib. Bundan sonra qəzet düz 13 il fəaliyyətini dayandırmalı olub. Yalnız 2005-ci ildən başlayaraq «Şuşa» qəzeti fəaliyyətini Bakıda davam etdirməyə başlayıb.

1965-ci ildən isə Şuşada yerli radio verilişləri redaksiyası fəaliyyətə başlamışdı.

2020-ci il noyabrın 8-də şanlı Azərbaycan ordusunun Şuşanı işğaldan azad etməsi bütün xalqımız kimi, Şuşanı 90 ildir təmsil edən bu qəzet üçün də tarixi hadisə oldu və «Şuşa» qəzetinin və ümumiyyətlə Şuşa mətbuatının da Şuşaya qayıdacağı günlər də uzaqda deyil.

ŞUŞADA TƏHSİL, MƏDRƏSƏ VƏ MƏKTƏBLƏR

XIX əsrin birinci yarısı teatr və musiqi sənəti ilə yanaşı Şuşada elm və maarifçilik sahəsi də geniş vüsət tapmışdır. Burada 1830-cu ildə qəza məktəbi, 1838-ci ildə seminariya, 1876-cı ildə şəhər və ibtidai məktəb, 1880-ci ildə altısinifli qəza məktəbi və 1886-cı ildə isə rus-tatar məktəbləri yaranmışdı. Belə məktəblərin açılması və təminatı Peterburq dağ institutunu bitirmiş mühəndis Fərrux bəy Vəzirovun xidmətləri idi. Bununla yanaşı şəhərdə Gövhər-ağanın, Səməd bəy Ağayevin şəxsi məktəbləri də fəaliyyət göstərirdi. 1894-cü ildə isə qız məktəbi olan – Marina məktəbi açıldı. 1910-cu ildə artıq Şuşa məktəblərində təxminən 2000-nə qədər şagird və tələbə təhsil alırdı. Maarifçiliyin inkişafı söz yox ki, gələcəkdə musiqi məktəblərinin əmələ gəlməsinə də zəmin yaradırdı. XIX əsrin 70-ci illərində Şuşada musiqi məktəbinin ilk yaradıcısı Xarrat Qulu olmuşdur. Professor Bülbül Məmmədov qeyd edirdi ki, tələbələr 13-14 yaşına kimi Molla İbrahimin, 14 yaşından yuxarı isə Xarrat Qulunun məktəbində musiqi dərslərini öyrənirdilər. Xarrat Qulu 1823-1883-cü illərdə Şuşa şəhərində yaşamışdır. O, klassik xalq musiqisini mükəmməl bilir və həm də ilhamlı şerlər yazırdı. O gözəl səsə malik idi. Məhərrəmlik təziyəsini keçirmək məqsədilə Xarrat Qulu təşkil etdiyi məclisə, Şuşanın yaxşı səsi olan gənclərini cəlb edib, şəbih səhnələrini oynamaqla yanaşı, eyni zamanda onlara muğamatın sirrlərini də öyrədirdi. Dini məqsəd daşmasına baxmayaraq haqqında bəhs etdiyimiz məclis Azərbaycanda xanəndəlik və instrumental musiqinin inkişafında müəyyən yer tutmuş, Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Sadıqcan, Əbdül Baği Zülov, Cabbar Qaryağdıoğlu, Keçəçioğlu Məhəmməd kimi sənətkarların yetişməsinə səbəb olmuşdur. Firudin bəy Köçərli Xarrat qulunun sənətinə yüksək qiymət verərək yazırdı: «Kərbəlayi Qulunun sənəti xarratlıq idi. Çox dəqiq və əhli-zövq, şirinkəlam bir şəxs idi ki, cümlə Şuşa əhli onu əziz və mehriban tutardı. Öz sənətində artıq məhərdli olduğu kimi elmi musiqidə dəxi baxəbər idi. Qarabağın məşhur xanəndələri onun yetirmələridir». Molla İbrahimin məktəbində də bir çox musiqçilər dərslər almışdır və məşhur Azərbaycan xanəndəsi Bülbül də ilk təhsilini məhz bu məktəbdə almışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında yaranan musiqi məktəblərindən biri də Kor Xəlifənin məktəbi olmuşdur. O tələbələrə muğam oxumağı,

tarda və kamançada çalmağı öyrədirdi. Şuşada məşhur xanəndə Hacı Hüsü və görkəmli alim, musiqişünas Mir Möhsün Nəvvabın «Məclisi-fəramuşan», Xurşidbanu Natəvanın «Məclisi-üns» ədəbi-musiqili məclisləri yaradılmışdı. Bu məclislərdə şer, musiqi və sənətin estetik problemləri müzakirə olunur, xanəndələrin düzgün oxumağına və ustalıqına diqqət verərdilər. Şairlər tərəfindən yeni yazılan qəzəl və şerlər burada musiqiçilər tərəfindən ilk dəfə dinləyicilərə çatdırılırdı. XX əsrin əvvəllərində Şuşanı Qafqazın həm konservatoriyası, həm də Azərbaycanın musiqi beşiyi adlandırırdılar. O zaman Qafqazın harasına getseydin orada çalib oxuyanın şuşalı olduğunu görərdin. Məşhur rus şairi Sergey Yesenin məktublarının birində yazırdı: «Əgər o oxumursa, demək şuşalı deyil».

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan, o cümlədən Şuşada musiqi sənəti, ilk növbədə xanəndə və sazəndələr ustadşeyird zəminində inkişaf edirdisə, artıq XX əsrdən başlayaraq peşəkar musiqi təhsili daha geniş sahələri əhatə edərək, sistemləşdirilməyə və kütləviləşməyə doğru istiqamət götürmüşdü. O dövrdə Azərbaycanda dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin böyük əməyi sayəsində professional musiqi təhsilinin bünövrəsi qoyulur. Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi Şuşada da dövlət tərəfindən musiqi ocaqları açılmağa başlayır. Bunların da professional musiqimizin inkişafında, görkəmli bəstəkar və ifaçılarımızın yetişdirilməsində rolu böyük olmuşdur.

1930-cu ilin əvvəllərində Şuşada ilk musiqi texnikumu təşkil olunur. Texnikumun ilk direktoru məşhur tarzən-pedaqoq Həmzə Əliyev olmuşdur. Texnikumda o vaxt tar ixtisasından bəstəkar Qəmbər Hüseynli, musiqi nəzəriyyəsindən Fatma Zeynalova, nəfəs alətlərindən Nikolay Sergeyeviç Sergeyev, onun həyat yoldaşı Polina Nikolayevna musiqi nəzəriyyəsindən, pianoçu, professor Aleksey Platonoviç Raxmanov fortepiano ixtisasından, onun həyat yoldaşı Zoya Vladimirovna musiqi nəzəriyyəsindən dərs demişdir. Bəstəkarlardan Əsrəf Abbasov, Suleyman Ələsgərov, dirijor Kamal Məmmədov və başqaları ilk təhsillərini bu məktəbdə almışlar. 1938-39-cu illərdə bu məktəbdə Süleyman Ələsgərov tələbələrə ibarət xalq çalğı alətləri orkestri təşkil etmişdir. Xanəndələrdən Bahadur Mehralıoğlu, qəssab Abış (o müğənni Azərbaycanın xalq artisti Flora Kərimovanın babasıdır) və başqaları bu məktəbdə dərs demişlər. Tanınmış xanəndələrdən İsa Rəhimov, Tofiqə və Şəfəqə

Abdullayeva bacıları, Şamil Məmmədov və başqaları bu məktəbin yetirmələridirlər. İsa Rəhimov hazırda Şuşa incəsənət məktəbində xanəndəlik ixtisasından dərs deyir.

1948-ci ildən həmin texnikum uşaq musiqi məktəbi kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır. Yalnız 25 ildən sonra Şuşa Rayon Partiya komitəsinin 1-ci katibi Qəşəm Aslanovun və bəstəkar Süleyman Ələsgərovun böyük səyi nəticəsində 1974-cü ildə musiqi texnikumu yenidən fəaliyyət göstərməyə başlayır. M.M.Nəvvabın adını daşıyan Şuşa musiqi texnikumunda fortepiano, xor dirijorluğu, musiqi nəzəriyyəsi, xanəndəlik və xalq çalğı alətləri şöbələri fəaliyyət göstərir. Texnikumda 150-yə yaxın tələbə təhsil alır və 80 nəfərə qədər müəllim işləyir. Musiqi texnikumunun Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti rəhbərliyi tərəfindən bağlanması haqqında edilən təzyiqlərə baxmayaraq məktəbin direktoru Eldar Əliyevin çox böyük səyi və təşkilatçılığı nəticəsində, buna imkan verilməmişdir.

Texnikumun təşkil olunmasında və kadrlara olan ehtiyacın təmin edilməsində Üzeyir Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının (indiki Bakı Musiqi Akademiyasının) və şəxsən bəstəkar Süleyman Ələsgərovun böyük xidməti olmuşdur. İxtisaslı kadrlara olan ehtiyacı nəzərə alaraq 1974-cü ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının məzunlarından Nadir Əlişovu – musiqi nəzəriyyəsi və harmoniya fənlərindən, Mixail Suxomyası – fortepiano ixtisasından və başqalarını dərs deməyə Şuşa musiqi texnikumuna göndərilmişdir. Məktəbin rəhbərliyi o dövrdə ixtisaslı kadrlara olan ehtiyacı nəzərə alaraq bəstəkar Xəlil Cəfərovu – orkestr və dirijorluq fənlərindən, Hafiz Sədizadəni – xanəndəlik ixtisasından, Rəsul İsmayılov və Təyyar Xəlilovu tar ixtisasından dərs demək üçün musiqi texnikumuna dəvət etmişdir. Texnikumun tələbələri indiyədək vaxtaşırı respublika müsabiqələrində və şəhərin mədəni-kütləvi tədbirlərində fəal iştirak edirlər.

Şuşada 1922-ci ildən mədəni – maarif texnikumu da fəaliyyət göstərir. Burada kitabxanaçılıq, ibtidai sinif müəllimi, klub işçisi və musiqi fakültələri vardır. Texnikumda 80-nə yaxın müəllim 600-dən çox tələbənin təhsili ilə məşğuldur. Bu texnikumun məzunları nəinki Şuşada, Qarabağın başqa şəhərlərində də fəaliyyət göstərir.

Şuşada XX əsrdə ilk musiqi məktəbi məhz indiki Şuşa incəsənət məktəbidir. Hansı ki, bu məktəb ilk musiqi məktəbinin

davamçısıdır. Müxtəlif vaxtlarda musiqi məktəbində Əhməd Əlişov, Əlipaşa Daşdəmirov, respublikanın əməkdar artisti Əlikram Hüseynov, Məmməd Nəbiyev, Kamil Cəfərov, respublikanın əməkdar mədəniyyət işçisi Səid Hacıyev, Zöhrab Bayramov direktor işləmişlər. Hal-hazırda məktəbin direktoru qocaman müəllim Oqtay Alahverdiyevdir. Bəstəkar Arif Məlikov 1950-ci ilin əvvəllərində Asəf Zeynallı adına Bakı musiqi texnikumu bitirdikdən sonra bu məktəbdə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Tanınmış tarzən Con Əliyev, Abdulla Abdullayev, Tapdıq Zeynalov və başqaları bu məktəbdə dərs demişlər. Məktəbin minlərlə məzun olmuşdur. Onlar hazırda respublikanın müxtəlif mədəniyyət müəssisələrində fəaliyyət göstərirlər.

Şuşa 2 sayılı musiqi məktəbi 1990-cı ildə təşkil olunub. Məktəbdə fortepiano, xalq çalğı alətləri, xanəndə və zərb alətləri şöbələri fəaliyyət göstərir. 200-dən artıq şagirdin təhsili ilə 40-dan çox ixtisaslı müəllim məşğul olur. Məktəbin direktoru Rəsul İsmayılov Bakı Musiqi Akademiyasının məzunudur. O, gənc şuşalıların musiqi təhsilinə böyük zəhmət sərf edir.

Bu məktəblərlə yanaşı son 20 ildə Şuşa musiqi məktəblərinin miqyası genişlənməmiş və 6 kənddə musiqi məktəbi açılmışdır. Malıbəyli, Turşsu, Quşçular, Xəlifəli, Qala dərəsi və Xanallar kənd musiqi məktəblərini qeyd etmək olar. Yuxarıda adları qeyd olunan texnikum və musiqi məktəblərinin hamısı erməni qəsbkarları Şuşanı işğal etdikdən sonra, yəni 1992-ci ildən əsasən Bakı şəhərində fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Xanallar kənd musiqi məktəbi isə Mingəçevir şəhərində yerləşir.

Şuşanın musiqi və incəsənət məktəbləri, mədəni-maarif və musiqi texnikumları XX əsrin II-ci yarısında yüksək inkişaf taparaq nəinki Qarabağın, hətta Qarabağ ətrafı rayonların ixtisaslı musiqiçilərinə olan ehtiyacını ödəmişdir. Bunlarla yanaşı Şuşada ənənə şəklini almış «mahnı bayramları» yayın gəlişi ilə Şuşaya təşrif gətirən respublika əhalisinin gur vaxtına təsadüf edirdi. «Mahnı bayramı» Mədəniyyət evlərindən, klublardan, teatr səhnələrindən başlayaraq Cıdır düzündə yekunlaşardı. Şuşanın kəndləri və şəhərdə fəaliyyət göstərən musiqi məktəblərinin şagird və müəllimləri, öz fəaliyyət kollektivləri və Şuşadan kənarda yaşayan tanınmış şuşalı musiqiçilər, şairlər, teatr xadimləri, pəhləvanlar və hətta məzhəkəçilər Cıdır düzünə toplaşardılar. Şənlik axşama qədər davam edərdi və axşam gəzintisi ilə başa çatardı.

1989-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Naziri, professor Polad Bülbüloğlunun təşəbbüsü ilə ancaq Cıdır düzündə bitən Xarı Bülbül çiçəyinin rəmzi adı ilə bağlı I «Xarı Bülbül» Beynəlxalq musiqi festivalı keçirildi. Bu festivala 15-dən çox xarici ölkə xalqlarının folklor musiqi kollektivləri dəvət olunmuşdu. 1990-cı ildə 2-ci «Xarı Bülbül» Beynəlxalq festivalı, ermənilərin Şuşa şəhərini daima atəşə tutması ilə əlaqədar olaraq Bərdə və Ağdaş şəhərlərində keçirildi. Lakin ənənə halını almış bu festival bədxah qonşuların Qarabağa edilən təcavüzü nəticəsində sonralar keçirilmədi.

XX əsrin axırlarında, XIX əsrin ortalarında təkamül tapmış Şuşa musiqi mədəniyyəti, öz həyatını yenidən yaşayırdı. Hətta professional musiqiçilərin çoxalması onların Şuşa ilə bağlılığı Şuşanın mədəni həyatını xeyli yüksəltmişdi. O, dövrə də təkcə xanəndə və sazəndə dəstələri inkişaf etmişdirsə, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq deyərdim ki, «Qafqazın konservatoriyasında» artıq adları dünya musiqiçiləri sırasında Azərbaycanlı bəstəkarlardan Üzeyir Hacıbəylinin, Fikrət Əmirovun Niyazinin, Əfrasiyab Bədəlbəylinin, Əşrəf Abbasovun, Süleyman Ələsgərovun, Vasif Adıgözəlovun və Azərbaycanda professional vokal məktəbinin banisi Bülbülün, məşhur müğənni Rəşid Behbudovun və başqalarının adlarını qeyd etmək olar. Bu sənətkarlar Şuşa musiqi təhsili ocaqlarının yetirmələridirlər.

Şuşa şəhər Uşaq İncəsənət Məktəbi

Dünya mədəniyyətinə çox nadir incilər bəxş etmiş Qarabağın səfəli diyarı Şuşanın görkəmli yetirmələri Azərbaycan musiqisini ləyaqətlə təmsil edərək, bu musiqi ocağına böyük şöhrət gətirmişlər. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın bir sıra bölgələrində musiqi məclisləri, dərnekələri təşkil olunur, xalq musiqisinin, muğamın ilk nümunələri yaranırdı. Belə musiqi məclislərindən biri də Azərbaycan mədəniyyətinə böyük korifeylər bəxş etmiş Şuşada o dövrün görkəmli sənətkarlarından olan Xarrat Qulu Yusifi (1823-1883) tərəfindən təşkil edilmişdi. Bu məktəbin başlıca məqsədi yeni xanəndələr nəslini yetişdirmək, xanəndəlik sənətini xalq arasında geniş yaymaq və klassik Azərbaycan muğamlarını daha da inkişaf etdirmək idi. Musiqişünas Xarrat Qulunun yaratdığı bu məktəb Azərbaycan musiqisinin inkişafında önəmli rol oynamışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada muğam aşığı Kor Xəlifə musiqi məktəbi açır. O, tələbələrə muğam oxumağı, tərda və kamançada çalmağı öyrədirdi. XX əsrin əvvəllərində Şuşanı Qafqazın konservatoriyası, Azərbaycanın musiqi beşiyi adlandırırdılar. Artıq Şuşada xoş avazı, gözəl səsi ilə bütün Şərqdə, Avropanın bir sıra ölkələrində böyük şöhrət qazanmış görkəmli sənətkarlar yetişməyə başladı. Bu dövrdə Şuşada elmin, mədəniyyətin və incəsənətin sürətli inkişafı üçün geniş imkanlar yaranmışdı. Bu inkişafın nəticəsi idi ki, 1930-cu illərin əvvəllərində Azərbaycan vokal sənətinin banisi, mələhətli səsi olan, görkəmli müğənni Bülbülün təşəbbüsü ilə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının 10 oktyabr 1932-ci il tarixli qərarına əsasən rəsmi olaraq Şuşa Musiqi Məktəbi yaradılmışdır. Bu, həm də Azərbaycanda yaradılan ilk uşaq musiqi məktəbi idi. Məktəb Xurşidbanu Natəvanın evi olmuş binada fəaliyyətə başlamışdır. Bu təhsil ocağında tar, kamança, fortepiano, skripka və vokal şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Musiqi məktəbi tez bir zamanda Şuşanın mədəniyyət və incəsənət mərkəzinə çevrildi. Respublikanın bir neçə görkəmli musiqi müəllimi Şuşa Musiqi Məktəbində dərs demişdir. Sonrakı illərdə də məktəb öz fəaliyyətini yüksək səviyyədə davam etdirmiş, buranı yüzrlərlə gənc bitirmiş və onlar respublikanın musiqi həyatında mühüm rol oynamışlar. Məktəb 1932-ci ildən 1984-cü ilədək Şuşa Musiqi Məktəbi adlanaraq Seyid Şuşinskinin adını daşımışdır. 1984-cü ildən isə Niyazi adına Şuşa Şəhər Uşaq İncəsənət Məktəbi kimi fəaliyyət göstərirdi. Ötən müddətdə məktəbin məzunları müxtəlif fəxri adlara layiq görülmüşlər.

1992-ci ildən-Şuşa şəhərinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalından sonra Bakı şəhərinin Sabunçu rayonunda məskunlaşan uşaq incəsənət məktəbi öz tarixi ənənələrini qoruyub saxlayır. Məktəbdə 400 şagirdin təlim-təربiyəsi ilə 60 nəfər pedaqoji heyət məşğul olur. Məktəb şagirdlərinin əksəriyyəti respublika və rayon müsabiqələrinin qalibidir.

Şuşa Humanitar Kolleci

Əvvəlki adı Şuşa Musiqi Texnikumu olmuş və 16 iyun 2010-cu ildən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarına əsasən Şuşa Musiqi Kolleci adlanan təhsil müəssisəsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 fevral 2016-cı

il tarixli, 30 nömrəli Qərarına əsasən Şuşa Humanitar Kolleginə birləşdirilmişdir.

Kollec 1922-ci ildə Şuşa Müəllimlər Seminariyası adı altında fəaliyyətə başlayıb. Həmin il buraya 76 tələbə qəbul edilib. Kollecdə tələbələrə musiqi sənəti, xanəndə, sazəndələr, mədəni-maarif işçiləri, kitabxana və ibtidai sinif müəllimləri ixtisasları üzrə dərslər keçirilib. Kollec işğaldan sonra Bakıda yerləşib və fəaliyyətini davam etdirib. İndi bu kollecdəki şuşalı müəllimlər hədsiz sevinc içərisindədir, çünki Şuşa azaddır və artıq oraya qayıdış başlayıb.

Şuşanın ermənilər tərəfindən işğalından sonra Şuşa Humanitar Kolleci öz fəaliyyətini Bakı şəhərində davam etdirməkdədir.

Kollecdə təsviri incəsənət müəllimliyi, ailə və ev təhsili, sosial iş, məktəbəqədər təlim və tərbiyə, kitabxana-informasiya təminatı, instrumental ifaçılıq (alətlər üzrə), xanəndəlik, musiqi nəzəriyyəsi, xalq çalğı alətləri ifaçılığı (alətlər üzrə), xor dirijorluğu ixtisaslar üzrə mütəxəssislər hazırlanır.

Şuşa şəhər məktəbi

Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda, ilk olaraq şəhər məktəbi 1874-cü ildə Şuşada yaradılmışdır. 1830-cu ildə əsası qoyulan Şuşa qəza məktəbi əvvəlcə üç sinifli, 1878-ci ildən isə dörd sinifli şəhər məktəbinə çevrildi. Üç sinifli şəhər məktəbində təhsil müddəti hər sinifdə 2 il idi. 1878/79-cu tədris ilindən (dörd sinifli olduğdan) sonra isə 3 və 4-cü siniflərdə bu müddət bir il oldu. Məzmununa görə qəza məktəblərini xeyli geridə qoymuş Şuşa şəhər məktəbində şəriət, oxu, yazı, rus dili, hesab, təcürbi həndəsə, coğrafiya, tarix, fizika, rəsm, rəsmxətt, nəğmə, gimnastika və s. tədris edilirdi. Şuşa qəza məktəbində, əsasən, ana dili, rus dili və fransız dilinin tədrisi üstünlük təşkil edirdi. Şuşa sakinləri məktəblərdə ana dilinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu baxımdan, Şuşa məktəbinin müəllimləri Mirzə Həsən bəy Əmirov və Mirzə Aslan bəy Əmirov ana dilinin müvəffəqiyyətli təlimi sahəsində çox məşhur idilər. Fransız dili bölgə tacirlərinin Fransa ilə ticarət əlaqələri yaratması üçün zəruri amil idi və əhalinin əlavə vəsaiti hesabına tədris olunurdu. Şəhər məktəbində təhsil pullu idi. Şuşada şəhər məktəbi açılarkən hər şagirddən alınan illik təhsil haqqı 5 manat idisə, bu məbləğ 1876-cı ildə 8, 1878-ci ildə isə 12 manat olmuşdu. Pedaqoji

şuranın qərarı ilə kasıbların təhsil haqqından azad edilməsinə baxmayaraq, şagirdlərin böyük əksəriyyətindən təhsil haqqı alınır. Lakin buna baxmayaraq, şəhər məktəbində şagirdlərin sayı ilbəil artırdı. Təsis edildiyi ilk illərdə Şuşa şəhər məktəbində 375 nəfər şagird təhsil alırdı. Bu, təkcə Azərbaycanda deyil Rusiyada da dövrünün ən çox şagird kontingenti olan məktəbi idi.

Şuşa şəhər məktəbində 1875-ci il mayın 6-da kasıb zadəgan övladlarının təhsil aldıkları internat-məktəb təşkil edildi. Onlar dövlət hesabına pansionda yaşayıb təhsil alırdılar.

Şəhər məktəblərinin nəzdində kitabxana təşkil edilmişdi. Kitabxanasının zənginliyi ilə fərqlənən Şuşa məktəbi tədris vəsaiti və fənn kabinetləri ilə çox yaxşı təchiz olunmuşdu.

1880-ci ildə Şuşa şəhər məktəbinin nəzdində xüsusi musiqi sinifləri açıldı. Bu siniflərin Şuşada peşəkar musiqi hazırlığı olan musiqiçilər nəslə yetişməsində rolu əhəmiyyətli və danılmazdır. Elə həmin il məktəbin tədris planında ipəkçilik peşəsi də yer aldı. Həm təhsilin, həm də peşə öyrədilməsinin köməyi ilə öz həyat səviyyəsini və siyasi dünya görüşlərini artıranlara qibtə ilə yanaşan tacir və sənətkarların da arzularını təmin etməkdən ötrü Şuşa şəhər məktəbinin nəzdində bazar günü məktəbləri təşkil edilirdi.

Daim birinciliyinə görə diqqət mərkəzində duran Şuşa şəhər məktəbi əsrin sonlarına doğru mövqeyini itirməyə başladı. Təhsilin keyfiyyəti şəhər ictimaiyyətini razı salmadığından onların təkidi ilə 1881-ci il sentyabrın 20-də Şuşada 6-sinifli realnı məktəbin əsası qoyuldu.

Şuşa məktəbində dövrünün mütərəqqi ziyalılarından olan Əbdüləli Muxtarov, Mirzə Həsən bəy Əmirov, Mirzə Aslan bəy Əmirov dərs deyirdilər. Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti və mədəniyyətində iz qoymuş Əliş bəy Tahirov, Firudin bəy Köçərli, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Nəcəf bəy Vəzirov, Əşrəf Abbasov, Süleyman Ələsgərov, Aftab Kazımova kimi şəxslər ilk təhsillərini məhz Şuşa məktəbində almışlar.

Şuşa Realnı Məktəbi

Şuşa Realnı Məktəbi 1881-ci ildə Azərbaycanın Şuşa şəhərində yaranan 6 sinifli yeni tipli məktəbdir. XIX yüzilliyin sonlarında kapitalizmin inkişafı nəticəsində müxtəlif sahələrdə baş verən dəyişikliklər Azərbaycanın mədəniyyətinə də ciddi təsir

göstərmiş və xalqın mədəni inkişaf sferasının istiqamətlənməsinə şərait yaranmışdı. Bu dövrdə çarizmin riyakar siyasətinə baxmayaraq, rus mədəniyyətinin nümayəndələrinin təsiri nəticəsində Azərbaycanda maarifçilik inkişaf edirdi. Maarifçiliyin inkişafı nəticəsində dini təhsil sistemindən dünyəvi təhsil sistemine keçid gücləndi.

XIX əsrdə Azərbaycanda yeni tipli məktəblər meydana gəldi və inkişaf yoluna qədəm qoydu. Məktəblərin təsiri və maarifin inkişafına cəhd baxımından Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi, nəinki Azərbaycanda, eləcə də, Cənubi Qafqazda, demək olar ki, ən ilkin yeri tuturdu. Bu ənənə XIX əsrin sonlarında daha da güclənmişdi. XIX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanda cəmi bir real məktəb (Bakıda) və bir klassik progimnaziya (Gəncədə) fəaliyyət göstərirdi. Bu isə bir tərəfdən əhəlinin orta təhsilə olan ehtiyacını, digər tərəfdən isə sənayə və ticarətin artmaqda olan tələbini qətiyyənləndirirdi. Bu tələb və ehtiyac Şuşada özünü xüsusilə büruzə verirdi. Burada orta məktəbə olan tələb get-gedə artırdı. Şuşada progimnaziya təsisi sahəsindəki tələbin nəticəsiz qalmasını görən şəhər əhalisi 1880-ci il iyunun 30-da Peterburqa-Qafqaz komitəsinə yazırdı.

Şuşa şəhər sakinlərinin təhsilə olan ciddi-cəhdinə, (Şəhər məktəbində 400-dən artıq şagirdin oxuması bu cəhdi bir daha təsdiq edir) və şəhər ictimaiyyətinin arzusuna əsaslanan Gəncə qubernatoru Şuşa şəhərində 6 sinifli realnı məktəb açmağı xahiş edir. Beləliklə, 1881-ci il sentyabrın 20-də Şuşada 6 sinifli real məktəbin əsası qoyuldu. Şuşa məktəbi dövrünün nümunəvi maarif ocağı sayılırdı. Burada bir neçə əcnəbi dil tədris olunur, əcnəbi dillərdə danışmağa və oxumağa üstünlük verirdilər. 1890-cı ildə Tiflis məktəblərində alman dili məcburi dil kimi öyrədilirdisə, Şuşa məktəbində bu könüllülük prinsipi ilə aparılırdı. Şuşa Realnı məktəbində o dövrün tanınmış maarifçi şəxslərindən Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyov, Yusif bəy Malikhaqnezərov, Həşim bəy Vəzirov dərs deyirdi. Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyov Fransada və Rusiyada təhsil almış görkəmli ziyalılardan idi. İbtidai təhsilini Şuşada molla yanında alan Mirzə Salah bəy sonra Fransaya yollanmış, burada 12 il təhsil aldıqdan sonra Rusiyaya gələrək, Sankt-Peterburq şəhərində təhsilini davam etdirmişdi. O, inqilabdan əvvəl Şuşaya qayıtmış, öz vəsaiti ilə burada məktəb tikdirmiş və həmin məktəbdə rus dili dərsi deməyə

başlamışdır. Bu tədris fənni üçün Mirzə Salah bəy Zöhrabbəyov «Azərbaycanlılar üçün rus dilinin tədrisi» dərslik vəsaitini yazmışdır. Bir müddət Şuşa Real məktəbində müəllim işləmişdir. O, Firidun bəy Köçərli ilə birlikdə «Təlimati-lisani-türki» dərsliyini tərtib etmişdir. Yeni açılan bu məktəbdə ədəbiyyatın tədrisinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Təkcə Qarabağda deyil bütün Azərbaycanda məşhur olan bu məktəbdə Azərbaycanın ədəbiyyat, incəsənət, mədəniyyət tarixində iz qoymuş onlarla məşhur şəxs təhsil almışdır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Xan Şuşinski, İsmayıl bəy Şəfibəyov, Cəbbar bəy Vəlibəyov, Ələkbər bəy Əliyev, Feyzulla Əliquluzadə, Xudadət bəy Əzizbəyov, Cavad bəy Məlik-Yeqanov, Əbdüləli Orucov, Əbdüləli bəy Muxtarov, Həsən bəy Bağırbəyov, Muxtar bəy Muradov, Soltan bəy Vəlibəyov görkəmli şəxslər bu qocaman təhsil ocağından məzun olmuşlar.

1992-ci ildə Şuşanın ermənilər tərəfindən işğalından sonra Şuşa Realnı məktəbi yandırılaraq dağıdılmışdır.

Azərbaycan ordusu 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhərini işğaldan azad etdikdən sonra Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Realnı məktəbində bərpa işləri həyata keçirilir.

1 saylı Şuşa şəhər Orta Məktəbi

Azərbaycan ərazisində ilk qəza məktəbi 1830-cu il dekabrın 30-da Şuşada açılmışdır. Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda ilk dünyəvi məktəb kimi fəaliyyətə başlayan bu təhsil ocağında rus dilinin qrammatikası, coğrafiya, tarix, hesab, Azərbaycan dili, hüsnxət, rəsm fənləri tədris edilirdi. Azərbaycan dili ruslar üçün də məcburi fənn kimi tədris edilirdi. 1874-cü ilədək mövcud olan bu məktəb yalnız ibtidai təhsil verirdi. Qəza məktəbi bağlandıqdan sonra Rusiyadakı məktəblər nümunəsində Şuşa şəhər məktəbi açılmışdı. Məktəbdə təhsil pullu idi. Yeddi yaşına çatan uşaqlar məktəbə imtahansız qəbul olunurdular. Proqramı şəriət, Azərbaycan, rus və fransız dilləri, hesab, təcrübi həndəsə, coğrafiya, tarix, fizika, rəsmxət, nəğmə və gimnastika fənləri daxil idi.

1880-ci ildə məktəbin nəzdində xüsusi musiqi sinfi açılmışdı. Şuşa şəhər məktəbinin kabinetlərində fizika cihazları, zoologiya və mineralogiya kolleksiyaları, coğrafi xəritələr, müxtəlif musiqi alətləri dəsti, zəngin kitabxana və qiraət zalı var idi. 1849-

cu ildən Şuşada müsəlman mədrəsəsi nümunəsində şiə məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Mədrəsə sistemi rus dilində məntiq, riyaziyyat, fizika, kosmoqrafiya və geologiya kimi ümumtəhsil fənlərinin təhsil proqramına daxil olunması ilə genişləndirilmişdi. Şuşa müsəlman şiə məktəbi üçsinifli idi. Məktəb 1861-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdi. Şuşada Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı Gövhər ağanın öz adını daşdığı məscidin nəzdində açdığı Gövhəriyyə məktəbi 1864-cü ildən fəaliyyətə başlamışdı. Burada oxuyan yoxsul uşaqlarının təhsil haqqı Gövhər ağa tərəfindən ödənilirdi. 1881-ci il sentyabrın 20-də Şuşada 6 sinifli realnı məktəb açılmışdı. Məktəbdə azərbaycanlı uşaqlarla yanaşı, ermənilər və ruslar da təhsil alırdılar. Məşğələlər rus dilində aparılırdı. Şagirdlərə Azərbaycan, alman və fransız dillərini də öyrədirdilər. Məktəbin proqramında riyaziyyat, fizika, təbiətsünaslıq, rəsm, rəsmxət əsas yer tuturdu. Şagirdlər xüsusi forma geyirdilər. Şuşa realnı məktəbində o dövrün tanınmış maarifçilərindən Mirzə Salah bəy Zöhrabbəyov, Yusif bəy Malikhaqnezərov və Həşim bəy Vəzirov dərs deyirdi. Sonralar Mirzə Salah bəy Zöhrabbəyov öz vəsaiti hesabına Şuşada məktəb tikdirmiş və həmin məktəbdə rus dilini tədris etmişdi. O, «Azərbaycanlılar üçün rus dilinin tədrisi» dərs vəsaitini yazmış, Firidun bəy Köçərli ilə birlikdə «Təlimati-lisani-türki» dərsliyini tərtib etmişdi. 1992-ci ildə Şuşa işğal olunduqdan sonra erməni vandalları realnı məktəbin binasını yandıraraq xarabazara çevirmişlər.

1886-cı ildə realnı və şəhər məktəbləri üçün şagird hazırlayan rus-tatar məktəbi açılmışdır. Bu məktəbin açılmasında və onun maddi cəhətdən təmin edilməsində Peterburq Dağ-Mədən İnstitutunu bitirən Fərrux bəy Vəzirovun böyük xidmətləri olmuşdu. Yeni Avropa təhsil sistemi ilə tanış olan mütərəqqi şuşalılar bu cür yeni metodlu (üsuli-cədid) təhsil sistemini tətbiq etməyə çalışırdılar. Şuşada belə məktəblərdən birini də Mir Möhsün Nəvvab təsis etmişdi. O, uşaqları parta arxasında oturtmuş, sinifləri yazı taxtaları ilə, qlobuslarla, cürbəcür əyani vəsaitlərlə təchiz etmişdi. Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının son kurs tələbəsi Camal bəy Fətəlibəyov 1893-cü ildə Şuşada məktəb açmışdı. Məktəb iki sinifdən ibarət idi. Təhsil iki il davam edirdi. Bu müddətdə uşaqlar Azərbaycan və rus dillərini mənimsədikdən sonra realnı və şəhər məktəbinə girmək hüququ qazanırdılar. Xalq arasında məktəbi «Camal bəyin məktəbi» adlandırırdılar. Salah bəy Zöhrabbəyov, Həşim bəy Vəzirov 1894-cü ildə Şuşada iki şəxsi

qız məktəbinin əsasında «Müqəddəs Mariya» qız məktəbi yaradılır. Bununla azərbaycanlı qızların Avropa təhsilinə yolları açılmışdı.

Şuşada 1896-cı ildə rus-tatar məktəbi açılmışdı. Əvvəlcə Xurşidbanu Natəvan və Fətəli Mirzə Qacar öz evlərini pulsuz olaraq məktəb binası üçün ayırmışdılar. Məktəbin saxlanma xərclərini tanınmış şuşalılar öz öhdələrinə götürmüşdülər. Məktəbin direktoru Haşım bəy Vəzirov idi. Şuşa Xeyriyyə Cəmiyyətinin xahişi ilə məktəbə dövlət statusu verilmişdi. Zülfüqar bəy Hacıbəyov, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Mirzə Xosrov Axundov və başqaları bu məktəbi bitirmişlər.

1897-ci ildə Şuşada ilk şəhər kitabxanası açılmışdı. Kitabxananın fəaliyyətə başlamasında Xurşidbanu Natəvanın oğlu Mehdiqulu xan və həkim Əbdülkərim bəy Mehmandarov böyük rol oynamışdılar. 1906-cı ildə Şuşa realnı məktəb üçün 400 nəfərlik akt zalı olan yeni üçmərtəbəli bina tikilir. Məktəbdə Azərbaycan musiqi alətlərindən ibarət şagird orkestri, nəfəsli orkestr, xor və dram dərnəyi fəaliyyət göstərirdi.

Mütərəqqi şuşalılar öz uşaqlarını Qori şəhərindəki Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasına oxumağa göndərirdilər. Firudin bəy Köçərli, Fərhad Ağazadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Zülfüqar bəy Hacıbəyov və başqa görkəmli şuşalılar bu seminariyanı bitirmişdilər.

1916-cı ilin sonunda Şuşada məktəblərin sayı 50-yə, şagirdlərin sayı 3000-ə, müəllimlərin sayı 79-a çatmışdı. 1921-1922-ci tədris ilində Şuşada pedaqoji məktəb, 1923-1924-cü tədris ilində isə musiqi məktəbi fəaliyyətə başlamışdı. 1922-1923-cü tədris ilində Şuşa ərazisində 580 şagirdi, 25 müəllimi özündə birləşdirən 8 məktəb fəaliyyət göstərirdi. 1927-1928-ci tədris ilində Şuşa ərazisində məktəblərin sayı 11-ə çatmışdı. 1938-ci ildə Şuşada Mərkəzi Uşaq Kitabxanası açılmışdı.

Azərbaycanda ilk ümumtəhsil ocağı olan Şuşa qəza məktəbi 1933-cü ildə Şuşa yeddiillik nümunə məktəbinə, 1937-1938-ci dərslər ilindən isə 1 nömrəli şəhər orta məktəbinə çevrilmişdi. 1939-1940-cı tədris ilində 110 yaşlı məktəbin orta təhsilli ilk buraxılışı olub. 1982-ci ildə isə bu qocaman təhsil müəssisəsi 150 yaşını qeyd edib. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1982-ci ildə Şuşa şəhər 1 nömrəli orta məktəbin 150 illik yubileyi təntənəli şəkildə qeyd olunub. 2010-cu ildə Prezident İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamla Şuşa şəhəri 1 nömrəli orta məktəbin 180 illik yubileyi keçirilib.

Şuşa şəhəri 1 saylı orta məktəb yarandığı vaxtdan 1992-ci ilin may ayına kimi öz fəaliyyətini fasiləsiz olaraq davam etdirmişdir. Məktəbdə hər cür avadanlıqla təmin olunmuş 24 fənn kabineti və laboratoriyası, 2 linqafon kabineti, maşınşünaslıq kabineti, gənclərin çağırışa qədərki hazırlıq kabineti, zəngin kitabxana, geniş idman zalı, akt zalı, yeməxana və sair fəaliyyət göstərirdi. Şəhərin ermənilər tərəfindən işğal edilməsindən sonra məktəbin şagird və pedaqoji kollektivi respublikamızın müxtəlif rayonlarında müvəqqəti məskunlaşıblar. Şuşa şəhəri 1 saylı orta məktəbi 1992-ci ildən etibarən Bakı şəhəri Yasamal rayonu 38 nömrəli orta məktəbin binasında fəaliyyət göstərmiş daha sonra isə məktəb üçün Bakı şəhərində yeni bina inşa edilmişdir. 1 saylı Şuşa məktəbinin Şuşadakı binasını erməni vandalları tamamilə dağıdıblar.

2021-ci il mayın 12-də Prezident İlham Əliyev Şuşada 1 saylı ümumtəhsil məktəbinin təməlini qoyub. Məktəbin şagird və müəllimləri Azad Şuşaya qayıtmağı səbirsizliklə gözləyirlər.

Şuşada ali və orta ixtisas məktəbləri

Ümumilikdə işğaladək Şuşa şəhərində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının şöbəsi, dörd orta ixtisas məktəbi, bir texniki-peşə məktəbi, bir Meşə Sağlamlıq Məktəbi, 7 məktəbəqədər, 6 məktəbdənkənar təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi.

1973-ci ildən Qarabağda Xankəndi Pedaqoji İnstitutu fəaliyyət göstərirdi. İnstitutun azərbaycanlı bölməsində xeyli şuşalı gənclər təhsil alırdı.

Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı müəllim və tələbələri 1988-ci il mayın 16-da Xankəndidən qovuldular.

Azərbaycanlılardan ibarət pedaqoji kollektiv Şuşa şəhərində müvəqqəti sığınacaq tapdı. İnstitutun azərbaycanlılardan ibarət müəllim-tələbə kollektivi Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 22 fevral 1991-ci il sərəncamına əsasən Şuşada öz fəaliyyətlərini davam etdirdilər. 1992-ci il mayın 8-də erməni vandallarının Şuşanı işğal etməsindən sonra Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şuşa filialı Ağcabədidə öz işini davam etdirir.

Azərbaycan Dövlətinin apardığı məqsədyönlü quruculuq işləri sayəsində azad Şuşada tezliklə binalar inşa ediləcək, tədris müəssisələri fəaliyyətini bərpa edəcək və yeni ali məktəb açılacaqdır.

Şuşa Qarabağın tacıdır, Şuşa təkrarolunmaz şəhərdir. Şuşanın yerləşməsi, təbiəti, havası, iqlimi, tarixi abidələri, dini abidələrimiz, şəhərin memarlıq ansamblı bizim milli sərvətimizdir.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

ŞUŞANIN ƏSRARƏNGİZ TƏBİƏTİ VƏ TURİZM MƏKANLARI

Cıdır düzü

Təbiəti ilk baxışdan adamı valeh edən Şuşanı seyrə çıxarkən hər tərəfdə bir təbiət möcüzəsinə rast gəlmək mümkündür. Şəhərin cənub tərəfində yerləşən Cıdır düzünün gözəlliyini isə sözlə təsvir etmək mümkün deyil. Cıdır düzündən 200 metr aşağıda axan Daşaltı çayı dərəsinə və Kiçik Qafqaz dağlarına açılan möhtəşəm mənzərəni seyr etmək olar. Qədim dövrlərdən bu düzənlik cıdır yarışlarının, çövkən oyununun, Novruz bayramı şənliklərinin keçirildiyi məkan olmuşdur. Şuşa şəhəri işğaldan azad olunduqdan sonra 2021-ci ilin may ayında Cıdır düzündə uzun illərdən sonra yenidən «Xarı bülbül» musiqi festivalı təşkil edilmişdir.

Çətir şlaləsi

Daşaltı dərəsinin heyrətamiz gözəlliyinin əhatəsində yerləşən Çətir şlaləsinin adı onun əmələ gətirdiyi çətirəbənzər forma ilə bağlıdır. Mamırla örtülmüş daş mağaranın üstündən axan suyun yaratdığı mənzərə və şlalənin səsi insanı ovsunlayır. Bu səbəbdən də şlalənin ətrafı şuşalıların və Şuşaya qonaq gələnlərin sevimli istirahət məkanlarından biri olub.

Şuşa mağara düşərgəsi – qədim yaşayış məskəni kimi

Azərbaycanın Qarabağ ərazisində aparılan kompleks arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində uzaq keçmişimizə aid zəngin maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidə olan Azıx mağara düşərgəsi Xocavənd rayonunun Azıx kəndində, Tuğ çökəkliyində, Quruçayın sol sahilində dəniz səviyyəsindən 900 metr, çayın müasir yatağından 100-120 metr yüksəklikdə yerləşir. 1968-ci ilin iyun ayında Azərbaycanın arxeoloq alimi M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında

Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Azıx mağara düşərgəsinin V təbəqəsinin III layında daş məmulatı və heyvan sümükləri ilə bərabər qədim insana məxsus 350-400 min il yaşı olan alt çənə sümüyü aşkar etdi.

Bu baxımdan, davamlı aparılan elmi tədqiqatlar zamanı Azərbaycanın Qarabağ ərazisində ən qədim ibtidai insanların uzun müddət məskən salıb, bu ərazidə formalaşması elmi əsaslarla sübuta yetirilmişdir. Tarixə nəzər salsaq, görürük ki, qədim Şuşa şəhəri də zəngin və şanlı tarixi keçmişə malikdir. Şuşa ətrafındakı qədim yaşayış yerləri, o cümlədən məşhur Cıdır düzündəki Şuşa mağarası (Üçmıx dağında) bu ərazinin Azərbaycanda ən qədim insan düşərgələrindən biri olduğunu sübut edir. Şuşa ərazisində qədim insanların 200-250 min il bundan əvvəl yaşamağa başlamaları və bu diyarın qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olması elmi əsaslarla sübuta yetirilmişdir. 1971-1975-ci illərdə Azərbaycanın arxeoloq alimi M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası Qarabağın dağlıq hissəsində paleolit düşərgələrini aşkar etmək məqsədilə arxeoloji tədqiqat işləri aparmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Şuşa şəhəri yaxınlığında, Cıdır düzünün aşağı hissəsində paleolit mədəniyyətinə aid qədim insan düşərgəsi aşkar olunmuşdur. Paleolit mədəniyyətinə aid daş məmulatı içərisində 4 ədəd kobud çapma aləti, 5 ədəd qaşov tipli alət, 2 ədəd mustye və levallua itiuculları və 6 ədəd qəlpə tapılmışdır. Düşərgənin daş məmulatı içərisində 7 ədəd istehsal tullantısı da qeydə alınmışdır. Bu isə düşərgənin qədim sakinlərinin əmək alətlərini mağarada hazırladıqlarını göstərir.

Düşərgə Şuşa şəhərinin ərazisində olduğu üçün ona Şuşa mağarası adı verilmişdir. Mağara Daşaltı çayının sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 1500 metr yüksəklikdə, çayın müasir yatağından isə 80 metr hündürlükdə yerləşir. Düşərgənin eni 20, uzunluğu 100, hündürlüyü isə 7 metrə bərabərdir. Şuşa mağarasında aparılan tədqiqatlar zamanı çöküntülərdə 5 təbəqə müəyyən olunmuşdur. Deməli, qədim Şuşa ərazisində olan mağara düşərgəsində ibtidai insanlar 200-250 min il bundan əvvəl məskunlaşmağa başlamışlar. Düşərgədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı daş məmulatı ilə yanaşı, ovlanmış heyvan sümükləri də tapılmışdır. Bu da düşərgədə yaşayan qədim insanların ovçuluqla məşğul olmalarını göstərir. Maraqlıdır ki, Şuşa mağarasının qabağında və ətraf ərazilərdə antik dövrə

aid qala divarlarının qalıqları aşkar olunmuşdur. Bəzi yazılı tarixi mənbələrdə də Şuşa şəhəri ərazisində qədim insanların yaşamasına dair məlumatlar vardır.

İngilis səyyah və alimləri C.Morye və R.Burter Şuşanın qədimliyi ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişlər. C.Moryenin fikrincə, Şuşa hələ eradan əvvəl insan məskəni olmuşdur. Tarixi mənbələrdə Şuşanın həтта XIII əsrdə də Azərbaycanın məşhur şəhərlərindən biri olması haqqında faktlar vardır.

Topxana meşəsi

Şuşa şəhəri yaxınlığında yerləşən meşə və dövlət qoruğu. Bu meşənin Azərbaycanın dövlətçilik tarixində xüsusi yeri vardır. Belə ki, bu meşənin 1988-ci ildə ermənilər tərəfindən qırılmağa başlaması ildə Qarabağın siyasi gələcəyi ilə bağlı gərginliyə səbəb oldu. Birinci Qarabağ müharibəsi ilə nəticələnən sivil və inter-etnik iğtişaşlara gətirib çıxardan səbəblərdən biridir. Topxananın adı 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşanı mühasirə etdiyi zaman topların yerləşdirildiyi yer olması ilə bağlıdır. Meşənin adı yazıçı Anarın 1970-ci ildə çap edilmiş «Keçən ilin son gecəsi» əsərində çəkilir. SSRİ İdman Ustası və atletik turizm üzrə mütəxəssis Yevgeni Kotlyarov Qarabağda dağ turizmi ilə bağlı 1978-ci il nəşrində «Şuşada Topxana yaylasının meşəli yaylası»nı təsvir edir. Gənclik dövrünü Şuşada keçirmiş yazıçı Elçin Əfəndiyev 1985-ci ildə nəşr edilən Sovet ədəbiyyatının tənqidi rəyi ilə bağlı kitabında gəncliyində Topxana meşəsinin tünd göy dərinliyinə baxıb ilk hekayəsinin çap edilməsini arzuladığını bildirir.

Qarabağda Topxana meşəsinin qırılması 1988-ci ilin anti-sovet mitinglərinin alovlanmasına səbəb oldu və beləliklə, 17 noyabr 1988-ci ildə Bakıda Meydan hərəkatı başladı. Qədim tarixə malik Topxana meşəsi Şuşanın nadir sərvətlərindən biridir. Şuşa ətrafındakı torpaqların 20 faizini əhatə edən meşədə palıd, fıstıq, qarağac kimi ağaclar vardı. Topxana əsl təbiət möcüzəsi idi. Topxananın heyvanat aləmi ayı, canavar, tülkü, dovşan, cüyür və digər heyvanlardan, kəklik, turac, göyərçin kimi gözəl quşlardan ibarət idi. Topxana meşəsində subalp və alp çəmənləri, dərin dərələrində bulaqlar olub.

İşğalçı ermənilər Azərbaycanın sərvətlərini talan edir, meşələrini qırıb daşıyırlar. Təxmini məlumatlara görə, Topxanadan

2000 ədəddən çox palıd və digər qiymətli ağaclar kəsilərək Ermənistanı daşınıb. Şuşanın Cıdır düzündə, «Ağzı yastı» kaha adlanan yerin qarşısında Topxana meşə qoruğu zonasında, meşənin lap hündür yerində geniş düzənlik açılıb, orada müxtəlif adda qiymətli ağaclar qırılaraq tikinti işlərində istifadə edilib. 28 il 7 ay ərzində erməni işğalı altında qalmış Topxana meşəsi demək olar ki, dağıdılmış, bitki örtüyü, heyvanat aləmi məhv edilmişdir.

Qarqar çayı

Qarqar çayı haqqında bir çox antik və orta əsr müəlliflərinin əsərlərində, o cümlədən, eradan əvvəl və eramızın başlanğıcında yaşamış qədim yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Strabonun «Coğrafiya» kitabında geniş məlumat verilir. Həmin qədim mənbədə qarqarların Qafqaz Albaniyasında yaşayan tayfalardan biri olduğu göstərilir və çayın öz adını həmin tayfanın adından götürdüyü ehtimal olunur. Qarqar iki əsas çayın qovuşmasından əmələ gəlib. Biri mənbəyini Kirs, o biri isə Sarıbaba dağının sinəsində daim qaynayan şəffaf, buz kimi soyuq sulu bulaqlardan götürən və hündür aşırımlardan çağlaya-çağlaya kükrəyib gələrək Ağa körpüsündə birləşən Daşaltı, o biri isə Xəlfəli çayıdır. Lap qədimlərdən insanları su ilə təmin edən və həyat mənbəyi rolunu oynayan Qarqardan bu gün də ətraf yerlərin su təchizatında geniş istifadə olunur. Çay boyu uzanır gedən üzüm, tut, nar, əncir bağları, bostanlar, tarlalar, min hektarlarla əkin sahələri suvarılır. Çayın kənarında çoxlu səfəli guşələr var. Ətrafında yerləşən sərin bulaqlar, şəlalələr, göllər, bağ-bağat, xoş hava adamın könlünü oxşayır, ruhunu təzələyir.

Zarısli çayı

Qarabağ silsiləsindən başlayaraq sıldırım qayalardan, sərt döngələrdən, hündür dağlardan kükrəyib gələn və ərazisindən axdığı eyniadlı kəndin adı ilə adlandırılan Zarısli çayı Şuşanın cənub tərəfindən keçir. Daşaltı ərazisindən keçdiyinə görə çayın sonrakı axarı bu kəndin adını daşıyır. Hövzəsinin sahəsi ümumilikdə 120 kvadrat kilometrdir və uzunluğu 25 kilometrə çatır. Çay sərt döngə və pillələrdə axınını sürətləndirir və hər iki sahilindəki qayalarda dərin yarıqlar açır. Sonra çayın dərəsi xeyli genişlənərək şəlalələr əmələ gətirir və Ağa körpüsünədək uzanıb gedir.

Xəlfəli çayı

Başlanğıcını Qarabağın dağ silsiləsindən götürərək qijldaya-qijldaya çağlayıb üzəaşağı axıb gedən, dupduru bulaq sularından yaranmış Xəlfəli çayı da eyniadlı kəndin adını daşıyır. Çay şimal tərəfdən təxminən 200 metr hündürlükdən axır və Ağə körpüsündə Daşaltı ilə birləşib Qarqarı əmələ gətirir.

Ağvan çayı və Ağ çayı

Qarabağ silsiləsinin yamaclarında olan saysız-hesabsız buğur bulaqlarla, yağış, qar və yeraltı sularla qidalanan bir neçə kiçik çay dərin və dar dərələrlə axaraq Qarqara qovuşur. Çayın sağ qolları öz mənbəyini Bağırqan və Çinqilli dağının ətəklərindən götürən, vaxtilə mövcud olmuş yaşayış məntəqəsinin adı ilə adlandırılan və Malibəyli kəndi ərazisindən keçərək Qarqara qovuşan Ağvan çayı və Ağ çaydır. Çayın sol qolları isə Ballica və Badaradır. Həmin kiçik çaylar Qarqara tökülərək onu «ətə-qana gətirir», güc-qüvvət verərək çayın sürətli axınına kömək edir. Dağlarda, xüsusilə, yay aylarında qar və buzlar sürətlə əriyəndə, şiddətli yağışlar yağmağa başlayanda dağ çayı məcrasına sığışmır, aşır-daşır, ətraf yerləri su basır. Digər fəsillərdə hərdən gur, hərdən də sakit axan çayın suyu yenə də çoxalır, düzənliklərdə sürəti xeyli azalır, yavaş-yavaş, burula-burula, ahəstə-ahəstə Aşağı Qarabağ istiqamətinə yön alır. Çayın hər iki sahili otlaqlara, yaşıllıqlara bürünür. Bu çaylar öz qolları ilə yüzlərlə kvadrat kilometrlik bir sahəni tutur və neçə-neçə irili-xırdalı çayın suyunu qəbul edərək dərin dərələrdən, geniş düzlərdən keçib Ağ gölə tökülür.

Şuşa kurqanı

Azərbaycanın Şuşa şəhərinin şimal-qərbində yerləşən və tunc dövrünə aid arxeoloji abidə. Ölkə əhəmiyyətli arxeoloji abidə statusunu daşıyır. Kurqanda 1892-1893-cü illərdə E. Resler tərəfindən aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış eksponatlar Sankt-Peterburqun Ermitaj muzeyində sərgilənir.

Şuşa ətrafında Daşaltı, Çanaxçı, Mehdikənd, Ağdam rayonunun Gülablı kəndi yaxınlığında, Xaçınçay hövzəsinin orta axarında, Dovşanlı, Ballıqaya-Sırxavənd, Axmaxı, Xocalı nekropolunda qazıntı işləri aparılmışdır. Zerti, Səngər və Kəttitəpə kurqanları da tədqiq edilmişdir. Sadalanan bu abidələrin böyük əksəriyyəti son tunc və ilk dəmir dövrünə aiddir.

ŞUŞA KURORT VƏ İSTİRAHƏT MƏRKƏZİ KİMİ

Təbii gözəllikləri ilə göz oxşayan Şuşa şəhəri milli Azərbaycan memarlığının və orta əsrlər şəhərsalma sənətinin qiymətli abidəsidir. Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini və musiqi ənənələrini daima yaşadan Şuşa mühüm iqtisadi, siyasi və mədəni əhəmiyyətə malik şəhər kimi təşəkkül tapanadək zəngin yol keçib, Qarabağ xanlığının mərkəzi olmaqla xalqımızın həyatında özünəməxsus rol oynayıb. Bu şəhər dünyada Azərbaycan muğamının beşiyi kimi tanınır.

Sovet hakimiyyəti illərində Şuşa həm də ittifaq miqyasında gözəl dağ-iqlim və balneoloji kurort zonası olub. Burada sanatoriyalar, pansionatlar və turist bazaları inşa edilib.

Şuşa havasının tərkibi, təmizliyi, saflığı və müalicəvi əhəmiyyəti baxımından əvəzolunmaz kurort şəhəridir. Bu baxımdan, nəinki Azərbaycanda, onun hüdudlarından kənarda da Şuşa öz səfəli yerləri, istirahət guşələri ilə məşhurdur. Təəccüblü deyil ki, hətta ən uzaq keçmişdə müxtəlif xarici ölkələrdən ümumi zəiflik, qanazlığı, qapalı vərəm və digər xəstəlikləri olan insanlar müalicə üçün Şuşaya gəlirdilər. Burada bir-iki ay qalıb müalicə aldıqdan sonra sağalıb evlərinə qayıdırdılar.

Tarixi mənbələrə görə, Şuşa şəhərində turizm fəaliyyətinin rəsmi təşəkkülü 1935-1936-cı illərə təsadüf edir. Şuşada ilk istirahət evi 1936-cı ildə istifadəyə verilib. Oradakı pansionat isə 1964-cü ildə yaradılıb, 1970-ci ildən sanatoriyaya çevrilib. Sanatoriya mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsi üzrə ixtisaslaşıb. Bütün keçmiş SSRİ-də məşhur olan Şuşa Turşsu turist bazası isə 1970-ci ildən fəaliyyətə başlayıb və tez bir zamanda SSRİ məkanında məşhurlaşdı.

XX əsrin ortalarına qədər Azərbaycan rəhbərliyi Şuşanın kurort şəhəri kimi inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məsələni dafələrlə müzakirə etmişdi. Müzakirələrdə müvafiq nazirliklərin, Azərbaycan Tibb İnstitutunun və digər müəssisələrin nümayəndələri iştirak edirdilər. O vaxtki DQMV-nin rəhbərləri iclas iştirakçılarını inandırmağa çalışırdılar ki, Şuşanın ərazisinin məhdud olması səbəbindən burada iri kurort mərkəzinin yaradılması məqsədəuyğun deyil. Buna görə də daha yaxşı olardı ki, kurort mərkəzi muxtar vilayətin inzibati mərkəzi olan daha geniş əraziyə malik Xankəndidə planlaşdırılsın. Kurort mərkəzinin vilayət mərkəzində yaradılması barədə təklifin səsverməyə qoyulmasına

hazırlaşanda ovaxtki Tibb İnstitutunun rektoru, professor Bahadur Eyvazov ona söz verilməsini xahiş edir. B.Eyvazov həmin təklifin əleyhinə çıxaraq, istirahətin və kurort müalicəsinin bilavasitə saf su və saf hava ilə əlaqədar olduğunu, buna görə də kurort komplekslərinin ancaq və ancaq dünyada nadir təbiəti olan Şuşada yaradılmasının vacibliyini elmi dəlillərlə sübut edir. Daha sonra vurğulayır ki, o, uzun illər Şuşada iqlim amillərinin insan orqanizminə təsirinin öyrənilməsi üzrə tədqiqatlar aparıb və respublikanın bütün aparıcı alimləri də bu məsələdə tam yekdildirlər ki, Şuşanın havası insan orqanizminin müalicəsi və bərpasında əvəzolunmaz amildir. Çıxışında o, iştirakçıların diqqətini DQMV-nin rəhbərliyinin Şuşaya etinasız münasibətinə yönəldərək, qeyd edir ki, illərlə şəhərdə təmir-bərpa və abadlıq işləri görülmür. Bütün bunların nəticəsi olaraq kurort mərkəzinin Şuşada yaradılması barədə qərar qəbul edilir.

Hələ 1964-cü ildə SSRİ hökuməti Bakıda kurortoloq və fizioterapevtlərin ümumittifaq qurultayını keçirmişdi. Bu tədbirdə xarici ölkələrin və Sovet İttifaqının görkəmli alimləri iştirak etmişdilər. Azərbaycan alimlərinin Şuşa kurortu, xüsusən onun unikal iqlimi və müalicəvi havasının xüsusiyyətləri haqqında məruzələri qurultay iştirakçıları arasında böyük maraq doğurmuşdu. Qurultay işini başa çatdırdandan sonra iştirakçılar üçün Şuşaya ekskursiya təşkil olunmuş, burada qonaqların iştirakı ilə havanın tərkibinin xüsusi analizi keçirilmişdi. Aydın olmuşdu ki, Şuşanın havası öz müalicəvi xüsusiyyətlərinə görə dünyaca məşhur olan Davos və Kislovodsk kimi kurort zonalarının havası ilə oxşardır, hətta onlardan daha üstündür.

1967-ci ilə qədər Şuşa yalnız klimatik müalicə kurortu hesab olunurdu. Həmin ildə Şirvan mənbəyindən Şuşaya mineral su xətti çəkiləndən sonra şəhər klimatik-balneoloji kurort statusu aldı. Şirvan mineral suyundan mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsində geniş istifadə olunmağa başladı. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə müalicəvi əhəmiyyətli suyun Şuşaya çəkilməsi məsələsinin çox böyük çətinliklər hesabına olsa da, dövlət planına daxil edilməsində, suyun çəkilməsinə vəsaitin ayrılmasında və tikinti işlərinin təşkilində də Azərbaycanın böyük ziyalılarından olan, Şuşa şəhərində dünyaya göz açmış görkəmli dövlət xadimi Süleyman Vəzirovun və uzun müddət Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin

rəhbəri vəzifəsində işləmiş Böyük Ağayevin xüsusi xidmətləri olub.

Bununla belə, həyata keçirilən tədbirlər şəhərin kurort kimi inkişafını təmin edə bilmirdi. Şuşa şəhərində kurort kompleksinin davamlı inkişaf konsepsiyasının işlənib hazırlanmasına ehtiyac var idi. Yalnız 1969-cu ildə Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin respublika hakimiyyətinə gəlişindən sonra şəhərdə həyat qaynamağa başladı. 1976-cı ilin 4 noyabr tarixində şəxsən Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti «Şuşa şəhərində kurort kompleksinin sonrakı inkişafı üzrə tədbirlər haqqında» qərar qəbul etdi. Qərarda Şuşanın abad şəhərə çevrilməsi, kurortlar üçün vacib olan müvafiq infrastrukturun yaradılması üzrə vəzifələr müəyyənləşdirildi.

Həmin qərara uyğun olaraq, şəhərdə, köhnə yöndəmsiz tikililər söküldü və çoxmərtəbəli yaşayış və inzibati binalar tikildi, sanatoriya və digər kurort müəssisələrinin korpusları ucaldıldı. Bundan sonra şəhərdə kurort təsərrüfatı inkişaf etməyə, kurort ticarəti idarəsi fəaliyyət göstərməyə başladı. Bundan sonra isə Şuşa şəhəri ümumittifaq əhəmiyyətli kurort kimi inkişaf etməyə başladı. Şəhərin ətrafında karbon turşulu-hidrokarbonatlı-natriumlu «Narzan» tipli çoxsaylı mineral su mənbələri aşkar edilmişdi. Bu müalicəvi sudan Şuşanın sanatoriyaalarında həm süfrə suyu kimi, həm də vanna qəbulu zamanı müvəffəqiyyətlə istifadə olunurdu. Bu sular nəfəs yolu xəstəlikləri, həzm, sinir sisteminin pozulması, qanazlığı kimi xəstəliklərin müalicəsi zamanı çox xeyirli idi. Şəhərdə gözəl mineral su qalereyası inşa olundu. Buraya su şəhərdən 30 km kənarda yerləşən mənbədən boru vasitəsi ilə çəkilmişdi. Həmçinin, mineral su doldurulması zavodu da fəaliyyət göstərirdi.

Beləliklə, Şuşa kurortunda tənəffüs yolları xəstəlikləri, sinir-əsəb xəstəlikləri, maddələr mübadiləsinin xəstəlikləri, qanazlığı ilə yanaşı, mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsi də mümkün olmuşdu. Ümumiyyətlə, Şuşa şəhərinin işğalı ərəfəsində Sanator-Kurort Birliyi binalarının sayı 18-ə çatmışdı. Burada 316 yerlik Şuşa istirahət evi və 1000 yerlik ümumittifaq əhəmiyyətli sanatoriyanın 6 yataq korpusu, müalicə korpusu, 400 yerlik yeməxana və sairə fəaliyyət göstərirdi.

Şuşa şəhərində ixtisaslaşdırılmış respublika uşaq sanatoriyaasının təməli 1939-cu ildə qoyulmuşdu. Orta illik

çarpayılarının sayı 250 olsa da, yay mövsümündə əlavə çarpayılar qoyulur, yay yeməxanası açılırdı. Bu müalicə ocağında hər il 800-1000 xəstə uşaq müalicə alırdı.

1977-ci ildə Nazirlər Soveti yenə də Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə «Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında» qərar qəbul edir. Şəhərin sosial-iqtisadi və mədəni həyatının dirçəldilməsi üçün də xeyli iş görülür. Tarixi abidələrin bərpası ilə bağlı öz məsləhət və göstərişlərini verən Heydər Əliyev bərpa edilmiş memarlıq abidələrinin hər birinin açılışında iştirak edirdi.

Məşhur Şuşa kurortu eyni zamanda, müasir turizm mərkəzi kimi də tanınırdı. SSRİ vətəndaşları ilə yanaşı, həm də bütün digər sosialist ölkələrinin vətəndaşları da Şuşaya istirahətə gəlirdilər.

1930-cu ildə Şuşada istirahət evinin inşasına başlanılmış və 1936-cı ildə bu obyekt istifadəyə verilmişdi. 1970-ci ildən pansionat və 1972-ci ildən isə «Səfa» Turist bazası fəaliyyət göstərirdi.

Şuşa turist bazası 1970-ci ildə müstəqil fəaliyyətə başlamış, əsas korpusu 130 çarpayı olan «Şəfa» turist bazasına çevrilmişdi. Burada əlavə 6 kottec quraşdırılmış, turist bazası əvvəllər il ərzində 6000 nəfər turist qəbul edirdisə, sonra turistlərin illik sayı 11-12 min nəfərə çatmışdı. 1990-cı ildə isə əlavə 200 yerlik korpus inşa edilmiş, «Qonaq evi-məhmanxana» tikilmişdi və Ulu öndər Heydər Əliyev 1982-ci ildə Şuşaya səfər edərkən orada qalmışdı.

1984-cü ildə Şuşa Səyahətlər və Ekskursiyalar Bürosu fəaliyyətə başlamışdı. Ötən əsrin 70-80-ci illərdə Şuşada 100 yerlik 9 mərtəbəli «Qarabağ» mehmanxanası, 100 yerlik respublika meşə-sağlamlıq məktəbi inşa olunmuşdu. 1990-cı ildə isə Zamanpəyə kəndi yaxınlığında 8 kottecdən ibarət 120 nəfərlik «Soyuqbulaq» turist bazası açılmışdı.

Bütün bunlarla yanaşı, şəhərdə məktəblilər üçün istirahət düşərgələri də fəaliyyətdə idi – ikisi 500 və 300 yerlik respublika səviyyəsində, digəri isə vilayət məktəblilərinə xidmət göstərirdi.

Şuşada respublika və keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə tabeli 17 pioner düşərgəsi, respublika üzrə 1 ixtisaslaşmış uşaq sanatoriyası yerləşirdi. Ən böyük şəhərlərdə belə bu sayda məktəb düşərgələri olmayıb. Şuşanın təkrarsız

təbiəti, təmiz havası düşərgə layihələrinin buraya salınmasında əhəmiyyətli rol oynayıb.

XXI əsrdə «Ev turizmi» anlayışı Azərbaycanın bölgələrində yeni-yeni təşəkkül tapsa da, Şuşada «Ev turizmi» hələ ötən əsrin ortalarından mövcud olub. Şuşa şəhəri, eləcə də rayonun Xəlfəli və Turşsu kəndlərində təxminən 2 min ailədən artıq rayon sakini mənzillərini turistlərə kirayəyə verirmiş...

Turşsu yaylaqları, Səkil bulağı, İsa bulağı, Şəmil bulağı, əfsanəvi Cıdır düzü yerli camaatın və oraya təşrif gətirən qonaqların ən sevimli yerləri idi. Turşsu istirahət və müalicə zonası kimi tanınırdı. Şuşadan 40 km aralıda – Laçın yolunun üstündə yerləşirdi. Sol tərəfdən isə Daşaltı çayı axırdı. Turşsu şəfəli və müalicəvi vannaları ilə məşhur idi.

Şuşaya təşrif buyuran turistlərin ən sevimli yerlərindən biri də əvəzsiz və əsrarəngiz təbiətə malik əfsanəvi Cıdır düzü idi. Cıdır düzünün qərb tərəfi bir-birinin arxasında yerləşən üç hündürlükdən ibarətdir. Bu təpələrə «Üçmıx» adı verilib. Sanatoriya və istirahət evlərində dincələn turistlər daima həmin yerlərə gəzintilərə çıxır, təbiətin Şuşaya bəxş etdiyi gözəllik qarşısında öz təəccüblərini gizlədə bilmirdilər. Əhalinin və turistlərin əsas istirahət yerlərindən biri olan Cıdır düzündə hər il may ayında «Xarı bülbül» mahnı festivalları keçirilirdi.

Şuşa dağlarında xüsusi gözəlliyi olan bir gül də var. Bu gül dünyanın heç bir yerində bitmir. Təbiətin Şuşa dağlarında yaratdığı bu möcüzə Xarı bülbül adlanır. Gülün üst tərəfi elə formadadır ki, sanki gülün üstünə bülbül qonub və oradaca donub qalıb. Qarabağda bu gülün şöhrəti o qədər səssalib ki, hətta onun şəninə konsertlər verilib, festivallar təşkil edilib.

Heydər Əliyev
Azərbaycan Xalqının Ümummilli Lideri

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ŞUŞA

1969-cu ildə Azərbaycanın müasir tarixində dönüş mərhələsinin təməli qoyuldu. Fenomenal zəkası sayəsində general-mayor rütbəsinədək yüksəlmiş görkəmli tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyev 1969-cu il iyulun 14-də Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildi. Həmin ilin avqustun 5-də Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK Plenumunda çıxış edərək Respublikamızın iqtisadiyyatının dərin və hərtərəfli təhlilini vermiş, təsərrüfata rəhbərlikdə, mədəni quruculuqda, ideoloji işdə ciddi nöqsanlar olduğunu qeyd edərək onun aradan qaldırılması yollarını göstərmişdi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan KP-nin qurultaylarında, MK-nın plenumlarında, vaxtaşırı çağırılmış müşavirələrdə dövlətimizin iqtisadi, mədəni və sosial-mədəni inkişafının konkret vəzifələri müəyyən edilmişdi. Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasi fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda milli özünüdərk prosesi xeyli güclənmiş, yaradıcı ziyalılarımız üçün sərbəst düşüncə və iş şəraiti yaradılmışdır.

1970-ci illərdə Qarabağın iqtisadi və mədəni tərəqqisinə diqqət daha da artırılmışdır. Şuşa şəhərinin inkişafı Ümummilli Lider Heydər Əliyevin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, o çıxışlarından birində göstərmişdir ki, «*Şuşa abidələri şəhəridir. Diyarın zəngin tarixi ilə bağlı olan hər şeyi qayğı ilə qorumaq, buradakı qədim tikililəri bərpa etmək lazımdır*». Gözəl memarlıq abidələri ilə zəngin olan Şuşa şəhərinin kompleks inkişafı üçün Azərbaycan hökuməti, dövlət başçısının təşəbbüsü ilə bir neçə xüsusi qərar qəbul etmişdir. Bunlardan biri, «*Şuşa şəhərində kurort kompleksini daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında*» Azərbaycan KP MK-nın və Respublika Nazirlər Sovetinin 4 noyabr 1976-cı il qərarı idi. Həmin Qərara uyğun olaraq Azərdövlətləyiyyə İnstitutu tərəfindən şəhərin «Baş planı» layihələşdirildi. Layihədə, Şuşa şəhərində 2000-ci ilədək olan dövrdə görülməli işlər öz əksini tapmışdı. «Baş plan»da 2 doqquz mərtəbəli, 45 mənzilli yaşayış evi, 300 yerlik turist

bazası, məişət evi, 400 yerlik uşaq sanatoriyası, Şuşanın cənub-qərbində 40 mənzilli «Azərbaycanlılar» Nazirliyinin binası, Cıdır düzü – Topxana, Şuşa – Xankəndi kanat yolunun çəkilməsi və digər tikinti abadlıq işlərinin aparılması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin təəssüf hissi ilə bir məsələni xüsusi qeyd etməliyik ki, DQMV-nin erməni rəhbərliyi və Vilayət XDS-i öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək türkçülüüyü, müsəlmançılığı öz üzərində əks etdirən Xurşidbanunun, Gövhər Ağanın, Cəfərqulu xanın, Uğurlu Bəyin, Fərzəli bəyin, Nəcəfqulu Ağanın, Hacı Qulunun, Səfi bəyin, tikdirdikləri saray və imarətlər, məscid və hamamlar, Camxarov, Mirsiyabov, Fayazovların tikdirdikləri ticarət-sənaye mərkəzlərinin «Şuşa şəhərinin Kurort kompleksini inkişaf etdirmək» adı altında dağıtmağa başladılar. Bu acı həqiqətdən məlumat tutan dövlət başçısı Heydər Əliyev dərhal məsələyə öz münasibətini bildirmiş və 10 avqust 1977-ci ildə Azərbaycan KPMK-nın, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 280-li qərarı ilə «*Şuşa şəhəri Tarixi Arxitektura Qoruğu*» elan edilmişdir.

Doğrudan da dağlar diyarı Şuşa şəhəri əsrlərin yadigarı gözəl memarlıq abidələri ilə zəngindir. Şuşa özü boyda canlı abidədir desək yanılmarıq. Çünki burada tarixi keçmişimizi özündə əks etdirən gözəl sənət inciləri – Alaqaçı, Çanaqqala, Gəncə qapısı, Gövhərağa Məscidi, Xan qızı bulağı, Böyük meydan bulağı, Rasta-Bazar, Hacıquluların malikanəsi, Zöhrəbəyovun malikanəsi, Bülbülün ev muzeyi, «Saatlı Məscidi», «Mirsiyabovun Karvansarası», «Heydər Türbəsi» qala divarları şəhərə xüsusi gözəllik verir. Qədim Şuşanın memar və nəqqaşlarından Mir Möhsün Nəvvab Qarabaği, Məmmədyar, Usta Qənbər Qarabaği, Məşədi Əliqulu, Qarabağlı Kəblə Əkbər, Məşədi Xaspolad, Kərbəlayi Səfixan Qarabaği və digər azərbaycanlı sənətkarlarının əllərinin məhsulu olan bu sənət əsərləri öz milliliyinə və forma müxtəlifliyinə görə Azərbaycan memarlıq mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur. Başdan-başa tarixi abidələrlə zəngin olan Şuşa şəhərində hər kvadrat kilometr 327 tarixi abidə düşürdü. Şəhərin 190 hektar sahəsini əhatə edən 198 Respublika dərəcəli köhnə tarixi abidə 1977-ci ildən «Tarixi memarlıq qoruğu» elan edilmişdir. Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin uçotuna alınmışdır. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1977-ci il yuxarıda adı gedən «Qərarın»dan sonra Şuşa şəhərinin qoruq zonasına daxil edilən 549 qədim bina, ümumi uzunluğu 1203

metr olan daş döşənmiş küçələr, 18 məhəllə bulağı, 15 məscid, 6 karvansara, 3 türbə, 2 mədrəsə, 2 qəsir, kilsə, qala divarları və bürcləri, 21 sovet dövründə tikilmiş tarixi abidə dövlət tərəfindən qorunmağa və bərpa edilməyə başlandı.

Doğrudan da, Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi olmasaydı Şuşanın qədim abidələrindən, təkrarsız sənət incilərindən bir dənə də olsun əsər-əlamət qalmazdı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1977-ci ilin sentyabrında Şuşadakı tarixi memarlıq abidələrinin qorunub saxlanması işini daha da yaxşılaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının İncəsənət və Memarlıq İnstitutu tərəfindən geniş «Tədbirlər planı» işlənib hazırlandı. Planın icrasına mütəxəssislər, alimlər, Mədəniyyət Nazirliyinin idarə, müəssisə və ictimai təşkilatları cəlb edildi. 1977-ci ilin oktyabrında Şuşa şəhərində Dövlət Tarixi Memarlıq Qoruğu İdarəsi yaradıldı. Hətta mədəniyyət abidələrinin bərpa və inkişafı, kurort kompleksini inkişaf etdirmək məqsədilə yerli əhalidən ibarət «Şuşa Mədəniyyət Abidələrinin Mühafizəsinə Könüllü Yardım Cəmiyyəti» də təşkil edildi. «Cəmiyyət»in 40-a yaxın ilk təşkilatı var idi. Beləliklə, Heydər Əliyev Şuşanın mədəniyyət abidələrinin erməni vandalları tərəfindən dağıdılmasının qarşısı böyük uzaqgörənliklə alındı və bölgədəki 236 tarixi memarlıq abidəsi qeydə alınaraq mühafizə olunmağa, şəhərin kurort kompleksi inkişaf etdirilməyə başlandı.

1976-1982-ci illərdə Şuşa şəhərində bir neçə tarixi abidə tamamilə bərpa olundu. Bunlardan biri öz gözəlliyi və möhtəşəmliyi ilə diqqəti cəlb edən Gəncə qapısının bərpasıdır. Bərpa vaxtı şəhərin girəcəyində yerləşən Gəncə qapısının milli xüsusiyyətləri qorunub saxlanmışdır. Gəncə qapısının mühafizə zonasında Azərbaycanda birinci dəfə olan Açıq muzey təşkil olunmuşdur. Muzeydə ulu-babalarımızdan bizə yadigar qalan milli naxışlı bəzək daşları, qapı və pəncərə üstü karnizlər müxtəlif daşlardan yonulmuş kitabələr, sütunlar və digər memarlıq nümunələri nümayiş etdirilmişdir.

Bəhs etdiyimiz illərdə Şuşada Şorbuلاق, Meydan, Hamamqabağı məhəlləsinin bulaqları, Saatlı məhəlləsindəki məscid keçmiş realni məktəbinin binası, qala divarlarının bir hissəsi.

«Şirin su» hamamı qazılıb üzə çıxarılaraq bərpa olunmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, 12 yanvar 1979-cu ildə

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Şuşaya gəlmiş, burada bərpa olunmuş bir sıra abidələrin açılışında iştirak etmiş və gələcək işlər üçün özünün dəyərli məsləhətlərini vermişdir. Qısa bir müddətdə Şuşanın gözəl memarlıq nümunələrinin, tarixi abidələrinin bərpasında ciddi irəliləmələr müşahidə edildi. Zöhrəbəyovun və Hacı Qulunun imarətləri, Aşağı məscid, Qala divarlarının bərpası, Vaqifin, Nəvəvanın, Nəvvabın və başqa tarixi şəxsiyyətlərin ev muzeylərinin açılışı 70-ci illərin sonları 80-ci illərin əvvəllərinə təsadüf edilmişdir. Bu dövrdə Ü. Hacıbəylinin ev muzeyində yenidənqurma və yeni tərtibat işləri aparılmış, Nəvəvanın evinin qarşısında şairin heykəli qoyulmuş, vaxtilə Şuşanı düşmənlərdən qoruyan qədim «Qala divarları» bərpa olunmuşdur.

XX yüzilliyin 70-ci illərində Şuşada 1176 yerlik orta məktəb binası, 600 yerlik «Azərbaycan» kinoteatrı, yay kinoteatrı, 9 mərtəbəli 100 nəfərlik mehmanxana, 36 və 40 mənzilli yaşayış binaları, hər biri 70 çarpayıdan ibarət 2 pansionat və digər mədəni-məişət obyektləri tikilib istifadəyə verilmişdir. Bu dövrdə Daşaltı su kəməri ilə Şərqi milli-musiqi alətləri fabriki yanında «Hədiyyələr korpusu», «Kommunalar bağı», «Pionerlər», «Gənclik», «Nəvəvan» adına parklar tikilib yerli əhalinin istifadəsinə verilmişdir. «Baş plan»a uyğun olaraq 70-ci illərdə Şuşada xeyli quruculuq və abadlıq işləri görülmüşdür. Məşhur İsa Bulağının, Turş su mineral bulağının abadlaşdırılması, sanatoriya ərazisində «Su qaleriyası»nın tikilməsi bəhs edilən illərin məhsullarıdır. Ümumiyyətlə, 1976-1982-ci illərdə Şuşada tikinti-abadlıq işlərinə 20 milyon manat vəsait ayrılmışdır ki bu da 1971-1975-ci illərlə müqayisədə 2 dəfə, 1965-1969-cu illərdə isə müqayisədə 10 dəfə artıq demək idi. Bütün bunlar isə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycana, onun keçmişinə vurğunluğu, tarixi abidələrimizə olan sevgisi ilə əlaqədardır. Bu böyük sevginin, vurğunluğu nəticəsi idi ki, Heydər Əliyev 1982-ci ildə Şuşa şəhərində 2 dəfə olmuşdur. 1982-ci il yanvarın 14-də Şuşa şəhərinə gələn Ümummilli Lider Heydər Əliyev ilk növbədə M.P.Vaqifin yerli mərmərdən tikilmiş 20 metr hündürlüyündə olan əzəmətli məqbərənin açılışında iştirak etmişdir. Bu zaman Respublikamızın 400-dən çox ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimi də həmin abidənin açılışında iştirak etmişdilər. Həmin vaxt

Heydər Əliyev «Baş plan» da nəzərdə tutulmuş və bərpa edilmiş tarix və mədəniyyət abidələrinə baxış keçirmişdir.

Elmə, sənətə və sənətkara qiymət verən dahi insan Heydər Əliyev həmin ildə ikinci dəfə 1982-ci il iyulun 28-də ailə üzvləri ilə birlikdə Şuşa şəhərinə gəlmiş bir sıra mədəniyyət abidələrinin və obyektlərin açılışında iştirak etmişdir. Heydər Əliyev M.P.Vaqifin poeziya bayramında iştirak etmiş, şairin dərslərini, məscidləri, X.B.Natəvanın büstünü ziyarət edərək görülən işlərdən razı qaldığını bildirmişdir. Dövlət başçısı qarşıda görülməli işlər barədə öz tapşırıqlarını vermiş, konkret vəzifələr, təşkilati tədbirlər müəyyənləşdirmişdir.

Beləliklə, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində Şuşa şəhərinin tarixi abidələri bərpa olunmuş, böyük mehmanxana, çoxmərtəbəli yaşayış binaları, inzibati binalar tikilmiş, Şuşa Ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrilmişdir. Lakin çox təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın cənnət məkanı, qədim Oğuz-Türk diyarımız Şuşa şəhəri 1992-ci ildə erməni vandalları tərəfindən ələ keçirilmiş, qədim tarixi abidələrimiz dağıdılmış və yandırılmışdır.

Azərbaycan tarixinin qaranlıq səhifələrinin işıqlandırılmasında muzeylərimizin rolu əvəzsizdir. Muzeylərimiz-tariximizin öyrənilib-öyrədilməsində, mədəni sərvətlərimizin toplanıb qorunması və təbliğində çox böyük işlər görmüşlər və görürlər. Ümummilli Lider Heydər Əliyev çıxışlarından birində bu müqəddəs məbədlərin (muzeylərin) əhəmiyyətindən bəhs edərək göstərmişdir ki, *«Muzeylər mühüm mədəniyyət ocaqlarına zəhmətkeşlərin, xüsusilə cavan nəslin ideya-siyasi və mədəni tərbiyəsinin mərkəzlərinə çevrilmişdir. Muzeylər, söz yox ki, hər bir vətəndaşın öz diyarının, rayonunun, kəndinin tarixinə bələd olması üçün vacibdir. Muzeylərimiz, Azərbaycan xalqına məxsus milli sərvətlərin tarix və mədəniyyətimizlə bağlı dəyərlərin, ulu keçmişimizi özündə yaşadan yadigarların toplanması, qorunması, öyrənilməsi və gənc nəslin tərbiyəsində istifadə edilməsi üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir...»*. Tanınmış dünya siyasətçisinin çox böyük uzaqgörənliklə irəli sürdüyü bu fikirləri əldə rəhbər tutaraq dövlətimiz ötən əsrin 70-ci illərində muzeylərimizin inkişafına diqqət və qayğını artırdı.

Azərbaycanda muzeylərin inkişafı 1970-ci illərdən başlamışdır. Dövlətimizin bu sahəyə göstərdiyi qayğı və diqqət nəticəsində 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağda müxtəlif profili muzeylər yaradılmışdır. Xüsusi olaraq XIX əsrdə 95 şairə, 22 musiqişünas, 38 xanəndəyə, 100 nüsxəbəndə, 19 xəttata, 16 nəqqəşə, 18 memara, 5 astronom, 16 həkimə, 42 müəllimə və yüzlərlə qədim tarixi abidələrə məxsus Şuşa şəhərində muzeylərin inkişafı 70-ci illərdə Respublikamıza rəhbərlik edən dövlət başçısının xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Hətta 70-ci illərdə zəngin sənət incilərinə malik Şuşa şəhərində memarlıq abidələrinin bərpa və inkişafı ilə bağlı Azərbaycan KPMK və Respublika Nazirlər sovetinin xüsusi qərarı da olmuşdur. Hansı ki, yuxarıda bu önəmli məsələ ətrafında geniş şərh edilmişdir.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Şuşada yaradılmış muzeylərdən biri «Yaşıl Aptek muzeyi»dir. Muzeydə 1892-ci ildə Sankt-Peterburqda çap olunmuş «Ümumi terapiya», 1901-ci ildə yenə orada çap olunmuş «Canlı mineralların və bitkilərin təsviri», professor Horbert Otnerin «Daxili xəstəliklərin xüsusi terapiyası üzrə mühazirələr»i və digər tibbə aid nadir kitablar nümayiş etdirilirdi. Muzeydə, Şuşada bitən müalicəvi əhəmiyyətli bitki nümunələri səliqə ilə səbətlərə yığılmış, divardakı xüsusi lövhələrdə həmin bitkilər haqqında məlumat öz əksini tapmışdır.

«Yaşıl Aptek muzeyi»nin başqa bir guşəsində isə XVIII-XIX əsrlərə aid qədim əczaçılıq əşyaları, güləb qabları, mis parçalar, daş çaynıq və s. toplanmışdır. Muzeyin daş döşəməsi öz qədimliyini qoruyub saxlamışdır. 1877-ci ildə Peterburq Tibb-Cərrahlik Akademiyasını bitirmiş, Peterburq klinik hərbi xəstəxanasında həkim işləmiş, 1883-cü ildə Şuşaya qayıdaraq həkimlik peşəsini davam etdirmiş tədqiqatçı alim Kərim bəy Mehmandarovun portreti və onun haqqında məlumat da muzeyin eksponatları arasında idi.

1980-ci ildə Şuşa Dövlət Tarixi Memarlıq Qoruğu tədarəsi əməkdaşlarının təşəbbüsü və Şuşa şəhər əhalisinin köməyi ilə «Gəncə qapısı»nın mühafizə zonasında xarakterinə görə Respublikamızda birinci olaraq «Açıq muzey» təşkil olundu. Burada ulu-babalarımızdan bizə yadigar qalmış qədim əşyalar nümayiş etdirilirdi. Muzeyin eksponatları milli naxışlı bəzək daşlarından, müxtəlif məmulatlardan yonulmuş kitabələrdən, sütun pilləkənlərdən və başqa gözəl memarlıq nümunələrdən ibarət idi.

Bəhs edilən illərdə Şuşada yaradılmış muzeylərdən biri də, 1849-cu ildə məşhur memar Kərbalayı Səfixan Qarabaği tərəfindən inşa edilmiş Mehmandarovların qonaq evlərində «Xalça muzeyi»nin təşkili olmuşdur. Binaanın özü memarlıq ənənələrini qoruyub saxlamışdır. Beş qapıdan, səkkiz pəncərədən ibarət olan Muzeyin tavanının orta hissəsində gül xonçası həkk edilmiş və bir əsir yarım əvvəl rənglənməsinə baxmayaraq öz gözəl ornamentlərini itirməmişdir. Muzeyə respublikanın xalq rəssamı Lətif Kərimov rəhbərlik edirdi. Bir vaxtlar Paris, Berlin, Vyana, Peterburq, Moskva incəsənət sərgilərində nümayiş etdirilərək medallara layiq görülmüş Qarabağ xalçaları 1970- 1980-ci illərdə xalça muzeyinin əsas eksponatlarını təşkil edirdi. Eksponatlar arasında «Fatma xanım», «Ləpə», «Güzgülü zili», «Balıq xalı», «Xanlıq», «Göllü kilim» və digər xalçalar diqqəti daha çox cəlb edirdi. Şuşa «Xalça Muzeyi»ndə təkcə qədim xalçalar deyil, həm də yundan toxunmuş yaşı əsrlərə bərabər olan xurcunlar, fermaşlar, at çulu, yəhərüstülər, cəhrə, daraq, kirkid, iy, dükcə, yumaq, qayçı və digər əşyalar nümayiş etdirilirdi.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edə ki, XVIII-XIX yüzilliklərdə Şuşa xalçaları bütün dünyada məşhur idi. Təəssüflər olsun ki, Şuşa xalçalarını dünya bazarına çıxarıb böyük məbləğdə gəlir əldə edən məkrli erməni tacirləri, bu sənət incilərini özününküləşdirməyə çalışmışlar. Hətta, 1985-ci ildə Texasda Kimbella muzeyində keçirilən sərgidə nümayiş etdirilən Şuşa xalçaları çox böyük məharətlə ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılmış, bu gözəl sənət incilərinin müəlliflərini erməniləşdirmişlər. Lakin mənfur siyasət sahibləri bir məsələdə yanılırlar ki, gözəl Şuşa xalçalarında xalqımızın həyatı, məişəti, dünyagörüşü, siması əks olunur, onun nəfəsi (türkçülük, müsəlmançılıq) duyulur. Ona görə də xalqımızın bacarıqlı əlləri ilə yaratdığı sənət inciləri öz ünvanını heç vaxt dəyişməyəcək.

1981-ci ildə Şuşada istifadəyə verilmiş «Rəsm Qalereyası» şəhərin Ocaqqulular məhəlləsində yerləşirdi. 1750-ci ildə tikilmiş, üç mərtəbədən ibarət, tacir Abbasqulu ağa Zöhrabbəyova məxsus möhtəşəm on otaqlı bina öz gözəlliyini və tarixiliyini qoruyub saxlamışdır. Şuşa şəhər Şəkil Qalereyasına SSRİ rəssamlar ittifaqının üzvü Rövşən Bayramov rəhbərlik etmiş və muzeyin eksponatlarla zənginləşdirilməsində xeyli işlər görmüşdür. Rəsm Qalereyasında 500-dən artıq rəsm əsən nümayiş

etdirilmişdi. Burada dünyanın ən mahir fırça ustalarının şedevrləri ilə yanaşı, respublikamızın, o cümlədən, yerli rəssamların da əsərləri özünə həmişəlik ünvan tapmışdır. Muzeydə Şuşalı rəssamlar Rövşən Bayramovun, Tofiq Zeynalovun, Valeh Məmmədovun və başqalarının işləri çox maraq doğururdu. Hətta yerli rəssamların əsərləri 1985-1986-cı illərdə Moskva sərgisində nümayiş etdirilmişdir. Rövşən Bayramovun «Şuşada küçə», «İllər keçdi», «Köhnə şəhərdə məscid», «Günorta», «Şaxtaçı» və digər əsərləri böyük maraqla qarşılanmışdır. Şuşanın keçmişinə həsr edilmiş əsərlər Qalereyada daha çox diqqəti cəlb edir və Qədim Şuşa haqqında aydın təsəvvür yaradır. Muzeydə təbiət təsvirləri, dumanlı dağlar, qalın meşələr, yaşıl otlaqlar, qırmızı lalələri, qədim binalar, qədim əşyalar və digər rəsmlər Şuşa haqqında sanki maraqlı xatirələr nəql edir. S.Bəhlulzadə, S.Salamzadə, N.Əbdürrəhmanov, M.Rəhmanzadə və digər görkəmli rəssamların əsərləri Rəsm Qalereyasının qiymətli eksponatların təşkil edirdi. Qalereyada müxtəlif məişət əşyaları. Daş məmulatları və mis qablar da nümayiş etdirilirdi. Bütün bunlarla yanaşı, Rəsm Qalereyasında Üzeyir Hacıbəyliyə həsr olunmuş «xüsusi guşə» yaradılmışdır. Dahi Üzeyir Hacıbəylinin sənətinə dərin hörmət əlaməti olaraq burada görkəmli bəstəkarın portreti, «Leyli və Məcnun» əsərinə reproduksiya, «Uzun ömrün akkordları» filminə çəkilmiş illüstrasiyalar, «Arşın mal alan»dan səhnə və digər əsərlər nümayiş etdirilmişdi.

Qədim tarixə malik Şuşa şəhəri həm də görkəmli ədiblər, şairlər, yazıçılar məskənidir. Təsadüfi deyildir ki, XIX əsrin sonlarında Şuşada 95 şairin olması qeydə alınmışdır. 1970-ci il məlumatına görə isə Qarabağdan 15 nəfər akademik, 16 nəfər bəstəkar, 32 nəfər yazıçı, 20 nəfər xalq artisti, 62 nəfər əməkdar incəsənət xadimi, 100 nəfər elmlər doktoru, 23 nəfər general çıxmışdır. Qarabağın zümrüd tacı olan Şuşa torpağı M.P.Vaqif, X.B.Nətavan, M.M.Nəvvab, N.Vəzirov, Ə. Haqverdiyev, F.Köçərli, M.M.Xəzani, M.Rzaqulubəy, Mirzə Ələsgər, A.Asi, H.Qarabaği, M.Cəfərqulu xan, S.S.Axundov, Mirzə Xosrov, Y.V.Çəmənzəməniy kimi görkəmli ədiblər yetişdirmişdir. Həmin böyük şəxsiyyətlər, onların yazdığı əsərlərlə bağlı mövcud materialların toplanması, qorunması, öyrənilməsi və təbliğ edilməsi üçün 1970-ci ilin sonlarından Şuşada «Poeziya Evi» yaradılmağa başlamış və 1982-ci ilin yanvarından həmin muzey açılmışdır. Muzeydə

görməli Şuşa ədiblərinin həyat və fəaliyyətinə aid sənəd və eksponatlar nümayiş etdirilmişdir Poeziya evində hər şey bir vaxtlar M.P.Vaqifin lirik misralarının səsləndiyi və ya Xurşidbanu Natəvanın öz rübailərini oxuduğu şer məclislərinin şəraitini xatırladırdı. Burada kiçik taxta kətillərin üzərində açıq şeir kitabları qoyulmuşdur. Həmin kitabların səhifələrini şamdanlarda yanan şamların sarımtıl şöləsi işıqlandırır. Poeziya evində Şuşanın şair və yazıçıların həyat və fəaliyyətinə, yaradıcılığına aid kitablar, əlyazmalar, şəkillər, ədiblərin qiymətli əşyaları, səs lentləri və digər materiallar qoyulmuşdur.

Şuşa, həm də özünün musiqiçiləri ilə şöhrət qazanmışdır. Haqlı olaraq Şuşanı Azərbaycanın təbii konservatoriyası, musiqi sənətinin ocağı adlandırırlar. Təsəffü deyildir ki, Şuşanın saf suyu və təmiz havası dünyanın əksər dövlətlərində tanınan 60 musiqişünas-xanəndə yetişdirmişdir. Bunlara misal olaraq Q.S. Sədrəddinqızı, Y.A. Quliyevi, Ə. Zülalovu, Ə.Ə. Məşədi Cəmil, S. Ələsgərovu, K. Məhəmmədi, H. Hüsni, H. Malıbəyli, M. Məmmədi, Z. Hacıbəyovu, S. Hacıbəyovu, R. Behbudovu, X. Şuşinski, S. Şuşinski, Bülbülü, H. Qurbanovu, C. Qaryağdıoğlu, Q. Primovu, Ü. Hacıbəyli və digərlərini misal göstərə bilərik. Məşhur musiqişünas Vinqradov yazırdı ki, «Şuşa musiqiçiləri Azərbaycan musiqisinin tarixini yaratmış və onu yalnız öz vətənlərində deyil Şərqi başqa ölkələrində təmsil etmişlər. Qarabağın baş şəhəri olan Şuşa Zaqafqaziyanın konservatoriyasıdır».

Elmə, mədəniyyətə, sənətə, sənətkara düzgün qiymət verməyi bacaran tanınmış dünya siyasətçisi, Ümummilli Lider Heydər Əliyev Şuşa musiqiçilərinin həyat və fəaliyyətini öyrənmək, qorumaq və gələcək nəsle çatdırmaq məqsədilə Ü. Hacıbəylinin və Bülbülün ev muzeylərinin açılması haqqında xüsusi qərar vermiş və həm muzeylərin açılışında iştirak etmişdir. Şuşada tarixi abidələrin bərpa olunması, 1980-1981-ci illərdə M.R. Vaqifin böyük məqbərənin ucaldılması, Natəvanın heykəlinin qoyulması da məhz Ulu Öndərin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan, professional musiqisinin banisi Ü. Hacıbəylinin Şuşadakı ev muzeyinin görkəmi xüsusi olaraq diqqəti cəlb edirdi. Sözügedən ev muzeyi yaradılarkən Azərbaycan milli-memarlıq sənətinin ünsürlərindən çox zövqlə istifadə edilmişdir. Muzeyin ətrafı marmərlə döşənmişdir. 5 otaqdan ibarət olan muzeydə dahi

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Şuşada

bəstəkarın ilk yaradıcılıq illərinə aid zəngin materiallar, onun şəxsi əşyaları, qohum, ailə üzvlərinin foto şəkilləri, həmçinin böyük sənətkarın lent yazıları vardır.

Üzeyir Hacıbəylinin dövlət mükafatları, orden və medalları, paltarları, anasının sandığı da nümayiş etdirilən eksponatlar arasında idi. Ən mühüm diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, onun doğulduğu, yaşadığı və ev muzeyinin yerləşdiyi küçəyə görkəmli sənətkarın adı verilmişdir. Dahi sənətkar unudulmaz Bülbülün ev muzeyinin də yaradılması bəhs etdiyimiz dövrün məhsuludur. Bülbülün ev muzeyinin yaradılması işində Adilə xanımın böyük əməyi olmuşdur. Kənd evini xatırladan bu heyətdə yerdən təndir, saray, odunxana, sürəhili və kürsülü taxta döşəməli eyvan, palıd sütunlarla əhatə olunan qarğıdan hörülmüş tavan Bülbülün yaşadığı evin öz təbiiyyətini qoruyub saxladığını bir daha nümayiş etdirirdi. Otaqlarda taxça, kürsü, şkaflar və rəflərin üzərində çoxlu eksponatlar, böyük sənətkarın həyatından xəbər verən əşyalar, foto şəkillər, lent yazıları, albomlar və digər qiymətli şəxsi əşyalar nümayiş etdirilirdi.

Şuşa şəhərinin əbədi yadigarlarından biri də Tarix-diyarşünaslıq Muzeyidir. Şuşa Tarix muzeyinin zəngin eksponatları XVIII əsrdə inşa edilmiş binada toplanmışdır. Şuşa Tarix Muzeyinin ekspozisiyası muzeyə gələn tamaşaçıları Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixi ilə tanış edir. Təsədüfi deyildir ki, 70-ci illərdə dövlətimizin qayğısı nəticəsində yerli əhəlidən pulla alınan əşyalar hesabına Şuşa tarix muzeyində sayısız-hesabsız qədim və təsirli eksponatlar toplanmışdır. Toplanmış əşyaların müxtəlifliyi muzeyin şöbələrə bölünməsinə səbəb olmuşdur. Qarabağın qədim dövr tarixini özündə əks etdirən salonda müxtəlif rayonlarda, kəndlərdə və Şuşanın özündə aparılan qazıntı işləri nəticəsində əldə edilmiş arxeoloji materiallar, maddi mədəniyyət abidələri, məişət və mədəniyyəti əks etdirən əşyalar, qədim sikkə, maket, foto-şəkillər və digər köməkçi materiallar nümayiş etdirilirdi.

Digər salonda isə Qarabağın orta əsrlər dövrünə həsr edilmiş materiallar toplanmışdır. Burada nümayiş etdirilən əşyalar arasında həmin dövrə aid əmək alətləri, silahlar, saxsı məmulatlar, sənətkarlığa aid əşyalar, Qarabağın görkəmli xadimlərinin fəaliyyətinə dair sənədlər, elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin əlyazmaları, şair və dövlət xadimlərinə aid materiallar var idi.

Şuşa Tarix Muzeyinin digər salonlarında XIX-XX yüzilliklərə aid materiallar nümayiş etdirilmişdi. Burada, Şuşada dünyaya göz açmış və Azərbaycan mədəniyyətinə böyük töhfələr bəxş etmiş görkəmli mədəniyyət xadimlərinin həyat və fəaliyyətinə aid materiallar qoyulmuşdur. Muzeyin 1941-1945-ci illərə həsr olunmuş salonunda Dağlıq Qarabağ və Şuşa əhalisinin ön və arxa cəbhədə göstərdiyi qəhrəmanlıqları əks etdirən materiallar nümayiş etdirilmişdir. Həmçinin muzeydə, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində əldə edilmiş nailiyyətləri özündə əks etdirən materiallar, Şuşanın flora və faunasına, yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərinə aid materiallar, əmək qəhrəmanları, sənaye müəssisələri haqqında maraqlı məlumatlar var idi.

Beləliklə, 70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin çoxcəhətli dövlət idarəçiliyi sayəsində Qarabağın iqtisadi və mədəni tərəqqisinə diqqət artırılmış, Şuşa şəhərinin inkişafı üçün bir neçə xüsusi qərar qəbul olunmuş, şəhərin tarixi abidələri bərpa olunmuş, yeni muzeylər yaradılmış, çoxmərtəbəli yaşayış və inzibati binalar tikilmiş, Şuşa şəhəri ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrilmişdir. Şəhərdə tikinti, abadlıq, bərpa işlərini şəxsən nəzarətə götürən Heydər Əliyev 12 yanvar 1979-cu ildə və 14 yanvar 1982-ci ildə bir qrup ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimi ilə birgə Şuşada olmuş bir sıra abidələrin açılışında iştirak etmiş və muzeyləri gəzmişdir. Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasi fəaliyyəti nəticəsində Şuşada M.P.Vaqifin məqbərəsi, Ü. Hacıbəylinin abidəsi, Bülbülün, X.Natəvanın büst abidələri yaradılmışdır. 1982-ci il iyulun 28-də ailə üzvləri ilə birlikdə Şuşaya gələn Heydər Əliyev Vaqifin dərs dediyi mədrəsəni Şəkil Qalereyasını, Ü. Hacıbəylinin ev muzeyini, X.B.Natəvanın büstünü, məscidləri və digər obyektləri gəzmiş, bərpa işindən razı qaldığını bildirmişdir.

Ümumiyyətlə, 1970-1985-ci illər ərzində Qarabağda və Şuşada muzeylərin sayı 2,3 dəfə artaraq 3-dən 7-ə, muzeyə gələnlərin sayı isə 35 min nəfərdən 152 min nəfərə çatmışdı. 1980-ci illərin sonlarında Azərbaycanda 124 muzey fəaliyyət göstərirdi.

Mədəni-maarif müəssisələri arasında muzeylərin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, muzeylərin daxilində keçirilən elmi-kütləvi iş, habelə muzeylərin təşkil etdikləri ekskursiyalar, səyyar sərgilər, müharibə veteranları və əmək qəhrəmanları ilə görüşlər

əhalinin ideya-siyasi tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, xalqımızın tarixi, mədəniyyəti, böyük şəxsiyyətləri ilə bağlı dəyərlərin gənc nəsə çatdırılmasında muzeylərimiz əvəzsiz rol oynayırlar. Bu baxımdan AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyinin bugünkü fəaliyyətini Azərbaycan xalqı çox yüksək qiymətləndirir. Çünki Azərbaycan Tarixi Muzeyi dünənimiz və bu günümüzə bağlı dəyərləri toplayır, dəyərli materiallarla zənginləşdirir və gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlayır.

Çox təəssüflər olsun ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə bağlı qədim abidələr diyarı olan Şuşa 1992-ci il mayın 8-də erməni vandalları tərəfindən ələ keçirildi. Bu zaman Şuşanın 27 sənaye və tikinti müəssisəsi, 103 mədəni-maarif ocağı, 31 kənd və qəsəbəsi, 249 tarixi abidəsi və muzeyi erməni quldurlarının əlinə keçdi. Ümumilikdə isə Birinci Qarabağ savaşı zamanı Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi işğal edildi. İşğal nəticəsində 900-dən artıq yaşayış məntəqəsi, 6000 istehsal obyekti, ümumi sahəsi 9 min kvadrat metr olan 180 min yaşayış binası, 1010 təlim-tərbiyə müəssisəsi, 4545 mədəni-maarif ocağı, 667 tibb müəssisəsi, 927 kitabxana, 464 tarixi abidə və muzey, 40 mindən artıq muzey eksponatı, 100-dən artıq arxeoloji abidə, 6 dövlət teatru və ənsert studiyası erməni vandalları tərəfindən dağıdıldı. Birinci Qarabağ savaşında 20 min Azərbaycan, vətəndaşı həlak olmuş, 100 min nəfər yaralanmışdır. 1 milyon 200 min Azərbaycan vətəndaşı öz doğma vətəninə qaçqın və köçkünə çevrilmişdir. Bu zaman 4959 nəfər həmvətənimiz itkin düşmüş, 4 min nəfər girov götürülmüşdür.

Heydər Əliyev hər zaman Şuşaya xüsusi önəm verirdi, o, düşmən təcavüzü, düşmən işğalı altında olan bu qədim Azərbaycan şəhərini bir an belə olsun unutmurdu. Onun əksər nitqlərində Şuşa ilə bağlı bir xatirə, bir istək, bir arzu yer alırdı. Şuşanın Azərbaycan xalqının milli şüurunda özünəməxsus yeri olması Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən belə vurğulanırdı: *«Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa Qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, Qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, tək-cə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir. Bu şəhərdə onun ətrafında Azərbaycan*

xalqının bir neçə əsrlik tarixə malik böyük mədəniyyəti, mədəni irsi, qəhrəmanlıq nümunələri yaranıbdır. Şuşa təkçə şuşalılar üçün yox – bütün Azərbaycanlılar üçün vətəni, millətini sevən hər bir vətəndaş üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir Qaladır, əziz bir abidədir. Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız ümumiyyətlə Azərbaycan yoxdur.»

Heydər Əliyev daim Şuşanı azad etmək, azad görmək arzusu ilə yaşayır, bu yolda da böyük işlər görür, siyasi danışıqlar aparır, ordunu, xalqı bu böyük arzunun gerçəkləşdirilməsinə hazırlayırdı. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ən böyük arzusu Şuşanı və bütünlükdə Azərbaycan torpaqlarını azad görmək idi. Və bu gün artıq bu arzu reallaşmış, Heydər Əliyev siyasətini uğurla davam etdirən, Prezidenti İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşən Azərbaycan xalqı, Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında müzəffər Azərbaycan ordusu Şuşanı və bütün Qarabağ torpaqlarını düşmən təcavüzündən azad etmişdir.

Ruhun şad olsun Ulu Öndər!

Azərbaycan xalqına Şuşa müjdəsini verərkən demişdim ki, Şuşa artıq azaddır, bu, həqiqətdir.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

AZAD ŞUŞA!

2020-ci ilin noyabrın ayının 8-də Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli Azərbaycan Ordusu tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik, Qarabağın tacı olan Şuşa şəhərini işğalçılardan azad etdi. Bu, Azərbaycanın Qarabağda başladığı və 44 gün ərzində aparılan Vətən müharibəsindəki uğurlu əks-hücum əməliyyatları sırasında ən mühüm tarixi hadisə və böyük hərbi qələbə oldu. Azərbaycanın hərbi-diplomatik uğurları, xüsusilə qədim Şuşa şəhərinin rəşadətli Azərbaycan ordusu tərəfindən işğaldan azad edilməsi müharibənin sonrakı gedişinə və taleyinə həlledici təsir göstərərək Zəfər günü kimi Azərbaycan tarixinə yazıldı.

2021-ci il yanvarın 14-də Şuşaya səfər edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev son dəfə 39 il bundan əvvəl Ümummilli Lider Heydər Əliyevin şəhərə tarixi və unudulmaz səfəri zaman gəldiyini diqqətə çatdıraraq bildirdi ki, qəhrəman Azərbaycan Ordusu mükəmməl hərbi əməliyyat keçirərək cəsarət, rəşadət, qəhrəmanlıq, güc, milli ruh nümayiş etdirərək Şuşanı işğalçılardan azad etmişlər və uzun fasilədən sonra noyabrın 8-də Şuşada Azərbaycan bayrağı qaldırılmışdır: *«Biz buraya qalib kimi gəlmişik, bayrağı da qaldırmışıq, azad edilmiş bütün torpaqlarda Azərbaycan bayrağı dalğalanır. Döyüşə-döyüşə gəlmişik. Heç kim bu torpaqları bizə elə-belə verməyib. Heç bir danışıqlar heç bir əhəmiyyətə malik deyildi. Biz gördük ki, ancaq öz gücümüzlə öz torpaqlarımızı azad etməliyik və bunu etdik».*

Şuşaya səfəri zamanı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bildirib ki, Şuşa işğaldan azad olunandan sonra şəhərin, bütün tarixi binaların bərpa edilməsi prosesinə start verilib. Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən Şuşanı işğal etməsi nəticəsində tarixi, mədəni abidələrimiz dağıdılıb, ev muzeyləri qarət edilib. Onların arasında Xurşidbanu Natəvanın, Üzeyir Hacıbəylinin, Bülbülün Şuşadakı büstləri də var. Güllələnmiş bu büstlər erməni vandalizminin şahidləridir. Prezident İlham Əliyev

qeyd etmişdi ki, ərazi bütövlüyümüz bərpa ediləndən sonra Bülbülün, Natəvanın, Üzeyir Hacıbəylinin büstləri yenə də Şuşada qoyulacaq. Azərbaycan Prezidentinin bu sözləri artıq reallığa çevrilib. Həmin dahi şəxsiyyətlərin büstləri Şuşada yenidən əvvəlki yerlərinə qoyuldu.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev qeyd edib ki, ermənilərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, onlar Şuşanı dünyaya erməni şəhəri kimi təqdim edə bilməmiş, 28 il ərzində buna çalışmış lakin nail ola bilməmişlər. Ancaq Şuşa ermənilər tərəfindən dağıdılsa da, əyilmədi, əsirlikdə olsa da, öz ləyaqətini itirmədi, erməniləşdirmə cəhdlərinə məruz qalsa da, Azərbaycan ruhunu qoruyub saxlaya bildi.

2021-ci il martın 16-da işğaldan azad ediləndən sonra Şuşaya ikinci dəfə səfər edən Prezident İlham Əliyev böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin məqbərəsinin bərpa işləri ilə tanış oldu. Bərpa işlərini Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondu öz vəsaiti hesabına icra edir. 1992-ci ildə ermənilər Şuşanı işğal edərkən bu abidəni də vəhşicəsinə dağıdıblar. Bu baxımdan, layihənin icrası zamanı məqbərənin əvvəlki vəziyyətinin bərpasına xüsusi diqqət yetiriləcəkdir. Bununla yanaşı, Şuşada Molla Pənah Vəqifin büstünün bərpası layihəsi də Heydər Əliyev Fondu tərəfindən icra olunacaqdır. Səfər zamanı Prezident İlham Əliyev diqqətə çatdırdı ki, artıq bərpa, quruculuq işlərinə başlanmış, infrastruktur layihələrinə start verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet dövründə Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi zamanda (1969-1982) Qarabağa çox böyük diqqət və qayğı göstərmiş, eləcə də erməni iddiaları hər zaman iflasa uğramışdı. Heydər Əliyevin fəaliyyətinin mühüm əhəmiyyət daşıyan istiqamətlərindən biri məhz Qarabağda milli ruhun oyadılması olmuşdur. Ümummilli Lider Şuşaya zəngin tarixi abidə, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq rəmzi kimi baxırdı. Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Şuşa şəhərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə 1970-ci illərin ikinci yarısında bir neçə xüsusi qərar qəbul edildi. Həmin il qərarlara uyğun olaraq şəhərin keçmişdə tikilmiş binaları, tarixi abidələri bərpa edildi, yeni çoxmərtəbəli yaşayış binaları, böyük mehmanxana kompleksləri, ayrı-ayrı inzibati binalar tikildi. Bununla yanaşı, Şuşanın statusu qaldırılaraq ümumittifaq səviyyəli

kurort şəhərinə çevrildi. Həmin qərarların yerinə yetirilməsinin böyük tarixi əhəmiyyəti var idi. Şəhərdə azərbaycanlılar üçün əlavə iş yerləri açılır, həyat səviyyəsi yaxşılaşır, Azərbaycanlıların milli ruhu güclənirdi. Ölkənin müxtəlif yerlərindən Şuşaya istirahətə gələnlər, eyni zamanda, Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti və incəsənəti ilə yaxından tanış olurdular.

Şuşa ictimaiyyəti ilə keçirdiyi görüşdə Ümummilli Lider Heydər Əliyev *«Şuşa abidələr şəhəridir. Diyarın zəngin tarixi ilə bağlı olan hər şeyi qorumaq, qədim tikintiləri bərpa etmək lazımdır»* fikrini səsləndirmişdi. Heydər Əliyevin bilavasitə söyləri nəticəsində, az sonra Şuşa şəhərini tarix-memarlıq qoruğu elan edən qərar qəbul olundu. Həmin illərdə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağa göstərdiyi diqqət və qayğı daha da artmış və geniş quruculuq işləri vüsət almışdı. Belə ki, görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin məzarı üstündə 1980-1981-ci illərdə abidə, məqbərə tikilmiş və 1982-ci il yanvarın 14-də yağan güclü qarın altında Ümummilli Lider Şuşada şairin məqbərəsini böyük təntənə ilə açmışdı. Onun Molla Pənah Vəqifə bu münasibəti bir tərəfdən milli ədəbiyyata sevgisindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən diyarın tarixini, əhalisinin etnik mənsubiyyətini bir daha göstərməklə bağlı idi. Əslində, bu məqbərə, eyni zamanda, gözəl memarlıq abidəsi idi. Ulu öndər Heydər Əliyev abidənin tikintisini böyük, əlamətdar hadisə hesab edirdi. Ümummilli Liderin Molla Pənah Vəqifin məqbərəsinin açılışında söylədiyi nitq onun Qarabağa qayğısının göstəricisi idi. Bununla yanaşı, səfər zamanı Ümummilli Lider Heydər Əliyev Şuşada Poeziya evini açaraq, Vəqif poeziya günlərində iştirak etdi.

1982-ci il iyulun 29-dan avqustun 2-dək Qarabağa bir il içərisində ikinci dəfə səfər edən Heydər Əliyevin bilavasitə iştirakı ilə Şuşada şairə Xurşidbanu Natəvanın abidəsinin açılışı oldu. Bununla yanaşı, Ulu Öndər Heydər Əliyev Üzeyir Hacıbəylinin və Bülbülün Şuşadakı ev-muzeylərindəki eksponatlarla tanış olmuş və onların qorunmasına dair tövsiyələrini də vermişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bir ildə iki dəfə Şuşaya gedərkən ailəsi ilə birlikdə yanında elm, mədəniyyət və incəsənət adamlarının böyük bir qrupunu da aparmışdı. Bu addımı ilə Ümummilli Lider ziyalıları Dağlıq Qarabağa xüsusi diqqət yetirməyə istiqamətləndirir, Şuşaya tez-tez səfər etmələrini tövsiyə edirdi.

Bu siyasəti çox uğurla davam və inkişaf etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Şuşa

şəhərinin Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirərək qeyd edib ki, dağıdılmış tarixi abidələrimizin bərpasında çox həssas olmalı, ancaq biz o tarixi abidələrin əsl simasını bərpa etməliyik. Vaxt itirmədən, ancaq, eyni zamanda, tələsmədən Şuşanın ilkin simasının, tarixi simasının bərpa edilməli olduğunu bildiren Azərbaycan dövlətinin başçısı Şuşa şəhərini Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edərək qeyd edir ki: «Şuşa şəhəri buna layıqdır. Hesab edirəm ki, nəinki Azərbaycanın, bölgənin mədəni paytaxtı sayıla bilər. Şuşanın mədəni həyatı zəngin olmalıdır». Dövlət başçısı vaxtilə Vaqif poeziya günlərinin ənənəvi olaraq keçirildiyini vurğulayaraq diqqətə çatdırıb ki, Şuşada Vaqif poeziya günləri və «Xarı bülbül» festivalı bərpa olunmalıdır.

İşğala qədər Şuşada memarlıq abidəsi sayılan 850-dən çox yaşayış binası və 300-dək mədəniyyət və tarixi abidə var idi. Bunların içərisində son tunc və ilk dəmir dövrü abidəsi sayılan Şuşa və Şuşakənd daş qutu qəbirləri, daş dövrü abidəsi olan Şuşa mağara düşərgəsi, XVIII əsrə dair Şuşa qalasının divarları, Gəncə qapısı, Pənah xanın sarayı və kitabxanası, İbrahim xanın bürcü və qəsri, Xan sarayı və karvansaray, M.P.Vaqifin mədrəsəsi və türbəsi, Yuxarı məscid mədrəsəsi, Hacıqulların malikanəsi, İkimərtəbəli karvansaray, Mehmandarovların malikanə kompleksi, Gövhər ağa, Xoca Mərcanlı, Hacı Abbas, Mərdinli, Saatlı, Köçərli məscidləri, Xurşidbanu Natəvanın evi və bulağı, Ə.B.Haqverdiyevin, Q.B.Zakirin, M.M.Nəvvabın, S.S.Axundovun, N.B.Vəzirovun, Y.V.Çəmənşəminlinin, Mamay bəyin, Behbudovların, Fərəməzovların, Zöhrəbəyovun, Bəhmən Mirzənin, Xan Şuşinskiyin, tarzən Sadıqcanın evləri, Üzeyir Hacıbəylinin, Bülbülün ev-muzeyləri, Realnı məktəbinin binası, Qız məktəbi, Şirin su hamamı, Meydan bulağı, İsa bulağı və s. tarixi mədəniyyət nümunəsi erməni işğalçıları tərəfindən talan edilmiş, dağıdılmış və məhv edilmişdir.

Tarixə nəzər salsaq 1750-1757-ci illərdə salınmış Şuşa qalasını Qarabağ xanı Pənahəli xan paytaxt elan edib oranı möhkəmləndirmiş, qala-şəhərə çevirmişdi. Pənahəli xanın hakimiyyəti illərində (1747-1763) şəhərin salınmasının ilkin mərhələsində ən qədim məhəllələr sonralar şəhərin relyefinə uyğun olaraq «Aşağı məhəllə» adlandırılmışdır. «Aşağı» məhəllə 9 məhəllədən təşkil olunmuşdur: Seyidli, Çöl Qala, Çuxur Məhəllə, Quyuluq, Dördlər Qurdu, Qurdlar, Mərdinli, Hacı Yusifli,

Culfalar. Şuşanın bir şəhər kimi formalaşmasının ikinci mərhələsi İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti illərinə (1763-1806) təsadüf edir. Bu mərhələdə «Yuxarı məhəllə» adlanan ikinci məhəllə formalaşmışdı. «Yuxarı» məhəllə 8 məhəllədən təşkil olunmuşdur: Saatlı, Mamayı, Köçərli, Xocamircanlı, Ağadədəli, Dəmirçilər, Təzə Məhəllə, Hamamqabağı. Ümumilikdə, şəhərdə 17 məhəllə var idi ki, onların hər birinin məscidi, bulağı və hamamı mövcud olmuşdur.

Bir vaxtlar «Qafqazın sənət məbədi», «Azərbaycan musiqisinin beşiyi» və «Şərqi konservatoriyası» adlandırılan, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm xidmətləri olan bir sıra görkəmli xadimlərin vətəni, eləcə də tarixi mədəniyyət mərkəzi və Qarabağın baş tacı olan Şuşa şəhəri artıq işğaldan azad edilmişdir. Bu baxımdan, strateji əhəmiyyətli Şuşanın Azərbaycan tarixində xüsusi yerinin olduğunu vurğulayan Azərbaycan Prezidenti bildirib: «*Bu, bizim qədim, tarixi şəhərimizdir. Əsrlər boyu azərbaycanlılar Şuşada yaşayıb, qurub, yaradıb. Şuşa nəinki Azərbaycanın, bütün Qafqazın incisidir. Ancaq mənfur düşmən Şuşanı işğal altında saxlamaqla bizim mədəni irsimizə böyük zərbə vurdu, bizim tarixi abidələrimizi dağıtdı, bizim məscidlərimizi dağıtdı, təhqir etdi. Biz indi Şuşaya qayıtmışıq. Bütün tarixi abidələrimizi bərpa edəcəyik...O cümlədən Şuşada yerləşən məscidlərimiz əsaslı şəkildə təmir edilməlidir, bərpa olunmalıdır, onların öz siması qaytarılmalıdır.*».

Azərbaycan Respublikasının Prezident İlham Əliyev Şuşanın Azərbaycan tarixində xüsusi yerinin olduğunu və Şuşanın bərpasının, dirçəldilməsinin bütün Azərbaycan xalqının üzərinə düşən bir vəzifə kimi qiymətləndirərək deyir: «*Əlbəttə ki, bütün işlər planlı şəkildə aparılmalıdır, Şuşanın tarixi siması saxlanılmalıdır, Şuşaya yad olan hər hansı bir tikiliyə yol vermək olmaz.*» Dövlət başçısı bildirmişdir ki, mütəxəssislər, memarlar, tarixçilər, şuşalılar özləri deyəcəklər ki, bu şəhəri necə görmək istəyirlər, çünki bu, onların şəhəridir. Şuşanın əsl tarixi simasının və qədim mədəni abidələrinin bərpası Azərbaycan memarlıq üslubunu əks etdirməli, çox zəngin mədəni həyat olmalı və Şuşada yaşayacaq soydaşlarımız da, bütün işlər görüldəndən sonra oraya qayıtmalıdır: «*Biz hamımız istəyirik ki, dağıdılmış şəhərlər tezliklə bərpa edilsin, amma, eyni zamanda, elə olsun ki, bu, oraya qayıdacaq insanların rahatlığını təmin etsin və müasir, güclü Azərbaycanın gücünü bütün dünyaya göstərsin.*».

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il dekabrın 3-də imzaladığı Sərəncama əsasən noyabrın 8-i bayram günləri sırasına daxil edildi və hər il ölkəmizdə Zəfər Günü kimi təntənəli şəkildə qeyd ediləcək. Azərbaycan Respublikasında Zəfər Günü'nün təsis edilməsi haqqında Prezidentin Sərəncamında vurğulanır ki, Azərbaycanın hərbi sahədə qazandığı qələbələr, xüsusilə Şuşanın düşmən əsarətindən qurtarılması müharibənin taleyində həlledici rol oynadı, Ermənistanın öz məğlubiyyətini etiraf etməsi və kapitulyasiyası ilə nəticələndi, Ermənistanı Kəlbəcər, Ağdam və Laçın rayonlarını Azərbaycana qaytarmağa məcbur etdi. Azərbaycan xalqının əzmi və iradəsi, iqtisadi gücü, müasir ordu quruculuğu və xalq-iqtidar birliyi ölkəmizin qələbəsini təmin edən mühüm amillər oldu. Ulu əcdadlarımızın zəngin dövlətçilik və hərbi tarixindən ilhamlanan Azərbaycan xalqı daha bir şanlı qəhrəmanlıq salnaməsi yazaraq özünün qalib xalq olduğunu bütün dünyaya sübut etdi və düşmən üzərində tarixi zəfər çaldı.

Azərbaycan Prezidenti bəyan edib ki, Şuşa Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət paytaxtı kimi dünyanın ən gözəl şəhərlərinin birinə çevriləcəkdir: *«Əslində, həmişə belə olub. Sadəcə olaraq, mənfur düşmən bütün tarixi abidələrimizi dağıdıb. Amma biz bərpa edəcəyik. Onların əsl simasını qaytaracağıq. Azərbaycan xalqı Şuşada bundan sonra əbədi yaşayacaqdır».*

İşğaldan azad ediləndən sonra Şuşaya ikinci dəfə səfər edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Novruz bayramının qədim şəhərimizdə, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşada qeyd etdiyimizi bütün dünyaya çatdıraraq demişdir: *«Bu, tarixi hadisədir. Bu, böyük xoşbəxtlikdir. Allah Azərbaycan xalqının dualarını eşitdi. Hər il Novruz bayramı ərəfəsində hamımız yəqin ki, fikirləşdik, bir-birimizə deyirdik, inşallah, gələn il Novruz bayramını Qarabağda qeyd edək, gələn il Novruz bayramını Şuşada qeyd edək və bu gün gəldi. 28 ildən sonra biz Şuşaya qayıtdıq. Novruz bayramını Cıdır düzündə qeyd edirik, tarixi ədaləti bərpa etmişik».*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Ali Baş Komandan 2021-ci ilin mart ayında Novruz bayramını Cıdır düzündə qeyd edərkən qürur hissi ilə demişdir: *«Şuşa sən azadsan!», «Şuşa Azərbaycandır!», «Qarabağ Azərbaycandır!»*

Azərbaycan xalqı əmindir ki, qətiyyətlə inanır ki, min illər boyu bu belə də olacaqdır.

Xarıbülbul çiçəyi

Ofris cinsinin 50-dən çox növü var və bunların bir çoxu Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində və ümumiyyətlə Qafqaz və Zaqafqaziya ərazisində mövcuddur. Bu bitkinin Azərbaycanda bitən bütün növləri Xarıbülbul adı ilə tanınır və latınca *ophrys caucasica* və ya *ophrys mammosa* adlanır.

Xarıbülbul (simvol) İkinci Qarabağ müharibəsində Şəhid olan əsgərlərin xatirəsinin rəmzi olan Xarıbülbul çiçəyinin formasında olan rəmzi nişan.

Azərbaycanda İkinci Qarabağ müharibəsində Şəhid olan əsgərlərin xatirəsinin rəmzi olaraq qəbul edilir. Həmçinin Azərbaycan ordusunun zəfər simvolu kimi də tanınır. Azərbaycanda qədimdən Xarıbülbul adlanan bitki latınca *ophrys caucasica* və ya *ophrys mammosa* adlanır. Ehtimal ki, ofris bitkisinin bütün növləri xalq arasında Azərbaycanda bu adla adlanır. Şuşa və ətraf ərazilərdə geniş yayıldığından daha çox Qarabağ ilə ifadə olunur.

Qarabağ münafişəsi başlayandan Xarıbülbul Azərbaycan xalqının mübarizə rəmzinə çevrilmişdir. Qarabağ ərazisi işğal olunduqdan sonra isə Xarıbülbul bəlkə də bir çoxları üçün nisgil, kədər, ağrı, həsrət simvolu olmuşdur. Mədəniyyətdə, incəsənətdə və ədəbiyyatda Xarıbülbul ifadəsi işləndikdə həmişə söhbətin Qarabağdan getdiyi aydın olurdu. Xarıbülbulə qədim türk əsatirlərində də geniş yer verilmişdir. Belə ki, o xar olmuş, qəmli bülbul qədim türk əsatirlərində döyüşdə ağır yaralanmış bir əsgərin son ümidi olaraq bilinirdi. Qədim türk əfsanəsində deyildiyi kimi, Oğuz xanın alpaqutlarından (şəhid olan döyüşçü) birinin son nəfəsdə sinəsində gəzdirdiyi bülbulün ayağına qanlı köynəyindən cırıb sevgilisi Aybükə xanıma göndərdiyi namə ilə simvollaşan bir üzüntülü nakam sevgi hekayəsidir.

Qırğız yazıçısı Erlan Jurabekovun «Jarxı Bulbul» hekayəsində də qədim türk əsatirinə geniş yer verilir. Bir çoxlarına görə, Xarı bülbul əhliləşdirilmiş ev quşu olub. Bəzi araşdırmaçılar isə hesab edir ki, bu növ bülbuldən yalnız döyüşçülər, sərkərdələr istifadə ediblər.

Qarabağ xanının qızı, Şuşalı Ağabəyim ağa 1801-ci ildən 1832-ci il – ömrünün sonuna kimi Qacar şahlarının Tehrandakı

sarayında yaşayır. Vətən həsrəti çəkən Ağabəyim ağaya istinad verilən bir bayatı da vardır:

*«Vətən bağı» al-əlvandır,
Yox üstündə Xarıbülbul.
Nədən hər yerin əlvandır,
Köksün altı sarı, bülbul.*

2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-a qədər davam edən İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə həyatını itirən şəhidlərin xatirəsinin anılmasında Xarıbülbul nişanəsi sosial şəbəkələrdə geniş yayılmağa başladı. Xarıbülbulün əzəməti, məğrurluğu, haqsızlığa qarşı əyilməz duruşu onu əfsanədən qələbə simvoluna çevrilməyə başladı. Tədricən isə nişan müharibənin simvoluna çevrildi. O, şəhidlərin xatirəsinin və Azərbaycan ordusunun zəfər simvolu kimi məşhurlaşmağa başlamışdır.

Biz Şuşaya qayıtmışıq, Cıdır düzünə qayıtmışıq və tarixi yerdə bundan sonra muğam səsi eşidiləcək, Azərbaycan mahnıları ifa olunacaq, böyük tədbirlər keçiriləcək, toy-bayram olacaq.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

ŞUŞADA KEÇİRİLƏN BEYNƏLXALQ VƏ YERLİ MƏDƏNİ – ƏDƏBİ TƏDBİRLƏR

«Xarıbülbul» Beynəlxalq Musiqi Festivalı

«Xarıbülbul Musiqi Festivalı» 1989-cu ildən Şuşa şəhərində keçirilən beynəlxalq musiqi festivalıdır. «Xarıbülbul» Beynəlxalq Musiqi Festivalı məşhur xanəndə Seyid Şuşinskiyin 100 illik yubileyi ilə əlaqədar 1989-cu ildən keçirilməyə başlayıb. Festival hər il may ayında Yaponiya, ABŞ, Türkiyə, Almaniya, İsrail, İtaliya, İspaniya, Avstriya, Əfqanıstan kimi ölkələrin və SSRİ respublikalarının iştirakı ilə keçirilib. Qarabağ münafişəsinin başlaması və Şuşa şəhərinin işğal olunması ilə festivalın keçirilməsi mümkün olmamışdır. Sonuncu festival 1992-ci ilin may ayında keçirilmişdir. Festival yalnız qısa müddətdə Ağdam şəhəri işğal olunana qədər orada keçirilmişdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il 7 may tarixli sərəncamı ilə Şuşa şəhərini ölkənin Mədəniyyət paytaxtı elan etmişdir. Bu sərəncamla Vəqif Poeziya günləri və «Xarıbülbul» Festivalı da bərpa olunmuşdur. 2021-ci il mayın 12-i və 13-də Şuşa şəhəri Ermənistanın işğalından azad olunandan sonra ilk dəfə «Xarıbülbul» Festivalı keçirilmişdir. 2022-ci il may ayının 12-14 də Şuşa şəhərində V «Xarıbülbul» Beynəlxalq Folklor Festivalı baş tutub. Festivalın açılışında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva, mədəniyyət, ictimaiyyət xadimləri, xarici qonaqlar iştirak ediblər.

«Xarıbülbul» Beynəlxalq Festivalı məşhur xanəndə Seyid Şuşinskiyin 100 illik yubileyi ilə əlaqədar 1989-cu ildən keçirilməyə başlayıb. 1989-cu ilin əvvəlində festivala hazırlıq başlamışdır. Festival eyni ilin may ayında, Şuşa Xarıbülbulündə çiçəklənmə dövründə keçirilmişdir. 1989-cu ilin festivalında yerli ifaçılardan əlavə Qırğızıstan SSR, Qazaxıstan SSR, Başqırdıstan

SSR, Litva SSR və Belarus SSR-dən olan musiqi qrupları da iştirak edirdi. Ümumilikdə festivalda 100-ə yaxın insan iştirak edib. Konsertlər Cıdır düzü meydançasında tikilmiş 7 məkanda keçirilmişdir. Festival 12-15 yaşlarında «Qarabağ şikəstəsi» muğamını ifa edən gənc xanəndələrin ifası ilə açılmışdı. Festivalın ilk günü Qarabağ atlarında da yarışlar olmuşdu. İlk festivalın tamaşaçıları əsasən Şuşanın sakinləri idilər. Festivalın muğam müsabiqəsinin qalibi Ağakərim Nafiz Şirvani olub.

1990-cı ildə Xarıbülbül festivalı beynəlxalq status aldı. Sonrakı dövrdə tədbirdə Yaponiya, ABŞ, Türkiyə, Almaniya, İsrail, Hollandiya, İtaliya, İspaniya, Avstriya, Əfqanıstan, SSRİ ölkələrinin iştirakı ilə baş tutmuşdur. Festival beynəlxalq status daşıyıb və təkcə Azərbaycanda deyil, SSRİ-də mühüm mədəniyyət tədbirlərindən biri hesab olunub. Qarabağ münəqişəsinin başlaması və Şuşa şəhərinin işğal olunması ilə festivalın keçirilməsi mümkün olmamışdır. Münəqişənin aktiv fazaya keçməsi ilə festival Ağdam şəhəri işğal olunana qədər orada keçirilmişdir. Ağdamda keçirilən festivalda olan çıxışlar arasında Azərbaycanın Xalq artisti Qədir Rüstəmovun ifa etdiyi, Azərbaycan musiqisinin «Qızıl Fond»una daxil olan «Sona bülbüllər» mahnısı xüsusi yer alıb.

Festival çərçivəsində bəzi konsertlər Qarabağın digər şəhərlərində, Bərdə və Ağcabədidə də keçirilmişdi. Ümumiyyətlə, festivala dünyanın hər yerindən təxminən 170 nəfər qatılmışdır.

Üçüncü festival 1991-ci ildə baş tutmuşdur. Bu tədbirə 25 ölkədən təxminən 300 nəfər iştirak etmişdir. Keçən illərdə iştirak edən ölkələrə Amerika və Avstraliyadan sənətçilər də qatılmışdır. Festivalın qərargahı iştirakçıların Qarabağa getdiyi Mingəçevir şəhərində idi. Tamaşaçı çoxluğu səbəbindən festival çərçivəsində konsertlər stadionlarda keçirilmişdir.

Bundan əlavə festival bir dəfə də Qax şəhərində baş tutmuşdur. Belə ki, 1990-cı ildən sonra Şuşada vəziyyət gərgin olduğu üçün festival bir dəfə Qaxda keçirilib. Həm təbiətinin oxşarlığı, həm də xarı bülbül çiçəyinin Qax ərazisindəki dağlarda da bitdiyi üçün həmin dövrdə festivalın Qaxda keçirilməsinə zəmin yaranıb. Qax şəhərindəki futbol meydançasında keçirilən festivalda Polad Bülbüloğlu, Zeynəb Xanlarova kimi məşhurlar çıxış ediblər. Tədbirin aparıcısı Telli Pənahqızı olub. Festivalın açılışında hər qonaq ölkə (ABŞ, İspaniya, Türkiyə, İsrail və s.) öz

milli bayrağı ilə stadiondakı paradda iştirak etməliyi. Azərbaycan qrupu da Azərbaycan SSR-in bayrağı ilə keçəcəkmış. O zaman üç gənc oğlan üçrəngli bayrağı alıb, icazəsiz olaraq paradın önünə keçib. Milislərin «çıxın oradan» əmrinə baxmayaraq ən öndə əllə tikdikləri müstəqil Azərbaycan bayrağını sona qədər aparıblar. 1990-1991-ci ildə keçirilən «Xarıbülbül» festivalının final konsertləri isə Bakıdakı Respublika Sarayında baş tutmuşdur.

1992-ci ildə 4-cü festivalı mayın 15-də başlamalı və ən böyüyü olmalı idi. Burada dünyanın 30-dan çox ölkəsindən 500 nəfərin iştirakı planlaşdırılırdı. Lakin festival, Qarabağ müharibəsinin başlaması və Şuşa şəhərinin mayın 8-də erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildiyinə görə ləğv edilmişdir.

2020-ci il noyabrın 8-də Azərbaycan Şuşa şəhərini erməni işğalçılarından azad etmişdir. 2021-ci ilin yanvarında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanın mədəniyyət naziri görüşdə Şuşada «Xarıbülbül» Festivalının dirçəldilməsinin zəruriliyini xatırlatmış və bu folklor festivalının ənənəsinin yaxın vaxtlarda yenidən yaradılmasının zəruriliyini qeyd etmişdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il 7 may tarixli sərəncamı ilə Şuşa şəhərini ölkənin Mədəniyyət paytaxtı elan etmişdir. Bu sərəncamla Vəqif Poeziya günləri və «Xarıbülbül» Festivalı da bərpa olunmuşdur. 2021-ci il mayın 12-i və 13-də Heydər Əliyev fondunun təşkilatçılığı ilə festival baş tutmuşdur.

Festivalda Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqların musiqi kollektivlərinin çıxışı, xalq və klassik musiqidən ibarət proqram təqdim edilmişdir. Tədbirə dövlətliər arasında bir sıra ictimaiyyət və mədəniyyət xadimləri, Qarabağdan, o cümlədən Şuşadan olan tanınmış şəxslər olmuşdur. Festivalı Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin çıxışı ilə başlamışdır. Daha sonra Azərbaycanda yaşayan xalqların folklor ansambllarının çıxışları baş tutmuşdur. Sənətçiləri səhnədə Azərbaycan Dövlət Akademik Filarmoniyasının Dövlət Rəqs Ansamblının musiqiçiləri müşayət etmişdir. Həmçinin müxtəlif illərdə Şuşada lentə alınan azərbaycanlı müğənnilər Bülbül, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Rəşid Behbudov, Şövkət Ələkbərovanın ifaları ilə videolar nümayiş olundu.

Festivalın ikinci günü qala-konsert baş tutmuş, Azərbaycan bəstəkarlarının klassik musiqi əsərləri təqdim edilmişdir. Konsert proqramı Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestri və Azərbaycan

Dövlət Xor Kapellasının ifasında «Koroğlu» operasından üvertura ilə açıldı. Sonra Elçin Əzizov, Dinarə Əliyeva, Yusif Eyvazov, Azərin Tağıyeva, Samir Cəfərov, Sahib Paşazadə (tar), Ceyla Seyidova (skripka), Azər Zadə, Selcan Nəsimli və başqaları səhnədə çıxış etdilər. Festival mayın 13-də qala-konsertlə başa çatmışdır.

2022-ci il may ayının 12-də Şuşada Mədəniyyət Nazirliyi, Heydər Əliyev Fondu və Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğunun təşkilatçılığı ilə V Xarıbülbül Beynəlxalq Folklor Festivalına start verilib. Festivalın açılışında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva, mədəniyyət, ictimaiyyət xadimləri, xarici qonaqlar iştirak ediblər.

Festivalın açılış konserti Fikrət Əmirov adına Azərbaycan Dövlət Mahnı və Rəqs Ansamblının ifasında «Vətən süitası» ilə başlayıb. Sonra Əməkdar artistlər İlkin Əhmədov, Babək Niftəliyev və Səbinə Ərəblinin ifasında «Qarabağ şikəstəsi» səsləndirilib. Türkiyəni festivalda Türk Dünyası Musiqi və Xalq Rəqsləri Ansamblı təmsil edib. Ansamblın ifasında «Van yöresi» xalq rəqsi maraqla qarşılanıb.

Azərbaycanın Xalq artisti Polad Bülbüloğlu «Çal oyna» xalq mahnısını, «Cəngi» Estrada Folklor Rəqs Ansamblı «Tənzərə», Əməkdar artist Şirzad Fətəliyev və nəfəs alətləri qrupu isə «Turacı» xalq rəqslərini ifa ediblər. Malinin Şeyx Tidiane Sek etno-caz qrupu «Sanqa Bo» kompozisiyasını, «Pakistan rəngləri» qrupu «Bhanqra» rəqsini, Melitassi Gürcü Folklor Rəqs Ansamblı «Svanuri» rəqsini təqdim ediblər. Azərbaycan Dövlət Rəqs Ansamblı avar xalq rəqsini, Tunisin «Yuma» dueti «Smek» kompozisiyasını, Özbəkistanın Baxor Dövlət Rəqs Ansamblı isə «Bayot» xalq rəqsini ifa ediblər.

Daha sonra Əməkdar mədəniyyət işçisi aşıq Samirə Əliyeva və aşıq Əli Tapdıqoğlu «Qarabağ qaytağı» saz havasını, Xalq artisti Polad Bülbüloğlu və Bakı Xoreoqrafiya Akademiyasının «Xarıbülbül» rəqs ansamblı «Qarabağım» mahnısını səsləndiriblər.

Açılış konserti Əməkdar artist Aybəniz Haşimovanın və «Bülbüllər» qrupunun ifasında «Vətəndən pay olmayır» mahnısı ilə başa çatıb.

Festivalın ikinci günündə kiçik səhnə və Cıdır düzündə üç konsert təşkil olunub. Etibar Əsədlinin qrupu (Azərbaycan-Fransa), eləcə də Bolqarıstanın «Trigaida» qrupu çıxış edib.

Cıdır düzündəki böyük səhnədə Əməkdar artist xanəndə Qoçaq Əsgərov və tarzen Arslan Növrəslinin etno-caz qrupu, eləcə də «Cəngi» estrada folklor ansamblı tamaşaçılar qarşısına çıxıb. Burada «Colors of Pakistan» (Pakistan) və Özbəkistanın «Baxor» dövlət ansamblı çıxış edib.

Festivalın üçüncü – sonuncu günündə səhnədə pop-folk janrında bir neçə mahnı ifa edən tanınmış misirli müğənni, bəstəkar və multiinstrumentalçı Həmzə Namirə, Masallıdan olan «Halay» folklor qrupu, Balakəndən olan «Nənələr» folklor qrupu, Axısqa türklərindən (Saatlı) ibarət «Adıgün» qrupu, aşıq Elman Talıstanlı (İsmayılı), «Cahan» folklor qrupu, «Çeşmə» folklor ansamblı, «Xudulki» rəqs qrupu çıxış ediblər. Cıdır düzündəki festival Azərbaycan Dövlət Rəqs Ansamblı «Mənim Azərbaycanım», «Qavalla rəqs», «Şələqoy», «Toy», «Qazaxı», «Bahar», «Qaytağı», Türk Dünyası Musiqi və Xalq Rəqsləri Ansamblı «Van yöresi», «Zeybek solo», «Trabzon yöresi», «Melitassi» ansamblı isə «Xorumi», «Kartuli», «Acharuli», «Jeirani», «Svanuri», «Karachogeli», «Kintauri», «Samaia» və «Kazbeguri» rəqslərini ifa etməsi ilə başa çatıb.

«Vaqif Poeziya Günləri»

«Vaqif Poeziya Günləri»nin keçirilməsinə başlanması və bu tədbirin ənənəvi xarakter alması Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. 1967-ci ildə Şuşada olarkən Ulu Öndər Vaqifin məzarını ziyarət etmək istəmiş, lakin məzarı tapa bilməmişdir. Onun göstərişi ilə məzar tapılmış və Heydər Əliyev yaxşı vəziyyətdə olmayan dağılmış məzarı ziyarət etmişdir. Ulu Öndər nitqlərinin birində gördüyü «bu məzarın Vaqifə layiq olmadığını» səsləndirmişdir. Sonralar Heydər Əliyevin göstərişi ilə Vaqifin məzarı üzərində 1980-81-ci illərdə abidə və türbə tikildi. Kompleks Şuşa şəhərinin Cıdır düşünə yaxın ərazidə inşa edilmişdi. 1982-ci ilin yanvar ayında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin iştirakı ilə Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin təntənəli açılışı oldu. Kompleksdə Molla Pənah Vaqifin Şuşa həyatını əks etdirən dövrə aid olan 80-ə yaxın eksponat da sərgilənirdi. Soyuq, qarlı gündə keçirilən açılış mərasiminə Şuşaya istedadlı sənət adamları toplaşmışdı. Şuşada bu tarix milli mədəniyyət və sənət bayramına çevrildi. Beləliklə, ulu öndər Heydər Əliyev hər il «Vaqif Poeziya Günləri»nin keçirilməsi barədə göstəriş

verdi. Həmin tarixdən etibarən hər il avqust ayında «Vaqif Poeziya Günləri» keçirilməyə başlandı. Tədbirin proqramına şeir gecələri ilə yanaşı, konsertlər də daxil edilmişdi. «Vaqif Poeziya Günləri»nin keçirilməsi ənənəyə çevrilmişdi. Hər il avqust ayında şairin vətəni Qazaxdan başlayıb Şuşada başa çatırdı. «Vaqif Poeziya Günləri» Şuşanın erməni quldurları tərəfindən işğalına qədər davam etmişdir. 1992-ci ildə erməni qəsbkarları Şuşadakı milli-mənəvi, dini və tarixi-memarlıq abidələrimizi talayaraq məhv etmiş, həmçinin Molla Pənah Vaqifin məqbərəsini də dağıtmışdılar. Mənfur düşmənin torpaqlarımızı işğal etməsi nəticəsində uzun illər idi ki, «Vaqif Poeziya Günləri» də keçirilmirdi.

Müzəffər Azərbaycan Ordusunun şanlı Zəfərindən sonra, 39 il əvvəl məqbərənin açıldığı gündə – yanvarın 14-də Şuşa şəhərinə səfəri zamanı məqbərəni ziyarət edən ölkə başçısı İlham Əliyevin tapşırığına əsasən, burada təmir-bərpa və yenidənqurma işlərinə start verildi. Avqustun 29-da isə Şuşada dahi Azərbaycan şairi və ictimai-xadimi Molla Pənah Vaqifin muzey-məqbərə kompleksinin təmir-bərpa və yenidənqurma işlərindən sonra açılışı baş tutdu. Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva açılış mərasimində iştirak etdilər və görülən işlərlə tanış oldular. Həmin gün Şuşa şəhərində Molla Pənah Vaqifin büstünün də açılışı oldu. Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyevaya məlumat verildi ki, Molla Pənah Vaqifin 1957-ci ildə tuncdan hazırlanan büstü 1958-ci ildə Cıdır düzünə yaxın ərəzidə qəbirüstü abidə kimi yerləşdirilib, daha sonra 1976-cı ildə şairin Şuşadakı evinin yaxınlığına köçürülüb. 1982-ci ildə Vaqifin məqbərəsinin açılışından əvvəl büst və onun ətrafı təmir edilib, abidənin postamenti dəyişdirilib. Büst də 1992-ci ildə Şuşa şəhərinin işğalı zamanı erməni vandalizminə məruz qalaraq dağıdılıb. Ölkə başçısının göstərişinə əsasən, abidə bu il onun müəllifi, Əməkdar incəsənət xadimi Həyat Abdullayevanın ilkin eskiz layihəsi əsasında yenidən qurulub. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə bürüncdən hazırlanan büst öz əvvəlki yerinə qaytarılaraq Molla Pənah Vaqifin Şuşadakı evinin yaxınlığında quraşdırılıb.

39 ildən sonra 2021-ci ilin avqust ayının 30-da «Vaqif Poeziya Günləri» Şuşa işğaldan azad edildikdən sonra Heydər Əliyev Fondu tərəfindən ilk dəfə şairin doğma şəhərində yenidən təşkil olundu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev

və birinci xanım Mehriban Əliyeva «Vaqif Poeziya Günləri»nin rəsmi açılışında iştirak etdilər. Dövlət başçısı açılış mərasimində çıxış edərək böyük Azərbaycan şairi, dövlət xadimi, Qarabağ xanının vəziri Molla Pənah «Vaqif Poeziya Günləri»nin açılış münasibətilə bütün Azərbaycan xalqını təbrik edib.

Şuşada 2022-ci il iyulun 14-də ikinci dəfə keçirilən «Vaqif Poeziya Günləri» çərçivəsində «Qarabağ» mehmanxanasının qarşısında kitab sərgisi, dahi şairin məqbərəsi önündə tədbirin açılış mərasimi və Cıdır düzündə konsert-tamaşa təşkil olunub.

«Məclisi-fəramuşan» poeziya məclisi

2021-ci ildə Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi 28 ildən sonra Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi Şuşa şəhəri Ermənistan işğalından azad edildikdən sonra yeni təşəbbüslə çıxış edir. Bu təşəbbüs XIX əsrdə Şuşada mövcud olmuş «Məclisi-fəramuşan» şairlər məclisinin Azərbaycan və Özbəkistanın gənc şairlərinin iştirakı ilə yenidən bərpa etməkdən ibarət idi. Azərbaycan poeziyasının inkişafında müxtəlif dövrlərdə yaranmış ədəbi məclislərin rolu böyük olmuşdur. Bu məclislər zaman-zaman müxtəlif şəhərlərdə fəaliyyət göstərmiş və bir çox şairlərin tanınmasında xüsusi rol oynamışdır.

1872-ci ildə Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi Qarabağda, tarixi Şuşa şəhərində tanınmış şair, ədəbiyyatşünas alim Mir Möhsün Nəvvabın evində təşkil edilən «Məclisi-fəramuşan» şairlər məclisi 1910-cu ilədək fəaliyyət göstərmiş və dövrün tanınmış şairləri M. Nəvvab, X. Natəvan, H. Qaradaği, F. Kəminə, A. Asi, B. Səbur, B.Fədai, habelə Qarabağ xanəndələri də bu məclisdə yaxından iştirak etmişlər.

«Məclisi-fəramuşan» şairlər məclisi Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi, Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi, hər iki ölkənin Yazıçılar Birliyi, Özbəkistan-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin dəstəyi ilə reallaşdırılır və ilk dəfə olaraq 2021-ci ilin 17 aprel tarixində Azərbaycan və Özbəkistan şairlərinin iştirakı ilə Şuşada rəsmi açılış həyata keçirilir.

Azərbaycanın Mədəniyyət Nazirliyi, Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi, hər iki ölkənin Yazıçılar Birliyinin rəhbərliyi, iki ölkənin şairlərinin

qatıldığı nümayəndə heyəti Qarabağ ədəbi məktəbinin tanınmış nümayəndələri Xurşidbanu Natəvanın Şuşa şəhərindəki sarayı, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsini ziyarət etmiş, onların Şuşanın mərkəzindəki meydanda büstlərinin qarşısına gül-çiçək dəstələri qoymuşlar.

Tədbiri giriş sözü ilə açan Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru Samir Abbasov açaraq iki əsrdən sonra Türk dünyasının böyük elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, poeziya mərkəzi sayılan Azərbaycan və Özbəkistan arasında bərpə olunan «Məclisi-fəramuşan» poeziya məclisi layihəsi haqqında məlumat verib, Özbəkistandakı Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşəbbüsü və Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin dəstəyi ilə keçirilən tədbirin əhəmiyyəti barədə danışib. Samir Abbasov hər iki ölkənin mədəniyyət, ədəbiyyat nümayəndələrinin tarixi Şuşa şəhərində bir araya gəlməsi, dünyaya böyük mədəniyyətimiz, sənətimiz, qardaşlığımız və birliyimizi göstərmək və ədəbiyyat sahəsində gözəl əməkdaşlıq platformasını ortaya qoymasını mühüm amil və təqdirəlayiq hal kimi dəyərləndirib. Diplomat Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2022-ci ilin «Şuşa ili» elan olduğunu və bu məqsədlə çoxsaylı layihələrin həyata keçirildiyini bildirib.

Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin şöbə müdiri Akif Marifli Ermənistan işğalından azad olunan Şuşanın mədəni həyatının get-gedə canlandığını, azad olunan Şuşaya yenidən mədəniyyətimizin qayıtdığını qeyd etdi. Prezident İlham Əliyev tərəfindən Şuşanın Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan olduğunu qeyd edən Akif Marifli 2023-cü ili TÜRKSÖY tərəfindən də Şuşanın Türk mədəniyyətinin paytaxtı elan edildiyini, Türk dünyasının qəlbinin Şuşada döyünəcəyini söyləyib. Akif Marifli keçiriləcək şairlər məclisinin əhəmiyyəti və bu kimi layihələrə Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən lazımi dəstəyin göstərildiyini vurğulayıb.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin beynəlxalq məsələlər üzrə katibi Səlim Babullaoğlu ədəbiyyatımızın dünyada tanınması ilə bağlı görülən işlərdən danışib, ədəbiyyatın hər zaman Türk dünyasının mədəni həyatında rolunun mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edib. S. Babullaoğlu keçirilən bu beynəlxalq tədbirin şairlərimiz arasında ədəbi əlaqələrin genişlənməsi, təcrübə

mübadiləsinin aparılması, birliyimiz və həmrəyliyimiz üçün gözəl imkanlar açdığını söyləyib.

Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin sədr müavini, şair Qayrat Məcid xalqlarımız, dövlətlərimiz arasında yüksək səviyyəli münasibətlər, dövlət başçılarımızın uğurlu siyasəti nəticəsində dostluq və qardaşlığımızın daha da möhkəmləndiyini bildirib. O, Qarabağın, Şuşanın hər guşəsində, daşında Türk mədəniyyətinin nişanələrinin göründüyünü, Şuşanın həqiqətən də zəngin mədəniyyətə, sənətə, ədəbiyyata malik olduğunu qeyd edib. Şuşada Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyət yaratdığını vurğulayan Qayrat Məcid 2023-cü ildən Türk dünyası üçün əhəmiyyətli olacağını, hər bir insanımız mədəniyyət paytaxtı, sənət məbədi olan Şuşaya həsr olunmuş tədbirlərin şahidi olacaqlar.

Açılışda filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Kərimulla Məmmədov Qarabağda XIX-XX əsrlərdə mövcud olmuş şairlər məclisinin tarixi haqqında məlumat vermişdir.

Daha sonra «Məclisi-fəramuşan» Azərbaycan və Özbəkistan şairlərinin iştirakı ilə davam etmişdir. Azərbaycanın xalq şairi Nəriman Həsənzadə, şair İlqar Fəhmi, Sayman Aruz, özbək şair Qayrat Məcid, tərcüməçi-ədəbiyyatşünas alim Babaxan Şərifin də iştirakı ilə Vətən, Qarabağ, ədəbiyyat, sənət, Türk dünyası, birlik, həmrəilik mövzusunda şeirlər səsləndiriblər. «Məclisi-fəramuşan» şairlər məclisində azərbaycanlı tanınmış muğam ustaları Mirələm Mirələmov və Kamilə Nəbiyeva Şuşadakı Vaqif Məqbərəsi və Xurşidbanu Natəvanın sarayının qarşısında milli musiqilərimizi, muğamlarımızı ifa ediblər.

Şuşada keçirilən «Məclisi-fəramuşan» şairlər məclisi Azərbaycan Dövlət Televiziyası tərəfindən videoçəkilişləri aparılmış və «Körpü» verilişində yayımlanmışdır.

Qeyd edək ki, «Məclisi-fəramuşan» Poeziya görüşləri il ərzində onlayn formatda keçirilmiş, görüşlərdə hər iki ölkənin şairləri öz şeirlərini təqdim ediblər. Hər iki ölkənin gənc şairlərinin qoşulduğu məclisdə iştirak üçün namizədlər əsasən şairlik fəaliyyətinə malik olmalı, ya da onun hər hansı şeiri mütəlq şəkildə ölkə mətbuatında yayımlanmalıdır. Məclisdə səsləndirilən şeirlər yekunda Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi əsasında tərcümə edilərək Azərbaycan və Özbək dillərində nəşr olunacaqdır.

Xurşidbanu Natəvanın 190 illiyi həsr olunmuş tədbirlər və «Məclisi-üns» poeziya məclisi

2022-ci ilin sentyabr ayının 9-da Şuşa şəhərində Mədəniyyət Nazirliyi və Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin birgə təşkilatçılığı ilə XIX əsr Azərbaycan söz-sənət irsində məxsusi yeri olmuş «Məclisi-üns» ədəbi məclisinin bərpa edildiyini bildiren ilk toplantısı keçirilib. Şuşada Xurşidbanu Natəvanın 190 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq musiqili tədbir keçirilib. Tanınmış mədəniyyət, incəsənət xadimləri, gənc yazıçı və şairlər, eləcə də Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstandan qonaqlar iştirak edib. Vaxtilə Şuşada Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın himayəsində fəaliyyət göstərmiş, bölgənin tanınmış şairlərinin və musiqiçilərinin qatıldığı, dövrün ədəbi mühitinin formalaşmasında xüsusi rol olan «Məclisi-üns»ün fəaliyyətinin bərpasından sonra ilk toplantısı Xan qızının evinin qarşısında təşkil edilib. 1864-cü ildə Şuşada şeir-sənət xadimlərinin iştirakı ilə yaradılan «Məclisi-üns» peziya məclisi 1872-ci ildən Azərbaycan poeziyasının görkəmli siması Xurşidbanu Natəvanın himayəsində fəaliyyətini daha da genişləndirib. Bölgənin tanınmış şairlərinin və musiqiçilərinin qatıldığı «Məclisi-üns» o dövrdə Qarabağda və ümumilikdə Azərbaycanda ədəbi mühitinin formalaşması və ədəbi nəsillərin yetişməsində mühüm rol oynayıb. Məclisə qatılan gənc şairlər ədəbi müzakirələrdə iştirak edib və ustadlardan şeir sənətinin inceliklərini öyrəniblər. Məclisin «poeziya saati»nda Azərbaycan və digər türkdilli ölkələrdən yazarlar ud və qanun ifaçılarının müşayiəti ilə Xurşidbanu Natəvanın 190 illiyinə həsr olunan şeirlər söyləyiblər. «Məclisi-üns» poeziya məclisi bədii hissə ilə davam edib.

Şuşa Birinci Beynəlxalq Kulinariya Festivalı

2022-ci ilin may ayının 6-8 tarixlərində Şuşada Beynəlxalq Kulinariya Festivalı keçirildi. Festivalda Azərbaycanla yanaşı, Türkiyə, Almaniya, Avstriya, Çin, Fransa, Gürcüstan, İran, İsrail, İtaliya, Malayziya və Yaponiyadan kulinarları da iştirak ediblər. Festivalda Belçika, Çexiya, Fransa, İtaliya, İsrail, Kanada, Koreya Respublikası, Qazaxıstan, Özbəkistan, Rusiya, Türkiyə və digər ölkələrdən qida sahəsi üzrə beynəlxalq ekspertlər, qida üzrə bloqerlər də iştirak etdi. Kulinariya festivalına Azərbaycanın müxtəlif iqtisadi rayonları – Abşeron-Xızı, Bakı, Dağlıq Şirvan,

Gəncə-Daşkəsən, Lənkəran-Astara, Mərkəzi Aran, Naxçıvan, Qarabağ, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala və digərləri qatılıb. Festival zamanı Şuşada təkcə dünya xalqlarının təamları deyil, həmçinin müxtəlif ölkələrin maddi və mənəvi dəyərləri təqdim edilir. Bu konsepsiyaya əsasən, festivalda quraşdırılan pavilyonlar da fərqli formatdadır. Hər pavilyon qonaqları ayrı-ayrı ölkələrə xas memarlıq quruluşu, milli musiqi ilə salamlayacaq, tanınmış əsərlərdən parçalar səhnələşdiriləcək. Festival günlərində qonaqlara ümumilikdə 100-dən çox incəsənət ustasının iştirakı ilə bədii proqram təqdim edilib. İstirahət və əyləncə zonasındakı pavilyonlarda tamaşalar, konsert və sərgilər təşkil olundu. Festival çərçivəsində Azərbaycanın milli sənətkarlıq nümunələri də sərgilənir. Tədbir günlərində «Azərbaycan» ASC-nin yaradıcı heyəti xalçaçılıq ənənələrinə dair müxtəlif interaktiv təqdimatlar ediblər. Burada xalçanın ərsəyə gəlməsi prosesi canlandırılır və interaktiv teatr tamaşasında xalçanın yaradılmasının hər mərhələsi səhnələşdirilir. Qonaqlara yunun qırılması və təmizlənməsi, ipin hazırlanması və təbii boyalarla rənglənməsi, dəzgahın hazırlanması, ərişin çəkilməsi, xovlu və xovsuz xalçaların toxunması, xalçanın kəsilməsi, cehiz yığma səhnəsi nümayiş olunub.

Şuşa Beynəlxalq İncəsənət Festivalı

2021-ci ildən başlayaraq Şuşada beynəlxalq incəsənət festivalı təşkil keçirilir. İlk dəfə keçirilən «Xarıbülbul» beynəlxalq incəsənət festivalında 13 ölkəni təmsil edən 32 rəssam Azərbaycanın Vətən müharibəsində əldə etdiyi zəfərdən ruhlanaraq unikal əsərlər ərsəyə gətirib. Azərbaycan, Estoniya, İordaniya, İraq, İsrail, Latviya, Mərakeş, Niderland, Pakistan, Rumıniya, Türkiyə, Ukrayna və Yunanıstanı təmsil edən Anar Yolçiyev, Anastasia Tarasenko, Andris Vitolins, Dina Oskilko, Leyla Əliyeva, Nikole Bukrejeva, Rəhiməxanım Hacıyeva, Səre Kural, Yelena Haqverdiyeva, Zöhrab Salamzadə və digər rəssamlar Ermənistanın işğalından azad olunan Azərbaycan ərazilərində gördüklərini, yaşadıkları hissləri festival üçün hazırlanan xarıbülbul maketləri üzərinə köçürüb, dünyaya mühüm ismarıq verən əsərlər təqdim ediblər. Bununla yanaşı rəssamlar kətan üzərində yağlı boya ilə «Yaddaşın rəsmləri» mövzusunda əsərlər ərsəyə gətiriblər.

«Şuşa Yaradıcılıq Emalatxanası» layihəsi

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2022-ci ili ölkəmizdə «Şuşa İli» elan etməsi haqqında müvafiq sərəncamının icrasını təmin etmək məqsədilə Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi tədbirlər planına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin təşkilatçılığı, Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin dəstəyi ilə cari ilin 28-30 avqust tarixində Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi olan Şuşada «Şuşa yaradıcılıq emalatxanası» layihəsi həyata keçirilmişdir. Layihə çərçivəsində Türkiyədən və Azərbaycandan olan 30-a yaxın müxtəlif yaş qrupundan olan yaradıcı insanlar Şuşa qalasını, Üzeyir bəyin, Nəvənin və Bülbülün güllələnmiş abidələrini, Üzeyir Hacıbəyli evini, Cıdır düzünü, Vəqifin məqbərəsini, Yuxarı və Aşağı Gövhər ağa həmçinin Mamay məscidlərini, Bülbülün ev muzeyini, Şuşa həbsxanasını, Şirin su hamamını ziyarət etmiş dağıdılmış evlərə baxmışlar.

Respublika incəsənət festival-müsabiqəsinin yekun konserti

2022-ci ildə Şuşada məktəblilər arasında «Şuşa İli»nə həsr olunmuş «Könlüm keçir Qarabağdan» adlı respublika incəsənət festival-müsabiqəsinin yekun konserti keçirilib. Təhsil Nazirliyinin təşkilatçılığı, Mədəniyyət Nazirliyinin və Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin tərəfdaşlığı ilə Şuşa Real Məktəbinin qarşısında təşkil olunan Konsert proqramında 150-yə yaxın məktəbli çıxış edib, şagirdlərin ifasında vətənpərvərlik mövzusunda şeir və mahnılar səsləndirilib, ədəbi-bədii kompozisiyalar nümayiş olunub. Tədbirin sərgi hissəsində müsabiqə qaliblərinin rəsm və əl işlərinə baxış keçirilib.

«Şuşa – Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı – 2023» ilinin rəsmi açılış mərasimi

2023-cü ilin may ayının 12-də Şuşa şəhərində Mədəniyyət Nazirliyi və TÜRKSÖY-un birgə təşkilatçılığı ilə «Şuşa – Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı – 2023» ilinin rəsmi açılış mərasimi keçirilib.

«Şuşa şəhərinin 2023-cü il üçün «Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» elan edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2022-ci il tarixli

Sərəncamına uyğun olaraq təşkil edilən tədbirdə dövlət rəsmiləri, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı – TÜRKSÖY-a üzv ölkələrin nümayəndə heyətləri, Türk Əməkdaşlıq Təşkilatlarının rəhbərləri və digər qonaqlar iştirak ediblər. Əvvəlcə qonaqlar «Qarabağ» otelinin qarşısında təşkil olunmuş «Kulinariya və sənətkarlıq» guşəsi ilə tanış olublar.

Tədbirdə bildirilib ki, bu il Azərbaycan və Türk dünyası üçün mühüm tarixi hadisələrlə zəngin olduğunu Nazir söyləyib ki, müstəqil Azərbaycanın qurucusu, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, Türk dünyasının əvəzsiz liderlərindən biri olan Heydər Əliyevin 100 illik yubileyi geniş təntənə ilə qeyd olunur və bununla əlaqədar 2023-cü il Azərbaycanda «Heydər Əliyev İli» elan edilib. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa şəhəri bu il üçün «Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» seçilmiş, Türkiyə Cümhuriyyətinin 100 illiyi və TÜRKSÖY-un yaradılmasının 30 illik yubileyi Türk dünyasında böyük təntənə ilə qeyd olunur.

Qonaqlar Türk dünyası ölkələrindən gəlmiş musiqi və folklor kollektivlərinin təqdim etdiyi konsert proqramını izləyiblər.

Şuşa – Qarabağın tacı, Qafqazın sənət məbədi, Şərqi konservatoriyası, Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında mühüm xidmətləri olan görkəmli xadimlərin vətəni, doğma şəhər, əziz bir torpaq, hərbi-strateji əhəmiyyətli qala və müqəddəs abidədir. Artıq işğaldan azad edilmiş Şuşada keçirilən mühüm tədbirlər dünya ictimaiyyəti tərəfindən də böyük maraqla izlənilir. Bu baxımdan, əminliklə söyləyə bilərik, 2021-2023-cü illərdə keçirilən mühüm tədbirlər bir daha onu təsdiq edir ki, Şuşa Azərbaycanın və türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı olmaqla yanaşı, həmçinin ictimai fikir, milli-ideoloji düşüncə və siyasi-diplomatik mərkəzə çevrilməkdədir.

Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrini rəsmi müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırmışdır.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ

Bu Bəyannamə Şuşa şəhərində 15 iyun 2021-ci il tarixində, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən imzalanıb.

Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycan ilə Türkiyənin qardaşlığını bütün dünyaya bildiren bir mesajdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasında 2021-ci il iyunun 15-də Şuşada imzalanan Bəyannamə iki qardaş ölkə arasında tarixi münasibətlərin yeni mərhələsinin əsasını qoydu. Şuşada dalğalanan Azərbaycan və Türkiyə bayraqları ölkə lərimizin birliyini nümayiş etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şuşa Bəyannaməsi müttəfiqliyin geostrateji əhəmiyyətini artırır. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması ölkələrimiz arasındakı münasibətlərin bütün müstəvilərdə davamlı inkişafını təmin edəcəkdir.

Bəyannamə sayəsində Türkiyə və Azərbaycan münasibətləri rəsmən müttəfiqlik zirvəsinə ucaldı. Ölkələrimiz arasındakı müttəfiqlik əlaqələri siyasət, beynəlxalq müstəvidə birgə əməkdaşlıq, iqtisadiyyat, enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat, mədəniyyət, təhsil, ordu quruculuğu və digər strateji sahələri əhatə edir. Şuşa Bəyannaməsi əhatəli sülhə yol açır. Bəyannamə Qarabağ ərazisində yaşayan erməni əsilli Azərbaycan vətəndaşlarının inteqrasiyası üçün əlavə imkanlar yaradır.

Regionun artan investisiya potensialı yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına səbəb olacaqdır. Şuşa və Şuşa ətrafının gözəl turizm imkanları açılacaq.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycanın siyasi, diplomatik və iqtisadi uğurudur.

Bəyannamədə nəzərdə tutulan hərbi əməkdaşlıq, regional əhəmiyyət daşıyan iqtisadi layihələr və bütün digər müstəviləri əhatə edən təşəbbüslər ölkənin beynəlxalq nüfuzunu artıracaq. Bəyannamə ölkələr arasında münasibətlərin gələcəyini müəyyən edir və iki ölkə arasında əlaqələri ən yüksək səviyyəyə qaldırır. Bəyannamənin icrası keyfiyyətə daha yüksək işbirliyinin təminatıdır. Bəyannamədə xalqlarımızın böyük liderləri Mustafa Kamal Atatürk və Heydər Əliyevin kəlamları öz əksini tapıb. XX əsrin əvvəllərində Mustafa Kamal Atatürk demişdir ki, «Azərbaycanın sevinci sevincimiz, kədəri kədərimizdir». XX əsrin sonlarında isə Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir ki, «Türkiyə və Azərbaycan bir millət, iki dövlətdir».

Vətən müharibəsində olduğu kimi, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə aparılan yenidənqurma işlərində də Azərbaycan ilə Türkiyə arasında sıx əməkdaşlıq mövcuddur. Ölkəmizin Zəngəzur dəhlizi böyük geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Bu layihənin həyata keçirilməsi ilə Şərqdən Qərbə hər kəsin istifadə edə biləcəyi yeni bir ortaq iqtisadi dəhliz açılacaqdır. Türkiyə ilə Azərbaycanı dəmiryolu və avtomobil yolu ilə birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizi reallığa çevrilir. Zəngəzur geosiyasi əhəmiyyətə malik olan nəqliyyat layihəsidir.

Müdafiə sahəsində əməkdaşlıq və qarşılıqlı hərbi yardım məsələlərinin Bəyannamədə əks olunması tarixi nailiyyətdir. Ölkələr bundan sonra da bir-birinin təhlükəsizliyini təmin edəcək. Müdafiə sənayesi sahəsində əlaqələrin inkişafı ölkələrin hərbi qüdrətini artıracaqdır. İkinci Qarabağ müharibəsində pilotsuz uçuş aparatları böyük rol oynayılar. Azərbaycan bu prosesdə istehsal mərkəzi kimi inkişaf edəcəkdir.

Məlum olduğu kimi ikinci Qarabağ müharibəsi başlanan gündən, ilk saatlardan Türkiyə Prezidenti Azərbaycana birmənalı, dəqiq və açıq dəstək ifadə edib. Müharibənin ilk saatlarından Türkiyə Prezidenti bildirdi ki, Azərbaycan tək deyil. Türkiyənin bu mesajı müdaxilə etmək fikrində olan bütün qüvvələri, dairələri dayandırdı.

Şuşa Bəyannaməsi ölkədə fəaliyyət göstərən 48 siyasi partiya tərəfindən birgə bəyanatla təqdir edilmiş və Azərbaycandakı bütün siyasi qüvvələr tərəfindən dəstəklənmişdir.

Şuşa Azərbaycan xalqının ürəyidir, canıdır, hər bir azərbaycanlı üçün müqəddəs yerdir.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

DÜNYA AZƏRBAYCANLILARININ V QURULTAYI – ZƏFƏR QURULTAYI

2022-ci ilin aprel ayının 22-də Şuşa şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayı işə başlayıb. Zəfər Qurultayı kimi tarixə düşən Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayının Şuşada keçirilməsi bu şəhərin ümummilli məkan kimi yerini daha da möhkəmləndirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tədbirdə çıxış edib. Prezidenti İlham Əliyev çıxışında *«Biz bu gün azad Qarabağda, azad Şuşada Dünya Azərbaycanlılarının Qurultayını keçiririk. Bu qurultayın adı Zəfər qurultayıdır və bu, təbiidir. Çünki tarixi Zəfərdən sonra ilk dəfədir ki, dünya azərbaycanlıları toplaşır, qurultay keçirir və ümumiyyətlə Zəfər adı xalqımıza çox yaraşır. Siz buraya Zəfər yolu ilə gəlmisiniz, qurultayın adı Zəfər qurultayıdır. Hazırda ölkəmizin müxtəlif yerlərində, ilk növbədə, azad edilmiş ərazilərdə Zəfər muzeyləri inşa edilir. Bundan sonra Azərbaycan xalqı müzəffər xalq kimi yaşayacaq, əbədi yaşayacaq, bundan sonra bizim dövlətimiz qalib dövlət kimi yaşayacaq. Bu, hamımız üçün, Azərbaycanda yaşayanlar, Azərbaycan vətəndaşları üçün, xaricdə yaşayan azərbaycanlılar üçün böyük xoşbəxtlikdir. Bu tarixi missiyanı həyata keçirən bizim qəhrəman övladlarımız tarix qarşısında, xalq qarşısında, Vətən qarşısında misilsiz xidmətlər göstərmişlər. Müstəqillik dövründə yetişən gənclər, vətənpərvərlik ruhunda yetişən gənclər bu tarixi hadisəni, tarixi müjdəni Azərbaycan xalqına bəxş etmişlər»* deyib.

Aprelin 23-dək davam edəcək Zəfər qurultayında 65 ölkədən 400 nəfərə yaxın diaspor nümayəndəsi iştirak edir.

Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 2001-ci ildə, II qurultay Prezident İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən 2006-cı ildə, III qurultay

2011-ci ildə, IV qurultay isə 2016-cı ildə keçirilib. Şuşa həmişə bütün azərbaycanlıların düşüncəsində xüsusi yer tutaraq ölkənin mədəni paytaxtı hesab olunub. Elə bu səbəbdən Şuşa işğaldan azad olunduqdan sonra «Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı» elan edildi və bunun ardınca TÜRKSÖY təşkilatı Şuşanı 2023-cü ildə «Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» seçdi.

İndi Şuşa dəyişir, biz onu yenidən qururuq və bərpa edirik.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

QARDAŞLAŞMIŞ ŞƏHƏRLƏR

Türk dövlətlərinin şəhərləri ilə Şuşanın qardaşlaması təşəbbüsü Şuşa və Xivə şəhərlərinin qardaşlaşması layihəsi ilə ilk dəfə olaraq Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən 2016-cı ildə irəli sürülmüşdür.

Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən hər iki ölkənin digər regionları arasında da əməkdaşlığa dair memorandumların, qardaşlaşmış şəhərlərə dair layihənin həyata keçirilməsi üzərində iş aparılmışdır.

Belə ki, Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi ilə 2015-ci ildən başlayaraq hər il Özbəkistanın Səmərqənd şəhərində Azərbaycan mədəniyyət günləri keçirilir, bu tədbirlər çərçivəsində Səmərqənd şəhəri ilə Azərbaycan şəhərləri arasında əməkdaşlığın yaradılması üzrə işlər reallaşdırılıb. Ötən müddət ərzində Səmərqənd şəhər hakimiyyətinin rəhbərlərinin Azərbaycana səfəri təşkil olunub.

Qeyd edək ki, Gəncə və Səmərqənd şəhərlərinin ölkələrimizin həm tarixi, mədəni, həm də iqtisadi həyatında rolu böyükdür. Böyük şəxsiyyətlər yetişdirən bu şəhərlərdə həm dünya əhəmiyyətli unikal tarixi abidələr, həm də müqəddəs dini məkanlar yerləşir. Hər iki şəhərin, yerləşdiyi məkanın turizm imkanları olduqca genişdir.

Şəki 2016-cı ildə üçün Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı, Kokand isə 2021-ci ildə Türk dünyasının turizm paytaxtı elan edilib. Kokandda hər iki ildən bir Beynəlxalq Xalq Tətbiqi İncəsənət Festivalı keçirilir. Şəki və Kokand şəhərləri ölkələrimizin həm qədim, həm də görməli tarixi yerləri ilə məşhurdur. Hər iki şəhər gözəl təbiət, turizm, həm də əl işləri, sənətkarlıq mərkəzləri sayılır. Şəki və Kokand öz zəngin mədəniyyəti, gözəl abidələri ilə məşhurdur. Şəki xan sarayı, Kokanddakı Xudayar xanın sarayı tarixinin və mədəniyyətinin zənginliyini nümayiş etdirir.

2018-ci ildə Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə Özbəkistanın Riştan şəhəri ilə Azərbaycanın İsmayilli şəhəri arasında da qardaşlaşmış şəhərlər layihəsi uğurla həyata keçmişdir. İsmayilli rayon İcra Hakimiyyətinin geniş nümayəndə heyətinin Riştan şəhərinə, Riştan şəhər hakimiyyətinin nümayəndə heyətinin İsmayilli şəhərinə səfərləri təşkil olunmuş, qarşılıqlı görüşlər keçirilmiş və əməkdaşlıq əlaqələri müzakirə edilmişdir.

2019-cu ildə Buxara vilayət hakimiyyəti, vilayət mədəniyyət idarəsi, Özbəkistan Nazirlər Kabineti yanında xarici ölkələrlə dostluq əlaqələri, millətlərarası münasibətlər üzrə Komitə, Özbəkistan-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin rəhbərliyindən ibarət geniş nümayəndə heyətinin Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə Azərbaycanın cənub bölgəsinə, Lənkəran şəhərinə səfəri təşkil olunub, səfər çərçivəsində bölgələrimiz arasında əlaqələrin genişləndirilməsi müzakirə edilib.

2023-cü ilin 24 fevral tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Şuşa rayonunda xüsusi nümayəndəsi Aydın Kərimov Özbəkistanın İnvestisiyalar, Sənaye və Ticarət Nazirliyi, Azərbaycanın İqtisadiyyat Nazirliyinin dəstəyi, İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Agentliyinin – AZPROMO-nun təşkilatçılığı ilə 1-ci Azərbaycan-Özbəkistan Regionlararası Forumu çərçivəsində bu ölkədə səfərdə olub. Səfər çərçivəsində tarixi Şuşa və Xivə şəhərləri arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın daha da möhkəmlənməsi məqsədi ilə ikitərəfli sənəd imzalanaraq Şuşa və Xivə şəhərləri qardaşlaşmış şəhərlər oldular.

Bundan başqa Şuşa şəhəri Bolqarıstanın Veliko Tırnovo şəhəri ilə də qardaşlaşmışdır. Şəhərlər arasında simvolik qardaşlaşma əlaqəsi yaratmaqda əsas məqsədi tarixi paytaxt Veliko Tırnovo ilə Şuşa şəhərləri arasında mədəniyyət əlaqələrini genişləndirmək və bu məqsədlə qarşılıqlı səfərləri təşkil etmək, quruculuq işləri təcrübəsindən yararlanmaqdır.

2023-cü ilin yanvarın 30-da Budapeştdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Macarıstanın Baş naziri Viktor Orban Azərbaycan Respublikası ilə Macarıstan arasında genişləndirilmiş strateji tərəfdaşlıq haqqında Birgə Bəyannaməni imzalamışlar. Tərəfdaşlıq çərçivəsində «Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhəri və Macarıstanın Vespem şəhəri arasında dostluq əlaqələrinin təsis edilməsi və mədəniyyət,

turizm, şəhərsalma, elm, iqtisadiyyat və ictimai həyatın digər sahələrində əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu»nu Azərbaycan Prezidentinin Şuşa rayonunda xüsusi nümayəndəsi Aydın Kərimov və Vesprem şəhərinin meri Gyulya Porqa imzalanmışdır.

2023-cü ildə Şuşa şəhəri ilə Tacikistan Respublikasının İsfara şəhəri arasında qardaşlaşma əlaqələrinin qurulması haqqında sənəd imzalanıb. Protokolu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Şuşa rayonu üzrə xüsusi nümayəndəsi Aydın Kərimov və Tacikistan Respublikasının İsfara şəhərinin rəhbəri Baxovaddin Baxodurzoda imzalayıblar.

Zəfər yolu ilə Şuşaya yaxınlaşarkən mən və əminəm ki, hər bir insan bir daha hərbiçilərimizin qəhrəmanlığını, fədakarlığını, peşəkarlığını görür.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

ŞUŞAYA APARAN YOL – «ZƏFƏR YOLU»

Füzuli-Şuşa avtomobil yolu və ya «Zəfər yolu» Füzuli şəhərindən Şuşa şəhərinə birbaşa avtomobil yoludur. Avtomobil yolunun təməli noyabrın 16-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və vitse-prezident Mehriban Əliyevanın işğaldan azad edilmiş Füzuli və Cəbrayıl rayonlarına səfəri zamanı qoyulmuşdur. 7 noyabr 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva noyabrın 7-də Füzuli rayonunda Zəfər yolunun açılışını ediblər. İkinci Qarabağ müharibəsi bitdikdən dərhal sonra prezident İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişaf planının hazırlanması üçün tapşırıqlar vermişdir. Belə tapşırıqlardan biri də Şuşa şəhərinə yeni avtomobil yolunun çəkilməsi olmuşdur. 2020-ci il noyabrın 16-da İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyevanın işğaldan azad edilmiş Füzuli və Cəbrayıl rayonlarına səfəri zamanı Şuşa şəhərinə qədər uzanacaq yeni avtomobil yolunun təməlqoyma mərasimindən dərhal sonra layihənin icrasına start verilmişdir.

2020-ci il noyabrın 17-də Prezident İlham Əliyev Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Sərəncam imzalamışdır. Sərəncama əsasən ümumi uzunluğu 101,5 kilometr olan Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun layihələndirilməsi və tikintisi nəzərdə tutulmuşdur. Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun tikinti layihəsinin uzunluğu ilkin hesablamalara əsasən 101,5 km təşkil edir. Bundan başqa, layihə üzrə relyefin imkan verdiyi ərazilərə qədər hər bir istiqamətdə əlavə geniş hərəkət hissəsinə malik 1 ehtiyat zolağın inşası da nəzərdə tutulub. Ehtiyat zolaqlarla birgə yolun 6 hərəkət zolağından ibarət olacaq.

Avtomobil yolu inşasına start verilən yeni Füzuli Hava Limanı yaxınlığından keçir. Bu səbəbdən magistral yolu hava limanı ilə əlaqələndirmək məqsədi ilə yolun 27-ci km-də yol qovşağının və aerovağzala giriş yolunun inşası da layihə üzrə nəzərdə tutulur. Yeni tras üzrə hazırlanan layihəyə Şuşanın məşhur İsa bulağınadək əlavə 2 km-lik yolun inşası ediləcəkdir. İsa Bulağı yolu başlanğıcını yeni Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun təqribən 82-ci km-dən götürəcək və Laçın-Şuşa-Xankəndi avtomobil yolunu uzunluğu 900 metr olan tunel vasitəsi ilə keçməklə inşası ediləcəkdir. Yeni Füzuli-Şuşa magistral avtomobil yolu başlanğıcını M6 Hacıqabul-Bəhrəmtəpə-Mincivan-Ermənistan Respublikası ilə dövlət sərhədi magistral yolunun Füzuli rayonunun Əhmədbəyli kəndindən keçən hissəsindən götürməklə işğaldan azad edilmiş Füzuli, Xocavənd, Xocalı və Şuşa rayonlarının ərazisindən keçir. Avtomobil yolu sözügedən rayonların 20-dən artıq yaşayış məntəqəsini əhatə edir. Yeni tras iri yaşayış məntəqələrindən, həmçinin məşhur Topxana meşəliyindən yan keçməklə inşası ediləcəkdir. 2021-ci il sentyabr ayında yol bütünlüklə istifadəyə verilib. 7 noyabrda isə yolun rəsmi açılışı olub.

Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolu sayəsində Bakıdan Şuşa şəhərinədək olan məsafə daha da qısalararaq təqribən 345 km təşkil edib.

ŞUŞA ŞƏHƏR DÖVLƏT QORUĞU İDARƏSİ

Şuşa Şəhər Dövlət Qoruğu İdarəsi Şuşa şəhərinin ərazisində yerləşən abidələrin bərpasının, qorunmasının, öyrənilməsinin, istifadəsinin və təbliğinin təmin edilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən publik hüquqi şəxs. Qoruq idarəsi Prezident İlham Əliyevin iyunun 22-də «Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında» Fərmanına əsasən yaradılıb. Fərmana əsasən Nazirlər Kabineti, Şuşa şəhərinin ərazisində yerləşən dövlət mülkiyyətində olan abidələrin, tikililərin (o cümlədən dövlət mənzil fonduna daxil olan tikililərin), yaşayış və qeyri-yasayış sahələrinin, habelə şəhər avtomobil yollarının, şəhər mərkəzinin məhəllədaxili yollarının, küçələrin, keçidlərin, yol qurğularının və digər nəqliyyat infrastrukturunun üç ay müddətində İdarənin balansına verilməsini təmin etmişdir. Fərmanla, həmçinin «Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Nizamnaməsi» təsdiq edilib. Nizamnaməyə əsasən, Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi şəhərin ərazisində yerləşən abidələrin bərpasının, qorunmasının, öyrənilməsinin, istifadəsinin və təbliğinin təmin edilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən publik hüquqi şəxsdir.

Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) tərəfindən idarə edilir. Prezident fərmanına əsasən qoruq publik hüquqi şəxsdir. Yaradıldığı vaxt Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin fəaliyyətinə rəhbərliyi 3 üzvdən (sədr və iki müavin) ibarət İdarə Heyəti həyata keçirirdi. Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin fəaliyyətinə nəzarəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Şuşa rayonunda xüsusi nümayəndəsi həyata keçirir. 2021-2022-ci illərdə Qoruq İdarəsinin İdarə Heyətinin sədri vəzifəsini Məftun Abbasov icra edib.

2022-ci ilin oktyabr ayında Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsindəki struktur dəyişikliyindən sonra İdarənin İdarə Heyətinin sədri vəzifəsi ləğv edilib və əvəzində İdarənin İcraçı direktoru vəzifəsi yaradılıb. İdarənin İcraçı direktoru vəzifəsinə müvəqqəti rəhbərlik İcraçı direktorun müavini Tural Novruzova həvalə olunub. İdarə Heyətinin sədri vəzifəsi isə ləğv edilib.

2022-ci ilin oktyabrın ayında dövlət başçısının imzaladığı fərmanla İdarənin fəaliyyətinə ümumi rəhbərliyi və nəzarəti həyata

keçirmək üçün sədr də daxil olmaqla 5 üzvdən ibarət Müşahidə Şurası yaradılıb. İdarənin fəaliyyətinə cari rəhbərliyi İdarənin Müşahidə Şurasının vəzifəyə təyin və vəzifədən azad etdiyi İcraçı direktor həyata keçirir. İcraçı direktorun Şura tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilən iki müavini olacaq. İcraçı direktor müvəqqəti olmadıqda, onun səlahiyyətlərini müvafiq əmrə müavinlərindən biri icra edir.

1988-ci ildə Şuşa şəhərində Şuşa Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu yaradılmışdır. Qoruğun yaradılmasında əsas məqsəd Şuşa şəhərinin tarixi görkəminin qorunması idi. Belə ki şəhərdə 549 qədim bina, ümumi uzunluğu 1203 metr daş döşənmiş küçələr, 17 məhəllə bulağı, 17 məscid, 6 karvansaray, 3 türbə, 2 mədrəsə, 2 qəsr və qala divarları mövcud olub. O cümlədən, 72 mühüm sənət və tarixi abidəsi, dövlət xadimlərinin və başqa tanınmış şəxslərin evləri olmuşdur. Ümumdünya mədəni irs siyahısı UNESCO-nun Dünya Mədəni və Təbii İrsinin Qorunmasına dair 1972-ci il konvensiyası əsasında yaradılmışdır. Sözügedən konvensiya Ümumdünya İrs Siyahısına qəbul olunmaq üçün təbii və ya mədəni yerlərin növünü müəyyənləşdirir və müstəsna universal dəyərə malik olan abidə və məkanlar bu ümumbəşəri irs elan edilməyə layiq görülür. Yaşayış evləri arasında xan və bəylərin saray tipli evləri daha zəngin bədii-memarlıq həlli ilə seçilirdi. Ancaq təəssüflər olsun ki, bu binaların əksəriyyəti dövrümüzə çatmayıb. Şuşa məhəllələrinin hər birində onu formalaşdıran yaşayış evlərindən başqa lokal ictimai-dini mərkəz vardır. Bu mərkəz məhəllə meydanı ətrafında qruplaşan binalar – məscid, mədrəsə, hamam, dükan və bulaqdan ibarətdir. Şuşa şəhəri 1992-ci il may ayının 8-də erməni birləşmələri tərəfindən işğal edilməsi nəticəsində şəhər ərazisində olan tarixi tikililər dağıdılmış və ya yararsız hala salınmışdır. 8 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğaldan azad edildikdən sonra şəhərin geniş miqyaslı bərpaasına başlanmışdır. Prezident İlham Əliyev 2021-ci il 31 may tarixində «Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı – Şuşa şəhəri haqqında» fərman imzalamışdır.

İdarənin fəaliyyət istiqamətlərinə Şuşa şəhərinin ərazisində yerləşən abidələrin həcm-planlaşdırma quruluşunun qorunmasını və toxunulmazlığını, habelə bərpaasını, öyrənilməsinə, məqsədyönlü istifadəsinə təmin etmək; müvafiq ərazidə mədəniyyət fəaliyyətini

və mədəniyyət xidmətlərini təşviq etmək; Şuşa şəhərinin tarixi, mədəni, turizm və istirahət (rekreasiya) potensialından tam yararlanmaq üçün əlverişli şərait yaratmaq və digər məsələlər daxildir. İdarənin vəzifələri aşağıdakılardır: abidələrin dövlət mühafizəsini və qorunmasını təşkil etmək; abidələrin funksional təyinatına uyğun istifadə edilməsini, habelə tarixi-memarlıq və bədii-estetik görünüşünün toxunulmazlığını və uzunömürlülüüyünü təmin etmək; abidələrin mülkiyyətçiləri, istifadəçiləri və icarəçiləri ilə abidələrin qorunmasına dair mühafizə müqavilələri bağlamaq; konservasiya mühafizə dərəcəsi olan daşınmaz mədəni sərvətlərdən məhdud dairədə istifadə olunmasına nəzarət etmək və s.

28 il ərzində Şuşa hər birimizin qəlbində yaşadı. Biz onu heç vaxt unutmadıq, həmişə doğma şəhərimizə qovuşacağımıza inandıq.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

TÜRK DÖVLƏTLƏRİNDƏ ŞUŞAYA AİD REALLAŞDIRILAN MƏDƏNİ-ƏDƏBİ LAYİHƏLƏR **(Şuşa ili çərçivəsində)**

Türkiyədə reallaşdırılan mədəni-ədəbi tədbirlər

Türkiyədə «Şuşa Günləri»

2022-ci ilin 8-9 dekabr tarixlərində Türkiyənin Bursa şəhərində Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu tərəfindən Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsi ilə əməkdaşlıq çərçivəsində «Şuşa Günləri» keçirilib. «Şuşa Günləri» 2022-ci ildə «Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» olan Bursa şəhərinin bu missiyanı növbəti il üçün Azərbaycanın Şuşa şəhərinə təhvil verməsi münasibətilə təşkil olunub.

«Şuşa Günləri» çərçivəsində Azərbaycanın görkəmli şairəsi, Qarabağ xanlığının sonuncu varisi Xurşidbanu Natəvanın (1832-1897) 190 illiyi ilə əlaqədar onun həyat və yaradıcılığına həsr olunan və Beynəlxalq Mədəniyyət və İrs Fondu tərəfindən hazırlanan «Şuşanın tək incisi» bədii-sənədli filminin premyerası, Azərbaycanın Xalq artisti Mehriban Zəkinin Xurşidbanu Natəvanın şeirlərinin səsləndirməsi və Azərbaycan muğam trionunun müşayiəti ilə ədəbi-musiqili kompozisiya, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki İlyas Əfəndiyevin «Qarabağnamə» («Hökmdar və qızı») pyesi və Xalq yazıçısı Elçinin «Baş» romanı əsasında Bakı Bələdiyyə Teatrının hazırladığı «Şuşada üreyim qaldı» tamaşası (quruluşçu rejissor Mərahim Fərzəlibəyov), dünyaca məşhur fotoqraf Reza Deqatinin «Azərbaycanın incisi Şuşa» sərgisi nümayiş olunub.

Həmçinin Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrs Fondunun təşəbbüsü ilə yaradılmış «Yeddi gözəl» (Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Macarıstan

sənətçilərindən ibarət; bədii rəhbər Əməkdar artist Turan Manafzadə) musiqi qrupunun konserti və Azərbaycanın tanınmış modelyer-dizayneri Gülnarə Xəlilovanın «Qarabağ qadın milli geyim kolleksiyası»nın nümayişi təşkil edilib. Silsilə tədbirlərlə yanaşı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Şuşa rayonunda xüsusi nümayəndəsi Aydın Kərimov, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondun prezidenti Günay Əfəndiyeva, Türk Dövlətləri Təşkilatının Baş katibi Kubanıçbek Omuraliyev, TÜRKSOY-un Baş katibi Sultan Rayev, Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Respublikasında fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Rəşad Məmmədov və Azərbaycan Respublikasının İstanbuldakı Baş konsulu Nərminə Mustafayeva Bursa Bələdiyyə Başkanı Alınur Aktaş və Türkiyənin Bursa şəhərinin valisi Yakup Canbolat tərəfindən rəsmi qəbul görüşü keçirilib.

Görüşdə 2022-ci ildə Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı olaraq Bursada il ərzində təşkil olunan tədbirlər və həyata keçirilən layihələr, Qarabağ Zəfəri, Şuşa və işğaldan azad olunmuş digər ərazilərdə tarixi və dini abidələrimizə qarşı erməni vandalizmi, orada bərpa quruculuq işləri, türk dünyasının ayrılmaz parçası Şuşanın zəngin tarixi, mədəniyyəti və incəsənəti, habelə «Şuşa Günləri»nin əhəmiyyəti haqqında müzakirələr aparılıb.

9 dekabrda TÜRKSOY-un 2022-ci il «Bursa - Türk dünyası mədəniyyət paytaxtı» ilinin rəsmi bağlanış mərasimi keçirilib.

Mərasimdə TÜRKSOY-un baş katibi Sultan Raev, Türkiyənin mədəniyyət və turizm nazirinin müavini Serdar Çam, Bursa valisi Yakub Canbolat, Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsinin sədri Alınur Aktaş çıxış edərək Azərbaycanın zəngin mədəni irsinin beşiyi, dahi şəxsiyyətlərin vətəni olan Şuşanın 2023-cü il üçün «Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» elan olunmasını bu şəhərin tarixinin yeni və möhtəşəm səhifəsi adlandırıblar. Bu qürurverici hadisənin çox böyük önəm daşdığı xüsusi vurğulanıb.

Sonra Bursa şəhərinin və TÜRKSOY-ya üzv ölkələrinin sənətçilərinin iştirakı ilə musiqi proqramı təqdim olunub. Konsertdə Azərbaycanın Xalq artisti Gülyanaq Məmmədova da çıxış edib.

Bağlanış mərasimin sonunda «Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» simvolu Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsinin sədri Alınur Aktaş tərəfindən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Şuşa rayonunda xüsusi nümayəndəsi Aydın Kərimova təhvil verilib.

«Şuşa ili» çərçivəsində «Bir millət iki dövlət!» adlı tədbir

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, Türkiyə Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Tekirdağ Valiliyinin təşkilatçılığı, Xəzər Folklor Təhsil və Araşdırma Mərkəzinin («Hazarfem» dərnəyi) dəstəyi ilə «Şuşa İli» çərçivəsində 2022-ci ilin 4 oktyabr tarixində Türkiyənin İstanbul şəhəri, Tekirdağ vilayətində «Bir millət, iki dövlət!» şüarı altında Azərbaycanın milli rəqs və musiqilərindən ibarət konsert keçirilib.

Konsertdə Fikrət Əmirov adına Azərbaycan Dövlət Mahnı və Rəqs Ansamblı ilə Cəngi Rəqs Ansamblının ifasında «Vətən suitası», «İgidlər», «Naz eləmə», «Uzundərə», «Yallı», «Sarı gəlin», «Bayram» kimi milli rəqslərimiz nümayiş etdirilib, Azərbaycan musiqi nümunələri səsləndirilib.

Tədbirdə çıxış edənlər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Ordusunun 44 günlük Vətən müharibəsində göstərdiyi qəhrəmanlıq və şanlı Zəfərimiz haqqında danışılar. Bildirilib ki, «Şuşa İli» ilə bağlı Azərbaycanla yanaşı, qardaş Türkiyədə də silsilə tədbirlər keçirilib.

Çıxış edənlər əsrlər boyu davam edən Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığının hər gün daha da dərinləşdiyini vurğulayıblar.

Mərasimdə Azərbaycanın İstanbuldakı Baş konsulu Nərminə Mustafayeva, Tekirdağ valisi Aziz Yıldırım, «Hazarfem» dərnəyinin sədri Nuran Acar, Türkiyənin bir sıra dövlət qurumları, o cümlədən Türkiyə Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin, valiliyin nümayəndələri, konsulluğun əməkdaşları və qonaqlar iştirak ediblər.

Konsert proqramı tamaşaçılar tərəfindən böyük coşqu və rəğbətlə qarşılanıb.

Özbəkistanda reallaşdırılan mədəni-ədəbi tədbirlər və layihələr

Özbəkistanda «Şuşa Günləri»

Şuşa şəhərinin Türk dünyasının Mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi ilə əlaqədar olaraq Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi fondu ilə birlikdə Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən 11-12 aprel tarixlərində Daşkənd şəhərində «Şuşa günləri» keçirilmişdir. «Şuşa günləri» tədbirləri çərçivəsində Şuşanın mədəniyyəti, ədəbiyyatı, incəsənəti və tarixi ilə bağlı qardaş ölkədə beynəlxalq konfranslar, kitab təqdimatı, foto və nəşrlərdən ibarət sərgi, Qarabağa aid milli geyimlərin moda nümayişi, bədii şeir kompozisiyaları və konsertlər təşkil edilib.

Rəsmi açılış mərasimi Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzində baş tutan «Şuşa Günləri»i çərçivəsində Daşkənd şəhərində Şuşanın mədəniyyəti, ədəbiyyatı, incəsənəti və tarixi ilə bağlı silsilə tədbirlər baş tutmuşdur. Özbəkistanda ilk dəfə keçirilən «Şuşa Günləri»nin açılış mərasimi olub.

Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzində keçirilən mərasimdə Özbəkistan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Naziri Ozodbek Nazarbekov, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun prezidenti Günay Əfəndiyeva, Azərbaycanın Özbəkistandakı Səfiri Hüseyn Quliyev, Özbəkistanın Mədəni Meros Agentliyinin rəhbəri Bahadur Abdurkarimov, Daşkəndə akredite olunmuş Türk dövlətlərinin səfirləri, dövlət və hökumət nümayəndələri, çoxsaylı mötəbər qonaqlar, jurnalistlər iştirak ediblər.

Tədbir iştirakçıları ilk öncə Mədəniyyət Mərkəzinin önündə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin büstünün qarşısına və «Şəhidlər və Zəfər» abidə kompleksi önünə çələng və gül-çiçəklər qoyublar.

Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin foyesində qonaqlara «Azad və çiçəklənən Şuşa» adlı foto və nəşr sərgisi təqdim edilib.

Mədəniyyət Mərkəzinin böyük konfrans zalında davam edən tədbirin açılış sözündə Özbəkistanda ilk dəfə olaraq keçirilən «Şuşa Günləri» silsilə tədbirlərinin yalnız Azərbaycan mədəniyyəti üçün deyil, Özbəkistan mədəni-ictimai həyatı

üçün də mühüm hadisə adlandırılıb. O, Şuşanın Azərbaycan mədəniyyəti, musiqisi, poeziyasında müstəsna rolu haqqında danışaraq, 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtının azad edildiyini, Prezident İlham Əliyev tərəfindən şəhərin Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edildiyini və TÜRKSÖY təşkilatı tərəfindən 2023-cü il üçün Türk mədəniyyətinin paytaxtı elan olunması haqqında qərar verildiyini qeyd edib. Diplomət bununla da Şuşanın yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtına çevrildiyini vurğulanıb.

Tədbirdə çıxış edən Azərbaycanın Özbəkistandakı səfiri Hüseyn Quliyev Şuşanın Azərbaycan dövləti və xalqı üçün xüsusi yerə malik olduğunu vurğulayaraq, onun uzun müddət erməni işğalı altında qalmasını, şəhərin dağıldığını və tarixi abidələrin məhv edildiyini bildirib. O, Şuşanın erməni işğalından azad olunmasını çox mühüm tarixi hadisə adlandıraraq, hazırda şəhərdə aparılan quruculuq işlərini və keçirilən mühüm beynəlxalq tədbirlərin hər bir azərbaycanlıda qürur hissi yaratdığını bildirib.

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun prezidenti Günay Əfəndiyeva bu il yüzilliyi qeyd olunan Türk dünyasının böyük oğlu Heydər Əliyevin adını daşıyan Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzində «Şuşa Günləri»nin açılış mərasiminin keçirilməsini böyük hadisə kimi dəyərləndirib. O, Şuşa şəhərinin Türk dünyasının Mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi ilə əlaqədar rəhbərlik etdiyi Fond tərəfindən dünyanın müxtəlif ölkələrində «Şuşa Günləri»nin keçirilməsinin nəzərdə tutulduğunu, ilk tədbirin Bursada və bu ilin birinci tədbirinin Özbəkistanda keçirildiyini vurğulayıb.

Konfransda çıxış edən Özbəkistan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm naziri Ozodbek Nazarbekov Özbəkistan və Azərbaycan arasında son illərdə daha da inkişaf edən siyasi əlaqələr haqqında danışaraq, iki ölkə arasında yüksək səviyyəli mədəni əlaqələri xüsusi qeyd edən nazir Özbəkistanda «Şuşa Günləri» tədbirlərini yüksək qiymətləndirib, bu hadisənin yalnız Azərbaycan mədəniyyəti üçün deyil, Özbəkistan mədəniyyəti üçün də vacib və əhəmiyyətli hadisə olduğunu vurğulayıb. Ozodbek Nazarbekov Şuşanı Azərbaycanın ürəyi adlandıraraq, şəhərin zəngin mədəni irsinin onu heyretə gətirdiyini vurğulayıb.

O, Şuşa şəhərinin Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan olunmasını bütün qardaş Türk dövlətləri üçün fəxr mənbəyi və qürurlu hadisə olduğunu söyləyib.

Türk dövlətləri Parlament Assambleyasının (TÜRKPA) baş katibi Mehmet Sureyya Er və Özbəkistanın Mədəni miros Agentliyinin direktoru Baxodir Abduraimov Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu ilə əməkdaşlığın vacibliyini vurğulayaraq, bu layihənin Türk dünyası ölkələri arasında həmrəyliyin və əməkdaşlığın inkişafına xidmət edəcəyini söyləyiblər. Onlar yüksək memarlıq və şəhərsalma sənətinə malik, tarixi Şuşa şəhərinin Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi onun bütün Türk dünyasının birlik və həmrəyliyinin yeni rəmzinə çevirdiyini qeyd edərək, Şuşanın Özbəkistanın Xivə şəhəri ilə qardaşlaşmasını mühüm tarixi və mədəni hadisə olduğunu vurğulayıblar.

Tədbirdə Xurşidbanu Natəvan haqqında sənədli filmi nemayiş etdirilib. Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun layihəsi ilə hazırlanmış sənədli filmə Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi, Qarabağlı şairə Xurşidbanu Natəvanın həyatı və yaradıcılığına dair, həm sənədli, həm də bədii səhnələr yer alıb. Qeyd edək ki, filmin ssenari müəllifi Ülviyyə Heydərova, rejissoru Zəhra Quliyeva, baş rol ifaçısı isə Azərbaycanın xalq artisti Mehriban Zəkidir.

Tədbirin bədii hissəsində Özbəkistanın xalq artisti, «Yalla» Ansamblının bədii rəhbəri Fərrux Zakirov, azərbaycanlı musiqiçilər Nisbət Sərdəyeva, Rüstəm Müslümov, Elnur Salahovdan ibarət muğam triosunun ifasında Azərbaycan və özbək mahnıları, muğamlar səsləndirilib, Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin «Azərbaycan qızları» Rəqs Ansamblı və dünyaca məşhur «Özbəgim yoshları» musiqili rəqs qrupunun rəngarəng çıxışları baş tutub.

Özbəkistanda keçirilən «Şuşa günləri»nin ikinci günündə Daşkənddə Tarixi Turon Kitabxanasında Xurşidbanu Natəvanın əsərlərinin özbək dilində tərcüməsinin nəşrinin təqdimatı keçirilib.

Tədbir iştirakçıları ilk olaraq Turon Kitabxanasında Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən yaradılmış Şuşa guşəsi ilə tanış olublar. Turon Kitabxanasının böyük akt zalında davam edən tədbiri giriş sözü ilə açan kitabxananın direktoru, Özbəkistanın Fəxri Mədəniyyət

işçisi Dildora Abduazizova Şuşa günləri tədbirlərinə ev sahibliyi etmələrindən böyük fəxarət hissi keçirdiklərini qeyd edib. Dildora Abduazizova Azərbaycan-Özbəkistan arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri, tarixən xalqlarımız arasında sıx qardaşlıq əlaqələri haqqında danışib. O, Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi ilə birgə hər il Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə bağlı layihələrin həyata keçirildiyini, kitabxananın Şuşa rayon Mərkəzi Kitabxanası ilə qardaşlaşmış kitabxanalar müqaviləsinin imzalandığını qeyd edərək, Şuşanın yalnız Azərbaycan deyil, bütövlükdə Türk dünyası mədəniyyətinə misilsiz töhfələr verdiyini bildirib və Xurşidbanu Natəvanın yaradıcılığının Özbəkistanda da böyük maraq doğurduğunu qeyd edib.

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun prezidenti Günay Əfəndiyeva Türk dövlətləri arasında günü-gündən inkişaf edən əlaqələr, xalqlarımız arasında qardaşlıq münasibətləri barədə danışib. O, çoxsaylı tarixi abidələrlə məşkur, dahi şairlərin mütəfəkkirlərin vətəni Şuşanın Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilməsini tarixi hadisə kimi dəyərləndirib.

Özbəkistan Respublikasının Yazıçılar İttifaqının sədr müavini, xalq şairi Qayrat Məcid, tərcüməçi-şair Şaxlo Qasimova, yazıçı-publisist, Xurşidbanu Natəvan haqqında sənədli filmin müəllifi Ülviyə Heydərova 2021-ci ildə Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşəbbüsü ilə iki əsr öncə Şuşada fəaliyyət göstərmiş «Məclisi-fəramuşan» poeziya məclisinin özbək və azərbaycanlı şairlərin iştirakı ilə bərpa edilməsi və Şuşada hər iki ölkə şairlərinin iştirakı ilə baş tutan poeziya məclisinə dair təəssüatlarını bölüşmüşlər. Natiqlər Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi görkəmli şairə Xurşidbanu Natəvanın özbək dilinə tərcümə olunmuş əsərlərindən ibarət «Xurşidga yetar boshim» adlı kitabı haqqında geniş məruzələr etmişlər.

Tədbirdə çıxış edən Özbəkistan Respublikasının Ali Məclisi deputatı, Özbəkistan-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin üzvü Gülbahar Saidqaniyeva iki ölkə arasında ölkə başçılarının uğurlu siyasəti ilə inkişaf edən əlaqələrdən danışmış, mədəni əlaqələrin tərəqqisindən məmnunluğunu ifadə edib. O, Şuşanın Azərbaycan mədəni-ədəbi mühitində rolu haqqında danışaraq, azərbaycanlı, qarabağlı şairə Natəvanın özbək şairəsi Nadirabegim yaradıcılığı və həyatı arasında oxşarlığı qeyd edib.

Azərbaycan Milli Məclisinin deputatı, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Azərbaycan-Özbəkistan parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun üzvü Tamam Cəfərova Azərbaycan-Özbəkistan dostluğunun tarixindən, dövlət başçıların görüşləri barədə danışaraq, iki ölkə parlamentləri arasında yüksək səviyyəli əlaqələr barədə məlumat verib.

Tədbirin bədii hissəsində Daşkənd şəhər Abdulla Qadiri adına İncəsənət və yaradıcılıq Məktəbinin şagirdlərinin ifasında Azərbaycana, Qarabağa aid musiqilər ifa olunub. Əlişir Nəvai adına Daşkənd Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti tələbələrinin Xurşidbanu Natəvan şeirlər səsləndirilib.

Sonda Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun prezidenti Günay Əfəndiyeva tərəfindən Özbəkistanda «Şuşa Günləri» münasibətilə rəsmi qonaqlara və təşkilatçılara xatirə hədiyyələri təqdim edilib.

Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən Xurşidbanu Natəvanın özbək dilinə tərcümə olunmuş əsərlərindən ibarət «Xurşidga yetar boshim» adlı kitab kolleksiyası Turon Kitabxanasına və bir sıra tədbir iştirakçılarına hədiyyə edilib.

Özbəkistanda keçirilən «Şuşa günləri» çərçivəsində növbəti tədbir Daşkənddə Dövlət Sənət və Mədəniyyət İnstitutunda keçirilib. Qarabağ geyimlərinin moda sərgisi, Türk dövlətlərini təmsil edən Yeddi gözəl musiqi qrupunun konserti təşkil olunub.

Tədbir iştirakçıları öncə Daşkənd Dövlət Sənət və Mədəniyyət İnstitutunda Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən yaradılmış Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti auditoriyası ilə tanış olublar.

Özbəkistan Dövlət Sənət və Mədəniyyət İnstitutunun konsert zalında davam edən tədbirdə giriş sözü çıxış edən İnstitutun rektoru Eldor Şermanov Türk dövlətləri, Azərbaycan və Özbəkistan arasında yüksələn xətlə inkişaf edən əlaqələrimiz, tarixi münasibətlər haqqında danışaraq, «Şuşa günləri»nə həsr olunmuş növbəti tədbirin Özbəkistan Dövlət Sənət və Mədəniyyət İnstitutunda keçirilməsinin bu təhsil ocağının tarixində mühüm hadisə kimi qiymətləndirib.

Azərbaycanın mədəniyyəti, ədəbiyyatı və incəsənətinə böyük şəxslər bəxş etmiş Şuşanın Türk dünyasının mədəniyyət

paytaxtı seçilməsini qeyd edən rektor şəhərin zəngin incəsənətinin öyrənilməsi və təbliğinin Özbəkistan üçün də maraq kəsb etdiyini vurğulayıb.

Tədbirdə çıxış edən Günay Əfəndiyeva Türk dövlətləri arasında əməkdaşlıq, mədəni əlaqələrin inkişafı, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun fəaliyyəti və layihələri haqqında məlumat verib. O, çoxsaylı tarixi abidələrlə məşhur, dahi şairlərin, mütəfəkkirlərin vətəni Şuşanın Azərbaycan və Türk dünyası mədəni həyatında rolu və yeri haqqında danışib.

Azərbaycan Respublikasının Özbəkistan Respublikasındakı səfiri Hüseyn Quliyev Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına təcavüzünün tarixindən söz açıb. Azərbaycan ordusu tərəfindən aparılmış 44 günlük Vətən müharibəsi, Özbəkistan dövlətinin və özbək xalqının Azərbaycanın yanında olması, Vətən Müharibəsi zamanı bu dəstəyi daha yaxından hiss etdiklərini qeyd edib, Şuşa şəhərinin ölkəmiz üçün əhəmiyyətindən danışib.

Azərbaycan Milli Məclisinin deputatı Vüqar İsgəndərov, Özbəkistan Ali Məclisi deputatı, şair İqbal Mirzə, Türk dövlətləri Parlament Assambleyasının baş katibi Mehmet Sureyya Er Türk çıxış ediblər.

Tədbirin bədii hissəsində tanınmış Azərbaycanlı modelyer Gülnarə Xəlilovanın müəllifi olduğu «Qarabağ» Milli Geyim Kolleksiyasının Qarabağ bölgəsi, ələxüsüs də XVII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Şuşa şəhərində dəbdə olmuş qadın libaslarının moda sərgisi təşkil edilmişdir.

Konsert proqramında Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu tərəfindən yaradılan Türk dövlətlərini təmsil edən Yeddi gözəl musiqi qrupunun konserti təqdim olunub. Musiqi qrupu Azərbaycan, Türk, Macar əsərləri, həm də Xocalı soyqırımına aid əsərlər ifa ediblər və Azərbaycanlı musiqiçilər Nisbət Sərdəyeva, Rüstəm Müslümov, Elnur Salahovdan ibarət muğam triosunun ifasında Qarabağa dair musiqilər səsləndirilib.

Özbəkistan Respublikası Mədəniyyət və Turizm naziri Ozodbek Nazarbekovun «Şuşa Günləri»nin açılış mərasimindəki çıxışında Şuşa ilə bağlı söylədikləri:

Özbəkistanda keçirilən «Şuşa Günləri» tədbirləri gözəl mənəviyyət, dostluq, Türk xalqlarının rəmzi olaraq fəxri görüş yeridir və bu Türk dünyası üçün möhtəşəm hadisədir.

Mən ötən il Bakı şəhərində Şuşaya həsr olunmuş sərgidə iştirak edərək, bu şəhər haqqında eşitdiklərimdən on dəfə artıq mədəniyyət, sivilizasiya, tərəqqi, insan istedadını, sənəti gördüm. Böyük təəsüratla Şuşanı ziyarət etmək qərarına gəldim.

Ümid edirəm ki, bir aydan sonra Türk dövlətlərinin mədəniyyət nazirləri ilə birgə Şuşada görüşəcəyik.

Şuşa Azərbaycan xalqının ürəyi, qəlbi, siması, qüruru və iftixarıdır. Buna Şuşanı ziyarət edən hər bir insan şahidi ola bilər.

Hamınıza məlumdur ki, Özbəkistan 2012-ci ildən Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtlarının seçilməsi layihəsində iştirak edir və bu işə dəstək göstərir. Özbəkistanın Xivə şəhəri də 2021-22-ci illərdə Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilib və çoxsaylı mədəni tədbirlər keçirildi.

Türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, mədəni irsinin qorunub saxlanması, beynəlxalq səviyyədə inkişaf etdirilməsi və təbliği sahəsində TÜRKSÖY-la əməkdaşlığımızda ən mühüm məqsədlərimizdən biridir. 2023-cü ildə Şuşa şəhərinin Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi mühüm hadisədir və keçiriləcək tədbirlərdə Türk dövlətləri, Özbəkistan tərəfi də geniş iştirak edəcəkdir.

İnanıram ki, Daşkənddə keçiriləcək «Şuşa Günləri» tədbirlərində insanlarımız Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyəti, mədəni irsi ilə dərinlən tanış olmaq imkanı əldə edəcəklər.

Hamınıza dövlətlərimiz arasında strateji əməkdaşlığın yeni müstəviyə qaldırılması, qardaş xalqlarımız arasında dostluq, qardaşlıq, mədəniyyət və sənətimizin inkişafı yolunda parlaq zəfərlər diləyirəm!

Müxtəlif illərdə Özbəkistanda həyata keçirilmiş Şuşaya aid mədəni-ədəbi layihələr

Azərbaycan torpaqlarına Ermənistan dövlətinin təcavüzü hər Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin prioritetini təşkil etdiyi üçün bu məsələ xaricdə fəaliyyət göstərən bir təşkilat olaraq Azərbaycanın Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin də diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi erməni təcavüzünün dünyaya çatdırılması, Qarabağda ermənilər tərəfindən məhv edilən Azərbaycana aid mədəni miras, tarixi abidələr haqqında məlumatların verilməsi, Azərbaycan mədəniyyətinin mərkəzi olan Qarabağ, Şuşa haqqında təbliğati işlərin görülməsi ilə əlaqədar çoxsaylı layihələr, nəşrlər, sərgilər, müsabiqələr reallaşdırmışdır.

2015-ci ilin aprel ayının 28-də Azərbaycanın Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi və Azərbaycan Dövlət Rəsm Qalereyasının təşkilatçılığı ilə Daşkənddə «Könlüm keçir Qarabağdan» adlı Azərbaycan abidələrinin fotosərgisi keçirilmişdir. Tədbirdə «Şuşa» sənədli filmi nümayiş etdirilmiş, filmə Şuşanın füsunkar təbiəti, görüntüləri, turizm gözəllikləri, habelə tarixi öz əksini tapmışdır. Fotosərgi ilə yanaşı tədbirdə Qarabağ xalçaları, Qarabağa aid Azərbaycan kişi və qadın geyimlərinin maketləri, Şuşa məscidi, Gəncəsar məbədi, Şuşa qalası və Qarabağdakı digər abidələrin maketləri, Azərbaycan kələğayıları nümayiş etdirilmişdir. Tədbir çərçivəsində Qarabağa və Şuşaya dair Azərbaycan mətbəxinin nümunələri də iştirakçılara təqdim edilmişdir.

2016-cı ilin fevral ayında Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzində Azərbaycanın Qarabağ geyimlərinin daimi sərgisi açılmışdır. Qeyd edək ki, Mədəniyyət Mərkəzinin foyesində yaradılan və daimi sərgidə nümayiş etdiriləcək libasları Bakıdakı Milli Geyim Evi tərəfindən hazırlamışdır. Sərgidə Qarabağ geyimlərinin olduqca maraqlı kompozisiyası yaradılmışdır. Geyimlərə Qarabağın XVII-XIX əsrlərə aid bir sıra mərasim, toy libasları, şənlik geyimləri, Qarabağın zadəgan xanımlarının geyimləri, qadın və kişi libasları daxil edilmişdir.

2016-cı ilin 19 aprel tarixində Özbəkistan Rəssamlıq Akademiyasının təşkilatçılığı ilə keçirilən «Ənənəvi təsviri

incəsənət festivalı»nın ikinci günündə möhtəşəm moda sərgisi nümayiş etdirilib. Sərgidə ölkənin gənc modelyerlərinin kolleksiyaları təqdim edilib. Moda sərgisində iştirak edən Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi Azərbaycanın Qarabağ diyarının geyimlərini nümayiş etdirib. Qarabağ və Şuşa geyimlərini Özbəkistanın Kəmaləddin Bexzod adına Rəssamlıq və Dizayn İnstitutunun tələbələri nümayiş etdirmişlər. Azərbaycan xalq mahnısı «Sarı gəlin»in sədələri altında modelyer qızlar XVII-XIX əsrlərə aid Qarabağın bir sıra mərasim, toy libasları, şənlik geyimləri, zadəgan Qarabağ xanımlarının geyimlərini nümayiş etdiriblər. Xüsusi daş-qaşlarla bəzədilmiş və ipəkdən hazırlanan geyimlərə böyük maraqla qarşılanıb və Festivalın Təşkilat Komitəsi tərəfindən xüsusi mükafata layiq görülüb.

2016-cı ilin avqust ayının 21-də Özbəkistanın «Qonaqpərvərlik və İnformasiya xidməti» Qeyri Hökumət Təşkilatı Azərbaycanın müstəqilliyinin 25 illiyinə həsr edilmiş «Moda sərgisi» keçirib. Moda sərgisində Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi də iştirak edib. Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin geyim kolleksiyasına aid olan «Qarabağ geyimləri» sərgidə böyük coşqu və maraqla qarşılanıb. Azərbaycan xalq mahnısı «Sarı gəlin»in sədələri altında nümayiş olunan Qarabağ geyimlərini Daşkənddəki «Zarqaynar libaslar evi»nin modelyerləri təqdim ediblər. Kolleksiya əsasən Qarabağın və Şuşanın XVII-XIX əsrlərə aid bir sıra mərasim, toy libasları, şənlik geyimləri, Qarabağın zadəgan xanımlarının geyimləri, qadın və kişi libasları sərgilənib.

2016-cı ilin 20 dekabr tarixində Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzində «Azərbaycan, Qarabağ və sülh üçün oxu» adlı musiqi klipinin təqdimatında Özbəkistanın ictimaiyyət nümayəndələri, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat xadimləri, jurnalistlər, tələbələr, yerli azərbaycanlılar iştirak ediblər. Musiqi klipi Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinin dəstəyi ilə hazırlanıb. Musiqi klipində 32 tanınmış və əsasən həvəskar özbək musiqiçiləri, Özbəkistanın dünyada populyar «Surxan», «Özbək gənclər» musiqi qrupları, habelə Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin nəzdindəki

«Azərbaycan qızları» milli rəqs ansamblı çıxış ediblər. Musiqiçilər mahnıları ifa edilərkən Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi, bu bölgənin gözəl və təkrarsız təbiəti, abidələri, Şuşa, Ağdam, Kəlbəcər, Laçın rayonlarının işğaldan sonrakı vəziyyəti, müharibənin dəhşətli nəticələri nümayiş olunur.

2017-ci ilin 14 iyun tarixində Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi və təşkilatçılığı ilə Özbəkistanın ikinci və qədim tarixə malik Səmərqənd şəhərində «Azərbaycan Mədəniyyət günləri» çərçivəsində «Azərbaycan milli geyimləri, Qarabağ və Şuşa geyimlərinin moda sərgisi keçirilib. Sərgidə geyimlər nümayiş etdirilərkən Qarabağ geyimləri və onların özünəməxsusluğu haqqında geniş məlumat verilib. Geyimlərdə əsasən Şuşada dəbdə olan Qarabağ xanları dövrünə aid zəngin Azərbaycan qadınlarının libasları, şənlik geyimləri, gənc Qarabağ bəylərinin mərasim geyimləri, habelə toy libasları sərgilənib. Milli ornamentlərlə, daş-qaşlarla bəzədilmiş Qarabağ zadəgan geyimləri, habelə Azərbaycan milli kəlağayları moda sərgisinə xüsusi rəng qatıb. Sərgidə nümayiş etdirilən hər bir geyim haqqında aparıcı xüsusi məlumat verib, onun xüsusiyyətlərini, xalqımızın mədəniyyətini, tarixini özündə əks etdirməsinə dair faktları qeyd edib. İştirakçılara moda sərgisi çərçivəsində Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağda ələlxüsüs da Şuşada Azərbaycan xalqının yaratdığı zəngin mədəniyyət, mədəni irs təqdim edilib, milli geyimlərin hər bir xalqın qədim tarixini, zəngin mədəniyyətinin göstəricisi olduğu vurğulanıb.

2018-ci ildə Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzində «Azərbaycan tarixi və dövlətçiliyi» muzeyi açılıb. Sözügedən muzeyində Bakı şəhərində yerləşən İçərişəhər abidələr kompleksinin, İrəvan şəhərindəki Göy məscidin, habelə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində ələlxüsüs da Şuşa şəhərində yerləşən tarixi abidələrin maketləri də yer almışdır.

2019-cu ilin 9 yanvar tarixində «Wikipedia.org» Beynəlxalq Elektron Ensiklopediyasında Azərbaycanın Şuşa şəhəri haqqında xüsusi bölmə özbək dilində istifadəyə verildi. Azərbaycanın təbliği və ölkəmiz haqqında dünya ictimaiyyətinin obyektiv, operativ informasiya təminatını həyata keçirmək məqsədi ilə Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət

Mərkəzinin «Wikipediya» Metodik Mərkəzinin könüllüləri tərəfindən «Wikipedia.org» Beynəlxalq Elektron Ensiklopediyası üzrə Şuşaya dair özbək dilində yaradılmış bölmədə Şuşanın tarixi, onun məhəllələri, əhalisi, coğrafi mövqeyi, Şuşada doğulan məşhurlar, tarixi abidələr, habelə şəhərin görüntülərinin əks olunduğu fotoşəkillər yerləşdirilib, Şuşa şəhərinin 1992-ci il mayın 7-dən 8-nə keçən gecə ermənilər tərəfdən işğal olunması ilə bağlı məlumatlar yer alıb.

2020-ci ilin fevral ayından Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi «Qarabağ: Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi» adlı mədəniyyət layihəsi çərçivəsində «Hər anımız Vətən desin!» adlı şeir müsabiqəsi elan edilib. Müsabiqəyə əsasən Azərbaycan və Özbəkistan ədəbiyyatının nümayəndələrinin Vətənə və torpağa məhəbbət, Azərbaycan mədəniyyətinin mərkəzi olan Şuşa, onun tarixi, abidələri, Azərbaycan xalqının Qarabağda yaratdığı böyük mədəniyyət, adət-ənənələr, tanınmış qarabağlılar, ədəbiyyatımıza və muğam sənətinə bölgənin verdiyi töhvələr, bölgənin gözəl və füsunkar təbiəti, Vətən torpaqlarının azadlığı, zülmə və həsrətə son, çiçəklənən Azərbaycan, həqiqətin zəfərinə və işıqlı gələcəyə inam mövzularını əhatə edən əsərlərə, şeirlərə, poemalara üstünlük verilib.

Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşəbbüsü və layihəsi, Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi, Azərbaycanın Özbəkistandakı Səfirliyi, habelə Özbəkistan Milli Mətbuat Agentliyinin dəstəyi ilə 2021-ci il üzrə Özbəkistan KİV-ləri arasında Azərbaycan haqqında müxtəlif nominasiyalar üzrə müsabiqə elan edilib. Müsabiqəyə Azərbaycan xalqının erməni işğalçılarına qarşı apardığı 44 günlük Vətən müharibəsi, əldə etdiyi tarixi zəfər, habelə Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı Şuşanın azad olunması münasibəti ilə «Şuşa – Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı» adlı nominasiya daxil edilib.

Müsabiqədə Azərbaycanın qədim şəhəri, Qarabağın mərkəzi Şuşa şəhərinin tarixi, mədəniyyəti, turizm ehtiyatları, tanınmış şuşalılar, mədəniyyət və sənət beşiyi Şuşanın azad olunması, Azərbaycan ordusunun rəşadəti, Ali Baş Komandan, prezident İlham Əliyevin bu istiqamətdə apardığı uğurlu siyasət, azad olunmuş ərazilərə səfəri, bu ərazilərin bərpası, milli-mədəni

irsimizin dağıdılması, Şuşanın abidələri, şəhərin Azərbaycan mədəniyyətinə verdiyi töhfələr və s. barədə məlumatlara üstünlük verilib.

2021-ci ilin 15 mart tarixində Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi ilə Özbəkistanın qədim «Turon» Kitabxana-İnformasiya Mərkəzi ilə əməkdaşlığa dair Memorandum imzalanmışdır. Sözügedən Memorandum əsasən Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə Daşkənddəki «Turon» Kitabxana-İnformasiya Mərkəzində «Qarabağ Azərbaycan Mədəniyyətinin İncisidir» adlı güşənin açılış mərasimi keçirilmişdir. Açılış mərasimində Özbəkistanın tanınmış elm, mədəniyyət, ictimaiyyət xadimləri, Özbəkistan-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyəti, Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin rəhbərliyi, yerli azərbaycanlılar, jurnalistlər iştirak ediblər. Kitabxanada yaradılan Qarabağ güşəsində Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi olan Qarabağ və Şuşanın mədəni irsi, abidələrinin maketi, milli xalçaları, tanınmış qarabağlılar, hər iki ölkənin xəritələri, suvenirlər, Qarabağa, Şuşaya dair çoxsaylı nəşrlər, milli musiqi alətləri, fotolar nümayiş etdirilir. Güşədə tanınmış şuşalıların fotoları, Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin əl işləri dərənəyinin uşaqlarının hazırladığı «Xarı Bülbül» ikonası iştirakçılara təqdim olunmuşdur. Qeyd olunub ki, «Xarı Bülbül» çiçəyi dünyada yalnız Qarabağda, Şuşada yetişir. Vətən müharibəsi illərində şəhidlilərin əziz xatirəsinin anma gününə həsr olunmuş və bu məqsədlə hazırlanmış «Xarı Bülbül» ikonasının mənası barədə məlumat iştirakçılar tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır. Samir Abbasov yaradılmış güşənin daimi olaraq Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağın mədəniyyətini, turizmini təbliğ edəcəyini, Qarabağın mərkəzi, Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi Şuşa şəhəri haqqında danışaraq təkcə bir şəhərdə 248-dən artıq tarixi abidənin mövcud olduğunu söyləyib. O, Şuşanın əhəmiyyətini Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevdən sitat gətirərək söyləyib: «Şuşa Azərbaycan üçün milli qürurdur, milli mənlkdir, mədəniyyətdir, incəsənətdir, tarixdir».

2021-ci ilin 26 may tarixində Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi əsasında «Wikipedia» Elektron Ensiklopediyasında «Xarıbülbül» beynəlxalq musiqi festivalı haqqında özbək dilində bölmə istifadəyə verilib. Yaradılmış bölmədə festivalın yaranması, onun adının mənşəyi,

Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi olan Şuşa şəhərində keçirilməsi, habelə tarixə ekskursiya edilmiş, maraqlı məlumatlar yer almışdır. Virtual bölmədə Azərbaycanda qədimdən Xarıbülbül adlanan gülün ölkənin Şuşa və Qarabağ yaylasında geniş yayıldığı qeyd olunur, Qarabağ münaqişəsi başlandıqdan sonra isə Xarıbülbül Azərbaycan xalqının mübarizəsinin rəmzinə çevrilir, bir çoxları üçün Xarıbülbül nisgil, kədər, ağrı, həsrət simvolu kimi xatırlanır.

2021-ci ilin 04 iyun tarixində Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi ilə olunmuş «Azərbaycanın Qarabağ diyarı rəssamların gözü ilə» adlı Azərbaycan-Özbəkistan birgə rəsm müsabiqəsinin yekun mərasimi keçirilmişdir. Onlayn formatda keçirilən tədbirdə Azərbaycan və Özbəkistanın Mədəniyyət Nazirliklərinin rəsmi təmsilçiləri, Azərbaycan Milli Məclisinin Mədəniyyət Komitəsinin rəhbəri Qənirə Paşayeva, Özbəkistan-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin və Azərbaycan Dövlət Rəsm Qalereyasının rəhbərliyi, Azərbaycanın TÜRKSÖY təşkilatındakı nümayəndəsi, rəssamlar və mədəniyyət sahəsində fəallar iştirak etmişlər. Müsabiqədə Azərbaycan tərəfdən birinci yer gənc rəssam Fərəh Babayevanın qrafika üslubunda çəkdiyi «Qarabağ musiqiçilər məclisi» əsəri, ikinci yer Lalə Hüseynovanın yağlı boya ilə çəkdiyi Azərbaycan bayrağı fonunda çəkilmiş «Qarabağa qayıdış» kompozisiyası, üçüncü yer Gülşən Baxşəliyevanın çəkdiyi «Şuşanın panoraması» əsəri layiq görülmüşdür. Samir Abbasov ölkəmiz üzrə xüsusi mükafata layiq görülən iştirakçıların adlarını da qeyd etmişdir: rəssamlar Aytən Məmmədova, Sara Qədimova, Arzu Abduləzizova, Türkan Babayeva. Özbəkistan tərəfindən də qaliblər elan olunmuşdur. Birinci yer gənc rəssam Gulnoz Calalovanın çəkdiyi «Qarabağ kəndi» əsəri, ikinci yer Husniya Azadovanın «Qarabağlı qadın» obrazı, üçüncü yer isə Abrorcan İzzatullayevin «Qarabağ təbiəti: kükrəyən dağ çayı» əsəri layiq görülmüşdür. Özbəkistan tərəfindən də xüsusi mükafat Xudayar Atamuradova, İroda Xudayberqanovaya, Mircalol Xoliqova, Firangiz Komilcanovaya, İlgiz Hakimov layiq görülmüşlər.

8 sentyabr 2021-ci il tarixində Özbəkistan və Azərbaycan KİV-lərində Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru Samir Abbasovun «Özbəklər Şuşanın hər daşında savaşıq nişanələrini gördülər» adlı geniş

müsaibəsi nəşr olunmuşdur. Müsaibədə Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə Özbəkistanın tanınmış KİV nümayəndələri, ziyalı və ədəbiyyat xadimlərinin iştirakı ilə Şuşaya təşkil edilmiş səfərin təəssüratlarından söz açılır. Müsaibədə qeyd olunur ki, Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi Vətən müharibəsinin gedişində Özbəkistanda Azərbaycanın haqq davasını bütün dünyaya çatdırmaq məqsədilə yerli kütləvi informasiya vasitələrində mümkün qədər erməni işğalı, aqressiyası haqqında çoxsaylı məqalələr vermiş, Azərbaycan reallıqlarını yaymağa çalışmışdır və bu məqsədlə Özbəkistandakı Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə yalnız Vətən müharibəsi günlərində Özbəkistan mətbuatında 244 məqalə yayımlanmışdır. Müsaibədə görülən işin məntiqi ardıcılığı olaraq bir qrup özbək jurnalistin Şuşaya təşkil edilmiş səfərindən danışılarkən özbəkistanlı qonaqların ermənilər tərəfindən işğal edilmiş Şuşanın nə günə salındığını, burada tarixi binalar, abidələrin dağıdıldığını, bütün infrastrukturun məhv edildiyini öz gözləri ilə görmələrindən və onlarda yaranmış təəssürtdən söz açılır.

2021-ci ilin dekabr ayının 6-da Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi ilə Özbəkistanın tarixi Turan kitabxanası ilə Azərbaycanın Şuşa rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi arasında əməkdaşlığa dair Memorandum imzalanıb.

Özbəkistanın Turan kitabxanası ilə Azərbaycanın Şuşa rayon Mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemi arasında əməkdaşlığa dair Memorandum imzalanıb. Memorandumu Özbəkistan tərəfindən Turan kitabxanasının direktoru Dildora Abduazizova Azərbaycanın Şuşa rayon MKS-i adından Mədəniyyət Nazirliyinin şöbə müdiri Akif Marifli imzalayıb.

Memorandumda iki kitabxana arasında münasibətlərin genişləndirilməsi, daha da inkişaf etdirilməsi, elm, təhsil və ədəbiyyat sahəsində maraq doğuran informasiyaların mübadiləsi, hər iki ölkənin tanınmış tarixi şəxsiyyətlərinin, mədəniyyət-sənət nümayəndələrinin qarşılıqlı yubileylərinin, yaradıcılıq gecələrinin təşkili, xalqların zəngin tarixi, mədəniyyəti, adət və ənənələri mövzusunda beynəlxalq tədbirlərin, konfransların keçirilməsi, kitabxana-informasiya sahəsinin aktual problemləri, kitabxanaların avtomatlaşdırılması məsələləri ilə əlaqədar təcrübə

mübadiləsi və əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, virtual sərgilərin təşkili, birgə konfrans, seminar, təqdimat, sərgi və müzakirələrin reallaşdırılması və s. istiqamətlərdə əməkdaşlıq nəzərdə tutulub.

Sözügedən memorandum layihəsinin təşəbbüskarı və təşkilatçısı olan Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru Samir Abbasov dövlətlərimiz arasında dostluq və əməkdaşlıqdan danışaraq, Şuşanın Prezident İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan olunduğunu, 30 ilə yaxın Ermənistan tərəfindən işğal olunan şəhərin və bütövlükdə torpaqlarımızın işğaldan azad olunmasını tarixi hadisə və ədalətin bərpası olduğunu vurğulayaraq memorandumun əməkdaşlıqda yeni imkanlar açacağına qeyd edib.

Qeyd edək ki, sözügedən memorandum Şuşa şəhərinin işğaldan azad olunmasından sonra Şuşa şəhər təşkilatları ilə xarici ölkə və təşkilatlar arasında imzalanan ilk sənədlərdən biri kimi də tarixə düşüb.

2022-ci ilin mart ayının 3-də Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi və təşkilatçılığı ilə Azərbaycanın və Özbəkistanın gənc şairlərinin iştirakı ilə «Məclisi-fəramuşan» poeziya məclisinə start verilib. Onlayn formatda keçirilən tədbirdə Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi, Azərbaycan və Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin rəsmiləri, Özbəkistan-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin, Dünya Gənc Türk Yazarlar Birliyinin rəhbərliyi, hər iki ölkənin gənc şairləri iştirak ediblər.

Qeyd edək ki, 1872-ci ildə Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi Qarabağda, tarixi Şuşa şəhərində tanınmış şair, ədəbiyyatşünas alim Mir Möhsün Nəvvabın evində təşkil edilmiş «Məclisi-fəramuşan» şairlər məclisi Azərbaycan ədəbi mühitində xüsusi rolu olmuş və dövrün tanınmış Qarabağlı şairləri bu məclisdə iştirak etmişlər. «Məclisi-fəramuşan» şairlər məclisi 1910-cu ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir və bu poeziya məclisi Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi və təşkilatçılığı ilə Azərbaycanın və Özbəkistanın gənc şairlərinin iştirakı ilə yenidən bərpa edilmişdir.

Açılış mərasimində təbrik sözü ilə çıxış edən Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru Samir Abbasov ilk dəfə olaraq bərpa olunan

tarixi və mədəni əhəmiyyət daşıyan «Məclisi-fəramuşan» poeziya görüşlərində hər iki ölkənin gənc şairlərinin iştirak etdiyini və şeir məclisinin əsas məqsədinin xalqlarımızın klassiklərini dərinlən öyrənmək, şeirlər söyləmək, istedadı olan gənc şairləri üzə çıxarmaq, poeziyanın aktual məsələlərinə dair fikir mübadiləsi aparmaq, Türk dünyası şairləri arasında ədəbi əlaqələri genişləndirmək və əməkdaşlıq platforması yaratmaq olduğunu bildirib.

«Özbəkistan-Azərbaycan» Dostluq Cəmiyyətinin icraçı direktoru, professor Erkin Nuriddinov, Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin şöbə müdiri Akif Marifli, Özbəkistan Ali Məclisinin deputatı Gülbahar Səidqaniyeva, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Gənclər Şurasının sədri Fərid Hüseyn, Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin sədr müavini, şair Qayrat Məcidin çıxışlarından sonra hər iki ölkənin gənc şairləri öz şeirlərini təqdim ediblər. Azərbaycanlı şairlər Fərid Hüseyn, İntiqam Yaşar, Emin Piri, Tural Turan, Qabil Ədalət, Özbək şairlər Mansur Cumayev, Anvar Botir, Feruza Xayrullayeva, Muhiddin Abdusamad, Nargiza Odinayeva «Məclisi-fəramuşan» şairlər məclisində öz şeirlərini səsləndiriblər.

Azərbaycan tərəfdən məclisin moderatoru Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Prezident təqaüdcüsü, şair Fuad Cəfəri, Özbəkistan tərəfindən Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin üzvü, şairə Nargiz Asadova olmuşdur.

2022-ci ilin aprel ayında Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşkilatçılığı, hər iki ölkənin mədəniyyət nazirliklərinin dəstəyi ilə Özbəkistanda «Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı günləri» keçirilib. Özbəkistanda təşkil edilən Azərbaycan mədəniyyəti günləri çərçivəsində Daşkənd və Termiz şəhərlərində çoxsaylı tədbirlər keçirilib, kitabxanalarda Azərbaycan fondlarının və ocaqlarının açılışı, kitab təqdimatları, sənətcilərin iştirakı ilə dostluq konsertləri, moda sərgiləri, habelə çoxsaylı ikitərəfli görüşlər baş tutub. 2022-ci ilin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən «Şuşa ili» elan edilməsi ilə əlaqədar olaraq Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən təşkil edilmiş «Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı günləri» çərçivəsində Şuşa şəhərinə aid bir neçə tədbir keçirilib. «Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı günləri» çərçivəsində ilk olaraq Əlişir Nəvai adına Özbəkistan Milli

Kitabxanasında Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsilə yaradılmış Azərbaycan fondunun açılış mərasimi olub və bu fonda Qarabağla, ələlxüsus da Şuşa ilə bağlı çoxsaylı nəşrlər hədiyyə edilib.

Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşəbbüsü ilə Surxandərya vilayətində keçirilən «Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı günləri» çərçivəsində Termiz Dövlət Universitetində Xurşidbanu Natəvan adına Azərbaycan Mərkəzinin açılışı olub. Azərbaycan Mərkəzində Xurşidbanu Natəvanın böyük portreti, şairənin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat lövhəsi, habelə Şuşa və Qarabağa aid banerlər, rəsm və fotolar yerləşdirilmişdir. Mərkəzdə Azərbaycanın və Özbəkistanın dövlət bayraqları, ölkələrimizin siyasi xəritələri, Şuşanın simvolu Xarıbülbül, Qarabağın milli qadın və kişi geyimləri bəzəyir. Burada nümayiş etdirilən nəşrlər arasında Ulu Öndər Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyəti, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizin iqtisadi inkişafından bəhs edən kitablar, «Qarabağ həqiqətləri» seriyasından Heydər Əliyev Fondu tərəfindən rus və ingilis dillərində çap edilən nəşrlər var. Kolleksiyada Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin özbək dilində Azərbaycanın tarixi, dövlətçiliyi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə bağlı Daşkənddə çap etdirdiyi kitablar, Qarabağ münaqişəsinə, Şuşaya dair çoxsaylı nəşrlər də yer alıb. Qeyd edək ki, Mərkəzdə Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin özbək dilində çap etdirdiyi nəşrlər, Mədəniyyət Nazirliyinin hədiyyə etdiyi kitab kolleksiyası, şair və yazıçılarımızın portretləri, milli suvenirlər nümayiş etdirilir. Sözügedən mərkəzdə kitabxananın fəaliyyət göstərəcəyini, iki ölkə arasında mədəni-ədəbi əlaqələrə dair görüşlər, açıq dərslər keçiriləcəyini və gələcəkdə isə onlayn formada Azərbaycan dili kurslarının təşkil olunacağı nəzərdə tutulub.

2022-ci ilin may ayının 18-də Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşəbbüsü və layihəsi, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi, Azərbaycan və Özbəkistan Yazıçılar Birliyi, Dünya Gənc Türk Yazarlar Birliyi, «Özbəkistan-Azərbaycan» Dostluq Cəmiyyətinin dəstəyi ilə 2022-ci ilin mart ayından keçirilməsinə start verilən Azərbaycanın və Özbəkistanın gənc şairlərinin iştirakı ilə «Məclisi-fəramuşan» poeziya məclisinin növbəti onlayn görüşləri keçirilib.

Onlayn formatda keçirilən poeziya görüşündə çıxış edən Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru Samir Abbasov 2022-ci ilin Azərbaycan Respublikasında «Şuşa ili» elan edildiyini və bu münasibətlə rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən Özbəkistanda çoxsaylı tədbirlərin, layihələrin reallaşdırıldığını bildirib. O, iki əsrdən sonra bərpa olunan məclisin keçirilməsinin əhəmiyyəti, onun iki ölkə arasında dostluq, əməkdaşlığın inkişafına töhfəsi, ədəbiyyat sahəsində yeni istedadların üzə çıxarılması və Türk dünyası arasında ədəbi əlaqələrin genişlənməsinə dəstək olacağını qeyd edib.

Daha sonra hər iki ölkənin şairləri öz şeirlərini təqdim ediblər. Azərbaycanlı şairlər Elvin Əlizadə, Oğuz Alparslan, Gülnarə İsrail, Emil Rasimoğlu, Samir Mustafayev, özbək şairlər Başorat Otaconova, Suhrob Ziyov, Rəşid Xojamov, Parizoda Axrorxojayeva, Alisher Navoiylik «Məclisi-fəramuşan» poeziya görüşündə öz şeirlərini səsləndiriblər.

2022-ci ilin 25 oktyabr tarixində Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşkilatçılığı, iki ölkənin Mədəniyyət nazirlikləri, Azərbaycan Milli Məclisinin Mədəniyyət Komitəsi və Azərbaycanın Özbəkistandakı Səfirliyinin dəstəyi ilə keçirilən «Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı günləri» çərçivəsində Özbəkistanın Nəvai Dövlət Pedaqoji İnstitutunda Qənirə Paşayeva həmmüəllifi olduğu özbək dilinə tərcümə və nəşr olunmuş «Qarabağdan doğan günəş: Xurşidbanu Natəvan» kitabının oxucular üçün imza mərasimi keçirilib.

«Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı günləri» ilə bağlı növbəti tədbir Özbəkistanın Səmərqənd vilayətində baş tutub. Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə baş tutan tədbirdə Azərbaycan və Özbəkistan milli naxışları, koloritlərini özündə əks etdirən milli libaslar kolleksiyası nümayiş etdirilib. Geyimlər azərbaycanlı modelyer-dizayner Afaq İsmayilzadə tərəfindən hazırlanıb. Rənglərin və milli naxışların müxtəlifliyi, qeyri – adi tikmələr, həmçinin təsirli əl işləri-məhz bu milli geyimlərin nümayişində nümayiş etdirilib. Geyimlərin arasında Şuşaya həsr olunmuş libaslar, ələlxüsus da «Xarıbülbul» kompozisiyası tamaşaçılar tərəfindən böyük maraq və alqışlarla qarşılanıb.

2022-ci ilin 5 dekabr tarixində Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşəbbüsü və layihəsi, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi, Azərbaycan və Özbəkistan Yazıçılar Birliyi, Dünya Gənc Türk Yazarlar Birliyi, «Özbəkistan-Azərbaycan» Dostluq Cəmiyyətinin dəstəyi ilə cari ilin mart ayından keçirilməsinə start verilən Azərbaycan və Özbəkistanın gənc şairlərinin iştirakı ilə «Məclisi-fəramuşan» adlı növbəti poeziya görüşləri keçirilib. Onlayn formatda keçirilən poeziya görüşündə giriş sözü ilə çıxış edən Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru Samir Abbasov rəhbərlik etdiyi Mərkəzin təşəbbüsü və layihəsi və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2022-ci ilin Şuşa ili elan olunması ilə əlaqədar iki əsrdən sonra bərpa olunan və Azərbaycan və Özbəkistanın gənc şairləri arasında keçirilən «Məclisi-fəramuşan» poeziya görüşləri haqqında məlumat verib. «Məclisi-fəramuşan» şairlər yığıncağının rəsmi açılışının bu ilin aprel ayının 17-də Azərbaycan və Özbək şairlərinin iştirakı ilə mədəniyyətimizin paytaxtı Şuşa şəhərində edildiyini qeyd edərək, gələn ildən Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi, Türk Tarixi və Mədəniyyəti Fondunun dəstəyi ilə sözügedən şairlər məclisinin xüsusi yığıncağının Şuşada bütün Türk dövlətlərinin iştirakı ilə təşkil ediləcəyini qeyd edib.

Daha sonra hər iki ölkənin şairləri «Məclisi-fəramuşan» üçün öz şeirlərini oxuyub və fikirlərini bölüşüblər. Azərbaycanlı şairlər Elməddin Nicat, Aysel Xanlarqızı Səfərli, Xəyalə Sevil, Yusif Nazim Ərəbsoy, Vüsal Yurdoğlu, özbək şairlər Kumuş Abdusalomova, Şaxriyor Şavkat, Sevinc Avazova, Madina Norçayeva, Şaxzod Şodmonov «Məclisi-fəramuşan» poeziya görüşündə öz şeirlərini səsləndiriblər.

2023-cü ilin 5 yanvar tarixində Azərbaycanın Şuşa şəhərinin 2023-cü ildə «Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» elan edilməsi münasibətilə Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi ilə XIX əsr Azərbaycanın bədii fikrinin görkəmli siması Xurşidbanu Natəvan haqqında «Wikipediya» Beynəlxalq Elektron Ensiklopediyasında özbək dilində «Xurshidbonu Notavon» adlı bölmə istifadəyə verilib. Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin «Wikipediya» heyəti tərəfindən yaradılmış bölmədə şairənin həyatı və yaradıcılığı,

Azərbaycan ədəbiyyatına və incəsənətinə verdiyi töhfələr, ictimai fəaliyyəti və s. məlumatlar yer alıb. Bölmədə Xurşidbanu Natəvanın şeirləri, haqqında çap olunmuş kitabların siyahısı da öz əksini tapmışdır. Burada məlumat verilir ki, Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən də Xurşidbanu Natəvanın şeirlər özbək dilinə tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir.

2023-cü ilin yanvar ayının 23-də Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzində Azərbaycan Respublikası Gənclər Fondunun dəstəyi Dünya Gənc Türk Yazarlar Birliyinin həyata keçirdiyi «Türk dünyasından Şuşaya – Şuşadan Türk dünyasına» adlı layihə çərçivəsində eyni adlı nəşrin təqdimat mərasimi keçirilib. Tədbirdə Özbəkistanın elm, mədəniyyət və incəsənət xadimləri, şair və yazıçılar, ali məktəblərin professor-müəllim heyəti, soydaşlarımız, özbək xalqının nümayəndələri, tələbələr, iştirak ediblər. «Türk dünyasından Şuşaya – Şuşadan Türk dünyasına» adlı nəşrin təqdimatı Şuşa şəhərinin Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan olunması ilə əlaqədar Özbəkistanda keçirilən ilk tədbirdir və bu nəşrdə Türk dünyasını əhatə edən 17 şair və yazıçının Şuşa ilə bağlı şeir və hekayələri yer almışdır.

Özbəkistanlı jurnalistlərin Şuşaya media-turları

Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən Azərbaycanı mədəniyyəti, tarixi, Qarabağ, Şuşa və s. mövzulara aid hər il mətbuat sahəsində müsabiqə elan edilir. Müsabiqəyə «Özbəkistan-Azərbaycan» Dostluq Cəmiyyəti, Özbəkistan Milli Mətbuat Agentliyi, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi, Azərbaycanın Özbəkistandakı Səfirliyi müvafiq dəstək göstərir.

Müsabiqəyə təqdim olunan məqalə və verilişlər arasında daha çox Azərbaycanın qədim şəhəri, Qarabağın mərkəzi Şuşa şəhərinin tarixi, mədəniyyəti, turizm ehtiyatları, tanınmış şuşalılar, mədəniyyət və sənət beşiyi Şuşanın azad olunması, Azərbaycan ordusunun rəşadəti, Ali Baş Komandan, prezident İlham Əliyevin bu istiqamətdə apardığı uğurlu siyasət, azad olunmuş ərazilərdə bərpa və dinc əhalinin qayıdışı, milli-mədəni irsimizin dağıdılması, Şuşanın məşhur abidələri, şəhərin Azərbaycan mədəniyyətinə verdiyi töhfələr və s. barədə məqalələrə, araşdırmalara, televiziya verilişlərinə və s. materiallara müsabiqədə üstünlük verilir.

Qeyd olunan mövzular üzrə «məqalələr», «televiziya verilişləri», «sənədli filmlər», «tərcümə əsərlər»i, habelə «Azərbaycan və Özbəkistan haqqında ən çox materiallar dərc edən mətbu orqanlar (qəzet, jurnal, sayt, televiziya kanalı) fəxri diplom, pul mükafatlarına layiq görülür. Müsabiqəyə təqdim olunan materiallara Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən yaradılmış və hər iki ölkənin ictimaiyyət, mədəniyyət, mətbuat sahəsində tanınmış şəxslərin iştirak etdiyi xüsusi Təşkilat Komitəsində baxılıraq qiymətləndirilib, qaliblər diplom və hədiyyələrlə mükafatlandırılırlar.

Qeyd edək ki, müsabiqədə qalib gələn Özbək jurnalistlər ənənəvi olaraq hər ilin yay aylarında Azərbaycana təşkil olunan mediaturda iştirak etmək imkanı əldə edirlər. Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə keçirilən bu mediatur zamanı Özbəkistanın aparıcı media nümayəndələri ölkəmizin paytaxı Bakı və respublikamızın tarixi məkanları, işğaldan azad edilmiş bölgələrdə olaraq, mədəniyyət, turizm məkanlarını ziyarət edir, orada çəkilişlər aparır, xüsusi məqalələr hazırlayırlar.

Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi və təşkilatçılığı ilə 2021-ci ilin 26-

28 iyul tarixlərində Özbəkistanın Özbəkistanın tanınmış şairəsi, «Kitab dünyası» qəzetinin baş redaktoru, məşhur yazıçı Xasiyyət Rüstəmin, habelə erməni təcavüzü və işğal siyasətini yazdığı əsərlərlə, hazırladığı sənədli filmlərlə ifşa edən, tanınmış jurnalist, bloqer Şuxrat Salamovun Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru Samir Abbasovun müşaiyəti ilə Şuşaya səfərləri baş tutub. Adıçəkilən jurnalistlər media-tur zamanı məşhur Cıdır düzü, Yuxarı Gövhər ağa məscidi, Şuşa qalasını, Xurşidbanu Natəvanın malikanəsini, bulağını, habelə şəhərin mərkəzi meydanını, güllələnmiş büstləri ziyarət edilib Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşada gedən quruculuq işlərlə yaxından tanış olub, reportajlar hazırlayıblar.

Azərbaycana səfər çərçivəsində Sumqayıtda, poeziya evində Xasiyyət Rüstəmin «44 gün» adlı kitabının təqdimatı da keçirildi. Qeyd etmək lazımdır ki, Xasiyyət Rüstəm Vətən müharibəsi günlərində Azərbaycana yaxından dəstək verən ziyalılardan olub, Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinə təbliği işində mühüm köməklik göstərüb. O, erməni təcavüzünə etiraz olaraq dünyanın tanınmış yazıçıları, Nobel mükafatına namizəd olan şair və yazıçıları toplayaraq Azərbaycana dəstək məktubu ilə çıxış edib, Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevə müraciət ünvanlanmışdı.

Özbək tarixçi alim, erməni təcavüzü, daşnakların Türkistanda (indiki Özbəkistan ərazisində) törətdikləri soyqırımı siyasətinə dair onlarla nəşrin müəllifi Şuxrat Salamovun da adını çəkə bilərəm. Vətən müharibəsi günlərində həm sosial şəbəkələrdə, həm də yerli mətbuatda Azərbaycana çox böyük dəstək göstərmişdi. Məhz, onun yazdığı əsərlərlə, ermənilərin işğalçı siyasətinin ifşasına etiraz olaraq Özbəkistanda yaşayan etnik ermənilər Şuxrat Salamova təzyiqlər göstərmiş, onu dəfələrlə məhkəməyə vermişlər. Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin layihəsi və təşkilatçılığı ilə Özbəkistanlı KİV nümayəndələrinin Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş torpaqlarına növbəti media-turu 2021-ci ilin noyabr ayında baş tutmuşdur. Belə ki, Özbəkistanın populyar «Qalampir.uz», «Darakchi.uz», «Özbekistanhaber» informasiya portallarının jurnalistləri, «Siyaset» jurnalının baş redaktoru, Azərbaycana yaxınlığı ilə seçilən tanınmış bloqerlərin Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş torpaqlarına növbəti media-tur təşkil olunub. Media-tur zamanı jurnalistlərdən ibarət sözügedən heyət 21-22

noyabr tarixlərində Azərbaycan Respublikasının Füzuli və Şuşa rayonlarında olub, xəbərlər, materiallar hazırlayıb, müsahibələr götürərək çəkilişlər aparıblar. Qeyd edək ki, bu media-turda iştirak edən jurnalistlər və onların təmsil etdikləri KİV-lər daim Azərbaycan həqiqətlərini təbliğ edirlər və Vətən müharibəsində də Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi ilə əməkdaşlıq edərək, Azərbaycana yaxından dəstək göstərmişlər. Özbəkistandakı Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru Samir Abbasovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinə Ermənistan ordusunun işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirdiyi vandalizm hərəkəti, tarixi və dini abidələrin dağıdılması, məhv edilməsi, habelə azad edilən Azərbaycan respublikasının ərazilərində aparılan geniş quruculuq işləri haqqında geniş məlumat verilib.

Media-tur çərçivəsində Azərbaycan Dövlət Televiziyasının «Körpü» verilişinin Şuşada qala qapılarının yanında hazırlanan xüsusi çəkilişi də baş tutdu və bu veriliş azad Şuşada ilk müəllif proqramı kimi də tarixə düşmüşdür.

2022-ci ilin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən «Şuşa ili» elan edilməsi ilə əlaqədar Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən mətbuat sahəsində «Şuşa – Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı» adlı müsabiqə elan edilib. Müsabiqəyə «Özbəkistan-Azərbaycan» Dostluq Cəmiyyəti, Özbəkistan Milli Mətbuat Agentliyi, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi, Azərbaycanın Özbəkistandakı Səfirliyi müvafiq dəstək göstərüb. Özbəkistan Jurnalistlər Birliyi və «Özbəkistan-Azərbaycan» Dostluq Cəmiyyəti ilə birlikdə Özbəkistanda Azərbaycan haqqında media işçiləri arasında ən yaxşı məqalə müsabiqəsi təşkil olunub. Müsabiqənin nominasiyalarından biri «Şuşa – Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı» adlandırılıb. Bundan əlavə, özbəkistanlı jurnalistlərin ölkəmizə, eyni zamanda işğaldan azad edilmiş ərazilərimizə media-turu keçirilib. Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə növbəti media-tur 2022-ci ilin noyabr ayında paytaxt Bakı ilə yanaşı, Azərbaycanın erməni işğalından azad olunan Şuşa, Füzuli, Zəngilan, Ağdam rayonları və Gəncə şəhərlərinə təşkil olunub. Media-tur çərçivəsində Özbəkistan Televiziyasında jurnalist Manuçehr Qələndərzadənin aparıcılığı ilə efirə gedən verilişdə Azərbaycanın musiqi və poeziya beşiyi, «Qafqazın konservatoriyası», Azərbaycan

mədəniyyətinin paytaxtı Şuşa şəhəri haqqında geniş məlumat verilib. Jurnalist Manuçehr Qalandarzodanın aparıcılığı ilə verilişdə Qarabağda 8 ay müddətində tikilən ilk hava limanı Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı, haqqında məlumat verilir, onun istənilən tip hava gəmisini qəbul etmək imkanları, uçuş-enmə zolağı, müasir infrastrukturla təchiz olunan terminalı haqqında geniş məlumat öz əksini tapır. Bildirilib ki, Füzuli şəhəri, işğal olunmuş digər Azərbaycan rayonları kimi 30 ilə yaxın Ermənistan silahlı qüvvələrinin nəzarətində olmuş və Vətən müharibəsi nəticəsində işğaldan azad olunmuşdur. Azərbaycan və Özbəkistanın qardaşlıq münasibətlərini qeyd edən aparıcı Manuçehr Qalandarzoda Özbəkistanın Qarabağın bərpasında təşəbbüsü və azad edilmiş Füzuli şəhərində məktəb tikmək qərarı haqqında fikirlərini bölüşür. Hazırlanan proqramda Azərbaycanın musiqi və poeziya beşiyi, «Qafqazın Konservatoriyası» – Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı Şuşa şəhəri haqqında məlumat verib. Aparıcı vurğulayıb ki, 30 ilə yaxın Ermənistan işğalı altında qalan Şuşa şəhərinin bir çox binaları, o cümlədən məşhur tarixi memarlıq abidələrini dağıdıblar. Verilişdə Azərbaycanda Vətən müharibəsində həlak olmuş əsgərlərin xatirəsinin rəmzi kimi qəbul edilmiş, həmçinin Azərbaycan Ordusunun qələbəsinin rəmzi kimi tanınan «Xarıbülbül» çiçəyi formasında olan simvoldan danışılıb. Aparıcı M. Qalandarzadə XVIII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi və dövlət xadimi, Qarabağ xanlığının vəziri Molla Pənah Vəqifin məqbərəsini də ziyarət edib, bu binanın Şuşa şəhərinin Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən tutulmasından sonra ciddi ziyan gördüyünü, yalnız divarlarının qaldığını və şəhər azad edildikdən sonra Azərbaycan dövləti tərəfindən Vəqifin Muzey-Məqbərə kompleksinin bərpa edildiyini vurğulayıb. Hazırlanan verilişdə XVIII əsrə aid tarixi-memarlıq abidəsi – Azərbaycan şairəsi və ictimai xadimi Xurşidbanu Natəvanın ikimərtəbəli evi, şairə haqqında məlumatlar da öz əksini tapıb. Şuşa haqqında hazırlanmış veriliş Cıdır düzünün kənarında başa çatıb, burada aparıcı böyük özbək hökmdarı və sərkərdəsi Əmir Teymurun sevimli istirahət yerinin Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi olduğunu və Qarabağın Türk torpağı olduğunu söyləyib.

Qeyd edək ki, Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən Özbəkistanlı KİV nümayəndələrinin Şuşaya və işğaldan azad olunmuş digər Azərbaycan torpaqların növbəti səfərlərinin təşkili 2023-cü ildə də nəzərdə tutulub.

Biz Şuşaya qayıtdıq, biz Şuşanı qaytardıq, biz Şuşada yaşayacağıq və işğaldan azad edilmiş digər bütün torpaqlarda həyat qaynayacaq.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
Ali Baş Komandan

SÖZARDI

Artıq illərlə düşmən tapdağında inləyən bu torpaqların əsl sahibi öz yerlərinə qayıdıb. Özü ilə azad torpaqların dirçəliş planlarını, abadlıq niyyətlərini, inkişaf hazırlıqlarını, qısa müddətdən sonra bu yerləri dünyanın cənnətinə çevirmək hədəflərini də gətirib. Azadlıqdan sonra dirçəlişə yol alıb.

Prezident İlham Əliyev Şuşaya səfəri zamanı Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının təməlini qoydu. Təkcə hava limanının deyil, həm də Qarabağın səadətinin, xoş günlərinin, bu əsrarəngiz təbiəti bütün dünyanın zövqlər alacağı bir cənnətə çevrilməsinin təməlini qoydu. Bu hava limanı bölgənin inkişafında müstəsna rol oynayacaq. Turizm infrastrukturunun yaradılmasına, həyata keçirilən bərpa və yenidənqurma işlərinə böyük təməl olacaqdır. Azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarında ikinci beynəlxalq hava limanının Kəlbəcər və ya Laçında inşası nəzərdə tutulur. Tezliklə Qarabağ torpaqlarına dünyanın dörd bir yanından sənişin dolu təyyarələr enəcək. Bu bölgələr təbii gözəllikləri ilə turistlərə öz qollarını açacaq. Yer üzünün turizm məkanlarından biri kimi tanınacaq.

Artıq Füzuli-Şuşa ərazilərində dördzolaqlı, bəzi yerlərdə isə altızolaqlı yeni avtomobil yolları çəkilib. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə beynəlxalq hava limanları da daxil olmaqla, nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturunun formalaşdırılması Azərbaycanın öz milli hədəflərinə çatması baxımından strateji önəm daşıyır. Çünki müzəffər Azərbaycan Ordusunun ardınca məhz iqtisadiyyat öz sözünü deməyə başlamalıdır. Tarixdə çox şeyləri iqtisadi inkişaf prosesləri yerbəyer edir. İqtisadi inkişaf proseslərini sürətləndirən də yoldur, infraquruktur, yaradılan şəraitdir.

Azərbaycan bu sahədə də aydın hədəflərə qısa zamanda çatmaq əzmkarlığına malikdir. Dövlət rəhbərimiz Sərkərdə kimi ordu quruculuğu sahəsində, hərbi meydanında, diplomat kimi beynəlxalq siyasi münasibətlərdə ən yüksək bacarıqlara malik

olduğu qədər müasir iqtisadiyyatın da bilicilərindəndir. illər göstərir ki, iqtisadi inkişaf proseslərinin bütün dünyada ən yaxşı idarəedicilərindəndir.

Azərbaycan ordusunun qəhrəman əsgər və zabitlərinin qələbəyə doğru sürətlə, mətinliklə keçdikləri yollarda bu gün mühəndislərimiz, yol, enerji, su, rabitə xidməti işçilərimiz eyni sürətlə, eyni əzmkarlıqla iş aparırlar. Dövlət rəhbərimizin qarşıya qoyduğu vəzifələri vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirməyə çalışırlar. Biznes qurumlarımız, banklarımız, iş adamlarımız regionun dirçəlişində iştirak etmək, o cümlədən yaranmış yeni imkanları ölkəmiz üçün dəyəərə çevirmək məqsədilə müasir, modern planlar hazırlayırlar. Ən yeni layihələr üzərində düşünürlər. Bu, sabahımızın səadətindən soraq verən tərəqqi yoludur.

Bu inkişaf yolunun başlanğıcında Vətənə peşəkar mütəxəssislər, yetkin vətəndaşlar, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaşadan ləyaqətli övladlar yetişdirəcək Azərbaycan təhsili durur. Bu yol səadət, xoşbəxtlik, ürfan yoludur... Bu yol azadlıqdan dirçəlişə qədər uzun, əziyyətli, lakin sonu səadətlə, şadlıqla bitən müqəddəs yoldur...

Artıq Şuşanın dağlarından duman çəkilib, Cıdır düzü al-əlvan rəngə boyanıb. illərdən sonra Vəqif poeziya günləri, «Xarıbülbul» Festivalı yenidən keçirilir, toyu, būsəti, bayram ovqatı ilə Şuşa yenidən öz cəlalına qayıdıb. Şuşa indi böyük tədbirlərə, beynəlxalq yığıncaqlara ev sahibliyi edir. Şuşanın təmiz, saf havası, insanların ruhunu oyadır, İsa bulağı öz sərin sularını illərin həsrətini yaşamış insanların ürəyinə səpib onlara həyat eşqi verir. Bülbulün, Xanın nəğmələri, ruhları şaddır artıq.

İndi Şuşada «Qarabağ bülülləri»nin, tarın-kamanın, muğamın sədası aləmə yayılır. Şuşanın dağlarından dumanlar çəkilib və Cıdır düzündən gələcəyə doğru göz işlədikcə uzanan gözəlliklər Azərbaycanın şərəfli qələbəsiindən sonra dirçəlişinə doğru yol almış Vətənin xoşbəxt gələcəyindən xəbər verir.

Azadlığın mübarək, Şuşa!

Bütövlüyün mübarək, Vətən!

Həyat Şuşaya qayıdır.

Əbədi yaşa, Şuşa!

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq, sən azadsan!.....	6
Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı	13
Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin «Şuşa ili» elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı	15
Şuşa – Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı	17
Ümumi məlumat.....	20
Şuşa şəhəri.....	27
Şuşa XIX yüzillikdə.....	34
Şuşa XX yüzillikdə.....	59
Şuşanın Azərbaycanın dövlətçilik tarixində yeri.....	66
Tanınmış şuşalılar.....	75
Şuşa ədəbi mühiti.....	145
Şuşanın dağları başı dumanlı	150
Şuşanın tarixi abidələri.....	154
Şuşa məscidləri	160
Şuşadakı digər tarixi abidə və tikililər	170
Şuşanın bulaqları.....	183
Şuşa xalçaçılıq məktəbi və məşhur Şuşa xalçaları.....	190
Şuşada xalq sənətkarlığı.....	195
Şuşada mədəniyyət və təhsil.....	199
Şuşa kitabxanaları, Şuşa rayon mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemi	206
Şuşada mətbəə-nəşriyyat fəaliyyəti və dövrü mətbuat.....	209
Şuşada təhsil, mədrəsə və məktəblər.....	213
Şuşanın əsrarəngiz təbiəti və turizm məkanları.....	226
Şuşa kurort və istirahət mərkəzi kimi.....	231
Ulu öndər Heydər Əliyev və Şuşa.....	236
Azad Şuşa!	249
Xarıbülbul çiçəyi.....	255
Şuşada keçirilən beynəlxalq və yerli mədəni – ədəbi tədbirlər.....	257
Şuşa Bəyannaməsi.....	270
Dünya azərbaycanlılarının V Qurultayı – Zəfər Qurultayı	272
Qardaşlaşmış şəhərlər	274
Şuşaya aparan yol – «Zəfər yolu».....	277
Şuşa şəhər Dövlət qoruğu İdarəsi.....	279
Türk dövlətlərində Şuşaya aid reallaşdırılan mədəni-ədəbi layihələr.....	282
Özbəkistanlı jurnalistlərin Şuşaya media-turları	305
Sözardı	309

«Şuşa – Türk Dünyasının mədəniyyət paytaxtı» (Ensiklo-
pedik nəşr) [Matn]: ensiklopediya/. Daşkənd, «Niso Poligraf»,
2023. – 312 səh.

ISBN 978-9910-9819-3-7

UO'K 908(479.25)(031)
008(479.25)(031)
KBK 63.5(5A3e)

Tərtibçilər: Samir ABBASOV;
Kərimulla MƏMMƏDZADƏ

Kompüter tərtibatı və
korrektor:

Yusif MƏMMƏDOV

Nəşrə məsul: Nadir ƏLMİRZƏYEV

ŞUŞA – TÜRK DÜNYASININ MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI

(Ensiklopedik nəşr)

Оригинал-макет изготовлен в издательстве «NISO POLIGRAF».

Ташкентский вилоят, Урта Чирчикский туман,
ССГ «Ок-ота», махалля Машъал, улица Марказ, дом 1.

Издательская лицензия №АІ №265.24.04.2015.

Подписано в печать 01 августа 2023 года. Формат 60×90^{1/16}.

Печать офсетная. Гарнитура «Arial». Кегль 11. Условно печатный лист 16,5.

Издательский печатный лист 15,3. Тираж 200 экз. Заказ № 672.

Отпечатано в ООО «NISO POLIGRAF».

Ташкентская область, Урта Чирчикский район,
ССГ «Ок-ота», махалля Машъал, улица Марказ, дом 1.

**Özbekistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Merkezinin
təşəbbüsü və layihəsi ilə
Şuşa şəhərinin 2023-cü il Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı
elən edilməsi münasibətilə Özbəkistanda
buraxılmış poçt markası.**

ISBN 978-9910-9819-3-7

9 789910 981937